

ОЇ НЕ ТЕЧИ,
ГАНГО,
ВНОЧІ...

СУЧАСНА ІНДІЙСЬКА ПОВІСТЬ

ОЇ НЕ ТЕЧИ,
ГАНГО,
ВНОЧІ...

КРИШАН ЧАНДАР
РАМЕШ БАКШІ
БГІШАМ САХНІ
НАГАРДЖУН

З хінді переклав
СТЕПАН НАЛИВАЙКО

Київ
Видавництво художньої літератури
«ДНПРО»
1985

В книгу вошли четыре повести
известных индийских писателей:
«Ой не текли, Ганга, ночью...» Кришана Чандара,
«27-й бенаресский» Рамеша Бакиши,
«Зовут ее Басанти» Бхишама Сахни
и «Дети Варуны» Нагарджуна,
составляющие широкую панораму
современной жизни индийского общества.

Післямова та біографічні
довідки про авторів
Ігоря Серебрякова

Рецензенти:
художнього перекладу — *Чирко І. К.*,
післямови та біографічних довідок
про авторів — *Сухочев О. С.*

КРІШАН ЧАНДАР

Крішан Чандар (1913—1977) — один з найзначніших прозаїків сучасної Індії. Дебютував у літературі 1936 року і відтоді опублікував понад 80 книжок в різних жанрах художньої прози. Вже в першій збірці оповідань — «Чарівність думки» — виявив себе як реаліст і майстер романтично забарвленого сюжету, що завжди спирається на сучасну авторів індійську дійсність. В численних оповіданнях і першій спробі в романному жанрі («Поразка», 1939) показав себе послідовником класика індійської літератури Премчанда (1880—1936), видатного письменника-реаліста, засновника Всеіндійської асоціації прогресивних письменників. Прозі Крішана Чандара властиві відчутний струмінь народності, характерне неприйняття буржуазної цивілізації і водночас піднесення образу трудівника, людини з народу, борця за національну незалежність. Вершиною не тільки в його творчості, а й узагалі в літературі незалежної Індії стала повість «Коли пробудилися поля». Образ народного героя Рагху Рао породжений героїкою національно-визвольного руху народів Індії: вже по цьому твору видно, як в індійській літературі утверджуються тенденції, що ведуть до соціалістичного реалізму. Є у письменника і твори автобіографічного плану («Чинари моїх спогадів», «Глиняні фігурки»). Виявляючи пильний інтерес до життя простих людей, Крішан Чандар приділяв неабияку увагу і долям творчої інтелігенції в умовах капіталістичного розвитку (романи «П'ятдесят дві карти», «Скрипка на березі моря» та інші). Іронія, яка так щедро насичує його оповідання, переростає в гостросоціальну реалістичну сатиру («Той, що дарує їжу», «Пригоди віслюка» тощо), спрямовану проти внутрішньої і зовнішньої реакції.

Радянський читач знайомий з творами Крішана Чандара з 1953 року, відколи його оповідання «Квіти — червоні» і повість «Коли пробудилися поля» з'явилися російською, українською та багатьма іншими мовами нашої країни.

Крішан Чандар працював також на радіо і в кіно, був журналістом. Обирався генеральним секретарем Асоціації прогресивних письменників Індії. За літературну діяльність його відзначено високою урядовою нагородою — орденом «Падма бгушан».

Крім згаданої повісті «Коли пробудилися поля» та численних оповідань, українською мовою виходили романи «Дівчина і тисяча безумців» та «Пагони бурі».

Письменник неодноразово був гостем нашої країни.

Повість

Звати мене Мотіла́л На́гар. Батько мій, П'ярела́л Нагар, за англійців був помічником податкового інспектора і мене, свого єдиного сина, прагнув зробити ще поважнішою людиною, аніж він сам. Проте мене самого його наміри нітрохи не приваблювали. Я так-сяк закінчив школу, два роки провчився в коледжі, потім ще три роки промучився на бакалавра, а тоді кинув усе й став сидіти вдома, як ото вдова, що повернулася до батьківської оселі.

Та батько нізащо не хотів визнати своєї поразки. Він підбивав мене то до одного, то до другого діла, навіть хотів прилаштувати в поліцію, бо якось я захопився був полюванням. Сам я хлопець нівроку собі — високий, ставний, не худий і не гладкий, із свіжим обличчям і великими очима. Зате голова моя вщерть була напхана всілякими дурницями. Ні про зубріння законів, ні про поліцейські засідки я і думати не хотів, тож і не дивно, що спокійнісінько завалював кожен іспит. Мене анітрохи не вабили ні посада, ні служба, ні кар'єра, ні те, як усього того досягти. Мене вабили тільки барви, жебоніння струмка в нічній тиші, легенькі ніжні хмарки на блакитному тлі неба, що повільно плинуть в сніжно-білих накідках і наче поспішають у не знати який святий храм. Я любив ту пору, коли все навколо огортає дрімота, а ніч спинається біля мого узголів'я і ніби тужно, скрушно зітхає. І тоді я, дедалі більше проймаючись дивним збентеженням, підводився, виходив зі свого старого предковичного дому, ішов до лісу неподалік, вмощувався там на галявині й починав дослухатися до голосів і звуків, що ними повнилася ніч. Ті звуки й голоси ніби злегка торкалися мого серця, і воно, мов казковий саз¹, озивалося і собі, звучало, бриніло, і я, крихітна часточка цієї природи, починав розкриватися сам, як цей невидимий і незнаний світ; я огортав собою джунглі й пагорби, ніч і дрімоту, темряву й тишу; я відчував себе невагомим, як місячний промінчик,

¹ Саз — струнний музичний інструмент у народів Сходу. (Тут і далі примітки перекладача).

петривким, як горе, незбагненним, як творення, загадковим, як саме страждання. Згори потоками лилося молочно-біле місячне світло, і я наче плив на його ніжних і лагідних хвилях, мені ввижались прекрасні, лотосорівні піжки — невимовно гарні, неповторні, що ступали одна по одній, як рядочок за рядочком у пісні. Або ввижалося чись біле сарі з чорною облямівкою, і тоді і я, і лісовий павич годинами дивилися в безмовному захваті, як у молочному сяєві дріботять ті дві чарівні ніжки. А ніч непорушно застигла на долівці з місячного світла, в чорній накидці, і мовби чогось насторожено чекала, наче та зла розлучниця. Та й ми всі троє — і я, і павич, і ніч — чогось чекали, а чого — і самі не знали.

В голові моїй тоді гуляв вітер, тому, певно, що світ був повен сніжно-білих плинучих хмаринок, або просто тому, що я не міг його збагнути, цього безмежного світу, який простилався переді мною. Раз у раз серце пронизував якийсь щем, а чого, за чим — хто відає? Руки несамохіть шукали чийогось коханого обличчя, щоб ніжно пестити його, а світ, що його й оком не осягнеш, здавався таким же таємничим і незбагненим, як і неозорим. А то часом уявлялося, ніби за цим видимим світом є зовсім інший, невидимий, одмінний, внутрішній світ, незнайомий і небачений; що за видимими барвами і кольорами ховаються зовсім інші барви та кольори, досі не бачені, і саме їх я прагну побачити; за цими знайомими звуками вчувалися зовсім інші звуки й голоси, нечувані теж, і саме їх щомиті прагне вловити моє насторожене, нашорошене вухо. А в цьому дивовижному світі були і поля, і ліси, і мій дім, були і селяни, і врожай, були краса і відраза, ненависть і любов, були люди і тварини, були ночі і ранки, а я і сам не міг збагнути, що зі мною діється. Ні часу, ні відстані я не відчував. Ніч, здавалося, кликала в довгу-предовгу подорож, і щоранку мене охоплювало передчуття, ніби з-за обрії замість сонця з'явиться чись личко, любе й чарівне, а коли те не справджувалося, то серце ладне було розірватися з розпуки. Мені так і хотілося вчепитися в той обрій, рвати, шмагувати його без жалю, але таки побачити за ним той далекий образ, оповитий серпанком із сонячних променів, що з кожною миттю немов віддалявся від мене. Інколи мене так змагав той розпач, що я ставав сам не свій. Мені здавалося в такі хвилини, що я божеволію або що я прийшов сюди з якогось зовсім іншого світу і не відаю ні батька, ні ма-

тері. Що я прилинув звідкись хмаринкою, на мить зупинився над оцією галявишкою, а за хвилию знову полинув далі.

Мій батько отримав досить велику спадщину та й сам заробляв чималенько, отож ми не знали, що таке злидні. Батько спробував приохотити мене й до господарства, але і до нього в мене не лежала душа. Я зайнявся був музикою, але ноти й такти невдовзі набридли мені. Тоді я спробував закохуватись у дівчат, але кожна здавалася мені ще віддана дуже знайомою, а ще здавалося, ніби я вгадую кожен порух її душі, наперед читаю всі її думки. І в жодній дівчині я не знаходив того небуденного, незвичайного, що могло б захопити і повести таємничими, ще не знаними стежками кохання.

Після цього я спробував поринути в книжковий світ — одним духом проковтнув сотні, тисячі книжок з чималої батькової бібліотеки. Але кожна книжка була сповнена своєї зарозумілості й пихи. Кожна була мов розмальована, вбрана в дорогі барвисті шати міська красуня, що лише на перший погляд загадкова та недосяжна. Ті книжки, здавалося, стояли в шафі тільки для того, щоб іще більше заплутувати мої думки. І я щодуху кинувся навтьоки від них і ще глибше поринув у світ своїх мрій та видив.

Аж ось мене захопили барви, кольори.

І відразу мій світ неспізнано змінився. Гладенька поверхня паперу несподівано заграла для мене всіма барвами, ці барви зливалися, поєднувалися і творили ще яскравіші, ще привабливіші барви. На тому аркуші паперу я міг зменшити свій світ до малесенької цяточки, але й міг зробити його і неосяжним, безмежним. Ті барви танцювали й чарували мене, як оті дві лотосорівні ніжки з моїх видив. Для мене ті барви то пахли квітами, то бриніли дивною, чарівною, нечуваною мелодією. І світ тих барв був мені зовсім новий, напрочуд дивовижний і захоплюючий; в цьому новому для мене світі кожен мій крок був поступом, рухом уперед, відкриттям, а кожен образ, кожна думка не були схожі на попередні. І хай би як глибоко я намагався пірнути в самісінький вир, в самісіньку круговерть того світу, я завжди досягав глибини, якої прагнув. Я потопав, упивався, захлинався тими барвами.

Батько не розумів ні моїх образів, ні моїх картин. Ділова, практична людина, він перебував на поверхні реального життя, на самісінькому його гребені. Він був із тих, хто навіть із спопеляючого полум'я зуміє вийти живим. І своє

вміння жити він намагався прищепити мені, своєму єдиному синові. І ніякої його провини в тому не було: іншого життя він просто не знав, та й не міг знати, а своє розуміння щастя, розкошів, у яких купався сам, прагнув передати своєму нащадкові. Наміри його були щирі, благі та побожні, що, безперечно, відкривало йому шлях прямісінько в рай.

Нікуди діватись, помітивши моє захоплення барвами та лініями, він допоміг мені влаштуватися в археологічне відомство, де я мав провадити нагляд за історичними пам'ятками, замальовувати їх, а найперше ті, на яких знаходили малюнки чи фрески, різьблення або ліплення, що їх от-от міг зітерти час. Робота ця анітрохи не обтяжувала мене, навпаки, я із задоволенням поринав у неї, а потім по-справжньому захопився і старовиною. Я не шкодував часу, щоб ретельно оглянути, замалювати, збагнути, відновити сліди минувшини. Завдяки цьому довколишній світ ставав для мене ще дивовижнішим, штрихи минулого — виразнішими і зрозумілішими, і я все глибше поринав у нього. Сива давнина дедалі більше захоплювала, вабила мене. І хоч як намагався батько відвернути мене від того захоплення, нічого не допомагало. Він навіть наглядів мені наречену, але одружуватись я відмовився навідріз. І батько мусив змиритися, він більше не пробував повернути мене на свій шлях: тепер принаймні його втішало хоч те, що син на державній службі, вона йому до вподоби і, окрім неї, він нічого не хоче знати, начальство ним задоволене, за п'ять років двічі підвищувало по службі, отже, син досить впевнено тримається на ногах. Крім того, щомісяця приносить і віддає матері платню, а не вештається і не розтринькує її з усілякими волоцюгами та неробами. Для батька й матері це чимало важило, отож вони й перестали надто переживати за мене.

Аж ось одного року на початку липня моє археологічне відомство вирішило відрядити мене в Бідарвах, пригімалайську долину, де було виявлено кілька історичних пам'яток, а серед них і не відомі досі зразки кангрського живопису. Я мав зробити там кольорові замальовки кращик зразків того живопису, а також з'ясувати, як вони збереглися.

Завдання було вкрай важливе, до того ж відповідало моїм нахилам, тож і не дивно, що вибір начальства зупинився саме на мені. Я зрадів можливості показати себе, не приховували втіхи й мої батьки. Всупереч сподіванню, вони

навіть не віраджували мене, а хутенько зібрали в дорогу. Щоправда, вже при прощанні на материних очах заблищали сльози — ще б пак, яка мати витримає, коли її син збирається у неблизьку дорогу, та ще й у гори, де на кожному кроці може чатувати на нього якась небезпека. Та й пробути далеко від дому я мав не так уже й мало — кілька місяців.

Як з'ясувалося, спершу треба було добиратися поїздом до Алокпура, потім автобусом до Тіраха, невеличкого селища, далі якого не було навіть пошти, а тоді йти пішки миль зо двадцять. Причому треба було подолати важкодоступні, порослі густими джунглями ущелини та бурхливі й оглушливі гірські річки, через які не було ні мостів, ні навіть кладок. Тільки кам'яниста гірська стежечка звивалася поміж стрімких скель та глибоких урвищ, якою ледведле міг пройти хіба що нав'ючений мул. В Тіраху я найняв чотирьох носіїв, двох погоничів з мулами, провідника, котрий добре знав шлях, повантажив трохи спорядження на двох мулів і після цього наш невеличкий караван вирушив у дорогу на Бідарвах, у пригімалайську долину.

Першу ночівлю ми зробили за сім миль від Тіраха, на схилі гори Гартун, якраз там, де кінчалися джунглі і починався підйом на засніжену вершину. Тут був невеличкий гайок зі смарагдово-зелених гімалайських кедрів — деодарів, який перетинала природна гірська ущелина. А з дна тієї ущелини вибивалося прозоре джерело з на диво смачною водою і такою холодною, що аж зводило зуби. У тій невеличкій ущелині і розмістився на ніч наш караван. Між двох валунів ми навіть знайшли щось схоже на піч, там і досі лежали обвуглені головешки: отже, ущелина стає притулком на ніч для тих, хто вирушає в бідарвахську долину.

Носії назбирали хмизу, розвели вогонь і приготували вечерю, а потім, розклавши свої постелі, ми всі повкладалися спати.

Та я ніяк не міг заснути. Лісова тиша іноді ставала такою глибокою, аж давила мені на груди, мов снігова куля, що дедалі більшає. А то в непроглядній темряві угорі починали ввижатися якісь істоти в чорному, таємничі й страшні; вони ніби перехилялися в ущелину і дивилися тільки на мене — некліпно, пильно і довго. А то починало вчуватися, що ліс ледь постогнує під повіями легкого вітерцю, то сам вітерець так дужчав, що здавався буревієм, який

от-от почне шпурляти в тебе валуни і з корівням вивертати дерева.

Вже й не пам'ятаю, коли я заснув, та десь серед ночі раптом прокинувся: мені здалося, ніби мого чола торкаються чийсь холодні долоні, ніби хтось гарячково нюшить мого обличчя, а двох маленьких оченят блискають на мене з темряви. Доти, певно, я спав міцно, отож дрімота повністю не відпускала мене і невдовзі я знову солодко спав, забувши, що мене розбудило. А вранці вже не міг пригадати напевне, приснилося те мені чи було наяву. Про ту пригоду я б і зовсім забув, якби не провідник Мітія: коли ми вже наготувалися рушати далі, він підійшов до мене і сказав, що кошик з яблуками, персиками та абрикосами зник. І тоді мені відразу згадалася моя схожа на сон нічна пригода. Вже за ущелиною ми помітили чималі сліди, і провідник, оглянувши їх уважно, сказав, що сліди ведмежі. Тоді й один з носіїв докинув, що недарма вночі й мули тривожилися, дивно поводили себе: певно, відчували неподалік незнамого гостя. Так воно, мабуть, і було: до нашого нічлігу навідався ведмідь, прихопив собі кошика з ласощами й спокійнісінько подався геть. Добре хоч нікого не зачепив. Я уявив собі, як ведмідь задоволено хрумає яблука, як розгризає кісточку персиків та абрикосів, а лушпиння випльовує, як вдоволено блищать його маленькі очіці... Одним словом, мені здався надзвичайно симпатичним той розбишакуватий ведмідь-ласун. От якби колись довелось зустріти його ще, я залюбки потиснув би йому лапу й посидів із ним біля такого ж кошика з яблуками, персиками та абрикосами, ласуючи й розмовляючи, мов з добрим давнім знайомим.

Наступну ніч — вже по той бік гори Гартун — ми перебули на березі гірської річечки Мансехри. Її тонюсінька синя стрічечка несподівано відкрилася нашому поглядові, щойно позаду лишилися карколомні, страхітливі урвиська. Відразу за Мансехрою починалися бідарвахські гори, за якими й ховалася долина, мета нашої подорожі. Обабіч річечки буяли майже непролазні хащі, де навіть удень стояли сутінки, бо суцільне плетиво віття вгорі не пропускало сонячного проміння. А маленька гірська річечка, напоювана танучим на гірських вершинах снігом, вбрана в небесні шати, зміїлася, звивалася, вигиналась, жебоніла і плюскотіла, вирувала й пінилась, співала і витанцьовувала, мов юна горянка, а тоді стрімко неслася в долину. І здавалося, що годі вгамувати її нестримний, неприборканий біг. На бере-

гах її не стелилося ні пшеничних, ні кукурудзяних полів, тільки обабіч височіли дві велетенські гори, немов двоє могутніх богатирів-суперників стали один проти одного і мірюються лютими поглядами, щомиті готові до смертельного двобою. Якраз між цими двома горами й струменіла Мансехра-річечка, неспокійна й непосидюча, мов сама горянка-красуня. Тут вона була ще не приборкана, незаймана й чиста — селяни ще не брали з неї води, не напували нею своїх полів, на її березі ще не стояло жодного млина, жодного села. Тільки значно далі, вже внизу, річечка починала ширшати, більшати, з підлітка вона ставала дорослою дівчиною, справжньою красунею. І лише там її починав любити молодий селянин, там він прикрашав її золотими пшеничними колосками, а жінки на її берегах співали їй величальних пісень, запалювали світильники, пускали по воді гірлянди з живих квітів, потім у глеках розносили живлющу вологу на поля і в оселі. Тут річечка ставала рікою, ставала божеством, і люди благоговійно поклонялися їй.

На березі ми зустріли й інший караван, що теж зупинився на ніч. Ніхто з того каравану не знав нас, а ми не знали їх, проте зустріч наша вийшла напрочуд теплою, щирою. Вони поділилися з нами всім найкращим, а ми й собі пригостили їх тим, що тільки мали. Буває іноді, одна всього зустріч залишить у душі глибочennaiй слід, а надто коли знаєш, що завтра вранці розбіжаться в різні боки ваші життєві стежки і, цілком можливо, ніколи вже не перетнуться. В такі хвилини, що ближчає розлука, то дужчою і глибшою стає приязнь, щирість, а кожна мить, проведена разом, стає неоціненним скарбом.

Тоді Сарса і Тані готували на всіх нас вечерю, Ладо й Джімі співали пісень. А старий провідник так вигравав на сопілці, ніби доводився рідним батьком самій жебонливій Мансехрі. Горянських пісень я доти не чував, не розумів я ще у тих піснях усіх слів, але ж хіба у пісні найголовніше — слова? Хіба мало важить почуття, яке піднімається з глибини душі, коли співають пісню, хіба мало значить мелодія, переливи, що линуть з горла співця цією дзюркотливою, невгамовною річечкою? А чи ж мало промовляють очі, коли пісня оповідає про предковічне, священне, чисте, незаплямоване почуття між чоловіком і жінкою, коли ще між ними не стояло багатства, не стояло грошей, коли ніхто з них обох не дорікав іншому, що, мовляв, я тобі віддав те, а ти у мене взяв те. Коли я отак співав разом із своїми

новими друзями, коли куштував з ними приготовану вечерю, коли дивився їм у вічі, так радісно і втішно було на душі! Сам не знаю, чого воно так, чого мені завжди любо, коли зустрічаю добрих, незнайомих доти людей, слухаю їхній веселий, щирий сміх. Легше хоч, що вранці, перше ніж я пробудився, той караван знявся і рушив далі своєю дорогою, залишивши мені незабутню, на все життя, згадку про ту ніч на березі гірської річечки. І згадку ту, певно, я понесу з собою і в інше своє життя, на невідому поки й мені самому вершину. І чого воно так, адже ж мене і їх нібито нічого не пов'язує — ні родичі ми, ні сусіди. Диво, та й годі!

Весь наступний день ми долали бідарвахські гори, добуваючись своєї кінцевої мети, але думки мої раз у раз поверталися на берег Мансехри, яка тепер лишилася далеко позаду. Бідарвахські гори вкриті справжнісінькими джунглями, що здаються правічними, де ще не ступала нога людини. Вся довколишня природа дихала первозданністю, а те, як неполохано позирала на наш невеличкий караван усіляка звірина, виразно свідчило, що вона тут не знає, ні що таке полювання, ні що таке людське варварство. І це неабияк тішило мене.

Ми сподівалися до вечора завершити свою кількадечну подорож. Але джунглі були такі непролазні, дорога такою втомливою, що до вечора ми ледве-ледве дісталися лише перевалу, звідки поглядові відкрився краєвид невимовної краси. Тут, на перевалі, гори наче відразу розступилися, розтиснули свій щільний кулак і перед нами, далеко вниз, постала долина, малесенька, наче долоня. А на тій долоні — дві тонюсінькі, немов лінії життя і долі, ниточки-річечки, що тяглися з півночі на південь через пшеничні лани. Обидві річечки з'єднувалися лише в двох місцях. Посеред долини височів чималий пагорб, на якому стояла, судячи з архітектурних особливостей, давня раджпутська¹ фортеця. Обидві річечки, обігнувши пагорб, з'єднувалися, а тоді роз'єднувалися знову. Саме тут вони утворювали острівце, серед якого в оточенні дерев виднів старовинний храм. Зараз, у промінні призахідного сонця, його мідний купол сліпуче блищав. За пшеничними полями, в серці долини, лежало маленьке сільце, а на північ від нього, в самих надрагах гір, темніли якісь плями, певно, печери, саме ті, де я

¹ Ра д ж п у т и — жителі північно-східної частини Індії; здавна славилися воїнською доблестю.

мав робити кольорові замальовки і заради яких змушений був вирушати з цивілізованого, звичного світу в таку далечінь. Провідник Мітія, коли я запитав у нього про ті плями, підтвердив мій здогад.

Але тоді, коли я з перевалу дивився вниз, на долину, мою увагу найбільше привернули не ті печери, а раджпутська фортеця на високому пагорбі: якось ніби непомітно, а проте відчутно вона панувала над довколишньою місцевістю. Навіть здалеку було видно, що фортечні мури винятково давні, аж наче сиві від моху, яким обросли, через що стіни мали неприродну, аж якусь темнувату забарву. Та фортеця здавалася невіддільною від довколишнього краєвиду: і від того пагорба, і від чагарів та заростей навколо, і від в'юнкої виноградної лози; здавалося також, що людська рука не доклала ніяких зусиль, щоб спорудити ту фортецю, надати їй довершених форм. І фортеця, коли я навіть дивився на неї з такої даліни, будила в серці бентегу своєю таємничістю та загадковістю.

Я запитав у Мітії про фортецю, і він відповів:

— То дуже давня фортеця, пане. Більша половина її майже розвалилася. Подейкують, ніби ще за могольського панування в цій долині знайшов захисток один раджпутський ватажок зі своєю родиною. Походив він з племені пармар. Ото він нібито і звів цю фортецю. Тепер уже нікого тут не лишилося з його роду-племені. За англійців пробували трохи підлатати фортецю, бо знайшлося кілька поважних англійських урядовців, що призвичаїлись зупинятися в ній під час своїх виїздів на полювання. Потім, коли англійці пішли з Індії, фортеця, нікому не потрібна, руйнувалася собі далі. Щоправда, кілька останніх років нею цікавляться власті, особливо тією її частиною, яка ще збереглася. Але де вже там довго вистояти цій фортеці, де ви бачили, щоб дім довго простояв без господарського ока! Отак, паночку, років за сто — сто п'ятдесят від неї і згадки не лишиться, і геть розвалиться...

Вечір ще тільки спадав на землю, і всю долину затоплювало золотистим промінням сонця, що заходило. Здавалося, то чиясь рука умисне створила цей райський куточок на вмиротвореному, супокійному лоні природи, первісної і чистої. Не приховую, я відразу щиро влюбовався цю долину і невеличке село у ній. Та Мітія подав погоничам та посіям знак, і наш караван став спускатися вниз, у долину.

Сонце вже зайшло, коли ми нарешті спустилися в долину. Смарагдова зелень пшеничних полів милувала око. Там і

тут кущами стояли дерева, наче гуртики людей, котрі зачудовано дивилися на нас, подорожніх, нахилившись головами одне до одного.

Перш ніж увійти до фортеці, ми перейшли дерев'яний місток; за ним відразу височів величезний валун, а збоку від нього була фортечна брама. І щойно ми опинилися у фортеці, як зовнішній світ кудись зник, застав, наче нічого довкола взагалі не існувало. Тут залягала незвично глибока тиша, ніздрі лоскотав настояний запах — так пахне в усіх давніх спорудах. Мої очі несамохіть заплющилися, а коли за хвилинку я розплющив їх, то побачив, що ми опинилися в просторому залі, на стінах якого розвішані голови тигрів, пантер та оленів. Посеред залу стояла колона, і коли мій погляд ковзнув по ній вище, я помітив, що, крім кам'яної стелі, є ще одна, викладена з якогось міцного дерева, вся в павутинні й кіптяві. На ній ледве вгадувалися обриси якогось давнього, невизначного малюнка.

Я перевів погляд униз і аж зараз завважив, що там, де з другого поверху сходи ведуть до залу, стоїть якийсь чоловік з ліхтарем у руці. Він на мить застиг, коли побачив нас, а тоді, ввізнавши Мітію, заквапився сходянками вниз. То був і фортечний сторож, і кухар, і служник в одній особі, чоловік років під сорок п'ять. Найперше, що привертало увагу в тому чоловікові з ліхтарем, — це його неспокійні, метушки, тривожні очі під густими, навислими бровами та ще широкі плечі й дужі груди, як у горили.

Але то було тільки перше враження, бо щойно чоловік підійшов ближче, як я побачив, що неабияк помилився. Плечі в нього були якісь обвислі, такі обвислі, що аж скрадали справді широкі та дужі груди. Послужливість і лестивість так, здається, і струменіла з нього, навіть з його закручених і так само обвислих вусів — певно, давалася взнаки багаторічна звичка. Коли Мітія сказав йому, хто я і навіщо прибув сюди, чоловік квапливо поставив ліхтар на підлогу, склав до купи долоні на грудях і схилився переді мною в шанобливому і довгому поклоні. А після цього заквапився нагору — гріти мені воду, щоб я міг помитися після довгої дороги.

Коли він пішов, Мітія пояснив мені:

— Це Шанкар, він здавна тут служником, іще за англійців був. Щоб не збрехати, років двадцять — двадцять п'ять крутиться у фортеці. Проте діло своє знає, як ніхто інший. Поважні англійці були неабияк задоволені ним. От тільки до грошей надто вже жадібний.

— Та, мабуть, кожен трохи жадібний до грошей,— докинув я, а тоді заходився розраховуватися з носіями, погоничами та провідником Мітією. Понад належне, як винагороду, я дав ще п'ять рушій Мітії, а всім іншим — по дві рушії. Після цього вони стали прощатися зі мною.

За вікнами вже добряче смеркло, отож я мовив до Мітії:

— Таж ніч заходить, куди ви підете такої пори? Заночували б краще тут. Скажи своїм хлопцям.

Але вони тільки презирнулися між собою на мої слова. А Мітія якось аж боязко склав на грудях долоні:

— Ми, паночку, мабуть, таки підемо...

— Але ж куди ви підете такої пори?

— Подамося униз, в село,— мовив один з носіїв.

— Та чого вам іти в село й шукати нічлігу, якщо можете спокійно заночувати тут! І поїсти що знайдеться.

Я помітив, що носії і погоничі, зачувши про їжу, ніби завагалися. Але Мітія ще рішучіше закрутив головою: ні, мовляв, ночуватимемо тільки в селі.

— То дозвольте вже нам іти? — прохально звернувся він до мене.

— Та вже як самі знаєте,— не став я більше відраджувати їх.

Вони знову почали квапливо прощатися зі мною. Останнім попрощався Мітія, і мені здалося, ніби він хоче щось сказати. Та наступної миті, певно передумавши, він кинув мені тільки «Бувайте здорові!» і рушив за своїми напарниками. А я лишився один у просторій порожній залі старовинної раджуницької фортеці.

Вони пішли, а мене не полищало відчуття, що вони чомусь прагнули якомога швидше вирватися з фортеці. Проте я ніяк не міг збагнути, чим викликана їхня тривога. Три дні ми були разом, гуртом зносили злигодні, нелегку дорогу, а тепер, коли я запропонував їм переночувати у фортеці зі мною, вони раптом відмовилися, не послухались і рушили в темінь, у ніч, аби тільки не лишатися тут. Я просто пожалів їх, тому й запропонував переночувати, а то б з якого дива я мав так припрошати їх, та ще й годувати з власної кишені. Проте ці горяни якось дивно поводяться. Не захотіли, то й господь з ними,— чого це я маю так перейматися?

Я уважно оглянув свій багаж: ніби все на місці, нічого не забув. Носії, здається, нічого не пошкодили й не поламали. Я полегшено зітхнув і ще раз роззирнувся по залі: я був у ній зовсім один. Тут навіть не було де сісти до пуття. Переді мною були кам'яні сходи, що вели, певно,

в підвал, а за спиною — сходи на верхній поверх; я сидів так, щоб бачити двері і свій багаж.

Я не боявся залишатися тут один, хоча тиша й темрява аж дзвеніли у вухах. І все ж таки в цій фортеці було щось таке, від чого у душу закрадався дивний неспокій. Відомо, що кожна споруда має власну душу. Відомо й те, що вона зводиться людськими руками, а тому наче вбирає в себе людську самобутність. Немов жива істота, вона виявляє, поширює на все довкола якийсь особливий вплив, що незбагненно діє на наш розум і на душу. Інколи той вплив тішить нас, а інколи й гнітить. І перше моє відчуття до фортеці, щойно я опинився в ній, була неприязнь до неї, мало не ворожість, хоч я і роззирнутися ще не встиг як слід і побачив тільки цей величезний зал. І ніяк не міг втропати, звідки взялося в мене таке відчуття.

Але тоді я не надав цьому особливої уваги. Можливо, несамохіть подумав я, таке враження викликане важкою дорогою, втомою; та й, цілком природно, до всього долучилося те, що я опинився в новому, незвичному для себе місці. Тож невдовзі я зовсім забув про свої тривоги й спрямував погляд на стіну перед собою, на якій у темряві ледь вгадувалася оленьча голова з величезними рогами, що стриміли вгору, і широко розплющеними очима. І зненацька в тих оленьчих очах немов сяйнуло світло, вони ніби на мить ожили, засвітилися життям і зблиснули жаринами. Я аж здригнувся від несподіванки і ще уважніше придивився до оленьчих очей: у них справді зроджувалося якесь дивне світло, зовсім не схоже на те, яке буває в очах безживного оленя.

По спині в мене поповзли мурашки і я, як сидів, так і заціпенів, не відриваючи погляду від оленьчої голови. Тим часом позад мене почулося якесь шарудіння; я злякано озирнувся і відразу ж мусив відвернутися вбік, бо в очі вдарив пучок яскравого світла. А тоді відразу я почув голос, що, здавалося, долинав з глибокого колодязя:

— Можна вмиватися, пане. Вода нагрілася.

То був Шанкар: він стояв на найвищій сходинці і тримав у руці кишеньковий ліхтарик.

Я ледве стримав здивований вигук. Бо ж на власні очі бачив, як перед тим Шанкар заходив саме в ті двері, що були переді мною. Тож як це він опинився у мене за спиною? Неабияк вражений, я, проте, приборкав свій подив та збентеження і мовчки почав підійматися сходами нагору. Звідти я спробував глянути в зал, але нічого в ньому не

побачив — усе повивала непроглядна темрява. Не видно було й очей непорушного, безживного оленя. Тільки коли світло від ліхтарика випадково ковзнуло по стіні, мені здалося на мить, що вони знову зблиснули живим, аж наче червонястим блиском. Я полегшено зітхнув і рушив слідом за Шанкаром.

Ми ступали вузьким, тісним коридором, і в вечірній тиші кроки наші по дерев'яному настилу відлунювали особливо гучно; те відлуння здавалося оглушливим, дивним і трохи моторошним. Коридор почав забирати ліворуч, і ми по ньому йшли, аж поки Шанкар зупинився біля однієї з кімнат, двері до якої були відчинені, а з них соталося назовні світло від ліхтаря.

У тому мерехтливому і непевному світлі я швидким поглядом окинув кімнату. Стеля була дерев'яна, підлога теж. Стіни, приблизно до середини, оббиті струганими й полірованими дошками; поліровка була темно-коричнева, хоч зараз здавалася майже чорною. В одному кутку кімнати стояло велике ліжко, в іншому — туалетний столик, двом'яких крісел, довгастий триніжок; був іще один такий самий триніжок, але трохи менший, на якому стояла китайська ваза. З західного боку — вікно, зараз завішене цупкою темно-коричневою шторою. З одного боку — підвищення для одягу та всякого начиння. Ще одні двері вели у ванну кімнату. Після оглядин у мене склалося враження, ніби хтозна-відколи тут ніхто не прибирав і не підмітав.

Шанкар, мовби вгадавши мої думки, вибачливо заговорив:

— Я не знав, що ви приїдете, пане, тому й не встиг прибрати як слід. А гарячу воду я поставив вам у ванній. І холодну теж. Двоє відер вам вистачить?

— Цілком, — відповів я.

— Тоді можете вмиватись. А я поки злаштую вечерю.

Все це Шанкар промовляв якось невпевнено, потім кинув на мене допитливий погляд, мовби чекаючи, що я йому на те скажу. Але я мовчав, і він знову наважився:

— Пане, а що ви будете їсти? М'ясне чи не м'ясне?

— Я все їм. Давай те, що швидше й легше приготувати.

— Гарзд, пане.

І Шанкар вийшов з кімнати. Спершу він переніс сюди мій вантаж, а тоді пішов лаштувати вечерю. А я швиденько розпакувався, дістав усе необхідне для вмивання, зашпнував всередині двері до кімнати й пішов у ванну. Там на невеличкому столику мене вже чекали чистий рушник, сорочка

й піжама. Сівши на табуретку, я почав митися, а на стіні тим часом метушилася моя незграбна, химерна тінь і повторювала кожен мій рух. Підводився я, підводилася і моя химерна тінь, застигав із піднятою рукою я, так само застигала і моя тінь. Я лив воду собі на голову, і тінь повторювала мій рух. Я закликав на мить, щоб глянути на те кривляння, закликала й моя тінь. Здавалося, ми обоє уважно стежимо одне за одним. Мені так і кортіло зробити несподіваний рух, що його тінь не встигла б повторити, але те було неможливо. Тінь тільки й чекала, щоб я хоч трохи ворухнувся, аби повторити найменший мій порух. Ні, таки справді людина може ступити навіть на Місяць, але втекти від власної тіні їй годі.

Помившись, перевдягнувшись у чисте та причесавшись, я став чекати вечері. Після купання я майже не відчував свого тіла, а на очі все настійніше починав налягати сон. Зараз мені хотілося лише одного: перехопити нашвидку щось і мерщій упасти на ліжко — та воно не так уже й дивно після кількадечної, стомливої подорожі.

А тим часом я взяв першу ж книжку, яка трапилася під рукою, і спробував читати. Мені коштувало зусиль збагнути зміст, а коли я розслаблювався, слова і літери відразу починали стрибати перед очима, ніби пустотливі дітлахи, і тоді годі було второпати зміст і значення того, що я перебігав очима. Аж десь тільки за годину почувся голос Шанкара: мовляв, вечеря готова. Я миттю підхопився на ноги. Виявилось, що їдальня тут неподалік, через одну кімнату. Зі стелі там звисала старовинна лампа, стіл був масивний і круглий, за ним могло сісти не менше восьми чоловік. А зараз він був накритий на одну особу: на ньому вже парували запашний томатовий суп, смажене курча, хлібці, рис і боби з підливою.

Я залюбки взявся до того всього. Досі я гадав, що найважче перебороти сон, але тепер відчував, що голод усе-таки був сильніший. І тільки коли я добряче повечеряв, дрімота з новою силою напосілася на мене. Я підвівся з-за столу, похвалив Шанкара за смачну вечерю, навіть дав йому рупію на знак вдячності. А тоді звелів швидше постелити мені. Ми вийшли і знову опинилися у кімнаті з ванною.

— А хіба ви ночуватимете тут? — здивовано перепитав Шанкар.

— Авжеж, тут. А де ж іще? — здивувався і я.

— У цій кімнаті?!

— Звісно, що в цій. А можна і в іншій, як є краща.

— Кращої кімнати тут немає, пане. Але...— Шанкар раптом затнувся.

— Що «але»?

— Та тут неподалік, на березі річки, недавно збудували новий заїзд. Ви могли б переночувати там. А вранці прийшли б сюди,— порадив Шанкар.

— Але чому я не можу заночувати тут?

— Бо... бо в цій фортеці ніхто не може заснути.

— А ти сам де ночуєш? — поспитав я його.— Хіба не тут?

— Та ні, пане. Я ночую в поштовому заїзді.

— То сьогодні можеш спати тут.

— Та ні, що ви, пане! — злякано заперечив він.— Я вже краще спатиму в заїзді. Сподіваюсь, і ви там добре відпочинете. А вже вранці прийдете сюди.

— Але ж чому я не можу тут спати? — з притиском запитав я його.

— Паночку,— чи то знітився, чи то збентежився Шанкар.— Та вже десять років тут ніхто вночі не може заснути.

— Але чого не може заснути? — допитувався я.

— Люди кажуть, що у фортеці живуть привиди.

— Привиди?!

Шанкар тільки кивнув головою на знак згоди.

— Коли так, я спатиму тільки тут! — рішуче заявив я.— Ніяких привидів я не визнаю.

Шанкар прохально склав на грудях долоні:

— Паночку, і не кажіть мені такого, благаю вас! Ради бога, заночуйте в поштовому заїзді! Це єдине, про що я прошу вас. Сім років тому один інженер так само вихвалявся, що нічого не боїться. Три ночі він спав ось у цій кімнаті, а на четверту його знайшли неживого.

— Що, привиди задушили?

— Це ми, горяни, вважаємо, що задушили. А тутешній лікар казав, що він помер від розриву серця.

— Так воно, мабуть, насправді й було.

— Тож благаю вас, паночку, не ночуйте тут!

— Ні, я таки заночую тут, Шанкаре,— не відступався я.— Досі мені ще ніколи не випадало зустрічатися з привидами, і тепер прогавити таку нагоду я не можу. Може, більше такої не трапиться в моєму житті. Ти собі спокійно йди в заїзд і не переживай даремно. А я лишуся тут. Вранці приходь, не затримуйся.

Побачивши, що йому не вдасться переконати мене, Шанкар пішов. А мені залишив замок і ключ замкнути фортечні

ворота. З ліхтарем у руці я провів його до воріт: він був не на жарт переляканий, а я, як міг, заспокоював його. Попрощавшись із ним, я став зачиняти ворота: притягнув один до одного два масивні хрестовидні бруски з залізними вушками на кінцях, зчепив їх замком і повернув ключем. Потім повернувся в зал, повісив ліхтар на оленячі роги і ще раз уважно роззирнувся довкола. Тоді, посміюючись подумки з марного остраху Шанкара, підійнявся східцями, пройшов вузьким коридором і опинився біля своєї спальні. Та перш ніж зайти до неї, я підійшов до сусідньої кімнати: на ній висів важений залізний замок. Я зайшов у свою кімнату, обдивився уважно і її, потім причинив обидві стулки дверей і повісив замок. Й аж тоді полегшено увійшов до ванної. У ній було двоє дверей: одні в мою кімнату, а другі — в сусідню, замкнену. Мабуть, ванна якраз і призначалася для того, щоб нею користувалися мешканці обох кімнат. Другі двері, певно, були замкнені з внутрішнього боку. В ту кімнату з ванної виходило і одне віконце, але й воно було зачинене.

Полегшено зітхнувши, мовляв, усе гаразд, я вийшов з ванної. Двері в ванну з моєї кімнати не замикалися, тож я тільки причинив їх і ліг на свою постіль з наміром ще трохи почитати.

Відразу ж після вечері я страшенно хотів спати, а зараз сон не знати де й подівся. Раз по раз мимовільний, незрозумілий страх охоплював мене своїми ручиськами, аж по спині пробігали мурашки. Коли по правді, то я й хотів, і водночас боявся побачити тих привидів, якщо вони тут є насправді.

Досить довго я читав книжку, а коли мало-помалу сон починав тиснути мені на повіки, я раптово струшувався, щоб відігнати дрімоту і про всяк випадок бути насторожі. Години зо дві я так боровся зі сном, а далі вже й не пам'ятаю, як книжка вислизнула з моїх рук, а я, як лежав, так і уткнувся в неї обличчям і заснув.

Прокинувся я зненацька, очі мої розплющилися в непроглядній темряві. Лампа, яку я не гасив, бо читав книжку, вже не горіла: певно погасла сама, бо скінчився гас. Зате за неверима відбувалося щось незабгненне. Спершу мені здалося, що хтось навшипиньках підкрадається до моєї кімнати. А потім здалося, ніби хтось обережно пройшов по дерев'яному настилу в коридорі, а тоді раптом зупинився. Після цього надовго запала глибока, дзвінка тиша і я вже почав думати, що мені те все просто вчулося.

Мене знову помалу почав долати сон, коли я вдруге знепацька пробудився від якогось шурхоту: здавалося, хтось стоїть біля моїх дверей і обережно водить по них рукою, мовби обмацуючи їх; долинали тільки ледь чутне шарудіння. Моя рука потяглася під подушку, де лежав кишеньковий ліхтарик, а друга схопила прихилений до стіни важкий шворень. Обережно, щоб не рипіти, я підвівся з ліжка і нечутно наблизився до дверей. Так само нечутно почав відмикати замок. Це забрало, певно, кілька хвилин. А тоді, відступивши трохи вбік, одним поштовхом розчахнув обидві половинки дверей і відразу спрямував у темряву пучок яскравого світла.

За дверима, мало не на самому порозі, на мить застигли два перелякані коти. Пригнувшись до землі, вони сторопіло дивилися на мене, а коли світло від ліхтарика впало на них, прожогом метнулися вбік і зникли у вузькому, темному коридорі.

Я полегшено перевів дух, помалу приходячи до тями. Напруження моє потроху спадало. Подумки сміючись зі своїх страхів, я знову замкнув двері, впав на ліжко й відразу ж провалився в міцний, непробудний сон.

Вранці я спав довго, тож прокинувся досить пізно — коли годинник показував уже десяту. Та й то пробудився не сам, а від того, що хтось несамовито грюкав у двері.

Я миттю підхопився і відімкнув двері: на порозі стояв Шанкар, неабияк переляканий і розгублений. За ним стояло й кілька чоловіків, певно, тутешніх горян. Вони, мабуть, вирішили, що я вже давно віддав богові душу, і прийшли забирати мій захололий труп.

Побачивши перед собою мене живого й неушкодженого, та ще і всміхненого, всі вони сторопіли від несподіванки. А Шанкар відразу аж поник, наче те, що мені вдалося уникнути привидових пазурів, вкинуло його в неабиякий розпач.

— Паночку, а ми вже й не сподівалися побачити вас живого. Грюкали-грюкали у ворота, а коли ви все не відчиняли, я гукнув людей, — пояснив Шанкар, кивнувши на своїх супутників.

— Але ж ворота зсередини зачинені! — здивувався я. — То як же ви потрапили сюди?

— Через челядницьку, — відповів Шанкар. — Туди веде окремих хід. А ключ від неї у мене.

— То ти, бачу, і не віриш, що я живий?

— А хіба вночі привиди не приходили до вас? — стривожено, а водночас і зацікавлено спитав Шанкар.

— Привиди ні, а от двоє котів таки заблукало, — всіхпився я. — Все цілком природно, Шанкаре. Адже я три дні був у дорозі, отож і спав так довго. А ти краще облич-по своїх привидів та візьмися за діло. Час уже й снідати.

— Це я хутко, — ніби знітився Шанкар; тоді показав на одного з чоловіків, що стояв трохи попереду інших: — А це Равідас, сільський староста.

Равідас шанобливо склав на грудях долоні, вітаючись, а мені здалося, ніби в його очах зблиснули іскорки страху.

— Вибачте, а ви хіба не з поліції? — боязко спитав він.

— Звісно, ні! — заперечив я. — Звідки ви це взяли?

— Та нізвідки, пане, — відповів Равідас. — Це я просто так. — А тоді кивнув на Шанкара: — Та він сказав, що ви з рушницею, от я і подумав...

— На рушницю я маю дозвіл. Тож полюватиму законно.

— То ви приїхали полювати в наших джунглях?

— Та ні! — засміявся я. — Сюди я прибув, щоб попрацювати в тутешніх печерах. Хочу перемалювати собі ті малюнки, що є в них. А при нагоді й полюю.

Старості, певно, трохи відлягло на серці, коли впевнився, що я не з поліції.

— А довгенько ви тут пробудете, пане? — знову поспитав він.

— Поки скінчу свою роботу.

— То нехай вам добре працюється, — побажав він. — А знадобиться щось, я до ваших послуг.

Його голос, манера говорити чомусь нагадували мені тих старост, що були за англійців, — вгадувався добрий вишкіл.

— Найперше мені треба буде оглянути тутешні печери. Ти, Равідасе, не можеш їх мені показати?

— З превеликим задоволенням.

— Але не зараз. Приходь десь години через три, — попрохав я.

І Равідас пішов, прихопивши з собою кількох селян, що були з ним, і пообіцявши вчасно зайти за мною.

Поснідавши, я вирішив детальніше оглянути фортецю в супроводі Шанкара. Суміжна з моєю кімната, замкнена, як пояснив Шанкар, захаращена всілякими меблями, тож я і не став її дивитися. А більше кімнат не було, бо та половина фортеці зруйнована. Ми повернули назад, щоб оглянути кімнати за коридором. Кімнат там було три і одна з них, як виявилось, ванна, точнісінько така, як і в моїй

кімнаті. Всі три кімнати були такі брудні, захаращені і неприбрані, заляпані глиною, землею та вапном, поновані павутинням, що, здавалося, сюди чи й ступала людська нога. Кімнати містилися по один бік коридора; з другого ж боку була кам'яна стіна, а над нею упродовж усього коридора тяглися віконця з різнобарвного скла — зеленого, жовтого, синього та червоного. Коли сонце світило в ті віконця, коридор вигравав різнобарвними тінями.

Я відчинив одне віконце і виглянув надвір. Моїм очам відкрилася довга купа валунів, що тяглася майже до самого провалля, де обидві річечки зливалися в одну. Таки справді той, хто зводив фортецю, вибрав для неї напрочуд вдале місце: з цього боку будь-який ворожий напад неможливий, бо фортецю огинає річечка і, крім того, захищає глибокий рів. Далі, за невеликим узвишшям, обидві річечки знову роз'єднуються. На узвишші росте щільна купка розлогих, ряснолистих дерев, а серед них блищить на сонці мідний купол невеличкого храму.

— То храм богині Бгавані,— пояснив Шанкар.— Раджа, котрий збудував цю фортецю, звів і той храм. Дуже давній храм, паночку. І час робить своє — він потроху руйнується і руйнується.

Подумки я вирішив неодмінно навідатися в храм, щойно огляну печери.

Шанкар зачинив віконце, і ми пішли далі. Там, де закінчувався коридор, лишилося всього три цілі сходинки: вони колись, певно, вели в другу половину фортеці, яка тепер обвалилася,— там лежали купи каміння, цегли, глини та всякого сміття. І лежало те все, мабуть, віддавна, бо поросло густим, високим бур'яном, і навіть кущами.

Звідти ми знову пішли назад і опинилися біля сходів, що вели вниз, до просторого залу. І тільки зараз я помітив, що з іншого кінця залу ведуть угору ще одні сходи.

— А куди ведуть ті сходи? — повернувся я до Шанкара.

— В круглу кімнату,— відповів він.

— Давай подивимось.

Ми спустилися в зал, а тоді рушили іншими сходинками вгору; ішли, аж поки опинилися перед замкненими дверима. Шанкар встромив ключа у замок, відімкнув двері, і ми зайшли до кімнати. В ній теж були сходи. Ми піднялися й по них і знову перед нами — замкнуті двері. Шанкар відімкнув і їх, ми зайшли до справді майже круглої кімнати: вона була така ж простора, як і зал унизу. Різниця лише та, що ця кімната була кругла і замість голів усіляких

звірів стіни тут прикрашали портрети правителів з роду раджі, котрий звів цю фортецю, а також старовинна зброя — мечі, шаблі, кинджали та бойові обладунки.

— Добродій губернатор, — гордовито озвався Шанкар, — коли йому випадало полювати в тутешніх місцях, завжди влаштовував у цій кімнаті танці.

— А за раджі тут, певно, відбувалися врочисті прийоми? — висловив я здогад.

— Чого це знаю, того не знаю, пане, — відповів па те Шанкар.

Кругла кімната мала четверо дверей, що виходили точно на північ, південь, захід і схід. Шанкар повідчиняв їх усі. Знадвору кімнату оточувала невисока, зате масивна й міцна стінка, така міцна, що й досі жоден камінчик не випав з неї, Перед стінкою на підлозі тут і там стояли невеличкі гармати — їх я нарахував вісім, причому розташовані так вдало, що могли тримати під прицілом будь-яке місце довкола фортеці. Та й уся долина звідси була як на долоні; далі громадилися гори із засніженими вершинами.

Я довго милувався чарівним краєвидом. Але потім, згадавши, що вже час братися і до роботи, з посутнілою душею спустився в зал, а тоді знову піднявся в свою кімнату. Шанкар сказав, що зараз хутенько приготує мені полуденок, щоб я, коли йтиму до печер, прихопив його з собою.

Найперше я вмився, перевдягнувся, накидав додому коротенького листа: мовляв, зі мною все гаразд, благополучно дістався до місця, а тоді написав ще одного, вже на службу, приблизно такого ж змісту. А тим часом нагодився і староста Равідас. Я віддав обидва листи йому, наказавши будь-що відправити їх сьогодні. Равідас відразу ж гукнув сільського сторожа й послав його на пошту в Тірах. А сам, узявши мій полуденок та деяке спорядження, потрібне мені для роботи, рушив зі мною до печер.

Проминувши дерев'яний місток, ми спустилися з кам'янистого пагорба і звивистими, вузькими стежинками, що в'юнилися серед пшеничних полів, попростували на протилежний бік долини, де в схилах бадарвахських гір темніли роззявлені пащі печер. Відразу за пшеничними полями стояло кілька приземкуватих селянських мазанок. Ми проминули і їх, а тоді знову піднялися на досить високий, плаский пагорб, на якому розкинувся невеличкий садок, обнесений дерев'яною загорожею. Якийсь час ми йшли, аж поки не побачили хвіртку, вздовж тієї загорожі, тримаючись тіні від фруктових дерев. В глибині садка з-за дерев виглядав

будиночок. Від хвіртки до ганку тяглася полога доріжка, всипана дрібним чорнястим гравієм. З правого боку хвіртки вітерець розгойдував дощечку з якимось написом. Дощечка висіла на одному гвіздку, другий випав. Я перехилив голову і спробував прочитати напис: Річардс-котедж. По огорожі обабіч хвіртки тяглися вгору й перепліталися якісь в'юпкі рослини з рожевими квітами. І раптом я помітив неподалік якусь жінку, що, нахилившись, зосереджено поливала їх — раніше я її не завважив. Вона, мабуть, почула, як я неголосно перемовлявся зі старостою, бо раптом випросталася і здивовано глянула на нас.

Вона була в білих шальварах і в такій же білій, з візерунками сорочці. На голові її було накинуте покривальце, теж біле, з-під якого на мене допитливо й пильно дивилося кругле, рум'яне обличчя. Якусь хвилю ми зацікавлено роздивлялися одне одного. Її вбрання, зачіска та манера триматися свідчили, що вона не тутешня, а з міста. Тож і не дивно, що, сама городянка, вона щиро здивувалася появі в цій глушині ще одного городянина.

— Добродій прибув сюди, щоб оглянути малюнки в наших печерах, — пояснив жінці Равідас, поправляючи на голові високий, пишний тюрбан. А тоді обернувся до мене: — А це — дружина шановного Махмуда. Це його котедж.

Я на міський штиб ледь уклонився їй, і вона, всміхнувшись, відповіла на моє привітання, а тоді підійшла до хвіртки, відчинила її і запросила зайти. Я рушив за нею до котеджу, перемовляючись про те, про се. Вона встигла, поки ми йшли, повідомити мені, що звуть її Насіма, що Махмуд — її чоловік; у цьому котеджі вони живуть уже дванадцять років, чоловік її — відомий багатій, але любить самотність, тому й забрався в таку глушину, подалі від стомливої, галасливої цивілізації. Я ж коротко сказав кілька слів про себе, а тоді висловив подив: як це багата людина могла оселитися в такому пустельному, напівдикому місці. Адже якщо ти багатий, то і в місті можна знайти куточок, де б ніхто не порушував твого спокою.

На ганку стояло розкладене крісло, а на ньому на м'яких подушках лежав худий довгий чоловік. Обличчя його було накрите хустинкою, здавалося, він спить. Але я помілявся, бо, зачувши поруч кроки та голоси, чоловік раптом стрепенувся і рвучко підвівся; хустинка сповзла йому на груди. Я глянув на чоловіка і заціпенів: обидві руки і місцями обличчя його були жахливо попечені — здавалося, найретельніше хірургічне втручання неспроможне зітерти тих страш-

них слідів. Повіки його були без вій, карі очі губилися в очних западинах, одного ока не було зовсім. Його потворність вразила мене і, певно, це відбилося на моєму обличчі, бо чоловік раптом страдницьки скривився.

— Хто це і чого він тут? — неприємно запитав він дружину.

Насіма на мить збентежилась, відразу, мабуть не знайшовшись, що сказати, а тоді представила мене. Тим часом і я оговтався, швидко ступив до чоловіка і чемно привітався. Це, видимо, трохи подіяло на Махмуда, бо вже лагідніше він запросив мене сідати в крісло навпроти нього. Я сів. Насіма вмостила на канапі під стіною, поряд з моїм кріслом.

— Тепер ви, мабуть, здогадалися, чого я забрався в таку глушину? — звернувся до мене Махмуд. — Я ще вдома так обік собі обличчя, що найкращі хірурги не могли нічим зарадити, хоча, по суті, зробили мені зовсім нове обличчя. — Він невесело посміхнувся: — І тепер я можу сказати, що це обличчя — моє, ці очі та вуха — теж мої. А насправді свого я нічого не маю. Все моє відійшло в небуття.

І посмішка в нього була моторошна. Я почав розгублено і педоладно висловлювати йому своє співчуття.

— Не треба мене втішати, — сердито мовив Махмуд. — Таке обличчя ні в кого не може викликати співчуття. Коли вже я сам ненавиджу його, то що вже казати про інших, от хоча б і про вас. Я ж розумію, що ваші слова нещирі.

Насіма тільки дивилася на мене мовчазним благальним поглядом, мовби вибачаючись за свого чоловіка: «Прости йому, якщо ти здатен просто по-людському зрозуміти його душевний стан».

І я знову, вже палкіше, мовби не чувши його останніх слів, заходився розраджувати та втішати Махмуда. І, певно, в моєму голосі він уловив нотку щирого співчуття, бо помітно полагіднішав і показав на дружину спотвореним, скарлюченим пальцем:

— Це, певне, все витівки Насіми. То через неї, мабуть, вас направили в наші печери. Вгадав я чи ні? — звернувся до мене Махмуд.

Я вражено глянув на Насіму, яка тільки засміялася на чоловікове звинувачення.

— Я теж люблю живопис, — мовила вона. — Не так, щоб аж дуже, але люблю. І досить посередньо розбираюся в ньому. Це я написала в археологічне відомство про тутешні печери і про малюнки в них. Навіть надіслала кілька ескізів

з тих малюнків, а водночас повідомила, що малюнки псуються і цьому треба якось зарадити.

— Я кілька років забороняв їй це робити.— В голосі Махмуда прозвучали різкі нотки.— Просто не хотів, щоб хтось приїжджав сюди, бо тоді б я мусив зустрічатися з ним. Тому й забороняв Насімі писати. Але цього року, бачачи, як на очах псуються малюнки в печерах, вона не послухалася мене й написала, щоб хтось із археологічного відомства приїхав і нишком від мене оглянув ці печери. От вони вас і прислали. А тепер ви довгенько пробудете тут і, чого доброго, ще відіб'єте в мене дружину.

— Махмуде! — спалахнула Насіма і обурено додала: — Як тобі не соромно! Що ти верзеш?

На очах її зблиснули сльози. А я підвівся з крісла:

— Мені дуже прикро, але якби я знав, то навіть не заходив би до вас. Я пішов, містере Махмуде. Обіцяю вам, що більше ноги моєї тут не буде.

— Та ви сидіть, сидіть! — начеб зніяковів Махмуд.— Не зважайте на мої дурні слова. Такий уже я, і нічого не вдієш. Коли ви визнаєте мене трохи ближче, то навчитеся вибачати мені багато чого. У мене, крім усього, ще й рак кісток, тож довго я не протягну. Вибачте мені оті безглузді слова. І Насіма самотня, стільки років живе тут зі мною. Я віддаю належне її самопожертві, але звладати зі своїм несамовитим серцем не завжди можу.

І зненацька він заплакав, мовчки, не схлипуючи.

Я сидів у кріслі, не знаючи, як бути. Що казати, якими словами його втішати? Я почував себе цієї хвилини незваним, непроханим чужинцем, котрий, і сам того не бажаючи, став свідком чужої драми. Мене поривало підвестися і стрімголов кинутися геть, але ноги наче прикипіли до землі.

Насіма приготувала чай, принесла його й поставила переді мною, хоч і сама вона, і Махмуд пити чай відмовились. Коли після чаю я подякував і підвівся, щоб іти, Махмуд мовив до мене:

— Насіма супроводитиме вас, вона ті печери знає як свої п'ять пальців. Вона їх виходила вздовж і впоперек. І може багато чого розповісти про самі печери і про малюнки в них.

Я пробував заперечити, але Махмуд наполягав, і я здався: що ж, нехай Насіма супроводить мене.

Вийшовши за хвіртку, ми якийсь час ішли мовчки. Насіма перевдяглася для подорожі в гори і тепер була у весняного кольору блузці і сіруватих джинсах. Волосся вона зібрала

на петилиці у великий вузол, ще й прикрасила великою шпилькою; від чого шия її стала мов лебедина і ще гарніша. В руці вона тримала міцний ціпок. Равідас ступав трохи позаду за нами, несучи через плече торбину з моїм полуденком, а в руках мов художницьке начиння.

— Мені ой як подобається ваша долина,— озвався я.— Вона така затишна... Так і хочеться лишитися тут завжди.

— Днів кілька, може, й витримаєш,— заперечила Насіма.— Більше тебе і на мотузці не витримаєш. А я вже й дивитися на цю долину не можу.

— Просто тебе більше вабить міське життя: розваги, вишукані убори, запашні ванни, осяйна розкіш, що їх тільки в місті і знайдеш.

— Що правда то правда.

— То як же ти тут опинилась?

— Навіщо знову розпитувати, коли й так знаєш?

Ідучи, вона ціпком підбивала камінчики на стежці.

— Ти ж сама нагадала про це. Треба було вам обом лишатися в місті.

— Махмуд не хоче навіть потикатися на люди такий. А ти й увияти не можеш, який він був вродливий до того нещастя.

— А як же він обгорів? Хтось умисне підлаштував?

— Це сталося під час сутичок між індусами та мусульманами. Ще в сорок сьомому році¹. А ти теж, здається, індус?

— Так, мов ім'я Мотілал Нагар,— відповів я.— А мої близькі друзі та рідні називають мене просто Лалі. Пестливе від Лал...

— Не чекай, пестливо я тебе не називатиму,— роздратовано кинула вона.— Бо ненавиджу індусів. Отак-то, шановний містере Нагар,— підсумувала Насіма.

— Дякую за відвертість! — мовив я по-англійському.

Насіма раптом вибухнула сміхом.

— Що з тобою? — здивовано глянув я на неї.

— Та це я просто така вередлива,— відповіла вона теж по-англійському.

— Всі жінки непостійні й вередливі. У них завжди сім п'ятниць на тиждень. І ти, певно, не виняток. А ви з Махмудом одружилися по любові?

¹ Матсьєр на увазі спровокована англійськими колонізаторами кривава сутичка між індусами і мусульманами.

— Ні! — кинула вона й надовго замовкла. А згодом, щосили і ніби спересердя вдаривши щіпком по камінцю, який лежав на стежці, озвалася: — Був у мене один хлопець, Акрамом звали. От його я ніби й справді кохала.

— А що ж сталося?

— Точніше, це він мене дуже кохав. Так уже упадав за мною!.. Звісно, мені це подобалось. Тільки тепер здається мені, що з ним я була по-справжньому щаслива. Але він походив з бідної родини, тому й був мені не до пари. Та відверто цього я йому так і не сказала.

— Пожаліла його?

— Не те щоб пожаліла. Просто мені страшенно подобалося, як він, мов зачарований, дивився на мене, як звірявся в коханні, як ніжно брав мою руку і притискав до серця, як говорив шалені, нестямні слова... Те все мене неабияк зворушувало. Його мрії були просто чудернацькі: щоб ми на рикші або й пішки подалися геть з міста, поселилися в гірському селищі, аби там я жила з ним у маленькій хижці і, мов сільська дівчина, носила йому в глеку воду з річки, щоб готувала їсти, а вночі ми лежали на блаґенькому ліжку і я клала його голову собі на груди й пестила її...

— І що ж дивного в цих мріях?

— То були надто заземлені, надто прості мрії. На рикші я ніколи не їздила, пішки так само ніколи й нікуди не ходила, в гірській хижці не жила, води з річки не носила, не готувала сама страви, не спала на блаґенькому, мотузяному ліжкуві. Отакий був дивак: бач куди хотів заманити мене, в яку глушину! Та коли він звірявся мені в коханні, я аж завмирала від страху. Ти гадаєш, що він був сповна розуму?

— Нічого дивного, — мовив я. — Той бідолашний хлопчина просто намагався заховати свою бідність у яскраву романтичну обгортку.

— Може, й так, — погодилася вона. — Але теперішні дівчата не такі дурні, щоб слухати подібні теревені. Гарні слова краще слухати здаля. Коли я ще вчилася в коледжі в Лакхнау, в нас там був один добродій, Соз Фатехпурі. Як він божеволів за мною! Щомісяця на мою честь друкував газель у журналі «Махтаб». І в кожній хоч раз, але неодмінно згадував моє ім'я. Коли той журнал потрапив мені до рук і я прочитала газель, мені аж мову відібрало від захвату — такі гарні були вірші! Вони аж сходили бодем, кожне слово соковите й солодке, наче то розтопили пісню і вона перелилася в газель. Я мало не зомліла від тих віршів. Цілих півроку він друкував у журналі свої газелі,

а душа моя тим часом трепетала, заходилась, бо я ще не бачила і навіть не уявляла свого загадкового закоханця. Так мені хотілося хоч краєчком ока поглянути на нього, дізнатися, де він живе, піти й пригорнутися до його грудей. Спершу я надумала написати редакторові журналу й попросити в нього адресу того Соза Фатехपुरі. Але посоромилась. На моє щастя, вже в сьомому номері з'явилася чергова газель, а з нею і його лист, адресований мені. У тому листі Соз Фатехपुरі виливав таємницю свого серця. Він бажав зустрітися зі мною, мріяв глянути на мене хоч звіддалік. А я і собі, коли прочитала те любовне послання, почала згоряти на повільному вогні свого почуття. І відразу ж відповіла йому листом, в якому просила його рівно через тиждень прийти в Бенареський парк на шосту годину вечора і чекати мене там на лавочці.

На сьомий день якраз випала середа; той день я пригадую виразно, до найменших подробиць. Вбравшись у найкраще, з серцем, що, здавалося, от-от вискочить із грудей, я сіла в материн автомобіль і поїхала в Бенареський парк. Прибула я на призначене місце на півгодини пізніше, ніж призначила, бо гадала, що коли приїду раніше або рівно о шостій, він ще, чого доброго, розчарується в мені. Адже в кожній дівчині є неписане право змушувати свого залицяльника трохи почекати. Дівчині просто необхідно запізнюватися на побачення, якщо вона хоче, аби її любили ще дужче.

Насіма залиvisto засміялась, і її дзвінкий сміх злетів і розтанув у високості. Вона ніби відразу стала сама собою, поривчастою і палкою, ніби й забула про хворого чоловіка вдома і цілком піддалася швидкоплинному грайливому настрою.

— І що ж було далі? Ви...

Насіма перебила мене:

— Та ти слухай! Коли я зупинила на узбіччі машину і відчинила дверцята, щоб вийти, він уже підхопився з лавки, бо помітив мене. Він виявився чорний-чорнючий, щоки запалі, а очі, навпаки, витрішкуваті, лоб наче стесаний назад. Коротке волосся невиразного кольору і довгі руки; він чимось нагадав мені деяких голлівудських акторів. У простій довгій сорочці з білого полотна і з рослинним орнаментом, у попліновому сюртуці, що навдивовижу не пасував йому, — все свідчило про цілковиту відсутність смаку. У мене було враження, ніби він оце вперше за кілька місяців поголився, вперше підстригся, сховався у лазню. Я, як побачила

його, так і сторопіла, земля попливла в мене перед очима. Здавалося, я от-от зомлію.

— То ви і будете Соз Фатехпури? — насилу спромоглася спитати я.

У відповідь він показав усі тридцять два жовті, прокурепі зуби і схилився в шанобливому поклоні.

— От я і прийшла! — розгублено сказала я перше, що сплигло на язик. І не встиг він ступити до мене й кроку, як я хряснула дверцятами й натиснула на стартер, тікаючи від нього.

— Цим і скінчилося?

— Відтоді мені більше не доводилося зустрічати його. Він, бідолаха, як виявилось, служив простим клерком у якійсь податковій конторі й заробляв усього сімдесят рупій на місяць. А прийшов звірятися, освідчуватися мені в коханні!

У мене несамохіть вихопилися рядки:

Коханню, друже,
До касти байдуже.
Кохання — це свято душі.

— Це просто гарні слова і годяться вони тільки для казок. А чоловік чи жінка мають кохати тільки рівню собі.

— Отже, кохання ти обмежуєш двома неодмінними умовами: по-перше, релігійна спільність, по-друге, приналежність до одного й того ж суспільного прошарку. А як заведеться ще й третя умова, ти мені про неї скажеш, гаразд?

Насіма у відповідь дзвінко засміялась, хоч трохи захекалась, бо підйом таки крутішав й іноді доводилося нахилитися мало не до землі, хапаючись за куці та каміння, щоб не сповзти знову вниз. Отож розмова на якийсь час урвалася.

Незабаром ми вже стояли перед першою печерою, потім оглянули її. Ще дві печери видніли неподалік, а за ними ще дві. Всі п'ять печер мали природне походження, а не були витвором людських рук: тут, певно, колись і знаходили притулок втікачі-раджпути з племені пармарів. З часом вони трохи розширили печери, зробили їх зручнішими для житла, затишнішими. Тоді й почали прикрашати в міру своїх життєвських потреб та вміння, навіть малювати картини на стінах. А згодом, коли виникла необхідність і минула небезпека, люди спустилися в долину й звели там свою фортецю.

Кожна печера мала посередині стовп, витесаний з каменю, на якому були зображені Шіва та його дружина Парваті, а в п'ятій печері містився навіть невеличкий храм. Кам'яний дах його в одному місці був пробитий так, щоб краплі води падали прямо на лінгам; тоді по жолобку вода витікала назовні.

Після огляду п'ятої печери я відчув, що зголоднів. Вода тут була, отож ми посідали край жебонливого струмка, розв'язали наш полуденок і заходилися коло нього. Хлібець, від якого відламують по черзі двоє людей, а надто коли це чоловік і жінка, якось зближує їх, спонукає тепліше ставитися одне до одного. Кусень хліба — це така чародійна штука, яка може вмить розірвати всі тенета, що облутують душу, подолати всі релігійні перепопи та умовності. Я відламував від хлібця шматочок по шматочку, кидав у рот і не переставав думати про цю дивовижну властивість хліба.

— То що ти можеш сказати про малюнки в печерах? — порушила мовчанку Насіма.

— Спершу ти скажи свою думку, — попросив я її.

— Широ кажучи, вони мені не дуже подобаються, — призналася вона. — Все в них якесь однакове, як дерева. На тих малюнках немає і крихти краси, що є в цій долині, немає того простору, що є в ній. Людина і природа тут служать одній-єдиній меті, і весь кангрський живопис це виразно доводить. В цих малюнках надто багато темряви, переважає тема зречення від земних утіх. Коли дивишся на ці зображення, душу охоплює розпач.

— Певно, ці настрої були взяті з реального життя, коли пармарським раджпутам довелося залишити рідні місця і тікати світ за очі, шукати притулку в чужих краях. Ось чому, мабуть, у малюнках і переважають похмурі кольори, настрої, відтінки. А мені вони подобаються, бо, незважаючи на все, людські обличчя не свідчать про розпуку, вони однаково якісь людяні, навіть інколи гордовиті. Внутрішню сутність і реальність буття доведено до такої міри, що і людина, і природа, і дійсність стали уособленням одного спільного внутрішнього болю. Взірці західного мистецтва відкривають нам усі нюанси, усі особливості зовнішнього боку життя. А помисли тих, хто розмальовував ці печери, звернуті всередину, в самих себе, у свій внутрішній світ. Немов сама людська душа для них була невідомою печерою, в якій художник мав навпомацки знайти і вказати дорогу.

— Коли я дивлюся на ці малюнки, то аж задихаюся, наче мене хтось душить за горло, — страдницьки скривилася На-

сіма.— Важко навіть усміхнутися, коли дивишся на них. Ці малюнки нехтують геть усе, що є в світі найкращого: красу природи, людську надію, жінку і щастя її розповної молодості, кохання...

— А що таке радість і щастя? Щастя — теж вигадка: пад людиною постійно висить меч долі. Поглянь лише на власні рани — і ти сама впевнишся,— заперечив я Насімі.

— Хай би які тяжкі були ті рани в сердечних глибинах, людське щастя однаково дрімає десь на дні, хоч і завалене часом камінням. Воно ворухиться, жебонить, не спить, як оцей струмочок перед нами, і все прагне вирватися на волю.— Насіма з докором глянула на мене: — Я молода і бажань у моєму серці ще чимало, як ти цього не хочеш зрозуміти! А в кожній душі є своя плоть, є своє тіло.

— Це я знаю. Але особисто для мене куди важливіше, щоб у кожному тілі була людська душа,— докинув я.

— Ти говориш чудернацькі, незрозумілі речі,— спалахнула Насіма.— За цим світом нічого більше немає, ніякого іншого світу не існує. А я належу до цього, до земного світу. І мені потрібне щастя на цьому світі, і то повними пригорщами, а не...

Вона зненацька вмовкла.

— А чого ж ти не прихопила Акрама в ту пригорщу?

— Бо він був вільний від цих пут — тоді, коли мене кохав. Не приховую, він мені подобався, а зараз навіть здається, що, крім нього, я нікого більше й не кохала. Але тоді я цього не усвідомлювала, та й батьки мої уподобали Махмуда, цього самого Махмуда, тоді молодого і вродливого, сина багатого поміщика. Саме він і міг здійснити мої найзаповітніші мрії. І вони здійснилися, але Акрам щоразу нагадував мені про себе, особливо в хвилини вимушеної самотності, в хвилини задуми. Отоді я відчувала докори сумління. Часом спогади про Акрама то пахнули мені, наче розквітлі пагони, то ранили душу, мов колючки. Але довкола стільки було земних радощів, стільки втіх, що поволі і думки про Акрама я загубила серед шереху свого пишного шовкового вбрання. Я намагалася, навіть замріявшись, не згадувати про нього.

— А й справді, людина не любить згадувати тих, кому вона щось винна.

— Якщо я комусь і заборгувала, то тільки Махмудові,— відрубала вона.— Мені шкода, що в такому горі я йому пад-то слабка підтримка.

— Чого ж? Адже стільки років ти живеш із ним далеко від земних радощів, на цьому безлюдді, в глушині... А заради чого? Щоб слугувати своєму чоловікові, не інакше.

— Але ж серцем я весь цей час не жила з ним! Я приїхала сюди, згнітивши душу, всупереч власній волі. Та й що то за самозречення, коли тебе щомиті шпигає в серце жаль за чимось? Коли ти щомиті рушиш ту жертвовну стіну і благасш, щоб тобі — молодій, дужій, спраглий — випало щось інше. Це не самозречення, а важкі кайдани. І вже не один рік я пошу ці кайдани. Але ж який страшний, непрощений злочин я скоїла, що мушу весь вік тяжко каратися? Ну який?

На очах Насіми зблиснули сльози.

— А чого ж ти не полишиш Махмуда і не подасися звідси?

Вона гірко зітхнула:

— Та як же мені тепер його кинути? Яка тепер користь кидати того, кому віддала кращі свої роки!

— А де зараз Акрам? — поцікавився я.

— Та десь, певно, є, — якось аж сердито кинула Насіма. — Три роки тому, коли стало відомо, що в Махмуда ще й рак кісток, я возила його в Бомбей, в інститут Тати полікувати трохи. Там випадково і зустріла Акрама. Він став інженером, працює в якійсь фірмі й пристойно заробляє. Дві з половиною тисячі рупій на місяць!

— Отже, він задоволений життям?

— Чого б йому не бути задоволеним!

— І одружився, певно?

— Я просто не наважилася спитати його про це, — відповіла Насіма. — Може, й одружився, бо що йому могло перешкодити? Та й хто дозволить довго парубкувати такому жєнихові. Тепер, я певна, в нього вже й дітей купа.

Насіма знову гірко зітхнула. В її словах були такий біль, така прикрість, немов вона жалкувала, що ті діти є в Акрама, та не від неї, що Акрам посмів народжувати дітей з якоюсь іншою жінкою. Воно й зрозуміло, адже в кожній жінці надзвичайно розвинуте почуття матері й господині. Для неї кохання не щось невиразне й непевне, а завжди цілком матеріальне, що його навіть помацати, а то й узяти в руки можна, а як захочеться, то й у сумочку спокійнісінько покласти. Якогось неосяжного, бєптежного кохання вона просто уникає, боїться його. Ось чому я не можу по-справжньому покохати земну жінку. Я кохаю тільки ту дівчину, яка іноді ввижається мені в мріях.

Коли пополуднували, Равідас звернувся до мене:

— Пане, нам лишилося оглянути ще дві печери, яких не бачила навіть шановна Насіма.

— Справді? І де ж вони? — радісно стрепенулася Насіма.

— Та тут неподалік, он за тим видолинком, — показав Равідас рукою на лісок, прорізаний улоговиною.

Насіма трохи злякано глянула в той бік:

— Та щоб туди дістатися, не вистачить і дня!

Я і собі глянув туди:

— А здається, ніби до печер не так далеко.

— Дурпенький ти! — раптом вихопилося в Насіми. — В горах усе здається близьким, а насправді воно набагато далі. Тут теж діє оптичний обман. Наскільки ти наближаєшся до чогось, настільки воно і віддаляється від тебе.

— Точнісінько, як ото з жінкою, правда? — обернувся я до Насіми.

Вона засміялася, щоби її порожевіли від збентеження, але за мить вона рішуче підхопилася на ноги:

— Ну все, що я мала показати, я показала, а тепер мені час іти...

— Ну гаразд, іди. Равідас тебе проведе.

— Тоді до зустрічі, — попрощалася зі мною Насіма.

Равідас попрощався й собі, пообіцявши, що тільки проведе додому Насіму і відразу ж повернеться.

Вони пішли, а я почав розбирати своє спорядження, потім походив над проваллям, зайшов в одну з печер, ще раз оглянув малюнки і поставив мольберт перед картиною, на якій гірська принцеса крізь сніг і завірюху опівнічної пори линула на побачення з коханим. Картина належала пензлеві відомого кангрського художника Кхушірама. І вже через кілька хвилин для мене не існувало ні цього світу, ні потойбічного. Довкола свистіла, вирувала заметіль, і я разом з тією принцесою серед того снігового шалу шукав її коханого.

Вже вечоріло, коли повернувся Равідас і сказав:

— Пане, час повертатися додому. А то, поки дійдемо до ф'ортеці, зовсім смеркне.

Я зібрав своє начиння, віддав його Равідасові, а сам вийшов з печери. Ми обоє почали квапливо спускатися в долину. Сонце вже заходило, коли ми наблизилися до Річардс-котеджу.

Біля хвіртки нас піджидала Насіма. Очі в неї були почервонілі, а на підборідді рожевилась пляма, наче чимось

припечена. Я звелів Равідасу йти далі, а сам на хвилинку зупинився біля Насіми. Допитливо подивився на неї, і вона, ховаючи погляд і схлипуючи, мовила:

— Він заборонив мені бачитися з тобою.

— А що це в тебе на підборідді? — запитав я.

— Та кинув у мене запаленою сигаретою, — занепокоєно, пояснила вона.

Я невесело похилив голову, а тоді озвався:

— Він же хворий, треба прощати йому.

— Тобі легко казати! — огризнулася вона. — Тобі ж не довелося стільки років висидіти в цій добровільній в'язниці. А мені вже все остогидло, остогидло, остогидло! — затято кілька разів повторила вона.

Рвучко повернувшись, Насіма пішла геть.

Решту дороги до фортеці я все думав про Насіму і то співчував їй, то осуджував. Іноді мені думалося про незбагненність цієї жінки: чоловік у неї помирає, а вона тільки й думає про радощі та втіхи. Але ж ні, не така вже вона й погана, адже стільки років висиділа в цій глушині, в такому безлюдді. Та інша на її місці давно дременула б звідси. Таки справді, юність та молодість, саме людське життя мають в цьому розумінні якийсь сенс. Якщо поміркувати, то Насіма досить мужня жінка. Але якби ж то власна самопожертва зробила її людянішою! Вона ж ненавидить себе, чоловіка, свою долю. А чи ти сам витримав би тут не те що десять років, а хоча б кілька місяців? Напевно, за цей час тобі все тут набридло б іще більше, ніж Насімі за десять років.

Такі думки обсідали мене, поки гірською стежкою я добрався додому. Коли підходив до фортеці, чорна запона ночі ніби ще більше почала гуснути. Бентежна атмосфера фортеці відразу обгорнула мене з усіх боків і прийняла в своє лоно. Рожева заграва на заході вже розчинилася в темряві, а густі сутінки поглинали долину. На дерев'яному містку вже дожидався Шанкар з ліхтарем. Побачивши мене, він без жодного слова повернувся і пішов попереду, показуючи дорогу.

У фортечному залі мені здалося, що темрява згусла ще більше і мене ніби відрізало від зовнішнього світу, полонило й потягло за собою щось дрімуче, невідоме і незбагненне.

Равідас пішов, пообіцявши прийти завтра вранці, а я почав умиватися. Потім перевдягнувся; якраз надійшов Шанкар і сказав, що вечеря готова. Повечерявши, я відразу

попрямував до своєї кімнати. Потім, звільнившись трохи від цілоденних клопотів, до мене зайшов Шанкар, причому сьогодні на його обличчі читалося ще більше занепокоєння, аніж учора.

Якийсь час він мовчки переминався з ноги на ногу: я відчував, що він хоче мені щось сказати. Але я не мав наміру підганяти його, знову вдаватися в суперечки, не хотів давати найменшої нагоди заходити у розмову зі мною. Отож, надавши голосу деякої суворості, я кинув йому:

— Не забудь залишити мені ключі!

Але Шанкар не рушав з місця, стояв переді мною, а обличчя його вкрилося крапельками поту. І раптом у нього вихопилося:

— Пане, я приготував для вас гарну кімнату в поштово-му заїзді. Можете почувати там.

— Ні! — нетерпляче й різко урвав я. — Поки я буду тут, спатиму в цій кімнаті — і ніде більше! Отож іди собі. До ранку ти вільний.

Я з таким притиском мовив останні слова, що Шанкар аж сторопів на мить. А тоді скрушно похитав головою і, похнюплений, вийшов з кімнати.

Як і вчора, я замкнув двері в великому залі, потім оглянув замки на всіх дверях, перевірив, чи справді кімнати замкнені, в коридорі поторгав віконця, а тоді стомлено впав на ліжко в своїй кімнаті. «Тепер нехай спробують якісь привиди проникнути у фортецю», — зловтішно подумав я, ставлячи поруч заряджений вінчестер.

Я досить довго лежав, але сон чогось не йшов, наче сама атмосфера у фортеці відганяла його. А й справді, що ж це таке: находився, наморився за день, що й ніг не чую, а сон не бере! Моторошна фортечна тиша мало-помалу накопичувалася, насувалася, мов джин, що прибирає всіляких страхотливих подоб, аби тільки залякати. Здавалося, ніби з кожної стіни безліч очей вступилися в мене, прикипіли некліпкими поглядами, ніби хочуть прогнати чужинця, і повняться лютю й ненавистю. Я спробував відігнати моторошні думки і зосередитися на книжці, та хоч як намагався, літери стрибали перед очима, прибирали химерних обрисів, розпливалися. Я відклав книжку, підкрутив у лампі гніт, повернувся на бік і заплющив очі. І відразу ж невиразно-темні доти кімнатні стіни мовби ожили, почали наблизитися до мене, підступати, зсуватися, тиснути. Я злякано підхопився, сів, знову підкрутив гніт у лампі, щоб було більше світла, розкрив книжку і знову став читати.

Але то були марні намагання. Я не міг прочитати до пуття жодного слова, жодного рядка — просто не сприймав нічого. Та все ж я автоматично перебігав і перебігав очима рядки, аж доки відчув, як мої повіки потроху важчають і важчають. А тоді, віддавшись якійсь могутній, невідомій силі, я поклав книжку на груди, опустив голову на подушку. І не помітив, коли і як мене нарешті здолав довгожданий сон.

Увесь світ огортала п'ятьма. Я лежав у ліжку, а довкола — непроглядна чорнота, і нікуди від неї я не міг дітися. Не розрізниш, де земля, а де небо. І я гойдався на цій глухій темряві сну, а вона все гуснула. Чорна-чорнюща з усіх боків, темрява тільки посередині трохи світлішала і ніби злегка мигтіла. Щось довкола мене тужно зітхало, і ті зітхання перегукувалися, зливалися. Несподівано серед того мороку я побачив дві чарівні піжки: вони ступали, повільно-повільно наближаючись до мого ліжка. Я зацікавлено дивився на них, упізнавав, безмежно радів. А тоді в сонному дурмані мені привиділося, наче з п'тьми ледь-ледь вирізняється спійкнобіле сарі і, тріпочучи, маючи, наближається до мене. Я ще раз уважніше глянув угору: тепер серед трохи посвітлілої, білястої п'тьми я вже почав розрізняти і якесь личко, що горнулося в краєчок білої накидки. Обличчя було бліде-бліде, без сліду рум'янцю, немов витесане з холодного білого мармуру або виліплене із снігу. Прямий ніс, тонкі уста, напіврозтулені, наче пелюстки квітки. Очі заплющені, на чолі печать нездоланної смерті. У білому сарі та постать повільно підходила, наближалася до мене з обличчям страдницьким та сумним, а водночас ніжним і прекрасним, сама мов запашна квітка чамелі, що розпустилася, щойно зайнявся день. Постать зупинилася поруч і стала нахилитися наді мною; серце мов відразу шалено закалатало, ніби от-от вискочить з грудей. Зненацька дівчина розплющила очі, глянула на мене — і я відразу потону в їхній бездонній глибині. Я вже ніяк не міг збагнути, ява це чи то мені сниться, а може, тут перемішалися ява і сон; чи, може, це здійснюється мрія, яку я плекав роками. Нарешті пелюстки її вуст ворухнулися, в неї вихопилося зітхання і вона тихим голосом, що переривався схлипуваннями, озвалася до мене:

— Ой, я задихаюся, мені тисне на груди, душить. Я задихаюся! Порятуй мене, благаю! Забери мене звідси!

Я простягнув руку, щоб торкнутися її обличчя, але воно зненацька попливло на поверхні п'тьми, наче бульбашка, і зникло серед її тьмяних хвиль. А довкола мене тепер зі-

мкнулася п'ятьма, її клапті, клуби налітали на мене, як величезні хмари.

І тоді я зненацька прокинувся.

У кімнаті нікого не було. Язичок полум'я у лампі трохи ослаб і все частіше помигував. На стінах танцювали довгасті химерні тіні. Книжка, як я її і поклав, лежала на грудях. Але серце моє і справді ще й досі несамовито калатало, а мене не полишало невідступне враження, ніби оце щойно хтось вийшов із моєї кімнати.

Але ні, те все мені здалося, привиділося: кімната так само зачинепа зсередини. Нікого не було і в ванній: віконце зачинене, як і двері, що ведуть в іншу кімнату. А більше ніяк не потрапиш до мене. Отже, те все примарилося, приснилося, нікого насправді тут не було.

Але чому ж мене не полишає настирливе відчуття, що тут усе-таки хтось був і щойно пішов звідси?

Тієї ночі я більше не заснув: читав книжку, поклавши її сторчма собі на груди, аж доки надворі зайнявся ранок. Тоді підвівся з ліжка, відімкнув кімнату і вийшов у коридор, повідчиняв там усі віконця. Потім спустився в зал, відімкнув двері там, тоді знову повернувся до себе й почав голитися. І весь той час мені не йшла з голови нічна пригода, перед очима й досі стояло бліде, мармурово-біле обличчя, і те видиво я ніяк не міг відігнати від себе.

Незабаром прийшов Шанкар — приніс мені вранішній чай. Він не озвався до мене жодним словом, проте його стривожений погляд красномовно свідчив, що він неабияк здивований, як це я і досі примудрився лишитися живим. Певно, він щось відчував, про щось здогадувався, помітив мій душевний неспокій, хоч і не наважувався розпитувати, чим той неспокій викликаний. Та я і не хотів нікому розповідати про нічну пригоду, а тим більше Шанкарові, щоб не тривожити його ще більше.

Цього разу я вже квапливо вмився, швидко поснідав, бо вирішив таки до приходу Равідаса навідатись у поштовий заїзд: мені кортіло глянути, що там за хороми наготував для мене Шанкар. Я вже не виключав можливості, що, може, доведеться перебиратися з фортеці. Шанкар нічого не відповів, коли я йому сказав, що хочу подивитися житло, про яке він казав учора, але я помітив, що він зрадів, хоч і намагався цього не показувати.

Поштовий заїзд стояв неподалік від фортеці: треба було тільки перейти вже знайомий мені дерев'яний місток, а там

іще метрів сто до невеличкого пагорба, на якому і височів той заїзд, цілком сучасна споруда, схожа на тисячі інших заїздів. Чимось своєрідним та споруда не відзначалася, а служила, як і ведеться спокошвіку, щоб давати притулок подорожнім. Оздоблена й умебльована теж по-сучасному: таку обстановку я бачив безліч разів у подібних закладах, в них витає специфічний дух, властивий лише їм, і теж знайомий мені. Та воно й не дивно, бо сучасний спосіб життя повсюди такий стандартизований, що саме життя стає вже не життям, а якоюсь стереотипною формулою.

Майже поруч із заїздом стояв будиночок із двох кімнат, у якому жив Шанкар. Будиночок був не кам'яний, а з ялипових колод, дах теж дерев'яний, покритий нарізаним дерном, а потім залитий і обмазаний глиною. На даху де-не-де пробивалася травичка, а посередині стримів невеличкий димар, з якого зараз курився легесенький димок.

Звідси було два кроки і до маленького храму, мідний купол якого виблискував на сонці. Я не втримався від спокуси і запропонував Шанкарові:

— А давай-но заглянемо і в храм!

Храм стояв нижче від фортеці, проте досить високо. До нього вели кам'яні сходи. Я порахував їх: п'ятдесят одна сходинка. Довкола храму росли могутні гімалайські кедри та ялини. Що вище ми підіймалися, то більшало фруктових дерев: яблунь, груш, гранатів, перевитих часом виноградною лозою, мов ліанами. То тут, то там яскравіли й грядки з квітами. Над ними, приваблені медовими пахощами, роїлися і гули бджоли.

Ми піднялися нагору і побачили перед собою велику храмову браму, за якою ховався невеликий дворик, оточений з чотирьох боків муром. Попід муром теж висаджені квіти. В одному кінці дворика росло священне деревце тулсі, обнесене низенькою загорожею. За ним виділа трав'яниста галявинка, а ще далі знову підіймалися сходи, всього одинадцять, які вели вже у храм, зведений з великих, нетесаних брил, увінчаний угорі мідним куполом, що зараз переливався і блищав у перших променях вранішнього сонця.

Я зайшов у дворик, проминув деревце тулсі, обнесене старенькою гратчастою огорожею, і попрямував до сходинок, що вели в храм. А коли обернувся до Шанкара про щось запитати його, то раптом застиг як укочаний: за ветхою, похиленою загорожкою тулсі я зненацька побачив дві маленькі босі ніжки, що повільно ступали попід стіною високих кушців. А ще побачив краєчок білого сарі, яке маяло на вітрі,

раз у раз щезаючи за віттям дерев. Через якусь мить з-за повені кущів та зелені несподівано виринула дівчина і по-стала перед моїм поглядом.

Я мало не скрикнув, такий був уражений: адже то була та сама дівчина, яка минулої ночі привиділася мені уві сні!

Я так і прикипів до неї поглядом, а вона й собі здивовано втупилася в мене. Справді, я бачив те саме біле-білісіньке личко, правда, зараз рожеве й ніжне, наче яблуневий цвіт; і бездонні карі очі, затоплені, здавалося, океаном журби та смутку. Її довге волосся, розчесане на прямий проділ, було розпущене; в руках дівчина тримала маленьку тацю з усім необхідним для ранкової молитви, а на таці миготів блідим тріпотливим полум'ям світильник, наче то ледь-ледь жевріла чиясь непевна і слабка надія.

Дівчина дивилася на мене з-під довгих вій, що затінювали очі. В тих очах прозирала глибочінь відчуження і подиву водночас; ті очі неквапливо обмацували і наче обгортали мене, затилювали в себе. Якусь хвилину для мене нічого більше не існувало, крім тих величезних, бездонних, звабливих очей.

Потім, наче звідкись іздалеку, ніби крізь густий туман, до мене долинув голос Шанкара:

— Пане, то жриця цього храму.

Та вже ніщо не могло вразити мене більше, і я сам не помітив, як у мене несамохіть вихопилось:

— Але ж це та сама дівчина, що привиділася мені уві сні!

На мої слова дівчина здригнулася, а Шанкар зненацька зблід.

— То, виходить, цієї ночі ви бачили привидів? — помертвілими губами спитав він.

— Привидів — не знаю, а от цю дівчину справді бачив!

— То була не вона, — аж затрусився від страху Шанкар. — То була її старша сестра.

Я втупився в нього, нічого не розуміючи.

— Я вам потім поясню, коли ми вийдемо звідси, — мовив Шанкар, бачачи мій подив.

Дівчина вже повернулася до нас спиною, і її розпущене чорне волосся, що сягало до пояса, колихалося в такт її крокам. Вона почала здійснювати вранішню молитву, а я, мов закам'янівши, тільки дивився на неї. Коли вона, помолвившись, знову випросталася, я звернувся до неї:

— Дівчино, а як тебе звати?

Вона нічого не відповіла, тільки мовчки подивилася на мене, тримаючи в руці тацю з ритуальним знадіб'ям.

— Вона не може говорити, пане,— докинув Шанкар.

А ще за мить дівчина рушила від нас і стала підійматися сходами, що вели в храм. А я не зводив з неї очей, прикипів поглядом до піжок, чарівних і прекрасних, як ті, що їх я безліч разів бачив у своїх мареннях-снах. Досі мені ніколи не доводилося бачити цієї дівчини, але зараз я відразу впізнав її. Та що ж це за напасть така!

Ноги мої несамохіть рушили за нею. Піднявшись сходишками нагору, вона зайшла у відчинені двері храму і схилилася перед потемнілим від часу зображенням богині Бгавані — поринула в молитву. А я, не сміючи переступити порога храму і перешкодити молитві, неслухняними, наче здерев'янілими, ногами попрямував назад.

— То давня історія, пане,— співчутливо глянув на мене Шанкар.

Ми обоє вийшли з храмового дворика, дійшли до берега річки і там з полегшенням опустилися на зелену травичку. І Шанкар розповів мені ту дивовижну давню історію.

Жило в цьому селі двоє братів: старшого звали Равідас, а меншого — Харідас. Дружина Харідаса померла, залишивши йому двох дітей, двох дівчаток — Шеванті й Ратну. Старшій, Шеванті, на той час уже було років вісімнадцять, а Ратні — заледве вісім чи дев'ять. Родина їхня походила з дуже старовинного і шанованого роду: їхні предки жили в цих краях ще задовго до того, як тут з'явилися втікачі-раджпути. І старостував та жерцював їхній рід у селі споконвіку. Тож і обоє братів теж займалися цим: старший, Равідас, старостував, а молодший, Харідас, був у храмі жерцем. І обоє мали при храмі бігхів¹ зо двадцять землі.

Це сталося до того, як відбувся розділ країни на Індію та Пакистан, ще за панування англійців. Якось у ці місця забрів пополювати містер Джеферсон, новий окружний податковий інспектор, котрий за своє ще недовге перебування на цій посаді прославився визисками та жорстокістю. На той час фортеця була трохи в кращому стані, ніж зараз. Нового податкового інспектора супроводжував цілий почет — понад три десятки чоловік, а також чимало слуг, кухарів... Із собою він понабирав усіляких їстівних припасів, вина, іншого питва. Вдень усі вони вирушали на полювання, а ввечері влаштовували всілякі розваги, гульки й танці. І мені, розповідав Шанкар, щодня перепадав від них чималий куш.

¹ Бігх — земельна міра, 0,25 га.

Містер Джеферсон був щедрий на бакшиш. Це тільки тепер...

Шанкар зненацька вмовк і глянув на мене, а я дістав з кишені п'ять рупій і простягнув йому. Очі Шанкара жадібно зблиснули, він квапливо узяв гроші, потім вдячно склав па грудях долоні. Сховавши в кишеню гроші, він по-вів далі:

— Яюсь містер Джеферсон випадково побачив старшу Ратнину сестру — Шеванті, котра за храмом на березі річки гойдалася на гойдалці. І в ньому спалахнуло бажання до неї. Після вечері того ж дня він закликав мене до себе.

«Ти, Шанкаре, дуже добрий мій слуга,— мовив він і дав мені десять рупій. Я подякував йому і взяв гроші.— Ти дуже, дуже сумлінний слуга,— знову сказав містер Джеферсон і дав мені ще десять рупій. Я знову подякував, взявши гроші.— Я дуже, дуже задоволений тобою і неабияк ціную тебе»,— провадив далі Джеферсон і дав мені вже двадцять рупій. Я низько вклонився йому і взяв ті гроші. Тоді містер Джеферсон довірчо повідомив мені, що хотів би побачити в своєму покої ту дівчину, що гойдалася на гойдалці за храмом. Мене аж затрусило всього, коли почув таке, але мовчав, не промовив і слова. Тоді містер Джеферсон знову повторив, що йому страшенно сподобалася та дівчина і він хотів би, щоб я зробив яюсь так, щоб вона опинилася в його кімнаті, щоб я привів її до нього.

Але я тільки заперечливо похитав головою. Тоді містер Джеферсон сказав: «Я тобі дам за це великий бакшиш. Аж п'ятдесят рупій!»

Проте я відповів йому: «Але ж вона дочка найшанованішої в селі родини, вона донька храмового жерця. Рід її дуже давній і дуже поважаний, вона — брахманка¹. Та навіть пальцем її торкнутися — і то великий гріх. Ні, це неможливо, зовсім неможливо». — «Я тобі за це не півсотні, а цілу сотню рупій дам. Але приведи мені сюди ту дівчину». — «Пане,— відповів я йому,— та якби ви мені давали не п'ятдесят рупій, а п'ятдесят тисяч — і то я не взяв би такого гріха на душу. Все село може збунтуватися».

На такі мої слова містер Джеферсон умовк. Обличчя його невдоволено скривилося, але він більше нічого не сказав мені. Щоправда, у нього вихопилось яюсь англійське слово,

¹ Брахмапи — члени найвищої в індійському суспільстві касті, касті жерців і священнослужителів.

щось ніби схоже на «дісміс»¹. Тоді я повернувся і пішов з його кімнати.

Після тієї розмови зі мною містер Джеферсон іще три дні полював у наших джунглях, але більше жодного разу не заводив зі мною розмови про Шеванті. А ще через два дні він відіслав до міста весь свій почет, коло себе залишив тільки одного служника. Та ще коня. А на третю ніч Шеванті зникла з дому, четвертого ж дня вранці поїхав звідси і містер Джеферсон. Але, певно, зі своїм слугою він виїхав ще вдо-світа, бо ніхто їхнього від'їзду не бачив.

— А де ж у цей час був ти сам? — спитав я Шанкара.

— Мені ще раніше містер Джеферсон звелів супроводжувати до міста його почет. Коли через три дні я повернувся, то дізнався, що Шеванті зникла і що самого містера Джеферсона вже теж тут немає. Після цього батько Шеванті, жрець Харідас, ще два дні шукав свою доньку, де тільки міг, а коли не знайшов навіть її слідів, пішов на річку і втопився. От з того самого дня, як зникла Шеванті, її меншій сестрі Ратні й відібрало мову. Відтоді ніхто не чув від неї жодного слова, вона стала німою. Одне тільки знає — без кінця молитися своїй богині Бгавані. Вона зреклася цього світу і присвятила своє життя служінню храмові і богині.

— Он воно що, — задумливо проказав я, вже якимось по-новому дивлячись на фортецю. — І відтоді про Шеванті нічого більше не чули?

— Ні, пане, ніхто нічого певного не чув, — відповів Шанкар. — Коли селяни підняли тривогу, то старший брат Харідаса, сільський староста Равідас, таки наважився з'їздити в Алокпур і повідомити властям про зникнення Шеванті. Та це мало допомогло, бо якраз на той час відбувся розділ країни і містер Джеферсон поїхав до себе в Англію. Подейкували, правда, що містер Джеферсон забрав із собою за кордон і Шеванті, що нібито вона там живе в нечуваних розкошах, вдягається по-європейському, мажеться помадою і що взагалі їй там ведеться краще нікуди. Казали й таке, що містер Джеферсон потримав у себе дівчину ніч, безчестив її, а тоді вбив, завіз десь у джунглі і там закопав. Одне слово, скільки ротів, стільки і язиків. Але певно одне: відтоді ніхто більше не бачив Шеванті, не знайшли й сліду, хоч і шукали. І тепер душа її ночами блукає по фортеці, де дівчину, певно, збезчестили, і лякає подорожніх, які зу-

¹ Dismiss — Іди геть! (Англ.)

пиняються на ніч. Саме відтоді ніхто не може витримати у фортеці довше однієї ночі і стрімголов тікає у поштовий заїзд. Я сам ніколи не ночую у фортеці і відразу ж попереджаю про це тих, хто наміряється там заночувати. А один інженер, я вже вам розказував, не послухався мене, і омаєте: однієї ночі його знайшли мертвого — не витримало серце всіх тих страхів. Паночку, таки справді привид Шewanті вкрай небезпечний. Тож я благаю вас, падаю вам до ніг, не почувте більше в цій клятущій фортеці!

Шанкар і справді кинувся мені в ноги. Але я позадкував від нього:

— Це ми побачимо! А поки займися своїм ділом.

Отак я іще раз прикрикнув на Шанкара, хоч піде правди діти — в душі я таки відчував щось схоже на страх і водночас тривогу.

Находившись за день по печерах, надвечір я рушив додому. Коли проходив повз Річардс-котедж, то завважив, що на подвір'ї порожньо і тихо, а на веранді немає навіть крісел. Проте в глибині дому, за зачиненими дверима та вікнами, світилося. Я тільки глузливо гмукнув на думку, що благовірний Махмуд тримає свою Насіму під замком. Але наступної миті, згадавши незavidне становище жінки, зігнав глузливу посмішку з обличчя і навіть відчув мимовільний жаль до Насіми.

Я ще рішучіше закрокував до фортеці, хоча вранці поклав собі спати цю ніч вже у поштовому заїзді. Та в міру того, як фортеця все ближчала, рішучість моя дедалі меншала, мізернішала. А коли прийшов, то відразу ж відчув, що якась нездоланна, незбагненна і невидима сила огорнула мене, взяла в свої обійми. І, здавалося, ніщо на світі не годне визволити мене з тієї безлічі непомітних, але напрочуд міцних пут. Незбагненна й невідпорна сила владно вабила мене, кликала, тягла в мою кімнату. Я, не затримуючись у великому залі, відразу ж підійнявся нагору, до себе. Там я відчув якусь перемену, хоч і не міг второпати, в чому ж тут справа. І аж за мить збагнув, чим викликане таке відчуття: в кімнаті не було моїх речей.

Я озирнувся до порога: там стояв Шанкар і задоволено всміхався.

— А де поділися мої речі? — сердито спитав я.

— Відніс у поштовий заїзд, пане, — трохи збентежився він.

— А навіщо?

— Та ви ж самі хотіли перебратися туди. Ще вранці.

— Ні! — заперечив я.— Я спатиму тільки тут. Принеси назад усі мої речі!

— Паночку... — відразу посмутнів Шанкар.

— Нічого не хочу слухати! Неси сюди мої речі!

Шанкар ще якусь мить розгублено постояв, вражено дивлячись на мене, а тоді мовчки вийшов. Незабаром він повернувся — приніс мої речі.

Цього разу я забрав у Шанкара ключі й від челядницької, бо, подумав собі, якщо привид той поткнеться у фортецю, то він спокійнісінько може проникнути і через челядницьку. Забрав у Шанкара ключ і від сусідньої кімнати: де знаття, може, й через ті другі двері, що ведуть із ванної, теж можна забратися до мене. Ні, тепер привидови, коли він справді десь є, таки доведеться виказати свій таємничий сховок!

Коли Шанкар пішов, я ретельно замкнув двері залу, власноручно почепив замок на челядницьку, тим самим відрізавши всі можливі шляхи проникнення до фортеці, і повернувся до себе. Відімкнув сусідню кімнату, уважно оглянув її, поторгав усі засувки, оглянув двері ззовні і зсередини, а тоді замкнув знову. Повернувся я до своєї кімнати з твердим наміром цієї ночі й на хвильку не ступити очей. Побачимо, що за привиди тут водяться!

Я ліг і довго читав, а коли відчув, що мене починає хилити на сон, підвівся і пішов у ванну. Хлюпнувши в обличчя холодною водою, знову взявся до книжки. А коли знову став долати сон, пересів у крісло, взяв мольберт і пензлі й почав підправляти ескізи, що їх зробив за день. Коли ця робота надокучила, я знову ліг і почав читати. Але сон не відступався, повіки дедалі важчали, злипалися, і мені контувало чималих зусиль знову розтуляти їх. Я кліпав очима дедалі частіше і, заплющивши в якусь мить очі, вже не зміг розплющити їх та й поринув у непереборне, бездонне, блаженне забуття.

То було дивне напівзабуття-напівсон. Інколи здавалося, що я водночас сплю і не сплю. Потім я відчув, як у ніздрі мені вдарив незвичний різкий запах, що трохи нагадував запах камфори, але значно сильніший, і світ ніби почав провалюватися в якусь темну імлу. І хоч як я силкувався, та ніяк не міг відігнати від себе того запаху, тієї імли. Невдовзі запах начеб трохи розвіявся, але я відчув, що мене він уже прикував до ліжка міцними невидимими ланцюгами. Очі мої були розплющені, але я не міг ворухнути ні рукою,

ні погою. Бачив усе перед собою, але ворухнутися не міг. То був якийсь дивовижний стан напівдрімоти-напівнепритомності.

І тоді в цій пітьмі переді мною замаячила чи то біла пляма, чи то тінь, потім я почав розрізняти постать у біло-свіжкому сарі, далі на мене почало напливати біломармурове обличчя — поступово, наче хто кінчиком олівця обережно наводив його контури. Ось величезні очі наблизилися до мого обличчя, а наступної миті мені вчулося, як незліченні пори на тому нижньому личку повияться голосом і той голос уже долинає до моїх вух, а напіврозтулені дівочі уста ледь чутно прошепстали:

— Хто ти?

— Я Мотіلال. Але вдома всі називають мене Лалі.

— Ла-алі?!

— Так, Лалі. А ти хто?

— А я Шеванті.

— Шеванті?! Звідки ти тут взялася?

— Взялася... Я живу в цій фортеці.

— А де саме ти тут живеш?

— Поруч із тобою.

— Де «поруч»?

— Зовсім близько від тебе. А точніше, довкола тебе, скрізь отут.

Я мовчав, бо в цій напівдрімоті, цьому напівзабутті гарячково міркував, що це: чи справді я бачу Шеванті і чую її голос, чи це мені ввижається? Я хотів піднести руку і торкнутися нею Шеванті, але руку годі було підняти, несила навіть ворухнути нею. А голос дівчини долинав до мене наче з якоїсь безмежної далини, наче з якогось виру, круговерті, і в голосі тому я вчував для себе незбагненну насолоду, незбагненну втіху. Здавалося, все, що я зараз бачу, — це дійсність, що Шеванті справді стоїть переді мною, а що чую її голос — це теж правда. А ще мені здавалося, немов це здійснюється моя давня, виплекана мрія, це вона викликає мій напівпритомний стан, з якого я ніяк не можу вирватися, хоча з усіх сил намагаюсь. То невже ж таке можливо: чути голос своєї мрії, розмовляти з нею, розуміти її слова? Невже й справді Шеванті розмовляє зі мною, чи це тільки відлуння того, що відбувається в моїй розбурханій душі?

— Шеванті, а чого ти прийшла до мене?

— Щоб ти звільнив мене.

— Від чого звільнив?

— Від оцих стін, серед яких я задихаюсь. Випусти мене звідси... Випусти мене... Випусти...

Вона почала нахилятися до мене все нижче й нижче. Її вуста, чоло, гарний прямий ніс, її бездонні карі очі наблизилися до мого обличчя майже впритул, а тоді раптом почулося тяжке зітхання, схлип і її обличчя стало немов розпливатися, танути, розчинятися в п'їтми довкола, поки й не зникло зовсім. Я вже нічого не бачив перед собою, а поринав у солодке, невимовно солодке забуття.

Не скажу, чи довго тривало те забуття, швидше схоже на непритомність, та коли я пробудився, в кімнаті панувала непроглядна темрява. Лампа вже не горіла.

Я мерщій підхопився з ліжка, квапливо засвітив лампу і став уважно роздивлятися по кімнаті. Заглянув і в ванну — ніде нікого: всі двері і вікна позачинювані, як і доти. Проте в кімнаті — і це мене неабияк вразило — справді стояв запах, що трохи нагадував запах камфори, але різкіший.

Якусь хвилину я стояв, приношуючись до того запаху, щоб пересвідчитися, чи не здається мені. Ні, запах той був відчутний у кімнаті, я легко розрізняв його, бо доти такого не чув: ніби з домішкою камфори, він пахнув мені незвично і дивно. Я відімкнув двері і з ліхтариком у руці вискочив за поріг — там нікого не було. На дверях сусідньої кімнати висів замок, я відімкнув його і зайшов до кімнати: двері у ванну були зачинені на дві заціпки. Я метнувся в коридор — і там нікого. Спустився вниз, у зал — двері замкнені, на челядницькій теж висів замок. Ніде й натяку, що зовсім недавно хтось побував тут. Та й звідки йому тут взятися! Не інакше як усе мені приверзлося. Та як не дивно, але чомусь значно легше було мені повірити в те, що тут хтось був, аніж у те, що нікого не було. Мене чомусь не полишала певність, що Шеванті справді приходила до мене. Приходила й пішла. А щойно вона прийшла, як у кімнаті поширився той дивовижний запах. І напрочуд мелодійний, чарівний голос Шеванті й досі бринів у вухах, наче я справді чув його.

Не знаючи, що й думати, я знову повернувся до своєї кімнати. Поглянув на годинник: стрілки показували четверту ночі. І я, переповнений і натомлений щойно пережитим, похилився головою на подушку і відразу ж поринув у благодатний, цілющий, непробудний сон.

Коли вранці я прокинувся, то найперше спробував уловити той пам'ятний мені з ночі запах, той особливий, дивний

запах, що, здавалося, його заніс хтось на землю з іншої планети. Але зараз він не відчувався зовсім: він вивітрився, розтанув, зник. Нічні чари розвіялися.

Потім я цілий день займався своїми справами, але душа моя вже не лежала до роботи, як доти. Я ніби й намагався захопитися роботою, поринути в неї до самозабуття, але щось відволікало мою увагу, мої думки, заважало зосередитись. Те, що я малював, час від часу наче повивалося імлою, невиразною і тьмавою, і перед моїми очима поставало засмучене й зболіле личко Шеванті. І щойно сонце почало хилитися до заходу, як я зібрав своє художницьке знаряддя і заквапився до фортеці. Равідас, що супроводжував мене у ці дні, тільки здивовано поглянув на мене, проте нічого не сказав. Цього разу, проходячи повз Річардс-котедж, я тільки кинув у його бік побіжний погляд. Фортеця все ближчала, і в міру цього довоколишній світ втрачав для мене свою значущість. Гори, річка, печери, долина, пагорби, пшеничні поля, жебоніння річки, лісові пахоці, пастуші пісні — все наче тануло, відходило кудись, ставало якимсь нереальним, несправжнім, недійсним. Зараз існувало тільки одне — фортеця, і все, що було в ній, вабило, кликало мене до себе.

Неабияк здивувався і Шанкар, коли побачив, що я прийшов так рано. Але, певно, він відчував, що зі мною щось діється, отож не став розпитувати. Я хутенько вмився, так само хутенько повечеряв і, раніше ніж звичайно випровадивши додому Шанкара, полегшено зітхнув. Бо лише коли пішов Шанкар, я відчув, що фортеця по-справжньому належить тільки мені. Де й поділися її відчуженість і неприязнь до мене, та гнітючість, яку я відчував у перші дні. Я вже не боявся моторошної фортечної темряви. Зараз я відчував у тій спочатку моторошній пітьмі якусь навіть прихильність до себе, на кожному закруті мене наче хтось чекав. Тепер і сам зал, і зачинені кімнати, і коридор, пустельність і тиша мовби приглушували чиїсь скрадливі кроки. Я повільно ступав коридором, походжав залом, зупинявся на сходах, мовби чекаючи когось, повертався то в один, то в другий бік, намагаючись вловити ніздрями той незабутній запах, що його, здається, могли порушити, розвіяти найлегші кроки. І мені здавалося, що хтось ніби звертається до мене, вибачається, що отак просто зараз не може прийти, бо походить не з цього реального, земного світу; бо той, кого ти чекаєш і кого хочеш щиро зустріти й привітати, не земна істота. Але ж, якщо то безтілесний дух, він навіть крізь позачинювані вікна й двері, по струнах серця однаково про-

пикне глибоко в душу. Тож швидше повертайся до своєї кімнати, лягай у ліжко і дожидайся.

Темні фортечні стіни ніби заворушилися, скулюючись і коцюрбнучи, вони, здавалося, мають руки і підтримують мене в темряві. Отож я пішов у свою кімнату, зачинився, як завжди, і ліг у ліжко.

Якийсь час я читав книжку, потім прикрутив гніт у лампі й ліг горілиць, втупившись очима в темряву над собою і намагаючись викликати в уяві образ Шеванті. Та марно: переді мною була тільки непроглядна стіна темряви, і що далі вона гуснула, то дужче калатало моє серце. Як наростало моє бажання викликати перед собою образ Шеванті, так наростала й обгортала мене хвиля ще густішої і щільпішої темряви. Мені вже починало здаватися, ніби я борсаюся руками й ногами серед цього океану темряви, якому не видно кінця-краю, що пливу по ньому й пливу до знемоги. Всі мої відчуття, що досі аж тремтіли, як струни, від напруження і марного чекання, виснажені розпачем, помалу почали слабнути, і непомітно для самого себе я став потопати в океані густої темряви. А коли запурився у ту хмільну, п'янку глибину, від товщі, що тисла на мене, у вухах зродився якийсь тьохкаючий дзвін, схожий навіть на мелодію. І тоді звідкись здалеку-здалеку почала наближатися до мене довгождана постать.

Дзвін у вухах посилювався, а може, то було від навколишньої порожнечі? Ні, він чувся десь ізгори, від стелі. Мало-помалу той дзвін, та мелодія заповнили мене всього. Неймовірним зусиллям я відігнав сон, але у вухах усе брипіла та дзвін-музика. Здавалося, якраз наді мною, поверхом вище, у великій круглій кімнаті хтось танцює пізньої пори. Але хто? Може, грішна душа якогось танцівника, котра танцює без перепочинку в тому залі ще з часів раджпутських правителів, а сам високородний повелитель, оточений почтом царедворців та гостей, в бойовому обладунку, з гарно інкрустованим кинджалом за поясом, попиває хмільний напій і, мов зачарований, милується танцем.

Але зненацька голоси, звуки почали стихати, немов віддаляючись від круглої кімнати. А тоді почувися знову, але вже трохи збоку, наче спускалися сходами. Ось легким підтанцем ті кроки зашурхотіли в коридорі, і моє серце несамовито закалатало, ніби от-от вискочить з грудей, а мене всього зросив рясний холодний піт. Я спробував підвестися з ліжка, та раптом кроки почувися зовсім поруч, біля мене,

і в ніздрі відразу вдарив знайомий різкий запах з домішкою камфори. Я почав провалюватись у якусь безодню.

Очі мої були розплющені, сам я мовби витягнувся весь, як та струна. А постать, виразніючи, виступаючи з темряви, повільно наближалася до мене — в тому білосніжному сарі. В темряві біліло мармурове личко; прекрасне й любе, воно ніби пливло у повітрі. Її величезні, чарівливі очі пильно дивилися на мене. То були напрочуд величезні очі; здавалося, вони в ній — то все обличчя, вся вона. В нічній тиші й імлі ці її сумовиті, зболілі очі були чисті й прозорі, мов два джерельця, по вінця повні водою. Її уста ледь розтулилися, і я почув шепіт-стогін:

— Чуєш...

— Клич мене Лалі.

— Лалі, вирятуй мене звідси.— Вона схлипнула.— Я ж тут задихаюся.

— Шеванті, йди до мене,— покликав я її.— Хочу торкнутися твоїх вуст, впевнитись, що ти справді тут.

— Я ж тут, біля тебе. Невже не бачиш мене?

— Бачу, але не можу доторкнутися до тебе.

— І не думай торкатися! Бо я відразу ж розтану, зникну.

— То як же тоді я врятую тебе?

— Ти можеш мене врятувати...

— Називай мене Лалі.

— Благаю, Лалі, врятуй мене!

— Але що ж тобі загрожує? Яка небезпека?

— Я задихаюся в цих стінах!

— А чого ж не вийдеш назовні?

— Бо не можу.

— Але чому не можеш? Ось подай лишень мені свою руку! І я тебе виведу з цієї фортеці.

З її грудей вихопилося болісне й довге зітхання. А тоді вона мовила:

— Не так воно все просто, як тобі здається. Коли вже душа розлучилася з тілом, то як же ти знову стулиш їх до купи?

— То дай доторкнутися хоч до краєчка твого сарі!

— Хоч і доторкнешся, однаково нічого не відчуєш, крім порожнечі, Лалі. Я ж не жива.

— А як нежива, то чого тоді приходиш до мене?

— Он який ти! — розпачливо зітхнула вона.— Ну що ж, нехай буде по-твоєму. Завтра я вже не прийду до тебе.

Та тільки-но її обличчя почало поволі віддалятися і розтавати в темряві, як я закричав, нетямлячись від розпачу:

— Благаю тебе, не йди!.. Не йди!.. І пробач, я сказав те спересердя.

Шеванті знову наблизилася до мене, і між глибокими, тяжкими зітханнями, що вихоплювалися з її грудей, я знову почув уривчастий шепіт:

— Лалі... Я задихаюсь... Тут... Задихаюсь... Ла-алі...

— Шеванті, то ти жива чи нежива, скажи ж мені?!

— І те, і друге.

— Як же це може бути?

— Виходить, може.

— Ну гаразд, тоді розкажи мені, як ти вмерла? Чи сама, може, наклала на себе руки? Чи хтось інший погубив тебе? Чи, може, нещасливий випадок?

— Ци-ить! — приклала вона до вуст тонесенький, як олівчик, пальчик. — Оцього вже я тобі не можу сказати.

— Але ж ти можеш сказати мені, хто тебе зачепив?

Її сумовиті вуста порушила легенька посмішка:

— Та ти, я бачу, хитрун. Але зараз я ще нічого не можу розповісти тобі про свою смерть.

— А коли зможеш?

— Як прийде час.

— Ну гаразд. То присядь коло мене, чого стоїш?

— А ти мене не торкатимешся?

— Присягаю, що не торкнуся!

Легесенько дзенькнули браслети, і вона обережно примостилася на краєчку мого ліжка, насторожена і пильна.

— Обіцяй мені, що кожної ночі приходитимеш до мене.

— А що ж я тут щонаочі робитиму? — тихо спитала вона.

— Ні про що більше не запитуй мене — тільки приходь щонаочі й сідай поруч. Я тільки дивитимуся на тебе.

— А навіщо тобі дивитися на мене?

— Щоб іще більше любити.

— Та хто ж любить померлих, де ти таке бачив? Та й що користі з такої любові, — з дивним розпачем промовила Шеванті.

— Але ж ти розмовляєш зі мною, як жива.

— Бо ти живий, от я і мушу розмовляти.

— То невже ти хочеш, щоб і я вмер?

— Цить, Лалі, і ніколи більше не кажи такого. Куди судилося піти бідолашній Шеванті, туди вона й пішла. А твій час ще не настав, хоч і ти свого часу підеш туди. Та перш ніж це станеться, багато чого відбудеться в твоєму житті. Ти покохаєш і одружишся, в тебе будуть діти, в ра-

дощах і щасті ти проживеш довге життя і аж потім залишиш земний світ. І залишиш його не так, як залишила Шеванті.

Вона тихо заплакала. А я сказав їй:

— Ти навіть не здогадуєшся, Шеванті, відколи я шукаю тебе. Бо на цьому світі я не здатен покохати жодної дівчини, покохати по-справжньому. В моїй уяві чомусь завжди поставала тільки ти. І того дня, вірніше, тієї ночі, коли я вперше тебе побачив, моя душа стрепенулася від безмежної радості, бо я відразу впізнав твою ходу. Може, ти і не повіриш мені, але це справді так.

— Якщо навіть і правда, однаково це жахливо, Лалі. Я вмерла, ти живий, тож яке може бути кохання між тобою і мною? Де ми візьмемо сили, щоб подолати ту безодню, яка пролягла між нами?

— А може, мені вдасться перестрибнути ту безодню?.. Може, я перескочу її...

— Ні-ні! — злякано заперечила Шеванті. — Нізащо не роби цього! Навіть не намагайся!

Вона раптом умовкла, а тоді застигла, напружила слух, мовби намагаючись вловити в нічній тиші якісь тільки їй чутні й відомі звуки. А потім рвучко підхопилася з краю ліжка і квапливо мовила:

— Я мушу йти... Вже час... Мене кличуть...

— Куди? Хто тебе кличе? — розгублено спитав я.

Але вона не відповіла, повільно почала відходити, віддалятися від мене. Я спробував підвестися з ліжка, але вона застережливо гукнула:

— І не пробуй вставати! Навіть не пробуй!

Я не послухав її, але хоч як намагався, так і не спромігся встати. А Шеванті тим часом віддалялася, немов плінучи в повітрі, і зникла в дверях ванної. Неймовірним зусиллям я нарешті підвівся з ліжка, хоча відчував, що голова надзвичайно важка, а кожна моя жилочка, кожна клітинка аж тремтить від напруження. На превелику силу я добувся до ванної і неабияким зусиллям відчинив двері до неї.

Ванна була порожня, але в ній знову витав знайомий своєрідний запах. Я впав як підкошений і вже нічого більше не пам'ятав. А вранці на підлозі у ванній мене знайшов Шанкар: гукнувши односельців, він змушений був виламати спершу двері до челядницької, а тоді й до моєї кімнати, бо я не відгукувався на його стукіт. Спершу він навіть

подумав, що вже й по мені, але виявилось, я просто спав, міцно й непробудно.

І Шанкар, і Равідас, і інші селяни довго й настирливо переконували мене більше не почувати у фортеці. Але Шеванті вже забрала наді мною безмежну владу, отож я, навіть якби хотів, не зумів би вирватися звідси.

Відтепер для мене дні стали не днями, а довгою, чарівною миттю чекання. Тепер тільки одне заповнювало мої думки, тільки одне щось важило, було сдиною правдою і суттю — чекання вечора, почі, коли я нарешті побачу її знову. Тільки це хвилювало мене, тільки моя мрія була для мене реальністю. І навпаки — ця чарівна долина, це село, ці хижки, люди, дерева — все довкола здавалося мені якимись тінями, невиразними й бляклими відбитками, відображеннями оманливого, несправжнього світу. Я поривався з цього щоденного марева у свою непроглядну, глузу темряву, бо саме там, оповита неземними пахощами, чекала мене, дожидалася мене моя Шеванті.

Голова моя тепер була завжди важкою, очі гарячково блищали. Я перестав навіть голитися, вмиватися, перевдягатися. Що мені подавав Шанкар, те я сьак-так з'їдав, без схоти й смаку, а надвечір взагалі не міг узяти у рот і рісочки. Що ближчала ніч, то неспокійнішим ставав я; тільки й робив, що позирав на годинника, нетерпляче дожидаючись почі, бо тільки ніч означала просвіток, лише тоді для мене сходило сонце краси, повнився океан щастя й насолоди і рибалка готувався закинути сіль, щоб спіймати чарівну рибку. Та чи розбереш до пуття, хто тут рибалка, а хто рибка? Коли я зачиняв та замикав на ніч вікна й двері, то уявляв себе рибалкою, що розгортає сіль, аби закинути її. А іноді в грудях зароджувався такий безмежний розпач, який охоплює хіба що зятятого рибалку, коли, буває, вже спіймана рибина, яку він оце щосили тримав, усе ж вислизнула і шубовснула в воду. І де знаття, до чого воно призведе, коли ти сам і рибалка, сам і рибина.

Ціліснітькі почі я виглядав, дожидався Шеванті, не стуляв і на хвилину очей, але вона не приходила. Я вдивлявся у темряву, гукав її, потім заплющував очі і намагався в уяві викликати її образ. Я лягав і горілиць, і долілиць, і на один бік, і на другий, простягав у темряву руки, підхоплювався відчиняти кімнату: а раптом щось не пускає, щось заважає їй увійти до мене? Сходив униз, у зал, блукав коридором, обмацував руками стіни і розпачливо докликався їй: «Де ж

ти, Шевапті? Чого ти все не приходиш? Адже ніч минає, скоро почне світати, а тебе й досі нема, Шевапті!»

Ї повідчиняв навіть віконця в коридорі, виглядав у них, дослухався до лагідного жебонічня річечок унизу. Здавалося, навіть вони жебоняць не так, як звичайно, а якось сумовито, ніби схлипуючи і скрушно зітхаючи. Навіть повіви вітерцю, що залітав у розчинені віконця, і то ніби тужливо зітхали. Невже вони всі щось знають, невже певні, що Шевапті сьогодні не прийде? А якщо не прийде сьогодні, то коли ж? А як уже не прийде ніколи? Де я тоді шукатиму тебе, Шевапті? Я навіть не знаю, де ти живеш, де твоє село, твоя оселя. У інших дівчат є хоч якась домівка, рідне село, вони приходять на берег якоїсь річки, на ріг якоїсь вулиці або на якусь вузьку гірську стежинку. А де ж я маю шукати тебе, Шевапті? Як ти сама не прийдеши до мене, то чи здужають мої мрії прикликати тебе сюди?

Так минула перша ніч, за нею друга, третя... Шевапті не з'являлася, а моє бажання побачити її стало нестерпним. Я не міг придумати, як мені бути. День гаяв у печерах, а вночі, без сну й відпочинку, гатив кулаками у фортечні стіни, блукав серед високих мурів і волав у порожнечу: «Де ж ти, Шевапті, де? Прийди до мене іще хоч раз. Іще хоч раз дай мені побачити твоє обличчя».

А на четвертий день тієї лихоманки, коли я поглянув на себе в дзеркало, то аж відсахнувся: на мене глянуло чиясь чуже, бліде й змарніле, зовсім незнайоме обличчя, на якому гарячково пламеніли червоні, невиспані очі. Мене аж трусило, аж тіпало від напруження і слабості. Селяни, певно, гадали, що я несповна розуму, бо цуралися мене і боялися заговорювати зі мною. На що вже Равідас — і той не прийшов супроводжувати мене до печер. Ну та нічого, обійдуся й без нього, дорогу туди я знайду і сам, не заблукую.

Але працювати на повну силу я зміг лише до обіду, а далі не наважився, бо в голові паморочилось, я увесь трусився і світ плыв перед очима. На превелику силу, вже й не пам'ятаю як, дістався я перед самим вечором до фортеці і відразу упав як підкошений на ліжку. Шанкар, побачивши мене такого, кинувся назустріч, обхопив мої коліна і заблагав тремтячим голосом:

— Паночку, та чого ж ви так не шкодуєте себе, так переводитеся нінащо? Хоч тепер послушайте моєї поради: переберіться в поштовий заїзд.

Знетямлений від люті, я схопив рупницю й кинувся за ним. А бідолашний Шанкар на одчай душі дременував з фортеці. Я ж мерщій позачиняв усі двері і знову вів на ліжко. Я відчував, що зі мною щось діється, робиться негаразд, душу мені мов спопеляла немилосердна пожежа. Я вже не усвідомлював ні де я, ні що зі мною.

Скільки днів я перебував у такому стані, напевне й не скажу. Тільки наче в тумані пригадую, що в цій солодкій знеможі, викликаній жаром, мого розпашілого чола торкнулися чийсь холодні, ніжні пальці. Я розплющив запалені очі й побачив її, Шеванті, задумливо й сумовито схилену наді мною. Вона легесенько проводила пальцями по моему чолу. А може, те все мені примарилося, привиділося, бо ж я так хотів бачити її! Може, до цього спричинилася лихоманка, бо я весь палав. Так чи інакше, але мені здалося, що наді мною схилилася Шеванті й пестить моє чоло своїми ніжними пальцями.

— Шеванті! — вихопилося з моїх вуст.

Вона мерщій приклала свій тоненький пальчик собі до губів, мовби забороняючи говорити.

— Де ти була досі? Чого так довго не приходила?

— Тс-с, цить! Ти хворий, тобі не можна багато розмовляти.

З невимовною ніжністю вона погладжувала мені чоло, і я виразно відчував її холодні пальці, що наче знімали жар. Цього разу вона сама, без мого запрошення присіла на ліжку коло мене й схилилася наді мною, а її рука не переставала пестити моє чоло. Я легесенько торкнувся її зап'ястка й побачив, що після мого дотику Шеванті нікуди не зникла, не розтанула в повітрі, а так само сидить біля мене на краєчку ліжка й пестить мені чоло.

— То де ж ти була так довго? Га, Шеванті?

— А ніде. Я весь час була поруч, біля тебе.

— Чого ж я тебе не бачив?

— Бо намагався тоді торкнутися мене.

— А ось же я торкнувся тебе — і нічого.

— Зараз ти недужий. Тож мовчи, досить уже розмовляти.

— Та я ж помру, як не говоритиму з тобою!

— Не треба згадувати про смерть. Тобі ще довго жити. Це тільки я змерла. — Шеванті тяжко зітхнула, а тоді додала: — Лалі, спробуй заснути, дуже тебе прошу. Спробуй заснути.

— Заснути?! Стільки не бачивши тебе?! Та я б і не захворів, якби ти так довго не ховалася від мене.

— А якби я не прийшла зовсім, що тоді було б із тобою? Ти жив би чи вмер?

— Жив би! Але тільки для того, щоб шукати й знайти тебе.

— А от бачиш, як воно вийшло: ти знайшов мене лише тоді, як я вмерла. Проте навіть не намагайся мене покохати, Лалі. Де ж ти бачив, щоб хтось міг покохати тінь, примару, привид? Тебе і мене розділяє безодня смерті.

— Я подолаю ту безодню, перескочу, перестрибну її, хоч би якою широкою вона була. Неодмінно переберуся через неї, аби тільки знати, що тоді ти завжди будеш зі мною.

Я взяв у свої долоні її ніжну руку і безтямно почав цілувати довгі, тонкі пальці. А вона раптом затрепетала, очі її заплющились, але вже наступної миті Шеванті рвучко висмикнула руку і злякано заговорила:

— Якби ж ти знав, чого мені коштувало прийти до тебе! Якби ж ти знав, чим доводиться платити, щоб зараз хоч трохи побути з тобою! Я б і не прийшла, але ти занедужав. Тож і не витримала довше, мусила прийти, бо не прийти було понад мої сили. Навіщо ти весь час говориш про кохання і смерть? Ти тільки маєш врятувати Шеванті, вивести її з цих задумшливих, гнітючих фортечних стін. От і всього.

— Та скажи мені хоч одне слово, і я на руках винесу тебе звідси,— пообіцяв я.

Вона ледь усміхнулася:

— Коли так, то зараз я велю тобі заснути. І негайно. Заплющ очі і спробуй заснути. Ти весь аж пашиш, у тебе жар. Просто заплющ очі і спробуй заснути.

— А як же я тоді бачитиму тебе? Якщо засну. Адже я так довго тебе не бачив!

— Ти відчуватимеш, що я тут,— заспокійливо мовила вона.— Тож заплющ очі і спробуй заснути. Спробуй...

Я слухняно заплющив очі, а тоді раптом відчув, що мої ніздрі вловлюють зовсім інший запах: здавалося, ледь чутно пахне трояндовою водичкою. А ще здавалося, ніби Шеванті перемішує крижану гірську воду з тією трояндовою водичкою, відриває від свого сарі довгі білі смужки, змочує їх у тому розчині і прикладає до мого розпашілого чола. А водночас наспівує пісню, мелодію і слів якої достеменно й не пригадую, проте відгомін тієї пісні лишився в моїй душі. Вона наспівувала приблизно так:

Ой не течі, Ганго, вночі...
Бо одна ніч — це чоловік,
А друга ніч — жінка.

День — то жорстокий суперник,
Що піч розлучає з ніччю.
Ой не течи, Ганго, вночі...

Бо ж Ганга тече тільки вдень. А вночі, вбравшись у чорне, виходить поблукати там, де вона не протікає. Мандрує лісами, горами, долами, проникає в жіночі душі і скрізь запитує: чи не бачив хто мого Сатъявана?

Але Савітрі тільки одну ніч шукала свого коханого Сатъявана¹, а Ганга щоночі мусить шукати розлучені душі закоханих, щоб з'єднати їх. І щоночі вона ступає повз поріг смерті, а вдень знову стає рікою, обгортається водяним покривалом і тече, біжить собі...

Бо день — для роботи,
А ніч — для кохання.
Ой не течи, Ганго, вночі...
Уночі хай кохання плине рікою.

Я і не помітив, як, слухаючи її ніжний, мелодійний, чарівливий голос, я заснув. То була і колискова, і пісня кохання; то було і жаління, і біль, туга і смуток за несправдженими, нездійсненими мріями. Заколисаний пісню, лагідними доторками прохолодних і ніжних пальців до чола, я непомітно поринув у сон. Пам'ятаю, коли я прокидався рантом, то на моєму лобі лежала прохолодна, мокра шматина, а Шеванті, поклавши мою голову собі на коліна, пестила її, перебирала волосся, змочувала мої пошерхлі губи водою або ложка по ложці терпляче вливала мені в рот ріденьку юшку. Поки я хворів, вона для мене мала тисячу й одну подобу, і всі вони назавжди закарбувалися в моїй пам'яті. Однієї ночі, коли мені стало вкрай погано і я вже думав, що мені настав кінець, то навіть побачив на її очах сльози. Вражений і розчулений, я спробував заспокоїти її:

— Чого ж ти плачеш, Шеванті? Адже зовсім скоро я назавжди прийду до тебе.

Вона скрикнула й припала до моїх грудей, здригаючись від нестримних ридань, і на кілька митей опинилася в моїх обіймах. Не знаю, навіть якщо то був сон, її у своїх обіймах я пам'ятаю найвиразніше, наче зараз.

А ще пригадую, як тієї ночі вона й на хвильку не залишала мене самого. Коли б не прокинувся, завжди бачив, як

¹ Савітрі та Сатъяван — царівна й царевич. В давньоіндійському епосі «Махабхарата» розповідається, як юна і прекрасна Савітрі самовідданим коханням і мудрістю врятувала свого коханого Сатъявана від бога смерті Ями, що прийшов по нього і вже був забрав.

вона схиляється наді мною або пригортається до мене. Наче з далекої далини, імлістої і розпливчастої, невиразної і туманної, до мене приходять спогади: як я притулявся щочкою до її щоки, як знетямлено цілував її вуста, пригортав її до своїх грудей, як вона огортала мене ніччю свого волосся.

Чи то все мені примарилося, приснилося, привиділося від надміру мрій і бажань, але все виразно закарбувалося в пам'яті і так глибоко, паче досі в моєму житті не було нічого справді вартісного, гідного, щоб запам'ятати, не забути. Очі мають усі, але не кожен здатен помічати ними те, що є довкола. Отак і події тієї незабутньої ночі відклялися лініями на моїх долонях, коли ними я пригортав до себе її невидиме, невагоме тіло, легке, як саме зітхання; коли цілував вуста, яких не було, коли пестив дівчину, що жила в далекому безмежжі, в царстві смерті, безтілесну, зіткану з нічної темряви чи створену грою уяви, чи яка просто була душею якогось померлого або загиблого. Я це вам кажу, бо певен, що душі померлих нікуди не зникають, вони весь час супроводжують живих.

А ще я виразно пригадую, як мені ставало набагато легше вже від одного погляду на неї. Не знаю, може, іноді до мене навідувався і Шанкар. Може, але не пригадую. А Равідає? Теж не пригадаю. Коли минала ніч і наставав день, коли він кінчався, скільки відтоді минуло днів, ночей чи місяців, років чи століть — цього я вам неспроможний сказати. Одне пам'ятаю: її обличчя, її задумливу, сумовиту посмішку, що, паче запашна гілочка жасмину, час від часу розпускала на її біломармуровому обличчі. Пам'ятаю її пальці, руки, стан, її всю. Воно відклялося мені в пам'яті між тими хвилинами, коли я неприємно або занурювався в круговерть гарячки. Тоді увесь світ для мене робився малесеньким, скуленим, як дитячий кулачок. Тоді наставала довга-довжелезна ніч, усе оповивала непроглядна темрява і для мене вже нічого більше не існувало.

Коли я опритомнів, то з подивом відзначив, що лежу в якомусь незнайомому для себе місці. Не у фортеці, а в світлій, просторій кімнаті. А на стільці поруч побачив Насіму, що дивилася на мене і всміхалась.

Я лежав у поштовому заїзді, а Шанкар, вмостившись поряд, розтирав мені ноги м'якушем гарбуза, від чого я відчував, як по тілу розливалася незвичайна, приємна прохолода. Я почував себе точнісінько так, паче оце щойно

відбув довгу, виснажливу подорож пустелею, — тіло було на диво охляле й розбите, губи пошерхлі, у горлі дерло.

Помітивши, що я опритомнів, Насіма знову всміхнулася:

— Ну от, хвалити бога, нарешті виборсався. А то б ні за цапову душу фортечні привиди позбавили тебе життя.

— Ти тут?! — несамохіль вихопилося в мене.

— Шановна пані вже три дні тут, — докинув Шанкар, не перестаючи розтирати мені ноги. — Це вона забрала вас із фортеці й перевезла сюди.

— Навіщо?

— Та невже ж я мала дивитися, як та відьма Шеванті виймає твою душу! — спалахнула Насіма. А тоді кивнула на Шанкара: — А він у тебе неабиякий телепень. Десять днів ти лежав непритомний у фортеці, а в нього не вистачило розуму навіть на те, щоб забрати тебе звідти. Все одне торочить, мовляв, ти гніватимешся. То я йому прямо й відрубала: «От нехай спершу оклигає, а тоді вже й гнівається! А зараз треба рятувати його від пазурів тієї відьми, поки ще не пізно».

Помітивши, що останні слова мені не дуже сподобалися і я скривився, Насіма розпалилася ще більше:

— А-а, не подобається, бачу! То, може, хай би краще я дала тобі пропасти?

Я спробував зобразити на обличчі вдячну посмішку, але те мені не зовсім вдалося.

Насіма глянула на ручний годинник.

— Вже пора. Неси-но йому юшку! — звеліла вона Шанкарові.

Коли Шанкар підвівся і вийшов, Насіма заговорила:

— Якби Равідас не дав мені вчасно знати, то досі вже було б по тобі. Та й мій Махмуд пожалів тебе, а з ним таке буває нечасто. Сам привів мене сюди і посадовив, щоб доглядала тебе; а від цього гірського зілля хіба ти оклигав би! Дякуй богові, що в мене була напихваті аптечка, для якої щодругого або щотретього місяця замовляю з Алокпура свіжі ліки. Сьогодні вже три дні, як я не відходжу від тебе. Навіть ночую тут.

Я простежив за її поглядом і побачив у кутку кімнати ще одне ліжко.

— Ти рятувала мені життя... — затинаючись, через силу мовив я і спробував підвестися. Але Насіма відразу перебила мене:

— Тільки не складай на грудях своїх долонь і не дякуй! От що вже не подобається мені в цих індусах, то це звич-

ка — треба чи не треба, а все норовлять скласти на грудях долоні та дякувати.

Вона голосно засміялася, а тоді знепацька урвала сміх:

— Невже ти собі не можеш знайти живої дівчини, що заморочив голову неживою? Та ще й такою, від якої давно й кісточок не лишилося.

— А ти звідки знаєш? — слабким голосом запитав я, безмірно вражений.

— Та що я, он все село знає. Ти ж там у гарячці гасав по фортеці, все кликав свою Шеванті. Молотив кулаками і ногами по стінах, певно, хотів розвалити їх. Та й тут, коли я тебе перевезла, ти марив і все повторював її ім'я. Якби ж ти тільки знав, як воно мені впеклося за ці три дні! Аби жива дівчина, то не так і кривдно було б, а то ж мрець. Ні, таки казна-що діється на білому світі!

Надвечір вона почала збиратися додому. Але перед тим попередила мене:

— Щоб ти більше й носа не потикав до тієї фортеці, чуєш? Інакше відразу дам знати твоєму батькові, нехай приїде і забере. А всі твої папери у мене, щоб знав. До речі, виявляється, твій батько з моїм колись навіть приятелювали. Отож за тебе я зараз несу повну відповідальність. Надто ти вже вразливий, сприймаєш, що треба і що не треба близько до серця, віриш усіляким дурницям. Тому за тобою треба око та око. Якщо ти ще хоч раз, хворий чи здоровий, поткнешся до фортеці, начувайся. Відразу даю телеграму, нехай забирають тебе додому. Я знаю, ти в батька єдиний син, отож він не баритиметься, примчить відразу.

Вона обернулася до Шанкара:

— А ти, як йому заїде в голову зірватися туди знову, негайно дай мені знати! Хоча навряд оці кілька днів він зможе піднятися з постелі. Але все може бути. А пручатиметься, прив'яжи його до ліжка. Я так велю тобі, зрозумів?

— Зрозумів, пані,— шанобливо склав долоні Шанкар.

— То я пішла,— мовила до нього ж Насіма.— А то три дні і не потикалася додому. Треба й там дати якийсь лад. Певно, мені на роду написано скрізь метушитися та всьому давати раду.

Наостанок вона ще раз кинула на мене погляд і подалася додому.

Коли наступного дня я прокинувся, то Шанкар саме ставив у вазу довгостеблі нарциси. Серце моє зайшлося: чомусь ті квіти відразу нагадали мені очі Шеванті.

— Де це ти нарвав квітів? — спитав я його.

Він заперечливо похитав головою:

— То не я. Це Ратна принесла.

— Що за Ратна?

— Сестра Шеванті.

Я раптом згадав: це ж та сама дівчина, що як дві краплі води схожа на Шеванті!

— А чого ж вона сама не зайшла сюди?

— Вона уникає зустрічатися з людьми. Надто вже соромлива.

— Шанкаре, а чого вона не може говорити?

— Певно, від переживань після того всього. Або дуже перелякалася.— Шанкар на мить умовк, ніби задумався.— Адже тоді їй, бідолашній, було років вісім чи дев'ять. З того часу й не говорить. І людей стала уникати. Тільки сидить знай над своїми святими книгами та молиться.

Шанкар поставив вазу з квітами на триніжок біля мене, і знову моторошне відчуття охопило мене: здавалося, очі Шеванті неклібно й пильно дивляться на мене.

— Прибери звідси ці квіти! — звелів я Шанкарові.

Той вражено вступився в мене.

— Вони мені не подобаються, — додав я.

Шанкар прибрав квіти, проте наступного ранку я знову побачив біля себе вазу з нарцисами.

— А це знову звідки взялися?

— Та Ратна ж і принесла, — відповів Шанкар.— На мигах пояснила, що вони для хворого, тобто для вас.

— А ти б їй пояснив, що я не люблю цих квітів.

— Та чого ж, я їй так і пояснив. Але вона знову показала на мигах, мовляв, то нічого, що вони хворому не подобаються. Зате їй подобаються.

— То вона, видно, несповна розуму, та дівчина, — зауважив я, а коли прийшла Насіма, розповів їй про Ратну.

— Я теж гадаю, що після лиха вона трохи схибнула. Жінок обходить десятою дорогою, від чоловіків, тільки заглядить, тікає без оглядки. Одне слово, відгородилася від усього світу. Та хай там як, але на тих двадцяти бігхах землі, що є при храмі, вона може спокійно перебиватися.

Мало-помалу я одужував. Насіма щодня провідувала мене, проводила зі мною все своє дозвілля. На диво балакуча, вона, проте, на відміну від деяких інших жінок, була не менш діяльна і заповзятлива. За мною вона пильнувала так суворо, що без її на те згоди я не смів і пальцем ворухнути.

Але, ніде правди діти, своє діло вона добре знала. Якби Насіма не доглядала мене, не знаю, чи став би я швидко на ноги; та й узагалі чи зостався б жити на цьому світі.

— Ти не мені, а моєму чоловікові дякуй, — відмахувалася вона, коли я часом пробував дякувати їй. — Це він звелів мені бути коло тебе.

— От тільки стану на ноги, відразу ж піду до нього, — пообіцяв я. — І щиро подякую. До речі, як там йому ведеться? — поцікавився я.

— Та все так само. Вдача важка, як і була. Сам посилає мене до тебе, а повертаюсь, сидить набурмосений, похмурий, увесь як натягнута струна, от-от, здається, вибухне і накиється на тебе шулікою. А потім починає гримати, звинувачувати мене казна в чому. Я коли мовчу, а колп й мені терпець уривається. Тоді цілісінький вечір гиркаємось, сваримось, гриземось, навіть б'ємось. А вранці, коли відмовляюся йти до тебе, починає перепрошувати, заводить мову про людяність, гуманність, наводить приклади із священних книг, закликає мене всім святим. Ну що ти скажеш такому! Що більше гнітить його та недуга, то більше псується його вдача.

— А про Акрама нічого не чути?

Насіма, сторопівши, хвилю дивилася на мене, а тоді запитала й собі:

— А звідки ти знаєш?

— Про що?

— Та про нього, про Акрама. Я ж ніби нікому не розповідала, навіть чоловікові. То звідки ж ти знаєш?

— Та нічого я не знаю. Так, чув краєчком вуха...

Вона озирнулася і, пересвідчившись, що в кімнаті ми самі, стихнула голос і змовницьки сказала:

— Від Акрама я одержала кілька листів, хоча ніяк не второпаю, звідки він міг роздобути мою адресу. Він і досі кохає мене, і досі не одружився, пише, що все чекає мене. — В її голосі вчувалися неприховані гордоці. — Я ті листи позаховувала, щоб не потрапили на очі Махмудові. — Насіма ще більше споважніла й ще більше стихнула голос: — Адже нічого доброго не буде, як Махмуд дізнається. Настрій вкрай зіпсується. Він і так звинувачує мене в усіх смертних гріхах, а то починає бити посуд чи роздряпувати собі обличчя. Справжній звір став, а не людина! — Насіма па мить замовкла, а тоді обурено докінчила: — І здоров'я, і вдача — гірше нікуди. І сам мучиться, а не заспокоїться, поки не

завдасть мені ще більших мук. Тому й кажу: зараз це не Махмуд, а лютий звір. Тільки подоба в нього людська.

— Та чого ж ти хочеш, адже він хвора людина! — став я на захист Махмуда. — Все-таки не забувай, незважаючи на тривалу, важку, виснажливу недугу, в нього ще добре серце. Оп до зовсім не знайомої, чужої людини послав свою дружину, щоб доглянула.

— А того, що він після цього наговорює на мене, ти, звісно, не знаєш? І, певно, знати не хочеш! Бо й справді, навіщо воно тобі? Тому ти так і кажеш. — Насіму не на жарт обурили мої слова. — Та він ладен мене живцем у могилу загнати, щоб ти знав!

Насіма вмовкла, втираючи сльози на очах, а я обережно перевів розмову на інше. Невдовзі вона ніби повеселішала, навіть зауспіхалася, і я розповів їй кілька дошкульних анекдотів про скнар. Вона слухала і аж заходилася сміхом, — як я помітив, вона таки полюбляла анекдоти, а надто про скнар.

Цілий день ми пробули разом, разом і пообідали, потім я навіть прогулявся до річки. Після прогулянки я почував себе нещогано, отож вирішив сьогодні ж, щоб довго не зволікати, піти з Насімою до Махмуда і подякувати йому за все, що він для мене зробив.

Коли я сказав про це Насімі, вона невимовно зраділа; чи не вперше за останні кілька днів обличчя її світилося щирою радістю. Сміх її так і розсипався довкола, дзвінкий і заливистий, наче в молоденької дівчини. Слухаючи анекдоти, що їх я розповідав, вона раз у раз хапала мене за руку і, знемагаючи від сміху, благала:

— Ой, бога ради, перестань, прошу тебе! Досить уже смішити мене! Більше не можу!

Дорогою я нарвав букетик пролісків, що виглядали з трави то тут, то там, а кілька квіточок встромив у волосся Насіми. Вона скоса зиркнула на мене й ніби сердито кинула:

— Це ти так виявляєш мені свою любов?

— Це я так дякую тобі, — сумирно промовив я.

— Ах ти ж боягузливий індусе! — визвірилася на мене Насіма.

Але то в неї був удаваний гнів. Невдовзі вона знову весело сміялася і решту дороги йшла, міцно тримаючи мене за руку. Нарешті попереду завиднів Річардс-котедж.

— А тепер зупинися на хвилику! — звеліла мені Насіма. — Зроби сумне обличчя, ніби от-от заплачеш.

— А то ж навіщо? — запротестував я.

— Знаєш, — мовила вона, раптом споважнівши й наче не чуючи мене, — страшенно хочеться пустити за димом оцю мою оселю.

Вона аж скрипнула зубами. Потім відчинила хвіртку, і я рушив за нею по доріжці, всипаній синюватою щебінкою: під погами хрустіло, наче ми ступали по битому склу.

На веранді нікого не було: слуги, певно, в своїй кімнаті. Махмудове крісло теж стояло порожнє; поруч на триніжку лежали його люлька і кісет з тютюном.

— Махмуде! — радісно погукала Насіма, заходячи в ко-тедж. Я не відставав від неї, а вона вже простувала до ві-тальні.

У вітальні із зашморгом на шиї повільно похитувався з боку в бік Махмуд, — у пападі ревнощів і розпачу він наклав на себе руки. А перед смертю залишив дружині коротку записку, в якій несправедливо і безпідставно звинувачував її у подружній зраді. Мовляв, злигалася з інду-сом (тобто зі мною), а як не з ним, то з Акрамом. А як не з одним і не з другим, то все одно вона його не любить, вона нікчемна, безсоромна й підступна, це її жорстокість, немилосердність штовхнула його на такий крок, бо йому вже несила зносити муки, яких Насіма завдає йому.

— Якби ми нагодилися на кілька хвилин раніше, — пер-шим оговтався я від заціпеніння, — то, може, ми ще вряту-вали б його. Адже люлька на триніжку ще тепла.

— «Раніше! Раніше!» — напустилася на мене Насіма. — Скільки я тебе просила не розповідати своїх дурнувятих анекдотів, та де там! Тебе не можна було зупинити! Через твої анекдоти ми й запізналися, не поспішали, а тим часом мій бідолашний чоловік...

Насіма не договорила й захлипала.

— Заспокойся, заспокойся, — став я втішати її. — Ти ж сама знаєш, що він уже не був жильцем на цьому світі. Тільки ти самовіддано несла цей тягар.

— Той тягар був на моїй шиї, а не на твоїй! — огризну-лася вона. — Для тебе він не був тягарем, тож краще по-мовчав би.

Вона дивилася на мене таким лютим поглядом, немов хо-тіла спопелити на місці. А тоді голосом, що бринів сльозами, заговорила:

— І завжди через вас, індусів, на нас, мусульман, пада-ють нещастя. Якби лиха година не принесла тебе сюди, мій чоловік був би живий. Але ж і я дурна, мала б знати:

нічого доброго від таких, як ти, годі сподіватись. Тож треба було пильнуватися, остерігатись.— Вона знову схлипнула.— День і ніч я не відходила від тебе — і от маю дяку, через тебе зазнала свого чоловіка.

— Смерть приходить сама, вона не питає мого чи твого дозволу...

— Не хочу і розмовляти з тобою, чуєш! — перебила мене Насіма.— Іди з мого дому!

— Це вже вдруге ти виганяєш мене. Ну що ж, я піду, але спершу хочу запитати. Можна?

— Питай, питай, тільки швидше! І вимітайся звідси! Щоб очі мої тебе більше не бачили...— Насіма дістала хустинку і голосно висякалась.

— Що ти збираєшся робити далі? Свободу, якої ти так прагнула і якої не сподівалася, ти вже маєш. Гадаю, тобі треба якомога швидше виїхати в рідні краї...

— Та нізачо в світі! — знетямлено затрусилася головою Насіма.— Я залишуся тут і коли відживу своє, то земля, яка прийме до себе мого чоловіка, стане і моєю смертною постелею.

— Але ж ти майже несподівано свого чоловіка!

— Що?! Хто тобі таке сказав? Як хочеш знати, я несподівано кохала його. А то невже б змогла прожити в цій глушині стільки років, віддано слугуючи йому? Я ж була тоді ще зовсім юна дівчина, з заможного дому і, якби захотіла, залюбки могла розлучитися з ним, навіть задовго до того, як у нього виявили рак.

— Ти й зараз молода, і вродлива, і з багатого дому. Ще й багата вдова, що одержить за чоловіком чималу спадщину.

— І одержу! Але ти з тієї спадщини не бачитимеш і пайси! І не сподівайся!

— А мені твоя спадщина і не потрібна. Я не про себе думаю, а про тебе. Чим швидше ти звідси виїдеш, тим буде краще для тебе. Вдома, серед рідні й близьких, ти зможеш жити так, як схочеш, як мріяла з самого початку. І, можливо, ще зустрінеш когось, до вподоби собі, пов'яжеш із ним своє життя. Та й Акрам ще досі чекає тебе, сподівається...

— Нікуди я звідси не поїду! — Насіма аж тупнула сперсердя ногою.— Я залишуся тут, і коли проживу, скільки мені судилося, в цьому котеджі, ця оселя стане мені й могилою. Ту ганьбу, ті Махмудові звинувачення, хоча вони й несправедливі, я спокутую, змию своїм самозреченням.

— Але ж зрозумій, у цій дпкій, занедбаній і забутій бо-гом місцині жити самій, без чоловіка, вкрай небезпечно.

— А я нікого не боюся! Зі мною будуть двоє слуг, що вже понад двадцять років прослужили в моїй родині, буде моя нянька, що, мов рідна мати, виростила мене. Тож мені зовсім не страшно тут. Та й чого чи кого мені боятися? Всі тут поважають мене, тут немає таких дворушників та лицемірів, як ти.

Насіма розійшлася це на жарт.

— Та що я тобі зробив поганого, змилуйся?— заблагав я.

— А як же інакше тебе назвати: в душі ніби любиш мене, а насправді обливаєш брудом? Наче й нічого не почувавш до мене. Як я вже тобі така бридка, то чого було заgravати до мене з тими пролісками, стромляти їх мені у волосся? — з притиском спитала вона. — Що, неправда?

— Таж то я тільки намагався виявити свою повагу до тебе, хотів висловити вдячність тій, що врятувала мені життя! Це, якщо хочеш, своєрідний знак вдячності. А ти навіть у цьому шукаєш якийсь прихований зміст.

— Так-так, бачу і знаю, що ти грамотний, вмієш складно балакати. А я проста мусульманка, словесних вивертів не знаю. Але слухай, і це я тобі у вічі кажу: щоб більше ноги твоєї не було в цьому домі! Це ти звів зі світу мого чоловіка! Не можу помститися тобі за це, бо я слабосила жінка, не можу покарати, але те, що в моїх силах, зроблю — більше ноги твоєї не буде на порозі мого дому! А тепер геть з моїх очей! — Насіма гнівно показала рукою на двері: — Геть!

Вона ще й підскочила до мене і люто помахала пальцем перед моїм носом:

— І начувайся, коли іще хоч раз здумаєш почувати в тій клятуській фортеці! Сама піду і задушу тебе там, як погане курча. Втямив? Ти житимеш у поштовому заїзді і навіть близько не підійдеш до фортеці! Ясно тобі?

— А яке тобі діло, де я ночуватиму? Зрештою, яке тобі взагалі тепер діло до мене? — мовив я, рушаючи до дверей. — Схочу, то навіть сьогодні переберуся до фортеці. І ніхто мені цього не заборонить.

Вона зірвалася з місця й підскочила до мене, загородивши дорогу.

— Тільки спробуй! — залементувала вона. — Тільки спробуй! Як так, то я тебе звідси нікуди не випущу! Гукну ось слуг, нехай посадять тебе під замок!

— Щойно виганяла мене, а тепер уже й випускати не хочеш? — ущипливо мовив я.

— Дім мій,— огризнулася вона,— а в ньому я що хочу, те й роблю! Ти що, чоловік мені, що будеш вказувати? Сама знаю, що робити, а що ні.

— Ще б пак. Тобі твій чоловік не міг вказати, то де вже вказувати мені...

— Геть звідси! — спаленіла Насіма.

Я вийшов надвір.

І вже аж за хвірткою озирнувся: вона стояла на порозі. Невдовзі я озирнувся ще раз, і вона, помітивши це, бо дивилася мені вслід, люто помахала кулачком. Я припшвидшив ходу — от же ж! Тигриця, справжнісінька тигриця!

Того вечора я знову подався до фортеці. Не тому, що хотів дозволити Насімі, допекти їй, а тільки тому, що фортеця непереможно кликала до себе. Здавалося, фортечні мури, кожна башточка, сторожова й бойова, кожен камінчик простягають промінчики-руки і настійливо тягнуть мене до себе. Фортеця ніби засумувала, покинута мною, а тепер наче благально дивилася на мене, прохаючи зайти хоч на хвилинку.

Коли фортечні двері зачинилися, відрізавши мене від зовнішнього світу, мені здалося, немов не тільки я, а й фортеця полегшено зітхнула, зустрічаючи свого пожилця після довгого, болісного і напруженого чекання. Здавалося, все — стіни, підлога, стеля — випромінює втіху і радісно вітає мене з поверненням. Здавалося, порожні досі коридори наповнилися служниками, служницями, що аж сміялися і підстрибували від радості, всі, як могли, виказували свою прихильність. Навіть танцівниці вихилялися, поводили стегнами, видзенькували браслетами й дзвіночками на руках і ногах, пускали очима любовні стріли. Фортеця наче знову відродилася до життя.

У цій фортеці мені завжди ввижались два різні, таємничі світи: один світ колишньої раджпутської слави, світ могольський і раджпутський, а другий — дивовижний світ самотини і безмежної тиші, в якому, крім туги й печалі Шеванті, крім її змарнілого, біломармурового личка, я нічого більше не бачив, нічого більше не помічав. Я міг, аби захотів, викликати в уяві будь-який із цих двох світів. І, признаюся щиро, мене куди менше вабив той перший світ з усіма його рабнями і рабами, танцівницями й розважальницями. Можливо, якби найперше мою уяву вразив саме цей світ, я захопився б і ним. Але так не сталося, і тепер, щойно починає сутеніти, я ховаюся в свою кімнату від того стовпища слуг і рабів, воїнів і ватажків. Мені ж бо не хоче-

ться розмовляти з ними. Я шукаю самоти і безмежної тиші. Ось чому той перший невидимий світ зникає, тільки-но я забажаю, і вся фортеця відразу стає спорожнілою, безлюдною, спустошеною, а я затамовую подих і починаю чекати. Чекає Шеванті.

І вона прийшла до мене, прийшла далеко за північ.

Тепер я добре знаю, коли вона приходить: раніше півночі марно її чекати. Доки тебе не здолає сон і очі твої не заплющуються, доти вона нізачо не прийде, хоч як би ти її ждав. Вона нізачо не з'явиться, перш ніж уява твоя не вгмониться, не виснажиться від напруження і чекання. Тільки коли ніжна й крихка, мов бульбашка, напівдрімота-папівзабуття почне огортати тебе, вона з'являється. А доки тіло й душа, свідомість і розум не розчипяться в порожнечі, вона не прийде.

Але сьогодні я задалегідь зробив всі приготування, погасив лампу, напівлежачи вмоствився в ліжку й розслабився. Очі, стомлені чеканням, почали злипатися, і мене став затягувати, закручувати дедалі шаленіший вир. І ось я остаточно готовий зустріти її.

А коли вона справді з'явилася, то найперше на мене ввійнуло пахощами, тими самими знайомими камфорними пахощами. І відразу тьма і відчуття почали покидати мене й здалося, ніби ліжка моє зависло в повітрі. Я напівлежав на тому ліжку, а вона схилилася до мене і пильно-пильно вдивлялася в моє обличчя.

— Ти ще не забув мене, любий?

— Ні, Шеванті, не забув.

— Ти кохаєш Насіму?

— Ні, Шеванті, я не кохаю її.

— То чого ж так довго не приходив до мене?

— Не міг.

— А я щоночі чекала тебе тут...

— Я був дуже хворий, Шеванті. Майже при смерті.

— Так, ти був непритомний, але я була при тямі. І весь час не спускала з тебе ока, щоб, бува, ти не зник десь. Я весь час була біля тебе. Ти, певно, й не здогадуєшся, але однієї ночі я навіть торкалася тебе, твого тіла, щоб ввібрати в себе трохи твого жару. Але ж я безтілесна, тож і не могла забрати у тебе той жар, ту гарячку, ту пропасницю. Як легко таким жінкам, як Насіма, кохати, бо вони живі!

— Ні вона мене не кохає, ні я її.

— Я знаю, але все одно чогось тривожно.

— Чому ж?

— Навіть померлій жінці важко позбутися ревнощів. Мені здається, ти справді не кохаєш Насіми. І все ж у моєму серці, певно, живе ще одне серце, і воно ревнує тебе до неї. А я насамперед до нього і дослухаюся, і воно знесилює мене. Але тепер однаково я вже не зможу довго бути з тобою.

— Що ти кажеш? Чому не зможеш?

— Настає пора мені відходити...

— Куди?

— Цього я тобі сказати не можу.

— І коли тобі треба відходити?

— Того дня, як звільниш мене від цих стіп.

— Тоді я ніколи тебе не звільню!

— Невже ти хочеш, щоб у цій папівзруйнованій, занедбаній і безлюдній фортеці я вік звікувала самотою? Щоб задихалася тут, занашацала свою душу? Невже, коханий мій? Скоріше звільни, випусти мене на волю!

— Але ж як я тебе звільню?

— Спали мене, перетвори на попіл.

Її голос несподівано став віддалятися, чувся вже з коридора. Я миттю підхопився і кинувся за нею навздогін, а вона, наче пливучи в повітрі, все віддалялася й віддалялася. Я біг за нею, а у вухах бринів її голос: «Спали мене, перетвори на попіл! Спали мене, перетвори на попіл, розвій за вітром! Коханий, благаю тебе, спали мене! Звільни, випусти на волю!»

Довгим темним коридором вона пливла все далі й далі. У якомусь мерехтливому, невиразному сяєві, немов від тьмяного світильника, вона пройшла повз засклені вікна фортеці, що виходили на річку, плюскотливу й стрімку. Потім плавно спустилася трьома сходинками вниз і несподівано, метрів за двадцять від мене, зникла з очей, розтала.

Я стрімголов кинувся в темряву за нею, простягнувши руки, але пальці мої ловили саму темряву й порожнечу. Переді мною лежали тільки фортечні руїни, порослі бур'яном та дрібним чагарником.

— Шеванті! Шеванті! — розпачливо гукав я.

Голос мій, відлунюючи, розтавав удалині, немов то воїни по черзі передавали один одному той крик. Я метнувся назад у кімнату, схопив кишеньковий ліхтарик і знову вискочив надвір, добіг до того місця, де зникла Шеванті. Але там були тільки купи каміння, обсіпана штукатурка, грудки вапна. Я заходився відчиняти вікна в коридорі. І відразу ж знадвору увірвалося свіже повітря, плюскотіння річки й го-

мін вітру в кропах неподалік. Збентежений, розгублений, я ще розпачливіше загукав:

— Шеванті! Шеванті, де ти?!

Мій несамовитий крик розносився далеко на крилах свіжого вітерцю, метався в повітрі, кружляв, немов стривожений, наляканий кажан. Мені здавалося, що навколо безліч тих кажанів, а потім здалося, що то зовсім не кажани, а тисячі щасливих закоханих.

І раптом трохи віддалік, там, де коридор завертав, я помітив якесь світло — воно то миготіло, то наче згасало. Трипочучи, те світло наближалося до мене, а я, вражений, побачив, що то Шанкар з ліхтарем у руці підходить до мене. Я зросився холодним потом.

Мовчки, без жодного слова Шанкар міцно схопив мене за руку й поволік до моєї кімнати. А там, так само силоміць, вклав мене в ліжко.

Вранці в моїй голові несподівано прояснилося. Я зрозумів, що досі йшов хибним шляхом, намагаючись розгадати таємницю Шеванті. Зовсім не так треба було починати. Насамперед слід дізнатися, як її занастали, хто вбивці. І розкрити цю таємницю можна було в інший спосіб, до якого я досі не подумався.

Поміркувавши трохи, я вирішив найперше побачити Ратну, сестру Шеванті. Знайшов я її за храмом, на березі річки, майже непомітної серед розбуялого зела. Перед Ратною на таці лежали нагідки і ще якісь квіти, з яких вона плела гірлянди, певно, храмовому божеству. Пальці в неї були довгі й тонкі, немов шовковисті, а очі — загадкові та глибокі.

Я підійшов і став обривати для неї квіти з найближчих кущів.

— Ти справді не можеш говорити? — мимохідь запитав я її.

Вона заперечливо хитнула головою: ні, мовляв.

— А може, ти тільки вдаєш?

Ратна знову, вже сердито, заперечливо труснула головою. А я вражено дивився на її ніжки: рожеві, маленькі, вони зачаровували своєю красою.

Таких гарних ніжок бачити мені ще не доводилось.

А вона, відчувши мій погляд, злякано занурила їх у воду. Проте у воді вони здавалися ще прекраснішими, і Ратна квапливо витягла їх з води і підібгала під біле сарі.

— Ратно, а скажи мені, хто вбив твою сестру? Джеферсон?

Ратна скрушно і водночас занепокоєно похитала головою: мовляв, не знаю.

Пильно дивлячись їй в очі, я мовив:

— А мені здається, ти щось приховуєш. Ти щось знаєш. Скажи мені, хто вбив твою сестру?

Вона аж ніби злякалася мого різкого, рішучого запитання, на очах зблиснули сльози. Її і так бліде обличчя зблідло ще більше, губи побіліли, стали без кровинки, і вся вона аж наче скулилась.

Я взяв її за руку:

— Ні, ти таки мусиш сказати мені! Це питання мого життя або смерті!

Вона пильно дивилась на мене зляканими очима, а тоді раптом вирвала руку, метнулася вбік і зникла в одних із дверей храму. Коли я підбіг до тих дверей, вони вже були зачинені зсередини. Я обійшов храм і сіпнув за передні двері: вони теж були зацепнені.

Я повернув назад, до річки, де Ратна залишила свою тацю з квітами і недоплетену гірлянду. Квітка по квітці я почав задумливо доплітати гірлянду.

Я вже майже доплітав її, коли відчув, як хтось торкнувся мого плеча. Я підвів голову: біля мене стояла Ратна. Вона квапливо взяла з моїх рук гірлянду, натомість тицьнула клаптик паперу. Я розгорнув його.

На клаптику санскритськими літерами було написано: Гокульдас.

Гокульдас?!

Я ще раз поглянув на папірець. Хто такий Гокульдас? Скільки живу тут, а такого імені чути не доводилось. Хто він?

Я озирнувся, щоб спитати про це Ратну, але її вже коло мене не було. Потім я довго стукав у храмові двері, але даремно: Ратна так і не відчинила мені. Тоді я обережно згорнув папірець, поклав у кишеню і подався додому.

Того вечора, перш ніж лягти спати, я спитав Шанкара:

— А хто такий Гокульдас?

Шанкар саме приніс у мою кімнату тацю з графіном і двома склянками. Почувши моє запитання, він аж зачепився за триніжок, на який хотів поставити тацю, і мало не впав. Графин і склянки впали на підлогу й розбилися.

— Вибачте! — розгублено промимрив Шанкар і вийшов з кімнати. Повернувся він з віником, ретельно змів скалки, зібрав їх у кошик для сміття і поніс надвір. Невдовзі він

повернувся з мокрою ганчіркою й заходився витирати підлогу. Коли він закінчив цю роботу, я знову спитав його:

— То хто ж такий Гокульдас?

Шанкар на мить заціпенів, а тоді відповів:

— Не знаю, паночку! В нашому селі ніби немає чоловіка з таким іменем. Тож ніякого Гокульдаса я не знаю. Але ви спитайте сільського старосту, може, він знає.

І Шанкар взявся до роботи ще ретельніше і завзятіше, ніж звичайно. За те, що так дбайливо доглядав мене, поки я хворів, він одержав винагороду — двадцять рупій. Взявши гроші, він тричі вклонився мені, а тоді ще й заходився дякувати. Очі його задоволено блищали. Він подобався мені дедалі більше: по-перше, не любив багато говорити, по-друге, був надійний і щирий, а по-третє, з півслова розумів, що мені потрібно. Вдруге про щось нагадувати йому не доводилось: він угадував кожне моє бажання.

Шанкар віддав мені в'язку ключів від кімнат, вклонившись, попрощався і пішов додому.

Як і завжди, я замкнув фортецю зсередини, тоді повернувся в свою кімнату, ліг і почав читати. Але хоч я і довго читав, спати мені чогось не хотілося. І ще одна дивина: цього вечора я чи не вперше за весь час не хотів чомусь бачити Шеванті. Я все молив бога, аби вона не прийшла, бо душу мою тепер обсідав зовсім інший клопіт. Хотілося лише одного, щоб якомога швидше розвиднілось і я міг негайно взятися за те, що задумав. Я вже все добре обміркував і слід було негайно діяти.

Але Шеванті прийшла до мене й цієї ночі: вона не могла пропустити такої нагоди. І коли вона прийшла, я звернувся до неї:

— Що це за неповторний, незвичний запах ти завжди приносиш із собою? Від нього по моїх жилах розливається якась слабість, а тіло потім аж розламується.

— То запах часу,— напрочуд поважно відповіла Шеванті.— Без нього я не можу прийти до тебе. Так пахне час, що минув, і він ще довго витатиме у майбутньому. Якщо хтось хоче повернутися до свого минулого, прийти до когось, як оце я до тебе, то без цього запаху йому не обійтися. Якби не він, я ніколи б не прийшла до тебе.

— То, виходить, задля мене ти жертвуєш своїм майбутнім? І скільки ж ти його вже витратила?

— Зосталася тільки ця остання ніч,— з глибоким сумом поглянула на мене Шеванті.— Одна така ніч коштує мені

сім років життя, отож я вже згаляла все своє життя. І тепер лише цю останню ніч я можу побути з тобою.

Пальцями, піжнішими від повівів вітерцю, вона торкнулася мого обличчя і свіжішими від сніжинки вустами поцілувала мене в очі. І відразу мене охопило відчуття, ніби я лежу на трояндових пелюстках. А потім я відчув на своєму чолі її сльозу, почув моторошне зітхання.

— Шеванті! — почав я, але вона відразу затулила мені долонею губи.

— Ні-ні, сьогодні ти мовчатимеш! Сьогодні говоритиму лише я! Мені вони не дали кохати, вони відібрали мою честь, не знаючи того, що честь для жінки — ніщо. Для жінки все — це кохання, і якщо вона не може кохати або їй не дають кохати, то життя її марне. І тому я, щоб моє життя не було таким даремним, оце приходжу до тебе.

— Отже, ти хочеш наповнити змістом своє життя? Кохаючи мене?

— Не тільки. Мені ще треба звільнитися від оцих стіп, що тиснуть на мене, гнітять. Я тут — немов в'язень у в'язниці. То як же я в ній можу когось покохати? Щоб покохати, треба бути вільним.

— Сьогодні ти міркуєш, як справжня брахманка.

— Не забувай, що я справді брахманська дочка. Свого часу я читала чимало всіляких вчених книг, а в них є багато чого, що й до сьогодні не знецінилось.

— А коли я випущу тебе на волю, як обіцяв, — спитав я у Шеванті, — ти, певно, вже не приходитимеш до мене? Але таки справді — це ж страшенне безглуздя: заради останньої зустрічі жертвувати всім своїм життям.

— Тоді ти зовсім не знаєш жіночого серця, жіночої душі! — Шеванті раптом потерлася щокою об мою щоку, і я відчув, як мене обпекла гаряча сльоза. Я здогадався, що вона плаче.

Я довго не наважувався порушити мовчанки, що запала.

— Я вирішив звільнити тебе, — осмілився заговорити я. — Тобто докладу всіх зусиль, аби визволити тебе, але навзамін проситиму одного: прийди до мене іще хоч раз. Хоча звільнена душа вже й не повертається назад. Це я добре знаю.

— Я прийду! — з глибокою переконаністю пообіцяла Шеванті. — Неодмінно прийду! Хоч на хвилинку, хоч на мить, але прийду до тебе! Обіцяю!

Вона притулилася вустами до моєї руки, а тоді почала повільно віддалятися. Мало-помалу розвіювалися й пахощі, що їх вона приносила з собою. Сьогодні я навіть не намагав-

ся затримати її і ледве чи й завважив, коли вона пішла від мене. А невдовзі я вже міцно спав.

Наступного ранку, коли я прокинувся, Шанкара ніде не було видно. Час був спідати, а він — наче в землю запав. Трохи запепокоеаний, я вийшов з фортеці. Та тільки-но наблизився до містка, як відразу ж номітив Шанкара: він квапливо простував до фортеці від села.

Ще не дійшовши до мене, він почав вибачатись:

— Яйця скінчилися, паночку, а я зовсім забув про це. Вранці заглянув, дивлюся на кухні — хоч би одне. Отож хутко подався в село, поки ви ще не проснулись.

Він справді тримав у руці повну торбу яєць.

Умившись та поснідавши, я вирушив до села, де насамперед вирішив навідатися до сільського старости, Равідаса. Його я застав удома — він саме порався на подвір'ї.

— Скажи, в селі є якийсь Гокульдас? — запитав я, привітавшись.

Запитання моє, певно, застало Равідаса зненацька, бо він розгубився і якусь мить не міг приховати свого збентеження. Він зблід, губи затремтіли. Помітно було, що він силкується опанувати себе. І я вирішив, поки він не оговтався, взятися до нього рішучіше.

— Хто такий Гокульдас? — знову запитав я.

— Гокульдас?! — пробелькотів староста.

— Так, саме Гокульдас! — різко кинув я. — І не викручуйся, по тобі видно, що ти його знаєш!

Але Равідас уже, певно, отямився, бо досить спокійно, статежно похитав головою:

— Ні, пане, ніякого Гокульдаса я тут не знаю. Такого в нашому селі немає.

Я втупився в нього довгим поглядом. Але, як я спостеріг, жителі гір тільки на вигляд наївні та простакуваті, а насправді неабияк розважливі й хитрі. Отож і Равідас прикинувся дурником і дивився на мене, аж рота розтулившись. Я відчував, навіть більше, був певен: він знає про Гокульдаса і щось приховує. Так нічого й не добившись від нього, я повернувся і сердито закрокував геть.

Я вирішив поговорити з селянами, найперше з тими, що вже повиходили на поля. Почав розпитувати їх, чи не знають вони, бува, про чоловіка на ім'я Гокульдас. Та вони тільки заперечливо хитали головами: ні, вони про такого навіть і не чули, не те що бачили. Щоправда, в їхньому селі є один чоловік, але ім'я його не Гокульдас, а Гошаль-

дас. Підозра дедалі глибше закрадалася мені в душу: а чи не підманула мене часом Ратна, чи не штовхав навмисне на хибний шлях? Але для чого це їй? Що воно могло їй дати? Ні, навряд щоб дівчина підманювала мене. Отже, тут щось інше. Може, Гокульдаса немає тільки в цьому селі. Але де ж він тоді?

Так нічого й не придумавши, я вирішив сходити до Насіми. Розпитаю у неї, тим більше, що до котеджу звідси не так вже й далеко.

Насіма сиділа в садку під розлогою вишнею, гілля якої було рясно всипане стиглими вишнями, і щось читала. На триніжку поряд стояла чашка з чаєм. Насіма раз по раз, мов сита кішечка, ніби знехотя відкушувала по крихітному шматочку печива і так само знехотя жувала його. Зачувши мої кроки, вона підвела голову.

— Ні, ви бачили такого! — насупилася вона. — Навіть після моєї заборони посмів поткнутися сюди. Таки справді безсоромності твоєї немає меж.

— А ти, я бачу, не дуже сумуєш, — підколов і я її.

Вона спалахнула:

— А ти хотів, щоб я від горя кинулась у поховальне вогнище? О господи, які ж нелюди ці чоловіки-індуси! Самі помирають, та ще й від своїх дружин вимагають, щоб помирали разом із ними.

— А знаєш, я прийшов до тебе зовсім не сваритись. І не для того, щоб теревені правити.

— То, може, залицятись? А оцього капця бачив?

— Залицятися до розлюченої пантери втіха мала. — Я жартівливо склав долоні на грудях: — Пані, я прийшов до вас тільки запитати: чи не знаєте ви часом людини на ім'я Гокульдас?

— Ні, не знаю! — сердито відрубала вона. Але раптом, ніби засоромившись своєї різкості, кинула: — Так, так, знаю! Гокульдас колись був служником у власника тутешнього заїзду, ще за англійців. А зараз він тут не живе. Вже багато років ніхто не бачив його в цьому селі. Чи не так, Джанмухаммаде? — звернулася вона до слуги, що саме приніс чай і печиво для мене.

— Атож, господине! Після того випадку з містером Джефферсоном Гокульдаса в цьому селі не бачили.

Джанмухаммад поставив тацю з чаєм на триніжок і пішов, а Насіма заходилася заварювати мені чай.

— То скільки отрути сипнути тобі? — спитала вона і кивнула на блюдечко з цукром.

— А це залежить, наскільки отрута сильнодіюча,— в тон їй відказав я.

Насіма не стримала посмішки:

— Чого-чого, а розмовляти з мусульманами індуси таки добре навчилися.

— Не бійся, навчимося й такого, чого поки не вміємо,— заспокоїв я її.

Вона простягла мені піалу з чаєм і запитала:

— А навіщо він тобі здався, той Гокульдас?

— Хочу з'ясувати деякі подробиці про смерть Шеванти,— щиро признався я.

— О господи! — сердито вигукнула Насіма.— Та відьма й досі не дає тобі спокою?

Я тільки мовчки дивився на Насіму.

— От згадаєш моє слово,— багатозначно глянула вона на мене.— Коли-небудь ця відьма доведе тебе до напасті. Ти таки віддаси богові душу через неї.

Коли, попивши чаю з Насімою, я вийшов з котеджу, то за дерев'яною решіткою, обвитою плющем, побачив Джанмухаммада, що сидів навпочіпки. Помітивши мене, він підвівся і ступив мені назустріч:

— Пане, я можу вам децю сказати про Гокульдаса.

Я дав йому десять рупій, які він квапливо сховав у кишеню.

— Зараз він тут не живе,— неголосно заговорив Джанмухаммад, нахилившись до мене майже впритул.— А он геп за тією долиною! — показав він рукою.— Живе самотою, відлюдьком, уникає зустрічатися з будь-ким.

— А чим же він там займається?

— От цього напевне не знаю. Але у спадок йому перейшов невеличкий млин, досить далеко звідси, аж на останній долині. Хоч навряд, щоб він мірошникував, бо млин той надто далеко від нашого села. Півдня ходу. Кому захочеться тягтися в такий неблизький світ!

— Певно, землю обробляє?

— Може, й так, бо таки справді в нього є невеликий клопоть поля, він сіє на ньому кукурудзу. Але щоб жив з того клоптя, то не зовсім віриться, бо врожаю вистачить йому на місяць-півтора, не більше.

— А родина, діти в нього є?

— Та, мабуть, що немає. Живе самотою.

— А звідки ти його знаєш?

— Два роки тому була повінь, нашого млина знесло водою. А в мене на той час якраз скінчилося борошно, то я і

поділився зі старостою Равідасом своєю бідою. От він і порадив мені з'їздити на той дальній млин і змолоти зерно.

— А Равідас сказав тобі, чий то млин?

— Відразу й сказав. Їдь, мовляв, і змели на Гокульдасовому млині. Але попередив, що Гокульдас не любить зустрічатися з людьми. Я поїхав, однак той негідник не дав мені змолоти зерна. Так і повернувся ні з чим. От чого мені й запам'яталося те мливо і той Гокульдас.

— То, виходить, саме Равідас сказав тобі про Гокульдаса?

— Так, саме від нього я дізнався про Гокульдаса.

Більше не розпитуючи Джанмухаммада, я подякував йому і почав спускатися вниз, до села. Мені не давала спокою думка: навіщо Равідас брехав, ніби не знає Гокульдаса? Навіщо?

Вузенька стежника, якою я спускався, губилася серед густих кущів та високої трави. Я крокував нею, коли зненацька відчув, наче за мною по п'ятах хтось іде. Причулося спершу підозріле шурхотіння, а тоді навіть здалося, що позаду майнула невизначна тінь; вона метнулася вбік, коли я на мить уповільнив ходу. Я метнувся до густого, розлогого куща, де, як мені здалося, щось зашамотіло. З-під куща вискочив білий заєць і великими стрибками кинувся геть. Напруження де й ділося, я посміхнувся і полегшено зітхнув. Але подумки все ж вирішив, що на зустріч з Гокульдасом піду при зброї.

Шанкарові я сказав, що сьогодні хочу полювати, отож спорядився по-мисливському, прихопив вінчестер і вирушив у той бік, де, як казав Джанмухаммад, мав бути старий водяний млин.

Я трохи поблукав у довколишньому лісі: на випадок, якщо хтось здибається, хай бачить, що людина всерйоз зібралася полювати. А тоді вийшов з лісу, спустився в ущелину і берегом річечки подався в потрібному напрямку. Я ішов досить довго, аж поки опинився на майже трикутному невеличкому пагорбі,— тут річка була помітно глибша і справді стояв ветхий водяний млин. До млина тулилася хижка, за нею виднів кляпоть кукурудзяного поля, тяглися кущі тамаринду з шорстким сіруватим листям. З усіх боків трикутний пагорб оточували соняшники й густа, висока стіна кущів. У повітрі незвично пахло сирістю, і це чомусь викликало у мене неприємне відчуття.

З рушницею напоготові я відгорнув в одному місці живопліт і проліз на город. Розсуваючи високу, густу траву й чіпкі кущі, я дістався до млина й заглянув усередину: там

було порожньо, ніде жодної живої душі. Двоє масивних кам'яних жорен стояли одне на одному, а під ними оглушливо вирувала вода й, пінячись, неслася далі.

На перший погляд здавалося, що млином давно не користуються. Я обійшов жорна кругом, потім повернувся до них спиною, роззираючись по млину.

І зненацька я аж здригнувся від несподіванки: жорна ні з того ні з сього раптом загуркотили, закрутилися. Я злякано обернувся, і відразу погляд мій наткнувся на глибоко запалі в очницях очі та густі брови опецькуватого чоловіка в драпій сорочці, поверх якої був накинутий заяложений піджак. На плечах його була ще й ковдра. Він дивився на мене, шкірячи в посмішці великі жовті зуби.

— Молодий пан, певно, прийшов сюди на полювання? — густим басом спитав він.

Я спрямував на нього рушницю:

— Це ти Гокульдас?

— Я, — незворушно відповів він. — А що?

— Яка твоя роль у вбивстві Шеванті?

Незворушний спокій Гокульдаса де й подівся, нижня щелепа одвисла, в маленьких запалих очичках змайнував страх — вони спершу забігали туди-сюди, а потім знерухоміли. Віп повільно посунув на мене.

— Рушниця заряджена! — попередив я його. — Май па увазі. З нею я ходжу навіть на ведмедів. Якщо не хочеш розпрощатися з життям, то...

Я багатозначно вмовк і клацнув затвором. Гокульдас закликав, а тоді знесилено опустився на землю і уткнувся обличчям в долоні.

— Так я і знав, що колись цей день настане, — глухо забурмотів він. — Так я і знав, що мій гріх колись таки знайде мене, що за нього доведеться відповідати.

— Та перш ніж порішити тебе, я хочу знати: хто ще був із тобою? Хоч я і так знаю, проте хочу про все почути від тебе. Розповіси щиросердо, нічого не приховуючи, то, може, я навіть помилую тебе. І не пробуй зрушити хоч трохи з місця, інакше тобі кінець.

Проте він спробував кинутись на мене, та я пильнувався і ще раз застережливо крикнув йому. Аж тоді він збагнув, що з ним не жартують, що я готовий до всього. Він був чи не втричі товщій та дужчий від мене, отож тепер я особливо був насторожі, не спускав з нього очей, бо добре відчував, що він зараз здатний па який завгодно крок.

Гокульдас понурив голову й напрочуд лагідно та покірно заговорив:

— Паночку, прости і пощади мене! Не я справжній винуватець усього, я не вбивав Шеванті. Тож не бери даремно гріха на душу. Я не позбавляв її життя. Я тільки... тільки... викрав її з дому і...

— Хто ще був з тобою? — не дав я йому договорити.

— Равідас.

— Хто?! — не повірив я своїм вухам.

— Равідас, сільський староста, брат храмового жерця Харідаса. Ми обоє вночі пішли з фортеці. Старосту перед цим дуже лаяв містер Джеферсон, погрожував, що не бути йому старостою, коли ослухається його. А потім почав задобрювати, влещати, спокушати винагородою, обіцяв зробити його окружним старостою. Крім того, дав йому готівкою чотириста рупій.

— А тобі скільки перепаало?

— Мені дісталось лише тридцять рупій. Паночку, я тільки мав привести Шеванті у фортецю. Староста Равідас теж тоді ходив зі мною.

— І що ж потім? Розповідай усе, як було!

— Харідас саме спав у хаті, коли ми прийшли. Постукали в двері, він озвався: «Хто там?» Равідас відповів, я, мовляв, твій брат, відчини. І тільки-но Харідас відчинив двері, як я затулив йому долонею рота, повалив на землю, зв'язав і відтяг у куток. І так спритно та швидко зробив це, що й сам Равідас не встиг опам'ятатися. Тоді він і каже мені: «Мерщій біжи в кімнату і хапай Шеванті!» А сам відразу щез, наче крізь землю провалився. Я заскочив усередину: обидві сестри, обійнявшись, міцно спали на циновці. Коли я спробував підняти сонну Шеванті, прокинулась Ратна і голосно закричала. Я затулив рота долонею Шеванті, але вона почала пручатися, дряпатися. Я хотів винести її надвір, але тут і Ратна вчепилася в мене. Сутужно мені довелося. Тоді, тримаючи однією рукою Шеванті, другою я так штурхонував Ратну, що вона снопом повалилася на підлогу. Мала ще, років вісім, зовсім дитинча. Від мого штурхана вона й зомліла. А я підхопив на руки Шеванті і бігцем подався до фортеці. Містер Джеферсон був неабияк задоволений, на radoщах дав мені ще тридцять рупій. А тоді випровадив мене, щоб почекав трохи десь поблизу, бо треба було потім відвести дівчину додому.

— І що ж далі?

Гокульдас мовчав. Обличчя його зненацька напружилось,

насторожилось, він перехилив голову трохи набік, мовби дослухаючись до чогось. І справді, від кукурудзяного поля чулися чийсь кроки.

Гокульдас раптом сполотнів, рукою подав мені знак мовчати, а сам, обережно звівшись на ноги, навшпильках вийшов із млина надвір.

Все вже стихло. Не знаю, що то було: чи йшла людина, чи продирався лісовий звір, а може, просто шелестіло листя. Та зараз нічого вже не чути, у млині запала глибока, напружена, насторожена тиша.

Минуло хвилин п'ять, потім іще п'ять, а Гокульдас не повертався. І тоді я нарешті здогадався: таж він мене піддурив! Ошукав, як найостаннішого дурня, вигадавши просту і наївну причину, щоб вийти. От і вір після цього тим, хто намагається переконати нас, ніби селяни простакуваті. Та куди до них нашим городянам!

Я спересердя аж стукнув собі кулаком по лобі.

Але що тепер вдієш? Відкаючись і кленучи себе, я вийшов з млина. Поруч тулилася хижка Гокульдаса. Я обережно поторгав двері до неї; вони з легким скрипом відчинилися. В хижці була лише одна кімната. В одному кутку стояла піч-чульха, в другому — плетене ліжко-чарпаї, в третьому — глек та інший глиняний посуд. На гвіздку в стіні висів зовсім заяложений простий піджак.

Але в хижці нікого не було.

Так само обережно я причинив двері, тримаючи наповиті рушницю. Рушив на город. Обнишпорив височенну траву, густі, чіпкі чагарі — ніде навіть сліду Гокульдаса. Огледівши все довкола ретельно і уважно, я рушив туди, де берег круто обривався, а вода з шумом падала згори на млинове колесо. Я повільно ступав понад берегом, насторожений і стривожений, коли зненацька побачив його, Гокульдаса.

Він непорушно лежав на березі, трохи попереду, ноги ховалися в прибережній траві, а голова звисала у воду.

Я підбіг і підвів йому голову: хтось, певно, іззаду чимось важким розчерепив йому голову — смерть настала відразу. В річковій течії ще зміїлася кров.

Я обережно опустив голову назад у воду і випростався. Потім глянув на обрій — чорні грозові хмари збиралися, скупчувалися над долиною. Я зрозумів, що треба якомога швидше вертатися додому.

Озираючись на всі боки і пильнуючись, я рушив у зворотну путь. А тим часом мене не полишало відчуття, що хтось невідступно йде слідом, і не один, а двоє чи троє. Я відчу-

вав: зараз вирішується, жити чи не жити мені або моїм переслідувачам, тож був насторожі і рухався повільно й насторожено. Одне я знав напевно: мої переслідувачі без зброї, інакше б вони не прогавили нагоди поквитатися зі мною, а нагод тих було вже чимало. Це трохи заспокоїло мене, додало впевненості. Та все ж я тримався надзвичайно обачливо. Інколи стежина в'юнилася, затиснута між високих валунів. Тут легко можна розправитися зі мною, скинувши згори камінь. Такі місця я примічав ще здалеку і памагався обходити. І все ж рухався я досить швидко, бо прагнув дістатися до фортеці ще завидна. Тільки в цьому був мій порятунок.

Зараз у мене кілька ворогів, і кожного треба остерігатися. І найпершим був той, хто так жорстоко й безжалісно розправився з Гокульдасом, а тепер, певно, переслідує мене. Так, Гокульдас уже не міг посвідчити проти свого вбивці, не міг сказати мені нічого. Другим моїм ворогом, не менш небезпечним, був Равідас, котрий за нікчемні, жалюгідні дрібняки пішов на злочин, занастив братову дочку, свою племінницю, і якому я необачно проговорився, що цікавлюся Гокульдасом. А той так і не довів своєї розповіді до кінця. Не виключено, що то саме Равідас випередив мене і розправився із небажаним свідком. А може, й хтось інший. Уже те, як Шанкар та його односельці злякано затуляли вуха, коли чули про Гокульдаса, свідчило: вони добре знають, на що він здатен, як, до речі, і Равідас. Селяни так чогось боялися, або, як прибічники старости, не хотіли підводити його під удар. Та однаково, скільки не є в мене тих ворогів, сьогодні їх усіх я маю викрити, вивести на чисту воду.

Тим часом хмари густішали, сутеніло просто на очах. Здалеку вже долинали розкоти грому, в клубовищі хмар спалахували блискавиці, навіть зрідка на обличчя падали великі дощові краплі, дужчали пориви вітру. А невдовзі дощ линув як з відра. Я щодуху припустив до фортеці, біг, не зупиняючись, аж поки відчув, що задихаюсь. Збігши з пагорба, я заскочив під якесь дерево, та вже наступної хвилі повз мене з гуркотом пролетів валун і шубовснув у річку, здійнявши стіну бризок. Якби мої пападники зробили це хоч трішечки раніше, то свого вони домоглися б — від мене лишилося б тільки мокре місце.

Я, зціпивши зуби, побіг уперед. Землю швидко огортали сутінки. Десь за півгодини, мокрий як хлющ, проте цілий і неушкоджений, я був біля дерев'яного містка, де мене чекав стривожений Шанкар, сам вимоклий до нитки, у довго-

му військовому плаці і з ліхтарем, якого затуляв від дощу та вітру. Він, певно, вже давно виглядав мене.

У фортеці Шанкар забрав у мене мокрий одяг, розвісив його сушитися, нагрів мені води, щоб умитися з дороги, а після цього дав випити добрячий ковток бренді, потім другий і поставив переді мною розкішну вечерю. Тоді збігав у поштовий заїзд і приніс м'яку, теплу ковдру, бо в мене після всього зуб на зуб не потрапляв. До того ж, пішов сніг, відразу похолодніло, отож у такій завірюсі навіть дві ковдри не завадило б. А наостанок Шанкар мовив до мене:

— Ви собі лягайте і спіть спокійно, а я вже цю ніч побуду з вами. А то, бачу, вам нездужається, вас аж трусить.

Та я відмовився від його послуг, адже ця ніч мала стати вирішальною, останньою ніччю помсти. Бо саме вночі мав з'явитися той, хто хотів поквитатися зі мною через Шеванті. І тепер у того, хто прагнув це зробити, було небагато часу, навіть обмаль, а життя його висіло на волосинці.

Ось чому я відіслав Шанкара з фортеці. А сам позачипив вікна й двері, крім челядницької,— її я навмисне не замкнув, адже треба зрештою якось пробратися у фортецю! Тим більше, що з неї ще треба було потрапити в мою кімнату. Але потім я замкнув і челядницьку, бо подумав, що злочинець, коли йому припече, знайде можливість проникнути у фортецю і так. Головне — не зашкодити своєму задумові, адже, побачивши, що двері незамкнуті, злочинець може насторожитися, відчутти небезпеку, пастку.

Насамкінець я замкнув і свою кімнату. Потім ліг у ліжку, досить довго читав, а тоді погасив лампу. Сон не йшов, та, власне, я і не збирався спати. Сьогоднішню ніч я не мав права спати. Проте невдовзі сон таки почав долати мене, певно, давалися ознаки кілька ковтків бренді та денні враження. Подумки я аж вилаяв себе: якщо вже зібрався ніч не стуляти очей, то навіщо було пити бренді! Хоча й іншої ради не було — я так промок та промерз, що мусив якось зігріватися.

Хоч як я боровся зі сном, але таки задрімав, навіть не зчувся коли. Скільки я так дрімав чи спав, не знаю, але раптом прокинувся від того, що всім своїм еством відчув небезпеку, навислу наді мною. Надворі несамовито гуркотів грім, долинав шум зливи. Та не до тих звуків дослухався я, а до іншого. Мені вчулося, наче хтось щодуху біг, а тоді враз зупинився, захеканий, і ніяк не може відсапатись. І хоч звук той був найслабший з усіх, він, проте, вчувався

мені найвиразніше. Я здогадався, що в кімнаті, крім мене, є хтось іще.

Минули перші хвилини сторопіння. Що робити? Довкола непроглядна темрява, не чути навіть шереху, не те що кроків, не чути вже й притлумленого подиху, досить виразного доти. Але мій мозок уже не спить, він юстаточно пробудився і підказує мені, що незваний гість дуже повільно, обережно наближається до мого ліжка.

Так само обережно, намагаючись, щоб не скригнуло ліжко, я почав перевертатися на бік, прикидаючи потемки відстань до невидимого ворога, вгадуючи, коли він наблизиться до мене. Потім повільно-повільно став опускати на підлогу й випростувати підібгані ноги. Чоло моє зросив рясний піт. І ось, коли ноги мої нарешті торкнулися підлоги, я і сам обережно почав сповзати на підлогу і трохи вбік. Зараз ніяк не можна вказати себе навіть найменшим шерехом чи скрипом, бо тоді — кінець.

І от я вже на підлозі, а чужак — біля мого узголів'я: навіть у цій непроглядній темряві я на мить виразно побачив цю картину. Нападник, як міг, притлумлював подих, але я був так близько від нього, що добре чув його. Я повільно звівся на ноги, випростався і нечутно підступив до ворога іззаду.

А вже наступної миті нападник усією своєю вагою упав на ліжко, а я — на нападника: він тільки приглушено зойкнув від несподіванки. Дотягнувшись до горла супротивника, я щосили почав стискати його руками, але виявилось, що мій невидимий ворог має неабияку силу. Різким рухом він вивільпив свою шию і вже й собі спробував схопити мене в смертельні обійми. Та раптом, намацавши мою рушницю, він облишив мене і схопився за неї. Гарячково прикинувши, де зараз може бути ворог, я заплющив очі і щосили вгativ кулаком прямо перед собою. Удар досяг мети, рушниця з брязкотом відлетіла вбік, а ми обоє покотилися по підлозі, сплівшись клубком.

Ми зчепилися не на життя, а на смерть. У темряві щосили гатили один одного куди могли і чим могли, намагаючись кожен собі здолати суперника, оглушити, загнати його в глухий кут, звідки б він уже не міг вибратись. Нагорі опинявся то я, то мій супротивник. Але я відчував, що мій невидимий ворог і дужчий, і спритніший за мене. Приловчившись, він обхопив мене своїми ручиськами, як обценьками, а тоді почав товкти головою об край ліжка: раз, другий, третій. З очей у мене посипалися іскри, в голові запаморочилось.

Я відчував: іще трохи — і моя голова розколеться, мов горіх. З останніх сил я вирвав руку з його мертвої хватки і затопив йому кулаком під підборіддя, та так, що він аж заточився. А я встиг вивільнити ще й ногу і, не даючи ворогу опам'ятатися, щосили вгатив нею йому в живіт; він, зігнувшись навпіл, повалився на моє ліжко, а я — зверху на нього. Ліжко переломилося, і я миттю схопив один кінець його і накрив ним супротивника, налягаючи всім тілом. Другою рукою я гарячково мацав довкола, шукаючи ліхтарика, що, певно, закотився кудись, коли ми оце борюкалися. Я таки намацав його, але треба було неодмінно захопити й рушницю, єдиний мій порятунок. Досить швидко я намацав і її, схопив і відскочив від ліжка. Мій нападник уже встиг вибратися з-під уламків ліжка і заскочити в ванну. Коли я ввімкнув ліхтарик і спрямував туди пучок світла, то встиг помітити лише постать, що з ванної метнулася в сусідню кімнату, двері до якої були, певно, відчинені.

Я кинувся за ворогом, тепер уже не боячись, бо в руках тримав рушницю. Певно, мій недруг помітив це теж, бо стрімголов пустився бігти з кімнати в коридор. Я кинувся навздогін і за поворотом коридора мало не налетів на нього. Мій супротивник метнувся туди, де різнобарвні віконця виходили на урвище вниз і де річка огинала фортецю.

— Стій! Стій, кажу тобі! — прорізав нічну темряву мій погрозовий крик. — А то стрілятиму!

Але він не зважив на моє попередження. Відчайдушним стрибком висадив одне з віконць — очевидно, думав врятуватися, кинувшись у глибоку вниз річкову течію.

І саме цієї миті я вистрелив, ще з одного віконця на землю з дзенькотом посипалося скло. Ворог уже стрибнув з підвіконня й повис у повітрі: певно, полою піджака з цупкої одежини зачепився за край розбитої рами. Однією рукою чоловік намагався вивільнитися, проте однією рукою — в другій, певно, вже сиділа моя куля; а сам він завис над безоднею.

Я підбіг до нього і скрутив йому обидві руки. І лише після цього почув, що в проміжках між схлипами-подихами той чоловік щось кричить.

В цю мить сійнула блискавка, на коротку хвилю заливши все довкола синім світлом, і я встиг розгледіти обличчя свого нападника.

То був Шанкар.

— Змилуйтесь, паночку, не губіть мене! — тремтячим голосом заблагав він.

— Де закопана Шеванті? — суворо запитав я.

— У тій же кімнаті, де ви спите. Там є ніби невеличка комірчина. В ній її і закопали.

— Хто закопав?

— Я, але за наказом Джеферсона. Паночку, змилюйтеся, зніміть мене звідси, спустіть униз. Я все вам розкажу, паночку, пічого не втаю.

Він розхитувався над проваллям на дощі, на вітрі, руки йому я скрутив мотузкою, з пораненої руки його цебеніла кров.

— Паночку, перев'яжіть мені руку, — скиглив Шанкар. — Пропаде ж рука, і мені тоді хоч помирай. — Він з жахом дивився вниз, де вирував потік.

— Я не вб'ю тебе, обіцяю, але ти розповіси все, пічого не приховуючи. То хто ж убив Шеванті?

— Я і вбив, паночку! Своїми руками задушив її.

— Навіщо?

— Вона дуже кричала. Коли містер Джеферсон затягнув її у свою кімнату і коли потім вона вийшла від нього, в порваному сарі, подряпана й покусана, то не переставала кричати, що підніме на ноги все село. Вона була сама не своя, не знала, що говорила. Отоді містер Джеферсон і звелів мені порішити Шеванті, а труп закопати тут же, у фортеці.

Я без жалю відпустив обидві його руки. Розпачливий зойк прорізав довколишню тишу, і злочинець каменем полетів униз, у провалля. Але впав не в річку, а зовсім неподалік від неї важко жвакнувся на великий валун і захолов на ньому.

Знову спалахнула сліпуча блискавка, і відразу оглушливо гримнуло, ніби водночас вистрелила тисяча гармат. Фортеця аж задвигтіла, наче від землетрусу. А темрява, здавалося, стала ще непрогляднішою. Спалахували блискавиці, гримотів грім, періцив дощ по даху і по фортечних мурах. Я помітив, що в самому селі блискавкою запалило чийсь оселю, і полум'я шугало високо вгору, заливаючи все довкола червоним, моторошним світлом.

А найближчими днями ця загадкова історія, ця тасмниця, що тяжіла над селом і над фортецею, розкрилася, як і мало бути, розвіялась. Наступного ж ранку після пам'ятної ночі я послав у Тірах одного селянина із запискою поліцейському інспектору. Поліція відразу ж прибула і привселюдно зірвала в комірчині підлогу — там справді лежав людський кістяк. І того ж дня на березі річечки запалало поховальне

вогнище: останки Шewanті були віддані всеочисному вогню, як і велить звичай.

Поліція забрала груп Шанкара для розслідування, попередньо взявши у мене та в інших необхідні свідчення. Та найбільше мешканців села вразив навіть не страшний злочин. Найбільше їх приголомшило те, що саме небо покарало Равідаса: блискавка вдарила не в чийсь, а саме в його оселю, і якраз тоді, коли він солодко спав на своєму мотуз'яному ліжку. Блискавка влучила тільки в нього, а дружину й дітей не зачепило, хоч вони спали з Равідасом в одній кімнаті; їх тільки оглушило й неабияк налякало. Звичайно, то була чиста випадковість, проте для побожних селян вона багато що промовляла. А моя розповідь про роль Равідаса в цій ганебній і злочинній справі тільки ще більше впевнила їх у думці про справедливу й невідворотну кару небесну.

Гроза, що пропеслася над гірською долиною тієї ночі, завдала селянам чималої шкоди, побила врожай. А водночас забрала з собою і двох доти найповажніших у селі людей — Шанкара й Равідаса. Та хоч збитки були відчутні, селяни не так переживали, як полегшено зітхнули, бо з душі кожного нарешті ніби спав важкий, гнітючий тягар.

А таємниця, загадка, яка досі тяжіла над долиною і фортецею й не давала людям дивитися в очі одне одному, вже розвіялась. І все довкола відразу стало таким простим і чистим, легким і зрозумілим, немовби люди спокутували тяжкий гріх, що доти тяжів над ними.

Тільки я один, мабуть, відчув, що певпізнанно змінилася і фортеця. Я не міг збагнути, що саме змінилося в ній, а проте, здавалося, навіть фортечні мури після цих подій полегшено зітхнули, портрети в круглій залі нагорі й собі піби відразу повеселішали. Навіть обидві річечки, які з чотирьох боків омивали фортецю, заплюскотіли, зажебоніли вмиротворено й супокійно. Горе й сум, що досі носилися над фортецею, отруювали повітря, гнітили душу, наче відразу розтанули, розвіялись, розчинились, а сама фортеця здавалася зараз аж врочистою і величною під просторим, неосяжним небом.

Все ставало на свої місця, як і годилося. Але, дивна річ, мене усе ще щось бентежило, непокоїло, муляло. Щойно останки Шewanті були віддані поховальному вогнищу, як вона перестала приходити вночі до мене. Я і досі не знаю, що ж то було — сон чи ява, але більше вона не приходила до мене, в мою кімнату. Певно, тепер, коли над нею здій-

снили належний, як велить звичай, обряд, душа її опинилася на волі.

Але я добре запам'ятав, що Шеванті обіцяла мені прийти. Хоч раз, хоч ненадовго, але неодмінно прийти. Я запам'ятав ту її обіцянку, хоч вона долинула до мене ніби в повитому імлюю напівсні-напівдрімоті. «Адже ж ти справді казала мені, Шеванті, що прийдеш, прилинеш хоча б востаннє побачитися зі мною. Але тепер ти на волі, душа твоя вільно шугає в просторі, тож хіба тепер ти думаєш про біль і розпач земної людини, котра простягає до тебе руки і кличе: «Шеванті! Шеванті!» Ти назавжди вилетіла з цієї фортеці, а разом з тобою і ті неповторні, чарівні, неземні пахощі. Я вже не відчую, як твої ніжні, прохолодні, чутливі пальці торкаються мого чола. І ти не нахилишся до мене з тихим зітханням. Де ж тепер шукати ті очі, в яких я волів би потонути? Навіщо ти обіцяла прийти? На цьому грішному світі так безсоромно і легковажно можуть обіцяти лише ті, для кого немає нічого святого. Невже й на тому світі неземні жінки здатні поводитися так із тими, хто їх безмежно кохає, певже й вони здатні завдавати жорстоких страждань?»

Дні минали, і з кожним днем тривога й неспокій у моїй душі наростали. Шеванті тут уже не було, та хай би де вона була, а мала б відчувти моє безмежне, непереборне бажання побачити її. Постала б переді мною хоч у перебіжній подобі! З якою пристрастю я благав її у тиші безсонних почей прийти до мене! Але ні, що дужче я благав її, то більше вона віддалялася. Темрява моєї зачиненої кімнати була тепер тільки темрявою ночі, в ній я вже не бачив ні біломармурового личка, ні постаті в сніжно-білому сарі, ні чарівних піжок. Відтепер кудись позникали всі привиди, що населяли фортецю, розвіялися видива.

Але навіть ж вона обіцяла мені прийти? Цього я ніяк не міг збагнути. Може, я справді схибнувся, може, вона нічого й не обіцяла, може, то все вигадки хворобливої уяви! А що, коли її вини тут нема, коли вона зараз там, звідки піяк не може вирватися до мене, хоч би й хотіла? Може, тепер, коли вона опинилася на волі, у цей світ їй уже нема вороття? Та й чою їй шукати в цій жорстокій, несправедливій земній юдолі?

Та серце моє ніяк не хотіло миритися з думкою про те, що Шеванті здатна зламати своє слово, отож і далі чекав щонаочі. А прагнення бачити її день у день дужчало. Тим часом минуло вже півмісяця від тих бурхливих подій, а її

все не було. В серці моєму оселявся розпач, а саме серце немов застигло, закам'яніло. Наче то вже було не серце, а якийсь прилад, що показував: твоє чекання марне, що Шеванті назавжди пішла з цієї фортеці і вже ніколи не повернеться в неї.

І від безнадії всі мої відчуття огорнула пелена смутку і розпачу. У серці весь час порожнеча, не хотілося ні працювати, ні їсти, ні розмовляти з будь-ким. Я знову перестав голитися, очі гарячково блищали, мозок мій нічого іншого не сприймав. В душі дедалі вище здійснювалася хвиля розпуки. І цьому не видно було кінця. Від мене лишилася одна тінь. Це вже не я, Шеванті, не я! Що нас тепер може ріднити, що може єднати? Ти не дотримала слова, отож і я назавжди піду звідси, з цієї долини, з цієї фортеці. І чого тільки клята доля занесла мене сюди, в цю таку ненависну тепер долину!

Я вирішив негайно покинути ці місця. І не тому, що скінчив свою роботу. Коли чесно, коли щиро, то по-справжньому вона ще й не починалася. Але тут довше залишатися я не міг, жодної години, жодної хвилини. Інакше, я відчував, добром для мене це не скінчиться.

Невдовзі я вже підготувався до від'їзду. Домовився з провідником, найняв носіїв і погоничів з мулами. Наступного ранку, ще вдосвіта, всі вони зібралися у фортеці, почали пакуватися, нав'ючувати вантаж на мулів. Перш ніж попрощатися з селянами,— а в мене залишалось ще години дві,— я вирішив прогулятися, походити по тих місцях, де мені й досі ввижалася Шеванті. По кімнаті, де я спав, по ванній, в якій вона не раз зникала, по коридорах, якими не раз проходила, по круглій кімнаті нагорі, де вона, як мені здалося, танцювала однієї ночі. Я торкався руками стін, торкався пальцями каміння, бо всього того торкалися і її руки, її пальці, бо все те берегло її сліди.

А потім з фортеці я вийшов надвір. Проминув село, закрокував угору звивистою гірською стежинкою. Мене прийняв у свої обійми густий ліс, і я почав підійматися крутосхилом. І коли я отак повільно ступав, до мене раптом долинув голос, лагідний, ніжний, мелодійний, що наспівував напрочуд знайому мені пісню:

Ой не течя, Ганго, впочі...

Здивований, вражений, я спинився й роззирнувся довкола. І в білястому передсвітанковому серпанку раптом помітив

постать у сніжно-білому сарі, чарівну, любов, таку знайому постать, яку я впізнав би й не маючи очей.

— Шеванті! — не тямлячись від безмежного щастя, скрикнув я.

Вона наблизилася до мене й зупинилася, соромливо опустивши вії. А тоді неголосно і якимось тужливо мовила:

— Я не Шеванті, я — Ратна.

— Ти — Ратна?! Але ж ти говориш! — вражено вихопилося в мене.

— Так, — тихо відповіла вона. — Вже говорю. Досі не могла, бо поклялася не розмовляти, доки не розкриється цей злочин над моєю сестрою. Але завдяки вам злочин розкрито, убивць покарано, і я хочу щиро подякувати вам за це.

Вона взяла мої руки в свої, що ледь тремтіли. Я не забиравав рук, не протестував, та за хвилину усе ж лагідно вивільнив їх:

— Дякую і я тобі, Ратно! Їду вже я звідси. Назовсім.

Я повернувся і рушив стежкою назад, до фортеці. Та й що я міг сказати Ратні? А вона якусь мить сторопіло дивилася мені вслід, а тоді кинулася за мною навздогін, щодуху, відчайдушно. А догнавши, схопила мене за рукав:

— Куди ж ти?

— Додому. А що?

— Ні! — рішуче труснула вона головою. — Ні! Ти не можеш так піти!

— Це ж чому? — здивувався я.

Ратна опустила очі й прошепотіла:

— Бо я тебе кохаю.

— Схаменися, що ти говориш? Що це за вигадки?

— Не вигадки, — глянула мені у вічі Ратна. — А свята правда. То я ночами під виглядом Шеванті приходила до тебе, приходила в твої обійми. Це я доглядала тебе, коли ти тяжко занедужав. І тепер у кожній моїй жилочці, кожній моїй клітинці живеш ти.

Вона зашарілася і вмовкла.

Мовчав і я.

— Лалі, — схлипнула вона, а в очах її застиг біль.

— Навіщо ти так робила, Ратно? — спитав я майже пошепки.

— Бо хотіла замінити тобі Шеванті, свою старшу сестру. Це на моїх очах Гокульдас схопив Шеванті. Я його впізнала, а тому могла виказати поліції. Та коли мій батько наклав на себе руки і я лишилася сама на цілому світі, а безчестя й ганьба, безневинна кров моєї сестри лежали на

сумлінні мого дядька, сільського старости, я зціпила зуби, прикусила язика і стала вдавати напівбожевільну. Інакше б вони і мене прибрали. Отак я і жила, мовчала, і в цьому мовчанні минали роки. А я все чекала того, хто прийшов би в це клягуще село й помстився за мою сестру, за батька. Якби цього не сталося, я за все життя так і не заговорила б ні з ким, не перемовилася б і словом. Звікувала б німою. Отак я собі присяглася.

— Але ж навіщо ти приходила до мене як Шеванті? Чого не могла прийти просто як Ратна?

— Бо у фортеці жила душа Шеванті, вона блукала там, то були її володіння. Там її занапали, там металася її душа, рвалася на волю. Але без належного поховального обряду вона ніяк не могла вирватися зі своєї фортеці-в'язниці. Вона й Шанкарові, певно, ввижалася, лякала його, страхала, спилася кожному, хто наважувався почувати у фортеці. Але подорожні люди були тут людьми випадковими, та й заходили сюди нечасто й ненадовго. От Шанкар і не хотів, щоб хтось ночував у фортеці, бо даремно побюювався, що може знайтися чесна, порядна й смілива людина, котра зацікавиться таємницею і спробує розкрити її. Шанкар добре усвідомлював, що коли злочин розкриється, то і йому не минути лиха. Ось чому, коли ти вперше завітав у храм, побачив там мене і сказав Шанкарові, що це ж, мовляв, та сама дівчина, яка приходила до тебе уві сні, я вирішила спробувати під виглядом Шеванті прийти до тебе.

— А навіщо? — спитав я.

Вона відповіла не одразу. Відвела погляд, опустила очі і, помітним зусиллям притлумлюючи зітхання, мовила:

— Я гадала, коли ти покохаш Шеванті, то вже неодмінно прагнутимеш викрити її вбивць і покарати їх...

— А що, таки справді розважливо, — погодився я і всміхнувся. — А тепер скажи мені ось що: як же ти забиралася у фортецю? Адже всі ходи та виходи я сам перевіряв і брав на замки.

В очах Ратни раптом змайнули пустотливі вогники:

— А он звідти — бачиш, де видніє купа каміння? Там за давніх часів була жіноча половина — і досі збереглися від неї три сходинки. Там є потаємний підземний хід, що веде прямісінько в храм: звідти приходили в храм молитися жінки. Згодом про той потаємний хід забули, окрім хіба храмових жерців. Про нього незадовго до смерті розповів мені батько.

— А ти не могла б пояснити, що то був за дивовижний запах? Чи, може, то мені здалося?

Ратна мовчки розв'язала кравчок свого сарі й дістала малесенький вузлик: у ньому лежало кілька засушених корінців. Ратна взяла один із них, поклала на долоню і розтерла. Потім піднесла мені до носа, я вдихнув і аж відсахнувся; так, то був той самий запах. Він ударив мені в ніздрі, і в голові відразу почало паморочитись.

— Хто вдихне цього запаху, — стала пояснювати Ратна, — то ніби зомліває, непритомніє. Не може ворухнутися пі рукою, ні ногою, мов паралізований. В такому стані і бачиш погашо, наче в тумані, і чуєш ледь-ледь, і розмовляєш спроквола. — Голос її долинав до мене наче з глибокого, глибокого колодязя. Раптом Ратна весело засміялась: — Але в мене є і інший корінь, він відразу ж знімає запаморочення, якщо шматочок його вкинути в рот.

— Тепер я розумію: коли ти приходила до мене, то один корінець клала собі в рот, а іншим частувала мене, — здогадався я.

Вона ледь помітно кивнула на знак згоди і всміхнулась.

Голова моя, хоч я тільки раз вдихнув того запаху, ще йшла обертом, все довкола почало повиватися імлою, туманом, а постать Ратни в сніжно-білому сарі почала розпливатися, уста її раптом затремтіли, ніби від якогось внутрішнього болю, з очей закапотіли сльози, і вона напрочуд нагадала мені Шеванті.

— Шеванті! — не стримав я вигуку, але швидко отямився: — Ратно, можна, я називатиму тебе Шеванті?

Вона задумливо проказала:

— Ратна лишалася Ратною доти, доки по світу ходили вбивці її сестри. А тепер, коли я прийшла до тебе, стала твоєю, я вже можу бути Шеванті. Твоєю Шеванті!

Вона раптом закинула мені на шию руки і припала до моїх вуст, а я — до її. Але то вже були не ті уста, що їх я знав з нічних марень. Вони були живі, і, палко цілуючи їх, пригортаючи міцно свою Шеванті, я відчував: те, що зараз відбувається, стократ реальніше від самої дійсності, справжнє, непідробне, щире.

І тому прекрасне.

ЕПІЛОГ

Настало свято васант-панчамі — свято весни.

Вони втрюх сиділи край стежини, що в'юнилася з долини вгору, до котеджу, де жила Насіма. Звідти було видно не весь котедж, а тільки ліву його частину; інша ховалася в садку.

Поруч з Мотілалом сиділа Шеванті. Сьогодні було свято весни, вся долина розквітла жовтими квітами, а сама Шеванті була в святковому жовтому сарі. На руках вона тримала немовля.

— І що ж далі? — усміхнено запитав Акрам.

— Та що далі,— відказав Мотілал.— Вона день у день ставала дратівливішою і норовистішою. Не зустрінеться з людьми, не поговорить з ними. А ми з Шеванті стали для неї мало не найлютішими ворогами. Тільки побачить нас удвох, як починає лаятись на всі заставки. От ми й перестали до неї ходити.

— А що ж вона каже? — враз збліднувши, напруженим голосом спитав Акрам.

— Одне каже, мовляв, залишуся вірною тому, з ким прожила понад десять років. Решту життя присвячу йому. «Хочу,— каже,— щоб і мене поховали в цій долині».

— Ну, це ми ще побачимо! — Акрам рішуче підхопився на ноги.

— А я гадаю, тобі не варто й потикатися до неї.

Акрам пильно глянув на Мотілала:

— І все-таки я мушу навідатися до неї!

І рішуче закрокував угору, до котеджу Насіми. Мотілал і Шеванті рушили трохи позаду. Біля хвіртки Мотілал гукнув Акрамові:

— Он дивись, вона на веранді, сидить у кріслі. Як хочеш, далі йди сам. Ми не наважуємось.

Акрам відчинив хвіртку і по щибінчатій доріжці рушив до котеджу.

Зачувши кроки, Насіма здригнулася і підвела погляд. І вже не відводила його, поки до неї повільно, але рішуче наближався чоловік. А тоді, наче підкинута пружиною, кинулася назустріч:

— Акраме!.. Акраме!..

Мотілал і собі обійняв Шеванті за стан:

— Ходімо додому й ми. Тепер уже Насіма не забариться прибігти до нас: «Людоньки добрі, вшануйте, благословіть нас на довге й щасливе подружнє життя».

Рамеш Бакші (нар. 1936) — відомий прозаїк, виступає і як драматург (п'єса «Слово має Деваяні»). Оpubлікував на сторінках газет та журналів чимало оповідань, що пізніше склали кілька збірок: «Лікті, зіперті на стіл», «Наділ», «Заговний біль». З ними на початку шістдесятих років Рамеш Бакші увійшов в літературу. Він автор і п'яти романів, зокрема «Ми — соломинки», «Пагони вісімнадцяти сонць» та інших.

Повість «27-й бенареський» принесла Рамешу Бакші всеіндійське визнання, особливо після того як по ній було поставлено фільм, урядової премії.

Повість

«Здається, знову міст?»

Гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур...

Я, Санджай, лежу на верхній полиці, натягнувши ковдру аж на голову, бо ж міст... Скільки їх тут, тих мостів! Колеса гуркотять, вагон хилитається, і здається, що не пасажир — пляшки з молоком у залізному ящику, а ящик той стоїть у поїзді, який шалено мчить. Пляшки стукотять одна об одну та об ящик і видають точнісінько таке глухувате гуркання, як і поїзд, коли проїздимо через міст.

О, нарешті міст позаду. І вже знову залунало звичне: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Відгортаю трохи ковдру, думаю, що треба б уже й спитати. Тримаючись за край полиці, заглядаю вниз: якийсь поважний сікх¹ скинув свій тюрбан, прислонився лобом до вікна і читає маленький молитовник. Тьмяне жовтаве світло, яке розсіває вагонна лампочка, теж наче дримає. І провідника не видно... Певно, квитки перевіряє. Ну та гаразд, час ще є, запитаю пізніше.

Я нахиляюся ще нижче, до вікна: небо на обрії сіріє, ледь помітне світло несміливо мерехтить на деренчливій шибці. Як швидко настав світанок! Здається, щойно ж тільки заплющив очі, а розплющив — і вже знову перед тобою ясне небо й пасма туману у видолинках, і знов цілісінький день доведеться їхати крізь той туман та пектися на сонці.

Від того гойдання ниють і шия, і плечі. Здається, наче тебе вибили об камінь, як мокру шматину, а потім розіклали сушитися. Розмірене стукотіння коліс, їхній нестримний біг немов налягають на тебе, заколисують, тиснуть на повіки. А я думав, що тільки-но вкриюся ковдрою, то відразу ж порину в сон і, не прокидаючись, спатиму всю дорогу. Стрілки обійдуть навколо циферблата кілька разів, повз мене

¹ Сікхи — прибічники сікхізму — релігійного вчення, що виникло в Пенджабі в середньовіччі; зовнішніми ознаками приналежності до цієї общини є, зокрема, тюрбан і борода.

линутимуть ранки, дні, вечори, ночі, і коли я зйду, де мені треба, то опинюся ще на одне відчуття далі.

...На одне відчуття далі чи на одне відчуття позаду? Мабуть, далі... А може, позаду...

Я все дивлюсь у вікно. Ні, годі вже дивитися, бо коли дивився так, стає чогось холодно...

— Що?

— У тебе ковдра впала, хлопче!

— А-а, певно, сповзла, ще коли поїзд переїздив міст...

Я щільно закутуюся ковдрою. Один за одним лунають два паровозних гудки: і-і-і, і-і-і... Наче то водить хтось електродом і розсипає навколо іскряні бризки.

Знову міст. Знов оте «гур-гур-гур», «гур-гур-гур». Очі мої заплющені. Я дослухаюсь до свого пульсу, відчуваю, як струмує у мені кров: раздватричотирип'ятьшістьсімвісім-девдес...

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Зненацька розплющую очі: чути гомін, тупотіння, гуркіт, гування скриньок і клунків.

— ...Тату?

— Спи!..

Я знову пробую заснути. Знову проїздимо якийсь міст, і знову гуркання. Потім поїзд починає уповільнювати хід — одне цок, друге ц-цок, третє ц-ц-цок. А тоді зриваються голоси:

— Чай! Гарячий чай! Жувальний тютюн! Сигарети! Хліб-ці! Щойно з печі! Молоко! Солодке молоко!..

— Тату!

— Чого тобі?

— Що це за станція?

— Та вже ж якась є.

Я знову стуляю повіки. А невдовзі знову станція, вже велика. Вагони, певно, заправляють водою, бо згори стікає цілий струмінь її, тече по шибці й дзюрчить на землю. Пероном походжає продавець іграшок.

— Іграшки! Дерев'яні іграшки!

У руці його іграшковий дерев'яний поїзд, пофарбований, блискучий і довгий. Злізти-то я зліз, але опустити вагонну шибку не вмію.

— Тату!

— Чого тобі? — зненацька підхоплюється батько. — Що, вже приїхали? Хіба вже Бгусаваль?

Мені страшенно прикро, бо то справді Бгусаваль. Наші

речі летять на перон, і ми сходимо. Скільки було дорогою станцій, а батько так і не купив мені нічого. Навіть на ту дерев'яну іграшку і то не дав подивитися...

Поїзд знову гуркотить на мосту. Я вихиляюсь і дивлюся вниз...

Ну, треба вже й спитати.

— А не скажеш, брате, що це за станція?

— Аллахабад.

— Тільки Аллахабад! Вже відколи виїхали з Бенареса, а тільки Аллахабад?

— Таж годину всього і їдемо, хлопче...

— Чай! Гарячий чай! Молоко! Солодке молоко!

Скрізь однаково, що в Аллахабаді, що в Бгусавалі!

Дзень-дзень, дзень-дзень, дзень-дзень, дзен-нь...

Сім годин. Іще п'ять хвилин стоять.

А ніби ж щойно займався ранок, ніби щойно я йшов на станцію, ніби щойно залазив на верхню полицю, ніби щойно, вкрившись ковдрою, виглядав у вікно...

— Брате, а що це за станція?

•

— А зараз уже яка?

•

— А це вже яка, брате?

— А куди тобі треба, хлопче?

— В Бомбей.

— Е-е, туди їхати ще цілий день і ніч!

— Цілий день і ніч?!

Дзін-нь, дзін-нь...

Дві години. Чах-чах, чах-чах...

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...То була моя перша подорож, яку я пам'ятаю. Подорож з того ж таки Бгусавалія в Чалісганв. Я і гадки не мав, що батько їхатиме разом з нами у вагоні. Я сподівався, що він вестиме паровоз, а нас посадить біля себе. Вестиме собі паровоз і показуватиме, що ось так він рушає, а ось так зупиняється.

А я сиджу у вагоні й дивлюся у вікно. Пролунав гудок, перон поплив назад, і я почав розпитувати:

— Тату, а чого поїзд біжить по рейках?

— Тату, а хто це рейки поклав?

— Тату, а поїзд і в лісі може зупинитися?

— Тату, а чого у вагоні краще, аніж у нас вдома?

Батько терпляче пояснює мені. А мати наготувала на дорогу ласощів, я смакую і знай допитуюсь:

— Мамо, а що то за ланцюги? Як же це ними зупиняють поїзд? А що воно таке — гальма?

— Мамо, а вбиральня в кожному вагоні є? І чого на стількох людей їх тут тільки дві?

— Мамо, а чого паровоз так чахкає?

Тепер уже мати терпляче пояснює мені, а батько тим часом розкрив свою священну книгу і читає, як учитель провадить з учнем мудру розмову.

— Тату, а в твоїй книжці і про паровоз написано?

Батько повільно зсовує окуляри на самісінький кінчик носа і так дивиться на мене, що в мені все холоне. Навіть коли я граюсь і батько цитькає на мене, чого, мовляв, розходився, то й тоді мені стає моторошно. А якщо повертаюсь додому після гри в поїзд чи сиджу за грифельною дошкою, якщо ввечері нишком п'ю молоко або вночі знеацька прокидаюсь, то тільки від страху перед батьком, від страху, що він от-от почне зсовувати на кінчик носа оті свої окуляри.

А зараз батько заплющив очі, дримає. А я набираюся духу і запитую ще:

— Мамо, а цей поїзд... цей поїзд, він коли-небудь...

— Поїзд, поїзд, поїзд! Спи там!

Я заплющую очі. «Поїзд, поїзд, поїзд!» — лунає у вухах. Я вже й сам наче той поїзд: як паровоз, пронизливо свищу й сіпаю вагони: чах-чах, чах-чах, чах-чах...

І прокидаюсь від того, що батько сердито термосить мене.

— Ти чого ото розчахкався?

Я миттю підхоплююсь. Як? Хіба я чахкав? Це ж паровоз! Чи, може, воно вихопилося в мене песамохить, уві сні?

Я лягаю знову, але очей уже не заплющую, дивлюся, як крутиться вентилятор. Така холоднеча, а ще й вентилятор ввімкнули! Я закоцюрб, ноги задубіли, а груди наче хто набивас кашлем. А коли той кашель проривається, то в горлі наче тягнеться і тягнеться колюча й свербляча нитка: мов ото паровоз підчепився до вагонів і по всьому ешелону пішло гримотіння, від вагона до вагона, аж до хвоста поїзда. Кожною своєю часточкою відчуваю, як у горлі посилюється свербливе дряпання. А відчуття таке, ніби тебе добряче виганяв, добряче вимочив, вимотлюшив град...

...Прибуває якийсь поїзд, певно, з Патханкота чи Делі. А на вокзалі Вікторія поїзди прибувають або вранці, або

опівдні, або ввечері. І відразу зчиняється метушня: бігають і галасують носії, пасажири квапляться вийти з вагонів. Он якийсь носій наладнав собі на голову цілу гору речей і йде за їхньою власницею, що, помахуючи сумочкою, поважно ступає попереду, а якийсь добродій сам дає раду клункам та валізам. І над усім тим лемент, несвітінний лемент. Он як можуть кричати люди, а самі ще і обурюються, що поїзд, мовляв, надто вже гуркотить. Ото вже справді — з хворої голови на здорову!

Мало-помалу вагони порожніють. Вокзальний поліцейський у панамці, криси якої задерті над одним вухом і загнуті над другим, іде від вагона до вагона, списує номери й заглядає в купе. І раптом в одному вагоні помічає клунок. Він зайшов у вагон, щоб узяти клунок, як раптом помітив на верхній полиці якогось чоловіка.

— Поїзд давно прибув, а він — ти ба, який пан! — розлігся й хропе, наче в себе вдома, — невдоволено бурчить поліцейський і тягне пасажира за руку. — Гей, добродію! Добродію!

Друга рука сплюха-пасажира важко падає на голову поліцейському. Той з лайкою відхиляється, і саме в цю мить паровоз сіпає порожні вагони: составом прокочується гуркіт і ляскіт. Поліцейський заточується, а пасажир на мить зависає на краю полиці, а тоді незграбно, всім тілом, збивши вентилятор, важко плюхається вниз. Поліцейський ще й не отямився, а з горла його вихоплюється вражене:

— Тру-у-уп!

А составом ще котиться гуркіт і ляскіт. Приголомшений поліцейський вискакує з вагона й пронизливо кричить:

— У вагоні тру-уп!

Знову по вагонах прокочується гуркіт і ляскіт, состав зупиняється, а всі, хто був поблизу, біжать до поліцейського.

— Труп?! Де труп? Чий?

А мені хочеться підвестися й оголосити, що то мій труп! Бо саме так я уявляю свою смерть — під нескінченне цокотіння коліс. Усе швидше, швидше крутяться колеса, і я засинаю непробудним сном. З якого лона я вийшов, у тому лоні й хочу заснути останнім сном...

Ні, все ж я не згоден помирати: надто близько від Курли. Не згоден, поки не об'їжджу всіх залізниць...

Я знову заглядаю вниз: статечний сікх старанно змашує свою бороду якоюсь рідиною. Ох і терпкий запах у тієї рі-

дини! Сікх саме підібрав бороду і вже хотів підв'язати її, як поїзд знову загуркотів по мосту, а тоді вихопився на крутий поворот, мій сікх заточився і мало не впав. А мене пориває на сміх: не так з нього — чого мені з нього сміятися? — як із самого себе.

...Ми втрюх стоїмо біля чайного лотка. Кожен із нас чергує на різних виходах, бо от-от має надійти поїзд. Я докинув, що, мовляв, і собі, мабуть, помру на колесах. Сказав я те і вмовк, а вони обоє почали висловлювати здогади.

— А от скажи: як саме він помре, га?

— В залізничній катастрофі.

— А в якій саме? В товарняку чи в пасажирському?

— От цього не знаю. Але, мабуть, аварія станеться через стрілочника: поїзд зійде з рейок.

— А де саме? — допитується перший.

Другий ставить чашку і впевнено каже:

— Та де ж, як не біля Курли.

«Біля Курли», — посміхаюсь я подумки...

...Ми домовилися, що на першу дня я приїду в Курлу приміським: мені якраз випадав вихідний. Ми поїдемо на Санта-Круз, а потім пішечком подамося в Джуху. Але я так закрутився та ще загрався в карти, що на першу годину був тільки в Рамварі, а поки сів на приміський, то запізнився рівно на дві години п'ятнадцять хвилин. Бідолашна Шаліні вже, мабуть, втратила надію, чекаючи мене на пероні.

— Оце-то запізнились! А я чекала, чекала і вже хотіла йти додому.

— Та хіба це чекання? Адже й спізнився на якихось дві години й п'ятнадцять хвилин.

— Де ж ви бачили, щоб хто-небудь на стільки спізнювався?

— А я не хто-небудь...

— Хто ж ви тоді?

— Сказати?

— Скажіть...

— Я-а-а...

Вона аж затамувала подих.

— Я — Санджай, себто індійська залізниця!

Вона дзвінко сміється. А я, щоб насмішити її ще більше, розчепірів пальці, вперся великим пальцем у підборіддя,

а решту чотири поклав на носа і заходився чохкотіти: чох-чох, чох-чох, чох-чох...

Не знаю, як кого, але мене той давній анекдот чомусь смішить. Сама згадка про нього викликає в мене мимовільну посмішку. А розповідь його мій трохи схибнутий двоюрідний брат:

«Одному селянинові треба було з'їздити в Манмад, проте досі йому не доводилося бачити поїзд, тож він і запитав Бау, як вона виглядає, та вогняна гарба. Той пояснив: так, мовляв, і так, спереду паровоз, з нього валить дим, паровоз сам чорний, а вагони червоні. Та вогняна гарба, мовляв, рухається по такій собі залізній дорозі і пахкає.

От селянин і пішов шукати вогняну гарбу. Ішов, ішов і раптом побачив чоловіка: той простував бровкою тротуару, в роті стриміла сигарета, і він час від часу пахкав нею. Чоловік був у чорному піджаці, в червоних штанах, а коли затулювався сигаретою, то натужно кашляв. Селянин невимовно зрадів: нарешті-таки здивав поїзда. Нишком підкрався до того чоловіка і, вибравши мить, з розгону стрибнув йому на спину...»

Коли ми вперше почули цей анекдот, то аж за животи бралися від сміху. А тоді я і сам став зображувати той поїзд, вдягав чорний батьків піджак, позичав червоні штани у свого двоюрідного брата, цупив у дядька Ламбу сигарету, припалював її, пускав дим і так зображав поїзд.

— То як, схоже? — питав я.

— Справжнісінький поїзд! — запевняли мене.

І справді, мені вже й здається, ніби я став справжнім поїздом; навіть зараз, коли лежу серед цього невгамовного цокотіння, мене не полишає це відчуття. Відчуваю те ж саме і так само сміюся над собою.

Добродій унизу вже встиг накрутити й тюрбан, та й сміх мій угамувався.

...Всі довкола посміхаються, а в узголів'ї матері сиджу я.

— Скоріше! Та скоріше ж, а то поїзд відійде!

— Куди там відійде — нікуди він не відійде, мамо... Батько ж машиніст, коли захоче, тоді й поїде, адже так?..

Мати сміється:

— Я он тобі скільки їсти наготувала! Повну скриньку!

Аж повну скриньку? І я згадую підсмажені на маслі хлібці, мариновані баклажани в материній скриньці для їжі.

Я саме повернувся з Вішрамгхата, і мені зненацька страшенно закортіло побачити той порожній самотній вагон на станційному подвір'ї...

...Хтозна, як ми дізналися, що в тупику стоїть порожній, занедбаний вагон, і стоїть він там бозна-відколи. І ми, дітлахи, нишком забралися спершу на станційне подвір'я, а тоді й до вагона, що стояв просто на землі, закіптюжений і замащений: та й усередині він був не чистіший. Ми залізли в нього й стали роздивлятися: ні полиць, ні лампочок, ні вентиляторів. Брат пояснив нам, що це товарний вагон. Я уважно обдивлявся вагон: чомусь відчував до нього жаль, наче ото зреклася його вся рідня, він заблукав у дорозі й зовсім осиротів без батька й матері. І завжди, коли я бачив той вагон, мені здавалося, що він гірко сумує. А брат докинув: мовляв, вагон дійшов до такого тому, що не стоїть на рейках. А може, й справді воно так, бо чого ж тоді вагони, які стоять на рейках, такі чистенькі та охайні...

Не раз потім скрутної хвилини до мене поверталось те перше дитяче відчуття. Чомусь мені запало в голову, що досить вагонові зійти з рейок, як його чекає отака незавидна доля. Коли і я часом опинявся в скруті, то згадка про той сумний, обшарпаний вагон у тупику наче додавала сили, і я впевненіше йшов своєю колією.

А скільки ми нагналися малими в тому вагоні! Принесли віника, вимели з нього сміття, вичистили кожен куточок, але від того вагон анітрохи не повеселішав — і тоді так само здавалося, ніби він невтішно сумує. І навіть тепер, коли мені випадає їхати в гарному, чистому вагоні, то зі мною поруч мчить і він — обшарпаний і сумний, а в тому вагоні — моя мати. Саме для неї, мабуть, я так ретельно й вимів у ньому всі закутки...

...Отепер я вже напевно можу сказати, що мати моя була таки жадібна. Те й робила, що знаходила мені якусь роботу, аби вона давала хоч пайсу зиску. Якось сіла шити торбинку з червоного кондукторського пранорця, що його батько приніс з роботи. Пранорець той добре прислужився нам, коли ми гралися в поїзд, а тоді матері спало на думку пошити з нього торбинку. Навіщо здалася та торбинка, я зрозумів лише тоді, коли вона сказала мені: «Аніж ото цілісінський дещ гасати та морочити мені голову, бери торбу, як усі діти, та йди на залізницю. Але пильнуйся, іди обережно,

побачиш поїзд, сходи з насипу. Коли ж побачиш вугілля на колії, збирай і клади в торбу».

І от настав день, коли я вперше пішов збирати вугілля. Схибнутий дядьків син та його три сестрички теж вирушили зі мною, усі й собі з торбинками. Мені припало до душі те діло. Спершу було трохи лячно, та коли опинився на насипу, то здалося, що й не може бути чарівнішого місця. Я навіть нахилився і помацав рукою рейки; а найбільше мене захоплювало те, як вони однаковісінько тягнуться усе далі й далі до обрїю. Мене поривало іти та йти шпалами далеко-далеко й побачити, де ж рейки перетинаються — адже мусять вони десь закінчуватись і перетнутись! А брат заодно вчив пас ходити по тих рейках, але ноги наші раз по раз зісковзувались, і ми падали. То он чому в поїзда не ноги, а колеса: щоб не зривався з рейок! Отак ми всі п'ятеро походом збирали вугілля і незабаром підійшли до невеличкого струмка. На його б'єрезі, що від нас, росли бананові та кокосові пальми й джамунові дерева — джамунові плоди були ще зелені, тверді й терпкі. І коли брат запропонував перейти місток на той бік, я злякався. Бо хоч місток і маленький, на якихось десять-дванадцять шпал, зате ж унизу плюскотіла вода.

— А там того вугілля!.. — переконував брат.

— Ні, я боюсь. Не хочу на той бік.

— Коли семафор закритий, поїзд зупиняється якраз на тому боці, тож і вугілля там видимо-невидимо, — не вгавав він.

Та все ж я не міг подолати страху, і брат ухопив мене за руку, силоміць потяг через місток. А три його сестри додали місток навкарачки, як жаби, на руках і ногах, перебираючись з однієї шпали на другу. Я ж заходився плачем і виривався: «Ні, ні, не хо-о-очу! Не хо-о-очу!» Тоді брат штурхонував мене й погрозово мовив: «Ану йди, бо схопиш у мене!»

Усе як на те: руку відтягує торбина з вугіллям, з очей котяться рясні сльози, а попереду — місток! І все ж, хоч руки й ноги мої трусилися, я крок по кроку ступав уперед: піді мною вода, а наді мною небо, так і здається, що от-от я провалюся вниз. Та, на превелику силу подолавши кілька шпал, я посміливішав. Тепер брат уже підбадьорював і хвалив мене. Де й поділися мої сльози, я завсміхався. І тоді ми опинилися в розсипах вугілля. Пішли по шпалах, нагинаючись і наповнюючи торбини великими, мов каменюки, шматками вугілля. Та зненацька брат зарепетував:

— Семафор піднявся!

Для мене то було ще одне випробування. Троє дівчаток стрімголов кинулися з насипу, а я ї собі хотів гайнути за ними, але де там: навіть зрушити не зміг важкої торбини, не те що підняти. А брат і собі одним стрибком опинився внизу і звідти загорлав:

— Та швидше! Швидше тікай!

Я знову спробував підійняти свою торбину, але не зміг: вона наче прикипіла до землі. А здалеку вже долинув довгий паровозний гудок — і-і-і-і... Мене з ляку аж зросило потом. Брат загукав мені, щоб я облишив торбину й тікав, поки живий; я так і зробив. Метнувся до краю насипу, перечіплюючись за шпали та рейки, а вони вчотирьох знай верещать під джамуновим деревом:

— Та швидше! Швидше!

Я вже на краю насипу. А тим часом чахкання ближчає і стає все виразніше, видно, як з паровозної труби виринається дим. Сама тільки думка, що в тому паровозі може бути мій батько, змушує мене стрибнути з високого насипу, я зсовуюсь униз і за хвилину опиняюся під джамуновим деревом. Усі четверо радіють, що я так хоробро стрибнув униз, і кричать:

— А не забився?

Моя торбина з вугіллям лежить між рейок, а поїзд зовсім близько: чах-чах-чах, чах-чах-чах. Ось паровоз уже штурхонував мою торбину, вона зникла з очей, замиготіли вагони... Я ще не бачив поїзда так зблизька. А сестрички аж очі позаплющували від страху. Я прикипів поглядом до того місця, де лежала моя торбинка, і жду, коли ж ущухне торохкотіння коліс і я побачу її. У зміг ока поїзд перелетів через місточок — гур-гур, гур-гур — і... ось моя торбинка, як я її покинув, так вона і лежить...

І тепер у моєму узголів'ї лежить торбина. Не схотів я взяти ні сумки, ні скриньки, ні саквояжа. Схопив торбину, яка лежала напохваті, і подався в Бенарес... У Бенарес? Тепер і він лишився далеко позаду, і знову треба запитувати, де вже ми. Нічого більше я не хочу знати, крім одного: скільки станцій уже лишилося позаду, скільки часу минуло, лишилося позаду, щоб рахунок ішов на метри й кілометри, на хвилини й години!

Кутаючись у ковдру, визираючи зі своєї верхньої полиці вниз, я водночас переміщуюся у часі і в просторі — з ранку

до вечора, з Патханкота до Делі. І моїм годинником стають станції: ось Бенарес — і настав ранок, ось Аллахабад — і настав вечір. Та й усе моє життя поділене на такі от відрізки-роки: один, два, три... двадцять чотири, двадцять п'ять, двадцять шість. Уперше чую цокотіння коліс — і мені рік, збираю в торбину шматки вугілля — і вже п'ять років, бачу на столі мармурову, напівоголену, з відбитими руками статуетку жінки — і мені вже п'ятнадцять, у Курлі на приміський поїзд сідає дівчина — і мені двадцять. Та хіба роками зміряєш почуття? Марно й намагатись... Але тут, лежачи під ковдрою на верхній полиці, я можу перемерити своє життя кроківкою пам'яті. Хто-небудь ітиме й мірятиме нею поле спогадів, а обліковець записуватиме: двадцять почуттів, тридцять шість спогадів, сто чотири думки... І той, у кого стільки-то почуттів, ще молодий, а в кого стільки-то спогадів — на стільки-то постарів, у кого стільки-то думок — уже зовсім мудрий...

— Хлопче, у тебе знову ковдра сповзла!

Я підсмикую ковдру... Хто здатен виміряти ту відстань, яку я лише очима кліпнув і вже подолав? От хоча б відстань від отого мене, що за містком під Бгусавалем збирав вугілля, і до теперішнього, що лежить на верхній полиці двадцять сьомого поїзда, цебто бенареського експреса. Того, який оце лежить і слухає: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Поїзд зупинився. Якийсь полустанок, бо неносять ні чаю, ні підсмажених хлібців. Певно, чекатимуть зустрічного...

Я нахилиюся з полиці й виглядаю у вікно. Ні, і зустрічний уже стоїть. Which comes afterwards goes first. Поїзд, котрий прибув пізніше, рушає першим. Але чому ж усе-таки він прибув пізніше, а вирушає першим? І тепер, як і колись, у мене виникає безліч запитань. Стільки запитань, що батько й мати не можуть їм дати ради. Вони не зникають навіть у поїзді, що мчить...

Наш поїзд рушив, але як же це воно вийшло? Адже which comes first never goes first, цебто поїзд, котрий прибув раніше, ніколи не вирушає перший... Як же це наш поїзд рушив перший?

Чах-чах, чах-чах, чах-чах...

...На літні канікули я приїхав до матиного брата в Чаліганв, а батько з матір'ю залишилися в Бгусавалі. Я завалив іспит з математики, і повторний мені призначили на липень. Періцив рясний дощ, а мені треба було повертатися

додому. Людей на пероні — не протовпишся, та, однак, я спромігся залізти у вагон, ще й зайняти верхню полицю. В руці я тримав підручник з математики, зошити й олівець. Піді мною несосвітений гамір: вередувала мала дитина, і мати лупцювала її, а якийсь старий щось виспівував на повен голос. Воно б і нічого, якби до всього ще не оте невгамовне цокання коліс, а воно заважало мені. Як же його вчити в цьому гуркоті? Мій учитель, який завжди ходив у краватці, запевняв, що в цьому столітті скрізь запанують машини. Електровози, літаки, ракети переповнять усе довкола. І настане час, коли люди зовсім поглухнуть від їхнього гуркоту... В моїй уяві його слова викликали дивовижну картину. Я вже бачив величезну вузлову станцію, посновану незліченними рейками, якими мчать незлічені поїзди. Та вузлова станція така, що з неї водночас помчать поїзди в десятках напрямків — до місяця, до сонця, проб'ють земну твердь і побіжать у глибинні надра.

І в той вік машин ми не зможемо навіть поскаржитися на оглушливий гуркіт і грюкіт. Нам доведеться щосили кричати одне одному, щоб нас почули... Щодо цього я вже маю великий досвід, бо не один рік прожив у Рамварі, на веранді в кварталі «І», де сплю на своєму куцоному ліжечку, яке так пронизливо вищить і скреготить, коли лягаєш на нього, — аж дивно, як у мене досі ще не полопалися барабанні перетинки.

Але ж примус, що його купив мені батько, має глушитель. Я вже не раз замислювався: що, якби такими глушителями обладнати й поїзд. Хоч де саме їх найкраще поставити? Коли я ще був дитинчам і повз мене мчав поїзд, я обома руками затуляв вуха, а тоді відтуляв, знову затуляв, відтуляв — затуляв і чув то гучний, то слабкий свист, який, до речі, відтоді часто переслідував мене.

А тепер я схиляюся до думки, що всіляким там поїздам, примусам, літакам чи ракетам зовсім ні до чого глушитель, що зайве заглушувати базарний гамір і лемент, бо людина має здатність пристосовуватися до будь-яких звуків, вона до них просто звикає. Як на мене, людині не завадив би тільки пристрій, який можна було б умонтувати в людський мозок, щоб навіть найтихішими, найбезгучнішими очами звідти долинали чакання поїзда, що відходить від перону, гуркотіння по мосту через Гангу чи Джамну чи по кількох велетенських мостах, таких, скажімо, як через ріку Хуглі в Хаураку або стуготіння кількох паровозів, коли вони на-тужно долають підйом...

Отакі думки обсідали мені голову, поки я наближався до Шірсолі. І відповідь на них вийшла така — двісті двадцять, хоч невідомо, чого саме: чи то рупій, чи то людей, чи то років батьковій священній книжці, чи слів, чи двісті двадцять поїздів. Але ж хіба не може бути на такій величезній вузловій станції аж двісті двадцять поїздів? Цікаво б почути, а як воно, коли зачухають водночас усі ті двісті двадцять поїздів?..

Не раз я прокидався від солодкого сну, підхоплювався, і виявлялося, що поїзд проносився по мосту або уповільнював хід, а тоді й зупинявся зовсім, бо перед якоюсь станцією закрито семафор. Кажуть, різні тварини сприймають звуки по-різному: деякі звуки їм подобаються, від інших вони скаженіють, а ще інші викликають у них непереборну відразу. Якщо я чую сопілку чи барабан, то і я сприймаю їх не однаково, а як, скажімо, олень, змія або горобець. Мені здається, ніби надворі хлющить дощ, а я зіперся ліктями на підвіконня і дивлюся в затуманену далину...

Вечірньої пори дядько вмощується з мридангом¹ перед конторою, а всі ми — машиністи й провідники, кочегари й вагари, стрілочники й сам начальник станції — сідаємо довкола того довгастого мриданга. Я спершу дивлюся на мриданг, а тоді заплющую очі. Пальці дядька Ламбу дріботять по денцях, потім гучне гримотіння лунає наче біля самісіньких вух, і перед очима постає гомінка, метушлива станція. Так-так-так — і ніби поїзд прибуває і зупиняється, чахкаючи. Тра-та-та, — дядько не перестає вибивати пальцями дріб, а я бачу, як попереду відкривається семафор, майнув зелений прапорець: так-так-так — і поїзд рушає; так-так-так — ось він набирає ходу; так-так-так — і вже шалено мчить, колеса несамовито крутяться, поїзд вихоплюється на міст, і звук відразу змінюється: гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур...

Обриси мриданга, недавно ще виразні й чіткі, тепер розпливаються, тануть, зникають, наче бурунці хвиль. А в дядька Ламбу розвіюється волосся, він щось бурмоче під невпинне торохкотіння мриданга, під правою пахвою сорочка його потемніла від поту, а пальці неймовірно швидко злітають і спускаються на денця. А потім оця наче намальована вуглиною картина, — намальована легко, штришками, — зникає, розтає. Лишився тільки поїзд, і гуркотіння його зне-

¹ М р и д а н г — барабан видовженої форми.

нацька дужчає, стає удвічі гучнішим, ніби він увірвався в тунель і гуркотом заповнив усе навколо — став володарем гуркоту, царем гуркоту. А потім тебе охоплює відчуття, ніби вниз, у вагоні, напхом напхано людей, що й голці ніде впасти, але я, підібгавши ноги, ще й умудрився лягти, а в ногах хтось поставив велику дорожню скриньку; вона заважає мені, і я ніяк не засну... А потім я зненацька побачив себе у Рамварі, на своєму куцому ліжку, в ногах у мене примостився пес, я штурхаю його ногою, щоб прогнати, а він сердито чакхає на мене. Я гарячково намагаюся визначити, звідки долинає те чаккання, але зрештою стомлююсь і перестаю на нього зважати...

Отже, я помилився. Мені тільки здалося, що рушив наш поїзд. Насправді ж це рушив отой другий, який стояв на колії навпроти. Бо коли я обернувся й поглянув у протилежне вікно, то побачив, що наш поїзд ще стоїть, а мій поважний сікх вийшов з вагона й витріщається на дівчат, котрі походжають туди-сюди по перону.

...А я і не здогадувався, що вони йдуть позаду й дивляться на мене. Спокійнісінько походжав і міркував, що коли до п'ятої звільнюсь, то чекатиму її в приміському поїзді. Вона завжди приїжджає на вокзал автобусом десь о чверть на п'яту. В солодких думках про неї я несамохіть склав долоні лотосом і занурив у них палаючий світильник свого обличчя. А тоді похопився і злякано озирнувся довкола. Позаду, поклавши одна одній на плече руку і граючись кінцями сарі, йшли четверо дівчат. Вони мені відразу нагадали один кінофільм — його я бачив у кінотеатрі «Аланкар», купивши квиток по зниженій ціні, — і там чотири дівчини утворили отакий живий поїзд, танцювали і ще співали пісню про поїзд юності...

А цей поїзд, уже не з кіно, тим часом наближався до мене. Попереду — ніби три паровози, а позаду ще одна дівчина — вагон, один-однісінький! Поки я так думав, дівочий поїзд зупинився коло мене.

— Чи не були б ви такі ласкаві...— звернувся до мене по-англійському один з паровозів, але втрутився вагон і пербив його, теж по-англійському:

— Та спитаємо в довідковому бюро!

І їхній поїзд потягся далі. А ті двоє підійшли до мене ззаду і лягнули по плечу.

— Про що це та вервечка питала в тебе?

Я засміявся:

— Та мало про що... Он скільки поїздів прибуває і відбуває,— хіба нема про що спитати?

І тепер, коли мені не випадає і двох днів побуту на одному місці, я палко благаю богів, щоб вони змидувалися наді мною і хоч на тиждень перетворили мене на оцей непорушний перон...

От уже рушає і наш поїзд. Мій поважний сікх знову зайшов у вагон і сів на своєму місці. А я як лежав на своїй верхній полиці, так і лежу. Амрітсар то й Амрітсар, байдуже, бо що мені до нього — мене тут нічого не тримає. Я зараз хочу тільки одного: щоб поїзд ніде не зупинявся. Щоб він чахкотів і чахкотів повз станції і полустанки, а стривожені пасажири на перонах розгублено дивилися йому вслід. Щоб поїзд мчав і мчав шалено і невпинно цілий день і цілу ніч:

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Так плинув мій час. Плинув одноманітно.

Кожнісінький день. І кожнісіньку ніч. День — як кара, коли не маєш і хвилини перепочинку. І ніч у поїзді, коли тебе здолає нарешті важкий сон...

З п'ятої ранку в п'ятдесят восьмому поїзді починаються звичні вранішні клопоти: вмивання, прибирання — їдеш від Кальяна до вокзалу Вікторія. О сьомій ранку ти вже в двадцять сьомому бенареському — снідаєш і п'єш чай — від Вікторії і до Кальяна. О дванадцятій дня обідаєш у шостому на Бомбей — від Кальяна і знову до вокзалу Вікторія. А тоді вже до самого вечора ти на Карнак-б'їджі — приймаєш, обліковуєш та відправляєш вантажі. О восьмій вечора вечеряєш у першому поїзді — знову-таки з Вікторії і до Кальяна. З десятої вечора і до ранку — спиш у п'ятдесят сьомому — від Кальяна до Бгусавалія. А звідти на пасажирському назад...

На вокзалі Вікторія оголошують:

— Двадцять сьомий поїзд Бомбей — Бенарес відходить з колії...

Англійською і маратхською мовами. Для мене голос диктора означає дещо більше, аніж для звичайного, скажімо, пасажира: він для мене наче запрошення до вже накритого столу, де тебе чекають. Наче мати лагідно кличе мене, іди, мовляв, Санджаю, сьогодні ти спатимеш у нашому вагоні. Ми вже зайняли тобі й місце на верхній полиці...

Ось так я і живу, і коли хто не знає про це, то хіба що мій батько. Хоча про всяк випадок я дав йому свою рамварську адресу, де на веранді стоїть моє куценьке ліжечко. Коли я іноді й згадую про рідну оселю, то ці згадки завжди про дитячі забави та витівки, та ще про рідну матір. Або коли я приїжджаю до тієї дівчини в Курлу й бачу скатертину із зайцем, якою застелено стіл, то мимоволі в мене зринає думка, що треба б і собі мати якийсь куток. Але відразу ж зринає й інша, тверезіша думка, що той окремих куток може зжертити всю мою платню. Е, ні, братику, так не годиться. Нехай уже краще Центральна залізниця і жовтий проїзний...

Мені чомусь знову пригадується самотній, заведбаний вагон на станційному подвір'ї, той засмучений, заплаканий вагон. Ось я віником дочиста вимів його... Ми вирішили жити у ньому вдвох... Моє куце ліжко теж перебралося сюди... Посеред вагона стоїть стіл, застелений скатертиною із зайцем... В одному кутку примус... Він з глушителем, отож його шипіння майже не чути. А якщо й чути, то теж не страшно. Хоч як ти ненавидь гуркіт та шум, але тут ти від нього пікуди не дінешся. Якби вже й справді трапився якийсь непотрібний, завалюючий вагон, то вже б якось перетягли його в Джуху, на околицю. Та якби в ньому були хоч дві полиці! На верхній спав би я, а на нижній — вона. Тоді нам не треба було б і ліжка.

Тепер на кожний вагон я дивлюся, як на свою можливу оселю; підійшов би він мені чи ні. Думаю про це під цокотіння коліс. І по цій течії звуків пливе маленький човник, лишаючи за собою пінявий слід. Той човник то торохкотить, наче катер, що мчав на Елефанту, а то пливе зовсім безгучно, нечутно. Стає просто картиною, та так нею і лишається. Просто картиною.

...І ще.

Коли мені випадає вільна часина, я намагаюся намалювати у своїй уяві образ. Образ людини. Якимось мені дсвелося бути у вчителя, що полюбляє носити краватку, і на столі в нього я побачив статуетку жінки. Вона майже не мала на собі одягу, і очі в неї невидючі. І без обох рук. Та мармурова статуетка чомусь страшенно вразила, приголомшила мене. Я думаю: тіло її довіку залишиться сліпучо-біле, у неї піколи не виростуть руки, а очі не засвітяться живим блиском. І яка ж вона була прекрасна, та невидюща, напівгола й безрука білосніжна жінка! Стоїть посеред столу —

і хоч би тобі слово, хоч би одне-однісіньке слово! Вчитель сказав мені: «А от чи міг би ти уявити собі статуетку, статуетку людини, яка житиме у вік техніки?» Я вже й не пригадую, що відповів йому на те, знаю тільки, що з того часу я намагався уявити її образ. Коли я починаю думати про це, то чомусь переді мною постає мій батько — він спирався на милиці й він темношкірий; а та жінка без рук — біла. Замість відрізаної батькової ноги я прилаштував важенне вагонне колесо, на батьковому широкому чолі я пристроюю великий маятник, як на стінному годиннику, на голові вміщую переїзд з дротоми, що тягнуться навсібіч. Батько в мене такого самого кольору, як вагони, замість легень — циліндр з поршнем, що видає звук, який ще змалку надзвичайно подобався мені: ш-шах, ш-шах-шах. Коли батько ворухне ногою — чується чох-чох-чох, думає — тік-так, тік-так, тік-так, починає дихати — ш-шах-шах, ш-шах-шах, і тоді я стрімголов біжу до того вчителя в краватці й радісно гукаю: «Вчителю, вчителю, я створив такий образ!»

І очі в мене ніби не заплющені, я не сплю, не дрімаю, то чого ж це мені зненацька пригадався батько? Я ж не вдома, а в поїзді, і це ж у вагоні на протилежній полиці сидить і ляскає своїми аскетськими кліщами святий садгу, це ж у вагоні якась дитина бавиться іграшкою... А хоча б і заснув, то й що,— я вже зовсім дорослий. Але хто ж то вперше дивиться на поїзд широко розплющеними очима, а в нього запитують:

— Ким ти станеш, коли виростеш, га, хлопче? Лікарем чи інженером?

— Я буду начальником станції!

Так і відповідав усім, хто мене запитував, але до пори, поки неподалік від нас не зіткнулися два поїзди. Вагони лізли один на один: їх перекидала й трошила страшна сила. Відтоді моє рішення стати начальником станції похитнулось. А особливо після того, як брат сказав, що катастрофа сталася з вини начальника станції...

— То ким же ти все-таки хочеш стати — вчителем чи адвокатом?

— Машиністом! Мій батько водить поїзди, і я хочу їх водити.

Хоч би хто мене питав, я всім казав, що піду батьковою стежкою, але нещасливий випадок знову перевернув усе: батькові переїхало ногу, і її довелося відтяти. Якщо бать-

кові відрізало ногу, то де знаття, що мені не відріже руки? Як же тоді мені без рук? Ні, краще вже нехай поріже мене всього, тільки щоб руки лишилися цілими. Бо як ти без рук сядеш на поїзд? Як покладеш руку комусь на плече, коли доведеться гратися в поїзд?

Краще я стану черговим, у синій формі, який з ліхтарем у руці вночі зустрічає і проводить поїзди на маленьких станціях. Я цілісіньку ніч не спатиму, не склеплюватиму очей і нізащо не дозволю, щоб через мене відрізало ноги батькові або відрізало руки їй. А яка ж вона все-таки чудова, та статуетка: біла, мармурова, хоч і без обох рук — хто знає, в якій залізничній катастрофі вона втратила їх. Щоправда, одна рука віліла тільки з ліктя й до плеча, зате другої немає аж по плече.

І тоді мені спадає на думку, що поїзди повинні бути маленькими.

Такий поїзд я здатен створити навіть власними руками. Хоча б навіть такий, як у Гваліорі, де живе моя тітка. Які в тієї маленької залізниці іграшкові рейки, який крихітний паровозик, вагончики! Аж дивно, що хтось зумів зробити таку залізницю, як хтось зміг укласти в той паровоз свисток, що тонесенько свистить. Якби такі малесенькі поїзди ходили по всій Індії, то кращого й не треба. І як повільно вони ходять! Я пішки і то, здається, обганяв би їх. Пам'ятаю, що якось я вийшов з вагона, щоб сходити у вбиральню, а поїзд рушив. Я був зовсім малий, але кинувся за поїздом, наздогнав його, заліз у вагон. Тоді батько сварив мене за те, що я мало не відстав. У мене є машина, що заводиться ключиком, ото точнісінько такий був і той поїзд: здавалося, хтось на пероні накрутив його, і аж коли той завод скінчиться, поїзд зупиниться. Тітка моя живе десь там, де має скінчитися завод...

Завод скінчився. Знову якась станція. Моя гарячка ніби вже трохи спала. Тепер мені здається, що ноги дубіють і що воши наче налиті свинцем. У голові теж наче трохи проясніло, але сон усе-таки не йде. Цілу вчорашню ніч у Бенаресі я навіть не стулив повік. Як важко увийти, щоб паровоз зрушив з місця без махового колеса, так само важко увийти, щоб той самий паровоз не забуксував на підйомі перед бгусавальським містком. Паровоз, що буксує, чомусь нагадує мені віслюка: хазяїн щосили спонукає його йти вперед, а той задкує, хазяїн тягне його назад, а він силкується іти

вперед. І оте натужне чаккання, коли паровоз прагне подолати крутий підйом, чомусь тішить мене.

...Один поїзд проходив якраз опівдні. Ми, дітлахи, жили неподалік від залізниці, тому збиралися гуртом задовго до того, як він мав пройти, і влаштовували свій поїзд. Мій двоюрідний брат ставав паровозом, бо сам він був чорний-чорнющий, тож кому, як не йому, бути ним, три його сестрички були трьома першими вагонами — перша чіплялась за братову сорочку, а інші дві — одна за одну; далі йшли ще три вагони з трьох хлопчаків у самих лише пов'язках на стегнах, але й вони якось умудрялися вчепитися один за одного. Ще два вагони були вже першого класу: обидва в одержі з фабричної тканини, гарній і барвистій, вони ніколи не дозволяли торкнутися до себе навіть пальцем. Якось на особливо крутому підйомі паровоз забуксував і посунувся вниз, опинившись позад останнього вагона. Щоб утриматись, він схопився за ногу вагона-люкс. Спалахнула сварка, і дійшло до того, що обидва вагони-люкс відлущували свій же паровоз. А я був кондукторським вагоном. Останнім у поїзді. В руках я тримав два прапорці — зелений і червоний, і паровоз слухався моїх сигналів. Наш поїзд курсував від нашого селища до залізничного полотна, тобто з Бомбея до Делі, а тоді назад. У Бгусавалі той поїзд робив тривалу зупинку: паровоз набирав води, вагони пили чай, а кондуктор перевіряв квитки. Коли ми грали в поїзд, то все робили точнісінько так, як і справжній поїзд, навіть так само чаккали. Час від часу розлягався і голосний гудок: г-у-у, г-у-у! На мосту наш поїзд починав гуркотіти: гур-гур-гур, гур-гур-гур, іноді якийсь вагон сходив з рейок, і тоді чулося тх-тарах-тах, паровоз зупинявся, зрідка пахаючи, випускаючи зайву пару, а то й воду. Часом збиралися ще дітлахи, і в нас ставало два поїзди — один ішов з одного боку, а другий — йому назустріч. Тоді мене призначали начальником станції: один поїзд я зупиняв, а другий пропускав. А якось, коли мав саме надійти поїзд, я загавився, і сталася залізнична катастрофа — паровоз зіткнувся з паровозом, вагони, стаючи дибки, полізли один на одного, сходили з рейок, перекидались; постраждали й пасажири: кому відрізало руки, кому ноги...

...Ноги? В мого батька немає правої ноги. За Насіком сталася жахлива катастрофа — його поїзд зіткнувся з іншим, вагони потрощило дощенту, які позлітали з рейок, а деякі поперекидались. Він вів пасажирський поїзд, назустріч ішов

товарняк, і тоді сталося таке, що не оповісти словами. Батько погладжує мене по голові й каже, що це ще він легко відбувся, під час зіткнення машиніст рідко коли лишається живий. І розповідає про те, що сталося: «Я рву гальма, рву, а паровоз не слухає мене, летить уперед. Не доведи господи ще раз побачити таке!.. Бр-р-р!» Батькові аж відбирає мову, коли він знову згадує про те, що довелося пережити; йому бракує слів, щоб описати все, що сталося. Я сіпаю, і благаю його, і плачу, щоб він розповідав далі, але даремно. А тоді пробую уявити, як батько щосили гальмує, а потім розлягається тріск, скрегіт, гуркіт. Ми, коли граємося в поїзд, забуваємо про те, хто ми й що ми. І тільки надвечір, коли вагони повідчіплюються і розійдуться по домівках, ми знову стаємо звичайними собі дітлахами. Батько не раз дорікав мені, що я навіть уві сні не перестаю вести поїзд, а іноді так свищу, що батькові доводиться мене будити.

Я прокидався і слухав, як проходять поїзди, слухав чакування паровоза й цокотіння коліс, слухав протяглий гудок. А тоді знову засинав.

Мій двоюрідний брат чомусь почав гудіти по-іншому. Але мені оті нинішні паровозні гудки зовсім не до вподоби. Брат стискає пальцями горло й починає хрипко кричати: гу-у-у, і той хрипкий, надтріснутий звук страшенно неприємний для мого вуха. Хіба його порівняєш з отим чарівливим, тоненьким свистом, що був досі. Коли поїзд відходив, то вже по самому свистку можна було зрозуміти, що він відходить, коли ж підходив, то видно, що підходить. І такий той свист ніжний, що, здавалося, наче то в купі бавовни загубилася самотня комашина й дзижчить. Як високо й широко злітав і розлягався довкола той свист: поїзд ще десь біля Брадалі, а свисток уже чути аж у Бгусавалі: я чую його навіть уві сні.

А якби скласти докупи всі ті ночі, які я провів на колесах, то набігло б років сімнадцять, не менше. Як ото тебе хилитає, коли ти спиш у поїзді, що мчить так, здається, що хилитається і гуркіт. Він увесь час змінюється: коли поїзд на мосту — він один, коли на повороті — вже інший, на підйомі — ще інший, а на спуску — знову інший. Але після кожної такої переміни гуркіт прагне повернутися до свого попереднього, звичного тону. Іноді від того одноманітного звуку починає боліти голова, а незмінний колір вагонів і полиць дратує до нестями: скрізь однаковісінькі поїзди, скрізь однаковісінький дим.

Але чого це я нарікаю? Погляньте на мою картату со-

рочку — як постійний і незмінний залишається колір вагонів, так і та сорочка на мені не знати відколи... То малим мені те чахкання та пахкання було в дивину, а тепер, здається, воно в'їлося глибоко в мозок — чах-чах-чах, чах-чах-чах... Усі три часи цього звуку — минулий, теперішній і майбутній — схожі як дві краплі води. Без ніяких змін, не те що часові форми дієслова: дав, даю, дам. Учитель у краватці пояснював нам це. І англійською, і хінді навчався я саме в нього. І образ його настільки ж чіткий і виразний в моїй уяві, як і ота гірська вершина, що видніється переді мною за вагонною шибкою. Наш поїзд саме мчить підніжжям гір...

...Так і здається, що вчитель у краватці стоїть попереду нас, що він — паровоз, а ми, хлопчачи-восьмикласники, тримаємося за ним ланцюжком. Наш учитель дуже поважна людина, він ніколи і сам не всміхнеться, і нам не дасть усміхнутися. І все ж щойно я згадую про нього, він відразу постає в моїй уяві саме паровозом. І тільки той образ постає у моїй уяві, як зринало бажання зачахати і щосили свиснути. Мені здається, ніби він і досі навчає мене хінді.

— То що ж таке чаупаї?

— У чаупаї шістнадцять...

— Не чаупаї, а чаупаї!

Він хапає мене за кінчик вуха і смікає, наче хоче розтягти його.

— Ой-й-й... Не шістнадцять, а п'ятнадцять, учителю!

— Наведи приклад! — Його лінійка погрозливо зависає над мою головою.

— Один за одним ідуть...

— То що, забув?..

Я втягнув голову в плечі: боюсь, що він уперіщить мене своєю лінійкою. Але дивно, він чомусь не сердиться.

— Той приклад трохи заважкий. Замість нього ти краще запам'ятай такий: «Ходімо, дітки, погуляєм. Надходить...»

— Поїзд наш! — радісно підхоплюємо ми.

І так з дня на день, і тільки-но мені на думку спадає наш учитель, як відразу хочеться спершу зачахати, а тоді й співати пісеньку: «Тепер наш поїзд мчить уже». Вчитель — паровоз, а ми, хлопчачи, аж за животи беремося від сміху. Ці слова я тепер наспівую у вбиральні. Перед моїми очима постає поважне вчителеве обличчя, і я ще завзятіше починаю хлюпати в обличчя водою...

Хтось неголосно кличе:

— Вазіра Сінху!

Я нахиляюся і виглядаю вниз, але не бачу, хто там гукає. І кажу сам собі: «Напитися б води...» Я в такому ж стані, як і досі, мене так само заповнили думки, так само перед моїми очима проносяться видива... Але я не відчуваю спраги. Я хочу знати лише одне: скільки станцій уже проїхав, скільки минуло часу. Голод, сон, спрага, мрії, смак — усе те лишилося в безмежно далекому минулому. Я знову нахиляюся вниз і питаю:

— А яку це ми проїхали станцію?

Мені ніхто не відповідає. Я нахиляюся ще нижче і виглядаю у вікно: може, хоч по місцевості визначу, де я. Але і по місцевості годі визначити. Тоді я знову лягаю на полицю і питаю:

— Вазіра Сінху, яку це станцію ми проїхали?

Але той знову не відповідає. Та й звідки йому знати, яка то була станція! А той, у кого замість ноги колесо, в кого замість легень тільки поршень, що шурхає в циліндрі, невдатний навіть подати тобі води.

А переді мною величезний натовп, він усе більшає і більшає, і над ним височію я.

...Підійшов приміський. Миттю ми опиняємось у ньому, і ще поїзд не рушив, як починаємо роздавати карти. Хто стоїть і грає, хто тримає банк. Тільки встигли зіграти чотири рази, як уже й сходити: Мечеть. Миттю зібрано карти, і ми вже товпимося біля виходу. Стрибок — і ми вже на пероні. Потім ідемо через колії: завжди о цій порі прибуває експрес «Королева Декану». А я ще здалеку визначаю, скільки на товарній станції прибуло вагонів...

...Я заходжу в конторку-клітку й розписуюсь. А таки справді клітка! Сидять, під копірку виписують документацію, щоб устигнути на поїзд до вокзалу Вікторія.

Паровоз штовхає вагони. «Тах-тарах-тах», — прокочується составом. Раз, два, три... аж сімнадцять вагонів під розвантаження. Як мені набридла ця справа! То батько мене підбив узятися за неї... Цемент, клунки, мішки, ящики, скриньки. Коли вагони звільнять від усього того, мені неодмінно пригадається сумний, самотній вагон на станційному подвір'ї...

Я обв'язую голову хусткою, і вона невдовзі вкривається шаром цементу. А наш начальник сидить собі в комірчині та підгає нас:

— Вагони подали під розвантаження? Повідчиняли їх? Пломби позривали? В книзі відмітили?

Сам же миршавий, тільки в дготі й сорочці, а мало не лусне від пихи. Часом так і сверблять руки витягти його з тієї комірчини та жбурнути на склад, як посылку...

Тепер, видно, не скоро мені вдасться відпочити. Та ще й наплутали, приймаючи вантаж, тож я намагаюся дати тому лад. А тим часом назбиралося вагонів і здійнявся такий гамір, якого не почувеш навіть тоді, коли видають платню.

У тупику скреготять і гуркотять крани, що вантажать і вивантажують товари, тріпотять високо на стрілах прапорці. Якби я працював не приймальником, а комірником, то мені було б куди легше: дивився б тільки, як накочуються та відкочуються гори вантажів. А тут тільки й чуєш гуркіт та скрегіт.

Документів на деякі вагони ще немає. Вагони запломбовані, але вантажник збиває пломби молотком — я мушу подивитися, що за вантаж...

— Ану зайдемо до вагона та перевіримо!

Я заходжу всередину. Вантажник розкрив один ящик, дістав з нього пляшку, відкоркував її. Кожен вантажник — п'яничка.

— Начальнику, повний вагон цього...

І ковток... Вагон, який я прибрав для матері... Ще добрячий ковток, і раптом — поштовх: тах-тарах-тах... Який там дідько надумав штовхати вагон! А паровоз всде батько... Щоб вести паровоз, ноги не дуже потрібні.

— То вагон уже чистий? — запитує мій начальник.

— Не чистий, а вичистили, — відповідає вантажник. — Чотири ковтки всього було...

Щойно я проказав це, як поїзд рушив: чах-чах-чах.

Знову міст, дідько б його вхопив. Скоро ми навіть море захарастимо різним сміттям і нечистотами. А тоді прокладемо рейки, і по них помчать поїзди: цок-цок-цок.

Тільки через якийсь час я схаменувся, що стою мов укопаний. А ніде не чути ні поїзда, ні цокотіння.

— ...Ні, тату, дозволь мені вчитися далі. Мій учитель, який полюбляє носити краватку, обіцяє влаштувати мені стипендію, каже, що в нього брат викладає в коледжі. Я хотів би вивчитись на художника.

— Ні! — відрубав батько, і його окуляри сповзають на кінчик носа. — Ти будеш залізничником!

А я стою точнісінько, як поїзд, коли перед ним от-от має піднятися семафор.

— Тож знай...

Семафор піднявся.

— Так воно буде краще...

Дзін-нь, дзін-нь... От уже й другу пробило.

— Батько — машиніст, а син стане приймальником вантажів.

Затріпотів зелений прапорець.

— Рушай!

Лунає пронизливий свисток, і я вирушаю вчитися на приймальника. Батькові я не сказав і слова проти, і колеса відразу зацокотіли піді мною: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Найбезтурботнішим серед нас був той хлопець у тенісці. Всі наші хлопці навчалися завзято, а він раз по раз пропускав заняття, їздив у Бомбей: у нього будинок на Дада-рі¹. Яюсь я не витримав і запитав його:

— Чого ж ти вступаєш?

А він мені:

— Та випадково. Наступної неділі як уже поїду, то й не вернусь. У Бомбеї знайду якесь краще діло. Таке, щоб було до душі.

Мовив це, дістав з кишені гребінця і почав причісуватися.

— Але ж... — почав був я, а перед очима відразу постав батько; його окуляри почали сповзати на кінчик носа. От напасть, завжди згадую його милиці або окуляри!

— У мене немає ніяких «але». Я так вважаю: що тобі не до вподоби, те кидай, а що до вподоби, то те навіть з горла в іншого, але вирви!..

— Ну що ж, тоді їдь додому, одружуйся, заводь дітей.

— Знаєш, братику, якщо я натраплю на дівчину, яка мені підійде і сподобається, то хай вона хоч як упиратиметься, а все одно одружує з нею. Бо інакше...

Він поклав гребінець у задню кишеню штанів і заспівав, пританцьовуючи: «Там-там-тара-там...»

А наступної неділі він поїхав і справді не повернувся. Хороший був хлопець. І рішучої вдачі. Це тільки я слуха-

¹ Да да р — район Бомбея.

юся батька, що проклав переді мною свої рейки, і я слухняно цокочу по них: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

...Але ж батькові дано пронизувати мене поглядом і зсувати на кінчик носа окуляри. Батькові дано читати свою священну книгу. Батькові дано позбутися ноги в аварії, коли він вів паровоз. Батькові дано бути саме моїм батьком... Ой-ой-ой, наскільки ж він вищий від мене! Він може радити, скільки цукру класти в підливу чи приправу, може зауважити, що овочі не підсолені... Але на цьому й край. У його житті не було нічого примітного. У нього немає цікавих спогадів, про які він міг би мені розповісти. Ну, пішов на службу, отримував платню, готував страви, їв, одружився, став батьком, і все. Але я не такий — я коли вже озирнуся назад, то все моє життя, кожен рік його, кожна мить постануть переді мною виразно й чітко. І все воно буде підвладне моїй волі. Якщо будь-який рік мого життя і загине, то загине по-геройському, з гідністю. А коли я накажу їм вишикуватись у шеренгу, вони слухняно виструнчаться переді мною. Мої почуття — не молоко, що може скиснути, і не базарні ласощі, що можуть зіпсуватися. Ні...

Знепацька я відчув, що зросився рясним потом. І не дивно: адже вентилятор я вимкнув, та ще й ретельно укутався ковдрою. Тому й стало так жарко. Я відкинув ковдру, знову ввімкнув вентилятор і лише тоді відчув, що поїзд шалено мчить, мовби прагне перегнати сам час. Як же швидко цокотять колеса і як гучно: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Невідь-чому я відчув раптом дивне піднесення: з'єднавши над Брау дроти, я ввімкнув струм. Вкрутив кілька лампочок. Все, що видно довкола мене, зробив я. Ми всі поїхали на Дадар купити статуетки Ганеші¹. Поводимося зовсім як дітлахи! Стрибаємо і кричимо: «Будь славен, Ганешо! Будь славен, Ганешо!» У приміському поїзді ми вивільнили полицю — на ній помістилися всі Ганеші. Поїзд мчить, чаккаючи, а його цокотіння нагадує мені одну мою витівку.

...Рейки стеляться вдалину, на них стоять вагони, обабіч — дерева, рейки пролягають через міст, під мостом дзюркотить вода; тоді я накручую поїзд ключем і ставлю на поїзд маленьку статуетку Ганеші. Діти захоплено плещуть у до-

¹ Ганеша — в індійській міфології бог мудрості, зображується у вигляді людини з головою слона.

лоні, й поїзд рушає: цок-цок-цок. Ось поїзд вихоплюється на поворот, і статуетка полетіла вниз: один бивень відбився біля хобота. Я весело сміюся: така твоя доля! От і покатався на поїзді! І ніскілечки я не боюся твого хобота... Якби в мого батька був хобот, то індійська залізниця наповнювала б його нутрощі вугіллям, а з хобота валував би густий чорний дим: пуф-пуф-пуф-пуф-пуф...

...Сьогодні вперше я вимовив слово «Бомбей», а не Мумбаї¹. Нарешті я знайшов куток. У Кальяні, в кварталі Рамвар, досить далеко від вокзалу, де я працюю. Я найняв веранду. На ній я поставив своє ліжко. Місячна плата — п'ять рупій.

Першої ночі мені страшенно муляли пружини. Бо ж з Бгусавалія я тільки й прихопив, що вузлика з їжею та глиняну миску. На веранді було безліч комашні. Б'єш її, б'єш, а за хвилину налазить ще більше, ніж було. А вночі прибився якийсь приблудний пес і вмовився у ногах. Я лежав і в напівдрімоті розмірковував: яка ж усе-таки зручна верхня полиця у вагоні третього класу! Вентилятор, світло... Та й убиральня є. А тут пес, комашня і.... Вранці я побачив, що на околиці, неподалік від мого будинку, вишикувалося в чергу зо три десятки чоловіків та жінок. Я підійшов: виявилось, що якийсь меткий ділок збив і поставив там п'ять убиралень. Користування платне. Я й собі постояв у черзі, дослухаючись до розмов, а тоді плюнув і подався прямісінько на станцію. Поїзд Патханкот—Бомбей, на моє щастя, трохи запізнився. І тільки-но я опинився у вагоні, як відчув, що всі ці вигоди створені наче вмисне для мене. Поїзд вистукував колесами, а я сидів у ньому й počував себе невимовно щасливим... Дядько щоранку по півгодини чистить зуби тютюном з патокою. Виходить у двір і чистить. Батько розповідав, що це в нього така звичка: поки не почистить зубів, то, мовляв, до кінця не очищається його шлунок. У батька ж звичка щоранку пити чай. А в мене? Мені бракує тільки одного: цокотіння. І не треба мені ніякого чаю, ніякого тютюну з патокою. Уранці неодмінно трапляється якийсь поїзд, якщо не на Патханкот, то на Калькутту, і я сяду в нього...

Я підводжусь і сідаю. Нагинаюся вниз і озираю всіх. Я можу так довго сидіти і рідко коли стомлююся, але той,

¹ М у м б а ї — назва Бомбея мовою маратхі.

хто вперше їде поїздом, певно, стомлюється неабияк. І то швидко. А я вже звук, бо інакше хіба заснув би у вагоні, хіба мій шлунок працював би і хіба відчував би я голод? Коли поїзд мчить, то навіть у найбільшу спеку здається, ніби працює кондиціонер. Ох і приємний же цей прохолодний вітерець! А яке ніжне й лагідне проміння сонця за вікном! І зараз та дівчина в щільному сарі видається наче мармуровою. Обидві руки цілі, а на них годинник, браслети, долоні пофарбовані червоним. Я придивився пильніше: її блузку напевно шили для жінки з обома руками, але вона була без рукавів. Якщо в неї є руки, обидві руки, то навіщо вдягати блузку без рукавів? А може, вона збирається втратити їх... Чи мусить?.. Та годі вже. Для себе слід знати тільки те, скільки ти вже прожив років, пережив відчуттів... За одну ніч проживали по півроку навіть святі мудреці. В епоху бронзи поїздів не було, а то б і святі брали собі квиток, як і прочани. Шістнадцять тисяч, і тільки один поїзд... Та для стількох пасажирів треба було б он скільки поїздів... Аж дивно яюсь.

...У клубі на Карнак-брідж одного вечора влаштували розважальну програму. Вантажники вирішили й собі взяти участь, і я хоч-не-хоч мусив написати п'єску. І ось на сцені піднялася завіса. Місце дії — готель. Вісім стільців і чотири столи. В кімнаті четверо чоловіків: патан, сікх, бенгалець і один з прикордонного племені. І чотири жінки — мадраска, англоіндійка, гуджератка й уттар-прадешка...¹ Всі п'ють чай, потім зненацька спалахує суперечка, а тоді й сварка, і власник готелю Джанта Сінх намагається їх утихомирити. Патан кричить:

— Але ж, чоловіче, як ця задрипана гуджератка потрапила до нас, на Центральну залізницю, коли вона сама зі Східної...

Певна річ, невтаємниченому важко второпати все те, тож втручаюсь я і в мікрофон виголошую:

— Чоловіки — це патханкотський експрес, панджабський поштовий, калькуттський поштовий і прикордонний поштовий. Жінки: Джі Ті, Королева Декану, Летюча Фея і бенарський швидкий. А власник готелю — Джанта експрес!

Зриваються оплески, люди вибухають сміхом. Завдяки Джанта Сінхові суперечка залагоджується і на сцену

¹ Патани — одне з афганських племен; гуджератка — жінка зі штату Гуджерат; уттар-прадешка — жінка зі штату Уттар-Прадеш.

виїжджає один спільний состав з усіх тих поїздів: чах-чах-чах, чах-чах-чах... Який довжелезний поїзд, наче він має забрати всіх пасажирів. Ні, треба сказати начальникові станції, що для всіх бажаючих не знайдеться стільки спальних місць. І бачу, як наперед усіх виривається калькутський поштовий...

...До речі, про цей калькутський поштовий. Якось їхало молоде подружжя. Мабуть, обоє щойно побралися. Вона — в оксамитовому, гаптованому золотом одязі, він теж гарно вбраний, у розкішному тюрбані, вуса підкручені, в териленовому костюмі. І сіли вони в моє купе. Я виділив їм одну нижню й одну верхню полиці, а він вимагав у мене дві нижні. Та я відмовив йому, і тоді він попросив пасажира з нижньої полиці навпроти помінятися з ним. Мені яке діло, якщо пасажир згоден, то чого я маю заперечувати! Ігатпурі ще проїхали чи не проїхали, як мої пасажири полягали спати, і я ввімкнув нічне освітлення. А незабаром, коли прийшов у своє купе, то побачив, що молодята заставили весь простір між нижніми полицями своїми скриньками та валізами і влаштували собі широке подружнє ліжко. Спершу я хотів був підняти їх на ноги й добре вишпетити, або хоч пояснити, що так не годиться, але потім передумав. Сидів собі й дивився крізь вагонне вікно в темряву. Під оте безперервне: цок-цок-цок, цок-цок-цок-, цок-цок-цок...

...У Кальяні, в кварталі Рамвар, сьогодні й моя перша шлюбна ніч. За все життя, окрім хіба в дитинстві, я мало спав у кімнаті, тож почуваюся незвично. Ліжко, матрац, що дісталися мені від теці, та ще й дружина... Ліжко куче, вузьке, матрац плаский, погано напханий бавовною, а дружина... Та хіба побачиш її в темряві! Хазяїн навіть світла досі не провів. У зачиненій кімнаті смердить ніби здохлою мишею. Чи то, може, не здохла миша, а щось інше? Може, то олія, якою змащує собі волосся моя дружина? На превелику силу я добув якось ту ніч і лише вранці, коли відчинив двері, та ще вмився, відчув себе трохи свіжіше...

...Я слухаю... З Ігатпурі чути: там відправляється електро-воз, в нього зовсім одмінний звук. А я собі думаю: от люди і в дорогу беруть з собою і постіль, і дружину, та ще й вкриваються розкішними товстими ковдрами.

Я ривком опустив вагонне вікно:

— А провалився б ти!

Поштовий запізнювався і на вузлову станцію Пачора прибув, коли вже займався день. Молодята повставали й пили чай. Тепер я вже знаю, що воно за терилен: хоч ти цілу ніч проваляйся, він анітрішки не зімнеться. Я і собі неквапом попивав чай, але з таким відчуттям, ніби все ще дримаю під невгамовне цокотіння коліс. Тіло моє двигтить у такт двигтінню поїзда, як мриданг у руках дядька Ламбу. Але ж як мені поєднати цокотіння коліс, звуки мриданга під дядьковими пальцями з тим кущим ліжком у тісній задушливій кімнатці?.. Коли я лежу в поїзді, то мені неодмінно згадується куче ліжко, а коли лежу на тому ліжку, то щоразу охоплює непереборне бажання чути те дріботіння мриданга і невпинне цокотіння коліс...

Я допив чай. А наступного ж дня поїхав у Форт і за тридцять дві рупії і п'ятнадцять пайс купив териленову картату сорочку...

І сьогодні я в тій самій картатій сорочці. Та й усі дні, що я був у Бенаресі, не знімав її з себе. Аби захотів, то будь-якої хвилини міг випрати її, і вже до наступної зупинки вона висухла б, і знову вдягай. Але для кого це мені чепуритись? Якщо навіть у Курлу не спмагаюся поїхати в чистому, то що вже казати тут! Проходжу і в своєму білому піджаці. Поїзд собі цокотітиме й цокотітиме, а з тим цокотінням помалу минатиме й мій вік.

...Бгау, як і я, живе на Рамварі. Якось він підійшов до мене на вокзалі й запитусь:

— Ти що, їдеш сьогодні?

Я заперечую, а він знай допитується:

— Хіба ти ще лишаєшся?

— Ні,— відповів я,— просто сьогодні хочу як слід виспатись. Тож почекаю поїзда, що о пів на восьму, ляжу й посплю до Бгусавалія. Добряче висплюсь, а там пересяду на інший поїзд і повернуся назад.

Бгау засміявся:

— Невже вдома ліжко так тобі муляє, що виспатися не можеш? Хіба у вагоні верхня полиця пухова? Та ще й оркестр зверху!..

Я провів його на приміський і коли сів на свій поїзд, то ліг і відразу заснув так, наче після ярмарку, де збув конячину. Поїзд чаккотів, колеса цокотіли, а в моєму узголів'ї крутився вентилятор...

..Поїзд зупинився в Курлі. Там на пероні мене чекала дівчина, напрочуд схожа на ту мармурову статуетку, яку я

бачив на столі у свого вчителя. Ми з нею знову поїхали до Боріт Індії, що їх я називаю Дильдар. Як завжди, людей там — не протовпитись, сновигають туди-сюди. Вона прийшла з собою свою круглу скриньку для їжі, а в ній — смачні ласощі. Ми ледве втиснулися на переповнений моторний катер, бо зібралися цілий день провести на Елефанті. А зранку треба знову до роботи, ще лишилося чимало незвантажених вагонів. А то, чого доброго, наш старший, негідник, ще оштрафує за простій...

...Поки я розмірковував, катер заторохтів і рушив у море. Тах-тах-тах-тах. Ого, куди там цокотінню поїзда до цієї тріскотняви. Тож ми обоє мусимо кричати, щоб почути одне одного, наче аеродромні диспетчери кричать по радіо льотчикам: «Ви мене чуєте? Ви мене чуєте? П'ятдесят вісім! Так, п'ятдесят вісім! Бомбей — Делі!.. Так, Бомбей!.. Бомбей, Бомбей!..»

...Виспавшись, прокидаюсь аж під Бгусавалем. Поїзд саме гуркотить по мосту, і перед моїми заплющеними очима відразу постає безкрає Аравійське море, я бачу, як катер прорізає водну гладінь і тягне за собою пінявий слід, що все ширшає. А їй ще треба дістатися з Курли до вокзалу Вікторія, а потім встигнути на автобус... Якщо вже ти не встиг перехопити чогось у Кальяні, то не поїси і в Борібандарі. А в поїзді для цього є всі умови — до твоїх послуг вагон-ресторан. Тому я їду не приміським, а бенареським швидким. Навіть якщо ресторан зачинено, то є буфет — там можна з'їсти пристойний омлет чи котлету. А ні, то потерпи годину, а тоді сідай на панджабський поштовий і їж собі аж до Карнак-бріджа. От клятуший Карнак-брідж! І надало ж батькові зробити мене службовцем товарної станції. А тепер те й роби, що відсовуй двері товарних вагонів... Та ще коли вони з цементом. Піднімай засуви, зривай пломби, відсовуй двері, і поки отак попоходиш від вагона до вагона, то на чорта стаєш схожий. Треба їхати в Курлу, а ти весь у цементі. Але трохи якось обтрусись, сідаєш у калькуттський і їси там до Кальяна. А їжа в цьому поїзді — гідота. Коли ночую на тому кудому ліжку, то треба неодмінно добре наїстися, зате коли сплю в поїзді, то можу перебиватися день на самих воді та хлібі.

...До Багу приїхав приятель — провідати його, погомоніти. Та й, певно, заодно і Бомбей подивитися. Сіли грати в кар-

ти, і я виграв у нього по всіх пунктах. На radoщах я запропонував йому:

— Може, пообідаєш зі мною о пів на дванадцятую?

— А де?

— У панджабському поштовому... Такою смакотою почастую тебе, що ну...

І от ми з ним сидимо, обідаємо. А він, кладучи в рот шматок за шматком, вражено допитується:

— І це ти щодня тут їси?

— А чом би й ні, друже,— відповідаю я, з насолодою поглинаючи страву.— Колеса цокотять, а я собі налягаю.

Поїзд виривається з вузької улоговини: я припрошую гостя брати ще, не соромитись, бути наче у себе вдома. А потім кидаю буфетнику, так, ніби загадую матері:

— Поклади-но ще трохи зелені.

— Але ж щодня їсти в такому ресторані...— не вгаває мій гість.

— І не тільки їсти в ресторані, а й спати тут, умиватись і...— Я вже тихіше додаю: — У вбиральню ходити.

Він вибухає реготом — його несамовитий сміх і цокотіння коліс, немов хтось вибиває на мридангу шалений дріб: тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та...

Зненацька цокотіння поїзда, що вихопився на поворот, погучнішало. Знову якийсь міст: гур-гур-гур-, гур-гур-гур, гур-гур-гур.

Знову міст.

На шибці миготять тіні, чіткі, наче вирізані ножицями. І кожна тінь тоне в гуркоті, а гуркіт і собі стає тінями, що витанцьовують на вагонній шибці.

Я злажу з полиці й притуляюсь до вікна: дивлюся під міст, на довколишній пісок, шукаю річку. І річка біжить, і я біжу, але річка — це вода, а я — це поїзд, у якого є сила, є стрімкість і є гальма. А в річки є хвиля, є плін, є течія...

Голосне гуркотіння хилилає мене: гур-гур-гур, гур-гур-гур. І гуркотінню тому, здається, немає кінця... Яке ж у мене незоре дитинство, але навіть часточка його не стала минулим. Немає в ньому жодного дня, щоб спалахнув і засліпив мене, жодної такої миті, яку я вважав би пропащою. Те все зі мною й досі, моє власне, немов перша платня. Але ж тоді я був просто глиною, піддатливою глиною, з якої чиясь рука ліпила, що хотіла. Отого мене, що зараз пролітає мостом через широкий Сатледж.

Остання, наче вирізана ножицями, чітка тінь майнула на шибці, поїзд подолав поворот, і колеса вже повертаються до своєї звичної пісні: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Приміський поїзд Бгусаваль — Бомбей. Вагон напхом папханий продавцями зелені, а мати лежить на верхній полиці й голосно стогне: в неї страшенно болить у животі, наче хто роздирає його зсередини. Поїзд цокотить і цокотить, а тоді зненацька розлягається пронизливий паровозний гудок, мовби хто гострим пером прагне закарбувати в довколишній землі, в просторі свій голос. І ще здається, ніби хтось виписує всі ці річки, канали, гори, пагорби, долини, пустелі, поля, токи, дерева, вигони, села, перони, що трапляються по дорозі, а паровозний гудок підсумовує все те, засвідчує. Цок-цок-цок, цок-цок-цок, а тоді знову пронизливий свисток, немов то поїзд приклався губами до моїх вух і щось нашіптує. А батько стоїть біля матері й гладить її по голові, заспокоює: «Потерпи, от-от буде Чалісганв. А Джальганв ми вже проїхали, і Шірсолі, і Махсавар, і Махеджі, і Пардгаре, і Пачору проїхали теж. Години за дві я доставлю тебе в лікарню...»

Коли поїзд проїздить мостом, гуркотіння удвічі дужчас: гур-гур-гур, гур-гур-гур... А тоді зненацька починає стихати, віддаляється, наче літак у небі, тоне, тоне, аж поки зовсім розтає у високості. Раптом мати голосно скрикує: «Ой боже!» — і починає щосили шкрябати груди й совати ногами. Батько злякався, пасажирки відходять і стають осторош, тільки якась бабуся підходить до матері і силкується заспокоїти її.

— Не бійся, невістонько, не бійся!

Але мати кричить. А я сиджу у матиному животі й слухаю цокотіння поїзда. Якщо воно здатне дійти до мене через стільки перепон, то чого б і не послухати!

І поки я під те цокотіння повторював у матиному животі: зараз я вийду, зараз я вийду! За-раз ви-йду, ви-йду, ви-йду. За-раз, за-раз, як зненацька наче хто увімкнув спершу яскраве світло, а тоді сліпучу люстру. І знову-таки під невгамовне цокотіння я заходжуся криком: «Уа, уа, уа!» Поїзд вихоплюється на міст, знову чується оте «гур-гур-гур», «гур-гур-гур»; наче якшійсь поїзд з велетенськими колесами летить над мою головою, і я кричу ще дужче: «Уа-а, уа-а, у-а!» Наче силкуюсь перекричати і те цокотіння поїзда на мосту.

І коли мені доводиться заповнювати анкету, перо завжди

завмирає перед графою: «Місце народження», і відразу постає в уяві поїзд: він дає гудок і відходить від перону, бгусавальського перону... І ручка починає цокотіти між Джальганвом і Пачорою: цок-цок-цок, цок-цок-цок. Шірсолі... Махсавар... Махеджі... Пардгаре... І знову якийсь голос питає мене: «Де ж ти народився?» І тоді ручка рухається до одного ранку, до лісу довкола, до мосту, до поїзда, що мчить, до вагона третього класу і застигає на дерев'яній полиці... Цікаво, як уперше розплющені оченята сприйняли краєвиди, що пропливали за вагонною шибкою? Як мої маленькі вуха сприйняли безугавне цокотіння, що проривалося крізь оглушливий гуркіт? І яка ж мені стала близька й рідна та тверда полиця у вагоні третього класу, де я народився...

Я знову вкрився ковдрою, а поїзд починає стихувати хід. Спитати б, що за станція, але не хочеться... Як не хочеться думати й про те, що я повертаюся... Але звідки мені знати, чому я повертаюся?

Перехилившись з полиці, виглядаю у вікно — знову зелений схил, знову якась річка, знову якийсь міст...

Прокинувся я досить пізно, тож лежав собі й думав, що треба відкинути ковдру, перехилитися вниз і спитати, де вже ми або принаймні яка була попередня станція. Але очі не хочуть розплющуватися: відчуття — ніби після пропасниці, здається, ти легесенький, мов пір'їна, але це омана, бо тільки ворухнешся, як відчуваєш, що ти вкрай знесилений. Я ще, певно, додивляюся сон, бо перед очима постають якісь дві руки — і цок-цок-цок, з'являються якісь чотири буйволи — і гуп-гуп-гуп, важко йде, спираючись на милиці, якийсь чоловік — і відразу ж пронизливий гудок — і-і-і, і-і-і. Годі щось роздивитися, бо все розпливається, годі розібрати до пуття хоч один звук... Я лежу у вагоні, а поїзд мчить: цок-цок-цок, цок-цок-цок... Я відрізаний навіть від дійсності, і тому, певно, раз по раз мені кортить схилитися і запитати, яка наступна зупинка...

Йдеться до ранку, і мені раптом згадалася одна моя подорож. Поїзд зупинився в Курукшетрі. А я, мов той воїн Арджуна на своїй бойовій колісниці, сидів у вагоні. Поїзд стояв, наче бойова колісниця між двома ворожими військами — Пандавів та Кауравів...¹ Потім він рушив, і у вагон

¹ Пандави і Каурави — два роди, війна між якими описана в «Махабхараті», давньоіндійській епічній поемі.

зайшов сліпий жебрак. Мій погляд прикипів до його очей, невидючих і тьмяних, і мені здалося, ніби мій батько у ванній і, миючись та хлюпаючись холодною водою, декламує співучим голосом рядки з «Махабгарати». А за вагонною шибкою Курукшетра. Та сама, де відбулася битва, змальована в «Махабгараті». Битва між Пандавами і Кауравами...

Я здригнувся: сліпий жебрак уже переді мною... А за вікном тим часом пропливає Курукшетра.

Я заплющив очі, а поїзд набирає швидкість: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Паніпат.

А ось і Паніпат. Перша паніпатська битва, друга, третя. Аж дивно, що після такого побоїща тут могло що-небудь вирости. А ти ж ба, які ніжно-смарагдові поля простяглися між Курукшетрою та Паніпатою, які могутні височать дерева і нема вже ні Ібрагіма Лоді, ні Бабура, ні Хумаюна, ні Акбара...¹ А той сліпий жебрак усе не відступається, просить милостині своїми каламутними очима. Але я навіть не дивлюся в його бік і натягую ковдру. Сліпий! Сто синів сліпого царя. А в тих ста синів осліплене безоке військо. І все воно стоїть зараз у моєму узголів'ї. А батько все мисться та мисться і, декламуючи, дійшов уже до четвертого розділу «Гіти»... Я рвучко підводжусь на полиці й сідаю. А тоді зляжу вниз. У спину щось кольнуло, і я ойкнув від болю. Оговтавшись трохи, підійшов до вікна і побачив: уже Новий Делі!

Знадвору долинає гамір, галасують пасажири, що сходять тут і сідають, а я видивляюся на Новий Делі. Це молоде, сучасне місто, тому до назви «Делі» додали ще одне слово — «новий». А старий Делі отам, далі, — брудні, вузькі вулички й наче попідрізувані гострим лезом бананові пальми...

Але зненацька та картина пливе й зникає.

Ще одна ніч на колесах. Вагонна лампочка знову сіє тьмяне жовтаве світло. Кожен, хто сідає у вагон, прагне зайняти спальне місце, а хто не встиг, той спить сидячи або як може. По самих позах людей можна безпомилково визначити пору ночі... Але звідки виїхав мій вагон і куди він мчить? Перед вікном станція, за нею буде подвір'я, а ще

¹ Ібрагім Лоді — останній правитель делійського султанату. 1526 р. під Паніпатою зазнав поразки від Бабура (1483—1530), засновника держави Великих Моголів в Індії. Хумаюна, Акбара — нащадки Бабура, правителі Могольської імперії.

далі пристанційна територія. Певно, до поїзда причепили ще один вагон, бо гримнув раптовий удар і нас різко штовхнуло. Ще мить — і станція лишилася позаду. А я думатиму про неї. Це можна робити довго: без кінця. Теперішнє таке маленьке й тісне, і, мабуть, саме тому ми воліємо минулого. Щойно отой сліпий жебрак був тут, і вже його нема, зійшов. А поїзд вистукує далі: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Ті проводи надовго закарбувалися в моїй пам'яті. А надовго тому, що таких проводів мені ніколи й ніде не випадало ще бачити. То не були такі проводи, як буває, коли, скажімо, їдеш приміським з Курли в Кальян: на пероні махають хусточками, витирають сльози, а ти сидиш у вагоні і ніяково посміхаєшся. У тих проводах було щось більше, щось зворушливіше. Але водночас вони були й трохи дивними, бо на них прийшли всі мої товариші по роботі і навіть мій начальник. Мене саме перевели на вокзал Вікторія, і коли я вдягнув, як належало залізничному контролерові, білий піджак, то злість на батька, що доти пекла мені груди, трохи вляглася і сам я вже дивився на себе з деякою повагою. Та й чого приховувати: я радів, що вирвався нарешті з тієї клітки, з того клятого Карнак-б'їджда, втік від складського гуркоту та брязкоту і тепер міг вільно сісти в будь-який поїзд, їхати в ньому скільки завгодно, спати і їсти. Мабуть, заводієм тих проводів був не хто інший, як Бгау, бо він знав мене найближче. Вони не попередили мене, що це будуть проводи, просто сказали, щоб на шосту вечора я чекав їх на вокзалі Вікторія. Мовляв, посидимо, погомонимо. І, як не дивно, вони зійшлися всі й повели мене на бенареський. Поїзд рушив, зацокотіли колеса, Бгау підвівся із свого місця і мовив:

— Любі мої товарні колеги, у нас усіх сьогодні радісна і водночас сумна подія. Один наш вельмишановний товариш випурхнув із нашої клітки...

Усі засміялись, а Бгау вів далі:

— Воно, звичайно, добре, що наш хороший друг спекався марудної роботи на товарній станції і став контролером. Тепер він може подорожувати навіть без проїзного, і його пускатимуть навіть тоді, коли у вагоні немає жодного вільного місця. І прощальну учту ми влаштували так незвично тому, що нашому колезі страшенно подобається життя на колесах, що він не може обійтися без подорожей... Зичимо йому, щоб усі найзначніші для нього події сталися в поїзді.

Начальник гучно зареготав, а мої дотеперішні колеги увінчали мене гірляндою з живих квітів і заплескали в долоні.

Я підвівся, подякував їм усім, а тоді додав:

— Я вдячний вам за таку прихильність до мене, за вашу приязнь і згадуватиму про це довго. Я йду від вас, переходжу з однієї клітки в іншу, бо мій перехід з Карнак-бриджа на вокзал Вікторія не що інше, як зміна кліток! Я цілком приймаю побажання Бгау, щоб усі найважливіші події в моєму житті відбувалися саме в поїзді; цього прагну і я. І якщо вже мені з якоїсь причини не вдасться відгуляти свого весілля під цокотіння коліс і чакання паровоза, то принаймні волів би, щоб на колесах минула хоч моя перша шлюбна ніч!

Начальник гучно заплескав у долоні, і мій жарт потонув у дружних оплесках. Поїзд саме вихопився на міст: гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур. А ми сиділи у вагоні-ресторані й наминали їжу...

А сьогодні я ще не мав у роті й ріски. Лікар каже, що мені не завадило б трохи поголодувати, тоді вже напевне покращає. А був же час, коли я безперестану жував що-небудь їстівне — від арахісу й до самоси¹ включно. І був так само невіддільний від поїздів, як прикріплена до вагона табличка: «Ця залізниця — власність індійського народу».

...Коли ти роздивляєшся вітрини розкішних крамниць у Форті чи на кроффордському базарі, а купити неспроможний нічого, бо в тебе порожні кишені, то життя здається не дуже привабливим. Зате коли в твоїх кишнях повно грошей і ти прицінюєшся до наручного годинника чи приміряєш якесь взуття або сорочку...

Кишені мої завжди порожні, і я тиняюся між крамницями без діла, просто так. Зате потім на своєму куцому ліжку або на роботі починаю згадувати речі, які мені припали до вподоби, і тоді всі крамниці у Форті я переставляю по-своєму: книгарні ставлю на першу колію, наче двадцять сьомий бенареський. На другу колію ставлю шостий поїзд, бо він для мене уособлює крамниці з трикотажними виробами. А тоді даю протяжний гудок, і обидва ті поїзди рушають.

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Наче за помахом чарівної палички. Ще хвилину тому той пив чай, той був у вбиральні, а тільки підійшов поїзд, усі

¹ С а м о с а́ — трикутний солоний пиріжок.

вже на пероні. Ніхто ні з ким не свариться, не сперечається — кожен має квиток, де зазначено вагон і місце. Усе влагоджено й поставлено на свої рейки. Подивився збоку — і здається, що то не люди, а автомати. Поїзд зашпів і зупинився, одні пасажери хутенько вийшли, інші зайшли, він сіпнувся і рушив далі... Як ото в ліфті, коли він несе тебе вгору, а тоді раптом зупиняється і в тебе з'являється на мить відчуття, ніби ти падаєш. Точнісінько таке відчуття у мене.

...Той день я пам'ятаю виразно, до подробиць. Над Рамваром стояла біла хмаринка: вона не пливла, а мовби застигла на одному місці. Спека майже не відчувалась, і, певно, саме тому всі здавалися такі радісні й бадьорі. Як і щодня, о десятій ранку я мав з'явитися на вокзал Вікторія по дорожній лист. Підійшов мій поїзд, я сів у нього разом із своїми колишніми напарниками по товарній станції і навстоячки почав ґрати в карти. Коли ми догравали перший кін, поїзд під'їхав до Курли, і біля виходу товпилися ті, кому треба було тут сходити, бо в Курлі така коротка зупинка, що не порахуєш і до тридцяти, як він рушає далі. А на руках у мене якраз перебір: дісталися дві дами, а вистачило б і однієї... І цієї миті з натовпу, що вирував коло входу, почувся голос:

— Будь ласка!

І був він такий жалібний та благальний, що й передати не можна. І відразу почулося знову:

— Ну, будь ласка, допоможіть!

Я кинувся в натовп і допоміг їй піднятися у вагон. Ця маленька пригода сталася так блискавично, що я і сам не встиг отямитись. Дівчину зросив рясний піт; в одній руці вона тримала бляшану скриньку для харчів, а в другій — папку; на папці була золотиста емблема — дві долоні, складені лотосом, а між ними палав світильник. Тож і не дивно, що з тим усім їй таки важко було вхопитися за поручень і зайти у вагон. Я взяв у неї скриньку, і її обличчя осяялося вдячною усмішкою — наче спалахнув ще один світильник. Тут будь-хто здогадався б, що вона не корінна бомбейка, бо справжні бомбейки так не сідають, вони ніколи не звернуться до тебе так благально й жалібно: «Будь ласка!»

— Чого ж ви не сіли в жіноче купе?

— Та там ще більша тиснява!

— То сідали б у перший клас.

— А в мене проїзний тільки в третій клас.

— То й що? Адже можна доплатити!

— Але у мене обидві руки зайняті — в одній скринька, а в другій — папка.

— А ви поклали б усе в торбину, і тоді одна рука вивільнилася б.

— А папка помнеться!

Це втрутився Бгау, який, виявляється, витріщився на нас обох. Як воно сталося, що мої карти опинилися в його руках? Мабуть, або я, коли підсаджував дівчину, сам передав йому карти, або ж він забрав їх у мене. Тільки й пам'ятаю, що мені дісталось дві дами, хоч цілком вистачило б однієї або принаймні валета... Валетом для мене зараз став Бгау. Я й не зоглянувся, як позаду лишилися всі зупинки і поїзд прибув на вокзал Вікторія. Мої товариші по товарній станції зійшли ще на Мечеті. «Королева Декану» запізнавалась, а хмаринки, яка стояла над Рамваром, уже не було видно, вона лишилася далеко позаду.

Дівчина дуже поспішала.

— Мені ще треба встигнути на автобус, — пояснила вона. — А то спізнюся на роботу.

Перш ніж я щось сказав, вона побігла вниз сходами, що вели на привокзальну площу.

Я намагався пригадати, в якому ж сарі була вона. Якого кольору була на ній блузка? З косою вона чи підстрижена? Гуджератка вона чи ні? Запам'яталося мені тільки її трохи вилицювате, спітніле обличчя та широко розплющені очі. О, згадав: блузка в неї глуха, під горло! Так носять у Пунені. А чи справді там такі дівчата? Обидві руки в неї були зайняті, а руки, як у тієї статуетки, що її я бачив на столі свого вчителя в краватці, наче мармурові — білі-білі, точнісінько, як з мармуру. Різниця лише та, що в цієї руки цілі, а статуетка без рук. Руки?! Таж і на її папці були зображені руки, точніше, долоні, а між ними якесь ніби обличчя; ні, не обличчя, а світильник, палаючий світильник...

Мій погляд несамохіть перебіг по сходах, що вели до виходу, потім ковзнув по двадцять сьомому, по приміському. І раптом я зауважив, що її скринька у мене в руках! Ото квапилась дівчина, що навіть про скриньку свою забула! Я мерщій кинувся за нею навздогін, та коли прибів на автобусну зупинку — у черзі її не було. Побачив тільки двоповерховий автобус, що віддалявся; певно, сіла на нього.

Встигла, мабуть. А чи не вона на другому поверсі? Справді, там ніби стоїть якась дівчина...

Але нічого вдіяти я вже не міг...

...Поїзд мчав і мчав: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок... Усі сплять, тільки я час від часу виглядаю зі своєї верхньої полиці вниз... Кругла, начищена до блиску скринька, з високою ручкою. Я відкрив її — три маленьких хлібці-чапати, лимонна підлива. Та ще в пакуночку сіль...

Я взяв один хлібець, оглянув його — моя мати, коли пекла чапати, щедро підсмажувала їх на маслі, так, як я любив. А ці сухі, черстві. Сіль загорнута в клапоть газети, помережаної в'язью урду...¹ Мабуть, я ніколи вже не забуду того, що лежало в тій скриньці...

— А ти, друже, хитрун. Казав, буцімто в поїзді і спиш, і їси, а сам береш у дорогу скриньку з їжею...

— Та ні, просто...

Я побоявся, що він зазирне всередину і побачить хлібці, підливу та сіль, отож квапливо поставив скриньку в куток полиці і перевів розмову на інше.

Він нарешті пішов, і я знову відкрив скриньку, витяг хлібець, розламав його. Ого, як зачерствів, аж кришиться! І на кожному хлібці мені чомусь ввижається світильник. Поклав у рот два шматочки й насилу проковтнув; у горлі так задерло, що довелося випити води, щоб їх проштовхнути. Я набрав повну склянку і, запиваючи водою, з'їв усе, що було в скриньці. Потім витер скриньку тим клаптем газети на урду. Оце й уся пригода. Пам'ятаю, що коли я жував і насилу ковтав ті черстві хлібці, мені ввижалося, що на тій бляшаній скриньці блищать рясні краплі поту, як і на обличчі в дівчини...

От-от промайне ще якась станція. Як же довго тягнеться час, коли прагнеш швидше добутися якогось місця! Не збавну, спимо ми чи не спимо, бо наше спання мало чим відрізняється від неспанья. А поїзд мчить собі далі. То й нехай мчить.

...Я собі стояв, поринувши в думки.

— Ви?! Ви?!

Вона відразу ніби й не впізнала мене. Я був у білій форменій одежі, на голові капелюх. Я широко всміхнувся, бачачи, як вона сторопіло дивиться на мене.

¹ Мова урду має арабський алфавіт.

— Ось візьміть вашу скриньку.— І я простяг їй скриньку. Вона ніби трохи збентежилась. Проте скриньку взяла — мовчки, без жодного слова.

— Ви тоді так поспішали, що й забули про неї. Певно, цілий день сиділи голодні?

— Та ні, я там попоїла. От тільки непокоїлась, що своєю скринькою завдала вам зайвої мороки.

— Яка там морока! Я її носив з собою, просто прибрав, а оце прихопив з собою. Думав, якщо зустріню, поверну.

— То ви її не відкривали?

— А чого я маю відкривати? Скринька ваша, вам її і відкривати.

Вона повеселішала, мабуть, повірила, що я не бачив її черствих хлібців... Я дивився на неї і намагався збагнути, як же той сухий, черствий шматок іде їй у горло?... А сарі в неї з чорною облямівкою... Окантована блузка... Дві чорні сережки... Чотири браслети... І більше нічого. На тій мармуровій статуєтці теж нічого не було...

— Цим поїздом ідете?

— Так, цим.

Її погляд зупинився на табло відбуття поїзда, потім перебіг на табло, що показувало час. Тоді зайшла у вагон і сіла біля вікна, уникаючи дивитись на мене, позирала вбік. Вона, певно, й не відчуває, яка подія сталася сьогодні в нашому житті! А може, й відчуває... Чи не помітила вона мого волосся? Бо хоч я ще й молодий, але воно в мене вже з просивиною. Краще б посивіло зовсім. А втім, не так воно, може, й погано: білий піджак, білі штани і сиве волосся! Батько вже кілька разів просив дядька дістати мені якийсь засіб, щоб приховати сивину, але я і слухати не хотів. Подумки відповідав батькові, що я службовець товарної станції, і коли волосся передчасно сивіє, то не так воно й погано. Бо тут хто завгодно посивіє... Але тоді, поспішаючи, вона навряд чи встигла розгледіти мене як слід. А зараз я в капелюсі.

Поїзд дав гудок, і перон поплив назад. Я глянув на неї у вікні, спіймав усмішку, що призначалася мені, і помахав рукою. Але вона не помахала у відповідь — обидві ж її руки були зайняті...

Поїзд набирав ходу. Я і тепер пригадую ту миттєву усмішку. А треба б зробити ось що: дістати з кишені хустинку і витерти з тієї усмішки пил, що назбирався за цей час. Бо

відтоді на ній назбиралося таки чимало пилу — і курлавського, і кальянського...

Щоб витерти той пил, у мене попереду ціла ніч. А ціла ніч тому, що цілісінський день я спав. Зараз у вагоні всі сплять, і тільки я не сплю. Поїзд шалено мчить, а у вагоні тільки миготливе, тьмяне, аж якесь хворобливе світло — і я: ми обоє не спимо, всі ж інші сплять. За вікном нічна темрява, і в тій темряві поїзд, що їде через сонний ліс, здається, гуркоче ще дужче: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Я сиджу в поїзді, але не сплю, — в моїй свідомості проноситься інший поїзд. Укриваюся ковдрою, бо раптом відчуваю, що мені холодно... А тому пасажирові треба зійти в Агрі, тож і він не спить. Боїться, що засне і проїде свою зупинку. А в мене все навпаки: я не сплю, і мені ніде не треба сходити, проїжджаю собі зупинки. А події стоять, і з'являється відчуття, що в руці у мене білий перонний квиток — символ чекання...

Знову якийсь міст: гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур.

Тієї ночі поїзд уже давно промчав через міст, але мені здавалося, ніби він гуркотить по ньому. Оглушливе гуркання, а ще оглушливіші — думки в моїй голові. Поїзд мчить по прямих рейках, тож і помітно, що він рухається вперед. А мої думки рухаються колами — коло за колом, коло за колом. І одне коло змикається з іншим...

...Солодкі видива про ту біломармурову дівчину... неповторний смак її хлібців... незабутня мить, коли повертав їй скриньку. Ось вона приходить додому, відчиняє її і... Їхала й думала, певно, от зараз сяду і з'їм чапаті, що спекла вчора вранці, чого їм пропадати. Мабуть, узяла тацю, набрала й поставила перед собою склянку води, думаючи: ну-ну, скринька, де ти тільки не побувала — і на вокзалі Вікторія, і в двадцять сьомому... Мабуть, відчинила скриньку — кришка з ледь чутним дзенькотом відскочила... А там — мигдалевого кольору розсипчаста халва, фісташкові горіхи, шафран... Мабуть, одну мить спантеличено думала: як же це хлібці стали халвою?.. Тоді, може, дивлячись на халву, задумалась: що ж він за один, котрий поклав халву? І навіщо поклав? Тоді, певно, поклала грудочку в рот, поворушила її язиком, натиснула. І, мабуть, смакуючи ту халву, несамохіть кидає погляд на себе в дзеркалі. І думає: завтра, о цій же порі, що й сьогодні, сяду на той самий поїзд, у той самий вагон...

І, сідаючи, так само звернуся до нього: «Будь ласка, допоможіть!», а він вихопиться назустріч, подасть руку й допоможе їй зайти до вагона. Ми станемо одне проти одного, і він мені скаже: «Добридень!» Тільки одне це слово... А якщо вона сприйме все трохи інакше? Чи не може бути такого, що коли кришечка з легеньким дзенькотом відскочить, то її очі зблиснуть гнівом... брови насупляться, і вона обурено скаже: «От негідник, мої хлібці ум'яв, а натомість поклав якусь нікчемну халву!» А тоді викине ту халву в помийницю, ще й стане думати, як би помститися.

Чого тільки не передумав я тоді. І тільки починав думати про неї, то забував про все. І, коли б не думав про неї — чи тоді, чи тепер, — відразу перед очима постає її сарі з чорною облямівкою, що розвівається на пероні. Щодня мій шлях пролягав з Курли до вокзалу Вікторія або якщо я не грацював, то з вокзалу Вікторія до Курли... Тепер я пригадую, що в ті дні, тільки-но починав думати про неї, мене охоплювало відчуття, ніби моє волосся з сивуватого знову стає чорним. Принаймні я геть забув про сивину. Теперішнє для мене означало чорне волосся, минуле — сиве волосся...

Заглядаючи в найдальші закутки пам'яті, я зразу відчував присмак тих хлібців, чув неповторний запах маринованих овочів.

А за вагонною шибкою темрява, нічого не видно, тільки чується невгамовне: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...То була ніч безмежного чекання, то була ніч незборимого бажання і прагнення дізнатися, як вона поставилася до того, що я поклав у її скриньку ласощі! Що ж вона подумала?..

Думки проносилися з подвоєною, потроєною швидкістю, і годі їх було зупинити.

Як і щодня, ми сиділи в вагоні: догравали кін, якому судилося бути вічно недограному. Я не стежив ні за грою, ні за тим, що відбувалось у вагоні, тож сміхотворно й ганебно програвав. Вся моя увага була прикута до зупинок, я ретельно перераховував їх — Дгакуралі... Домбібалі... Діва... Мумбара... Тхана... Мулунда... Гхаткопар і... і Курла! Я й не помітив, коли і як опинився біля виходу, зійшов спершу на приступку, а тоді й на перон. Поїзд відразу рушив... Вона ж знала, що я їжджу в цьому вагоні, то чого не прийшла? Мала б прийти! Таки, мабуть, розсердилася за ту халву.

Я, мабуть, трохи поквапився і втнув непрощенну дурницю. І навіщо було так поспішати?

Після цього всі зупинки самі пролітали повз мене, а не я повз них. Мені вже не було до них аніякісінького діла...

— ...А я шукаю вас.

Вона простувала до мене від жіночого купе. Знайома мені скринька для їжі в одній руці, а в другій — та ж папка з двома долонями і світильником. Тільки замість сарі з чорною облямівкою на ній було червоне сарі. І червона блузка, і червоні браслети...

— Ви мене шукаєте? Навіщо? Я ж повернув вашу скриньку!

— Так, повернули ще вчора. Але я хочу знову віддати її вам.

Вона сказала те якось гарячково, ніби аж невдоволено, що спершу я навіть розгубився.

— Візьміть і спорожніть її, а ввечері повернете...

Я песамохить простяг руку і взяв у неї скриньку. Отже, повертає назад мою халву...

Мені захотілося вибачитись перед нею, пояснити, що ту халву я поклав з дурного розуму, але натомість я лише стримано кинув:

— Що ж, гаразд. Але краще вже я спорожню і віддам її вам зараз.

Коли я підвів погляд, вона вже збігала сходами вниз, до виходу, а за нею лунав легесенький, мелодійний дзвін. Певно, від її браслетів...

Я сторопіло дивився їй услід...

...Коли я розкрив скриньку, очі мої радісно спалахнули: я спершу навіть не повірив. Там лежали такі самі три хлібці, але вже свіжі, запашні, щедро просякнуті маслом. І ще підлива, і мариновані овочі, і сіль, загорнута в пакетик, помережаний такою самою в'яззю урду.

Ще ніколи в житті, мабуть, не був я такий щасливий. Ніби після затьяжної нестерпної задухи раптом набігли хмари й розродилися рясним життєдайним дощем, а я підставив цілощому потоку своє спрагле обличчя. Хтось сідав на поїзд, вокзальний годинник відбивав час, двоє закоханих стояли, пригорнувшись одне до одного перед прощанням... Галасливий перон раптом став для мене океаном, а в тому океані на маленькому човнику під одним вітрильцем — я. Човник той ущерть, по віндя, засипаний запашними квіта-

ми, а пориви вітру такі несамовиті й поривчасті, що от-от, здається, перевернуть мого хисткого човника...

Мене легенько похитує, наче в човні. Коли поїзд виходить на поворот, кожен пасажир відчуває це: сон тих, що сплять, зненацька уривається, мов нитка, а ті, що не сплять, занепокоєно озираються. На повороті гуркотіння поїзда зовсім інше, а тоді звук починає входити в своє звичайне русло: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Ми обоє повертаємось назад. Сидимо поряд, майже виритул одне біля одного: вона трохи затрималася на роботі, тож довелося доплатити й сісти на швидкий.

— Взагалі в мене сьогодні відгул.

— А коли ж у вас бувають відгули?

— Та будь-коли. Власне, вони мені ні до чого. Якби трапилася робота, я б залюбки їх не брала, а працювала б день і ніч. А ви де живете?

— У Кальяні.

— Зовсім недалеко.

— Хіба?

— Авжеж. От Касара, Ігатпурі — то вже далеченько.

А тоді запитала:

— У вас, певно, там гарний будинок?

Я засміявся, згадавши квартал «І» в Рамварі й веранду, на якій стояло мое куце ліжко. Ледь не зірвалося з язика, що в мене тільки і є одне ліжко, та й то на ньому доводиться спати, підібгавши ноги, бо воно закоротке для мене. Але вчасно похопився. Чомусь подумалося, що, сказавши правду, я можу її прикро вразити, вона ж, певно, гадає, у мене там бозна-які хороми.

— А ви завжди стоїте при вході?

— Ні, тільки коли попросять підмінити когось. А так здебільшого в спальних вагонах їжджу. Може, доведеться стати до роботи вже завтра. То повернуся назад аж через три дні...

— Аж через три дні?

— А що?

Наші запитання наче зіткнулися в повітрі й відскочили в різні боки. Ще малим, граючись у поїзд, я не раз намагався уявити, як це воно, коли на повній швидкості зіткнуться два поїзди.

І я, і вона посміхнулися.

— А звідки ви? — поцікавився я.

— З Пунена. Там живе мій батько.

— А ще хто?

— Двоє братів, три сестри.

— І що ж поробляє ваш батько?

— Він на пенсії. Через це мені й довелося шукати роботи. Цього року вивчилася на друкарку. Мій дядько по матері живе в Бомбеї на Малабарі, то це він і влаштував мене на роботу.

— А в Курлі що у вас?

— Там я наймаю кімнатку...

От уже й Курла!

Вона зійшла. Я помахав їй рукою, прощаючись, але вона мовила:

— І ви зійшли б! Поп'єте чаю, а тоді сядете на інший поїзд!

— Та ні, мабуть, поїду.

— А може, зійдете?

Поїзд уже рушив, але я зістрибнув з нього. Люблю стрибати з поїзда, що набирає швидкість! Занесеш із приступки одну ногу по ходу поїзда, стрибнеш, пробіжиш трохи за інерцією і на мить навіть швидше, ніж твій вагон... І на якусь мить тебе охопить відчуття, ніби ти на дзизі, що шалено крутиться...

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Я намагаюсь відвести погляд від цього цокотіння. Бо очі мої наче витягають з-поміж нього якусь сітку й вона застеляє переді мною все. І тоді я бачу тільки одне-єдине — ту сітку.

...Ліжко, застелене синім покривалом. Маленький столик, накритий скатертиною із зображенням на ній зайцем. Така ж маленька ваза, в якій вона тримає свої папери.

— У вас тільки одна кімната?

— Та мені і її забагато! Хоч і не хотілось, але мусила залишити батька та братів із сестрами й перебраться сюди. Батько влаштував мене тут і поїхав назад.

— А чого ж ви не заберете їх сюди?

— Хіба ж ми тут проживемо усі? Дома все-таки легше, і я час від часу посилаю їм якийсь гріш. Братам ще цілих шість років учитись, а сестри зовсім малі...

— То, виходить, ви єдина годувальниця.

Вона заходилась розпалювати примус.

— Чайник доведеться ставити двічі,— мовила.— В нього входить тільки півтори чашки води.

— Пусте, поділимося якимось.

Але, крім чаю, вона почала готувати й страву. Примус страшенно шипів, тож якби я навіть щось казав їй, вона нічого б не розчула в тому шипінні та свисті.

Страва трохи підгоріла, а в чаї було малувато цукру, але на колір він був як мрамур, і обидві руки в неї були цілі, і обоє очей її були видющі. Я дивився на неї: на її обличчя, на пуненські вилиці, на її руки до ліктів, на дві маленькі ніжки і на вузьку смужечку голого тіла між сарі й блузкою...

...Звичайний чарч-гейтський натовп. Без кінця підходять і відходять поїзди. Стільки народу, що не протовпишся. Усі поспішають, усі заклопотані, нікому ні до кого немає діла, кожен знає тільки себе.

— І чого це вам подобається Чарч-гейт?

— Бо тут завжди людно. І ніколи не вщухає гармидер і галас. Гуркочуть поїзди, які надходять і відходять, і ще хтозна-яка мішанина всіляких звуків.

— А до чого ж тут ми?

— Якби ми розмовляли вдвох на самоті, то люди відразу б подумали погане, почали б говорити різне...

— А в натовпі?

— А коли хлопець з дівчиною розмовляють у натовпі, то всі думають, що вони зустрілися випадково.

— Та тут же незручно, штовхаються!

— А ви не звертайте уваги. І все буде гаразд. Люди обминатимуть вас.

— Але ж ми живі люди, а не холодні каменюки!

— Каменюки не каменюки, а от що автомати — це точно!

— Ну, гаразд, добродію автомате, допиваймо свою каву, а то вже час на вокзал.

Я пам'ятаю все до найменших подробиць. Як купували квиток, як пили каву. Як вона підсунула до мене свою чашку з кавою, а сама пила з моєї. Як вона сміялась. Пам'ятаю навіть, як мимо нас проходив якийсь товстун...

Зненацька згадалася ще одна подорож.

— Ось вам і Тадж Махал! — Чоловік висунувся у вікно по плечі.— Та ще й місячної ночі!

Я й собі нахилився до вікна. І справді, в моєму узголів'ї пропливав Тадж Махал, залитий місячним світлом. Трохи згодом я знову перехилився до вікна, але той чоловік уже підняв шибку — вже не відчувалося повіу півночного вітерцю, цокотіння коліс стало тихішим, а місячне сяйво наче застигло над урвищем. І Тадж Махал пропливав у плетиві дротів... А мармуровим його зробили тому, що та, на честь якої його спорудили, й сама була немов із мармуру. А взагалі цей Тадж Махал шкідливо впливає — дожив до наших добрих теперішніх часів і кличе людину в минуле, дурить їй голову. Його треба зітерти на порошок. Та він і ламаного гроша не вартий, коли вже на те пішло.

Колишній шахський ринок.

Той чоловік зійшов.

Агрський форт — зійшло ще кілька пасажирів.

Тепер поїзд помчав на повну швидкість, півколом огинаючи Тадж Махал: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...У неї був вихідний. Я відпросився з роботи, і ми вирішили поїхати на пляж Джуху. Я, щоправда, трохи припізвився, але обійшлося — вона чекала мене. Коли ми дісталися в Джуху, вже вечоріло: тіні кокосових пальм дедалі довшали, готуючись до сну. Приплив уже скінчився, і тільки поодинокі хвилі зрідка, ніби боязко, пакочувалися на берег і відразу відкочувались.

— То що ми маємо з їжі?

— Неочищений цукор.

Ми погризли цукру, потім попили за три пайси води і вмостилися на піску. Я відразу ж простягнувся і мовив:

— Я хотів би спитати тебе: коли ми познайомилися з тобою...

Я дивився на її обличчя. А вона, поклавши підборіддя собі на коліна, підбадьорила мене:

— То питаєте, чого ж замовкли!

А сама писала на піску моє ім'я: Санджай.

— Я хочу запитати тебе...

— ...чому того дня хлібці були такі черстві?

— Невже ти гадаєш, що я буду допитуватися про це? Можна подумати, ніби я принц! Живу на платню: трохи відсилаю батькові, а решту проїдаю з друзями. Інший би на моєму місці, трохи оцадлівіший, міг призбирувати цомісяця по півсотні, не менше.

— То від сьогодні й починайте заощаджувати.

— Ні, краще вже я віддаватиму гроші тобі. Ти будеш моїм страховим агентом.

Вона засміялася. Звела докупи коліна й зіперлась на них підборіддям — і наче знову світильник між двох долонь. А таки справді вона схожа на страхового агента.

...І зненацька наче в поїзді щось зіссувалося. Який же бридкий звук: тах-тах-тах-тах-тах... Моторний човен, пронизливо татакаючи, помчав затокою, а вона задивилася на його пінявий, клуботливий слід.

— Подобається? — крикнув я їй.

— Ще б пак! — відгукнулася вона. — Адже я вперше катаюся на моторному човні!

На повороті нас трохи гойднуло, і я торкнувся її плечем.

— Вибач,— промовив я.

— Що? — намагаючись перекричати той гуркіт, спитала вона.

А я ледь чутно відповів:

— Ти така хороша..

Вона знову не розчула. І знову щосили гукнула:

— Голосніше кажіть, а то не чую!

— То слухай! Мені хочеться, щоб це торохтіння ніколи не вщухало! Щоб ти отак завжди сиділа переді мною, а я щоб виповідав тобі все-все, що відчуває до тебе моє серце.

— Та нічого я не чую! Ви щось справді говорите чи тільки губами ворухите?

— Я кажу, що кохаю тебе. І хочу, щоб ми завжди були разом. Щоб ми з тобою знайшли дві кімнатки і...

Вона майже притулилася вухом до моїх губів і мені закортіло пожартувати.

— Тах-тах-тах-тах-тах! — заторохтів я їй у вухо.

— Та ви що! В мене ж перетинки полопають!

Я засміявся, а тоді ледь чутно мовив знову:

— Я звертаюся до тебе з-за звукового бар'єра. Для мене це тріскотіння — завіса. Я знаю: ніхто не почує жодного мого слова...

Але зненацька тріскотіння моторного човна увралося.

— Що ж то ви казали?

— Та нічого. То я тільки ворухив губами...

А чого ж, губи є, то чому й не ворухити ними. Скільки у вагоні людей, але ніхто не чує жодного мого слова. Бо в моїй душі лунає такий гуркіт, що цокотіння поїзда порівняно з ним — тихий шелест. І я думаю, думаю без кінця.

...Вона знову вмовила мене зійти в Курлі. Вже смеркало й надворі швидко залягали сутінки. А коли прийшли до її квартири, вже зовсім споночіло. Вона клацнула вимикачем,

але світла не було. Тоді запалила свічку й почала перевдягатися в її нерівному миготливому світлі. Я тільки помітив, як з неї спало сарі і вона чомусь відразу нагадала мені ту статуетку на столі в мого вчителя з краваткою...

Я пам'ятаю те її тіло в тьмяному, непевному світлі свічки. А наступного дня вона була в дуже гарній блузці — без рукавів, — а між блузкою і сарі виднілася досить широка смужка голого тіла. На шиї в неї була квадратна пластинка-прикраса на довгому ланцюжку, а сарі так щільно облягало її стегна, що було видно навіть складочки на нижній спідничці. Та мармурова статуетка на столі вчителя — витвір давніх часів, тому вона й гола до пояса. А от ця дівчина!.. Вона була вдягнена, але її одяга відтворювала кожнісінький вигин її мармурового тіла.

Так, пригадую, тоді саме був санкрант¹, тож з цієї нагоди вона і вбралася по-святковому. Поклала на тацю традиційні ласощі, тацю поставила на стіл, застелений скатертиною з зайцем, хоч моя уява ставила на стіл її саму — така вона була гарна і така гола, як та статуетка...

...Того вечора ми сиділи на скелі на мисі Наріман. Сиділи спинами до моря. Ми кунчили арахісу, гризли його, а вона читала:

— І що ж потім?

— А потім я став служити на товарній станції. Коли-небудь я покажу тобі цю станцію — Карнак-брідж. Але дякувати богові, пощастило вирватися звідти. А то б і досі там скнів...

— До переїзду сюди я ніколи не бувала в Бомбеї...

— А знаєш, якби до Бомбея не ходили поїзди, ми з тобою так і не зустрілися б.

— То невже й справді ви тижнями не вилазите з поїздів?

— Шапках туджі венічі! — вперше за час нашого знайомства забожився я по-маратхському. Звичайно я мислю по-маратхському, це моя рідна мова, але щоб спілкуватися з друзями, мушу перекладати думки на хінді. — Присягаюся твоєю косою!

Вона дзвінко засміялась і несподівано поклала руку мені на плече. Таке трапилося вперше. Стільки людей бачило нас, стільки людей прогулювалося повз нас... Може, навіть хтось із її знайомих бачив...

¹ Санкрант — свято переходу сонця з одного знака зодіаку в інший.

Та вона не тільки поклала руку мені на плече, а ще й легенько пригорнула мене до себе. Чомусь я згадав з острахом батька, мені здалося, що він...

І я обережно зняв зі свого плеча її руку.

— Що таке?

— Стільки людей...

— Та ви погляньте, скільки довкола таких пар...

І вона знову поклала мені на плече руку. Я здивовано глянув на неї.

Вона ж тільки весело сміялася.

А море котило й котило до нас свої хвилі.

І заклично торохкотів катер.

А хлопчак, у якого ми купили арахісу, відходив усе далі й далі.

— То невже ти й справді не боїшся? — запитав я і сам поклав їй на плече руку: пальці мої відразу затремтіли, затріпотіли на її мармуровому плечі.

— Боюся, ви кажете? — Вона засміялась. — Та чого мені боятися з вами, з рукою на вашому плечі.

І тільки вона це сказала, як я раптом виразно побачив, що її очі без почуття, без блиску, що вона зовсім невидюща, як ота мармурова статуетка на столі... Така ж, як ота статуетка, напівгола, і така ж, як ота статуетка, невидюща...

Я знову ліг. Щільніше вкрився ковдрою, бо дошкуляв холод. Натягнув ковдру на голову, ховаючись від світла. Одним вухом притиснувся до подушки, а друге затулив рукою, щоб нічого не чути. А тільки прийму руку, як відразу оглушливо цокотять колеса, і я знову квапливо затуляю вуха.

Гуркотіння те ще якось можна відігнати, але як ти відженеш видава далекого й недавнього минулого, що проносяться в уяві? Хоч як ти стуляй повіки, хоч візьми їх на замок, а видава все одно знаходять шпаринку і з'являються перед внутрішнім зором.

Я прийняв руку, щоб поправити ковдру, і у вухо увірвався стукіт коліс. Оте настирливе: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Вона хотіла їхати в Пунен автобусом, але я затявся: коли вже їхати, то тільки поїздом. Здається, була саме неділя, я на день відпросився з роботи, мав день відгулу, отож набралось три вільних дні.

Цілісіньку ніч я не міг склепити очей. Хотілося написати

батькові листа й розповісти йому: от, мовляв, познайомився з однією дівчиною... І зовсім не сподівався, що вона запросить мене в гості до свого батька в Пунен. Мабуть, вона написала про мене, а він, певно, відписав їй: мовляв, приїжджай разом, і тут про все поговоримо й домовимось. У моїй душі підіймалася легесенька радість, як ото від квітки линуть ледь чутні нахощі. Згадувалося то її сарі з чорною облямівкою, то її біломармурове тіло, що змайнуло на мить, то її кругла блискуча скринька для їжі, то дві долоні й палаючий світильник між ними на папці... Біломармурове тіло, невидючі очі, а сама вона напівгола... Я ніколи не міг забути тієї статуетки на столі в мого вчителя. Пригадую її так чітко й виразно, ніби бачив учора. Та що там учора, коли я щодня бачу її і не намілююся на неї!..

Цілісіньку ніч я згадував, коли, де і як вона зустрілася мені, якими сходами йшла і нарешті прийшла до мене. Мені здавалося, ніби ми й досі сидимо в тому катері, оглушливо тріскотить двигун і я кажу їй:

«Дивись, тепер ми з тобою настільки знайомі, що нема чого ходити манівцями. Завтра ти скажеш батькові, що ми хочемо побратися...»

І відразу ж тріскотіння вщухло, а мені здалося, ніби мій батько стоїть біля воріт, зіпершись пахвами на свої милиці, й пронизує мене поглядом. А його рука зсовує окуляри все нижче й нижче, на кінчик носа...

...Пунен.

Пунен — це відрізане від бомбейського гуркоту і галасу маленьке затишне містечко. Воно завжди нагадує мені купе м'якого вагона — вікно так щільно зашторене, що не доливають ні цокотіння коліс, ні гудки та свистки, ні те оглушливе гуркотіння по мосту.

Маленький будиночок з маленьким садочком, маленькі кімнатки, три маленькі триніжки, маленький посуд і маленькі братики та сестрички — все було маленьке, наче іграшкове.

— Оце, татусю, й вони, власною особою!

— Так, ти писала мені про них. Добре, що запросила їх подивитися наш Пунен.

«Її батько значно старший за мого. Хоч мого батька передчасно постарили милиці, на яких він ходить, відколи йому відрізало ногу. А то мій батько був би хоч куди!»

Стіл був заставлений чудовими стравами. Такої смакоти я не їв, відколи померла моя мати... Видно було, що її батько страшенно любить своїх дітей, дбає про них. Я згадував своє

безрадісне дитинство, згадував, як доводилося ходити поїд насипом і збирати вугілля. На насипі лежали рейки — прямі, рівні, та вони були призначені не для мене, а для поїздів. Нехай вони мчать своєю залізною стежкою. А я йду пішки, без ніякого гуркоту, — рейки мені не потрібні.

— То ви давно працюєте в страховій компанії?

— Так, татку, — вихопилась вона, кинувши на мене швидкий погляд. А в мене від несподіванки застряг шматок у горлі.

— Ти ніби писала, що і вони живуть у Курлі?

— Так, татку, неподалік від мене. — І квапливо почала намазувати мені скибку варенням.

А я її не взяв. Що це вона наговорила батькові? Навіщо їй обманювати його, буцімто я страховий агент, та ще й живу в Курлі?..

Коли трохи згодом я стояв на порозі, вона підійшла до мене ззаду й тихо мовила:

— Я вам поясню потім...

Я тільки посміхнувся. Може, батько хоче, щоб його донька вийшла заміж саме за страхового службовця, то вона й вигадала про мене хтозна-що?

Я завів розмову з дітьми. Але щось сковувало мене.

Коли ми зібралися від'їздити, батько провів нас до вокзалу і на прощання попросив мене:

— Дуже вас прошу, допоможіть моїй дівчинці, коли в цьому буде потреба... А наступного разу приїжджайте до нас із дружиною. Візьміть її неодмінно...

Поїзд рушив.

І почав набирати швидкість.

А тоді помчав повним ходом.

Та мене не полишало відчуття, ніби щось у нас зійшло з рейок і те «щось» волочиться за нами з тією ж швидкістю, що й поїзд. Та скатертина із зайцем сповзла на підлогу, на примусі з глушителем зненацька закипіло й збігло молоко, а з мого ліжка раптом хтось забрав постіль... А я ставлю дві карти сторч, зверху кладу третю, на них потім знову ставлю дві карти і накриваю третьою, і так кілька разів, усе вище й вище, стіни і стеля, стіни і стеля, стіни і стеля... Он яку спорудив височенну вежу, а вона взяла та й розсипалась.

...Я різко кинув їй:

— Навіщо ти це вигадала?

Вона здригнулася, швидко глянула на мене й винувато мовила:

— Що ж я вдію... Батько загадав мені завести знайомство з якимось поважним службовцем у себе на роботі чи в Курлі... Щоб він поставив мене роботою... Батько сказав: хай навіть він буде одружений — то нічого. Коли я влаштувалася на роботу, батько плакав: мовляв, мені буде важко, бо доводиться годувати всіх. Я заспокоїла його, сказала: не турбуйся, витримаю... Але тато все плакав і крізь сльози казав: «Ти ж саме на порі, тобі треба заміж, доню, але заради своїх братиків і сестричок піди на цю самопожертву! Благаю тебе: будь розважливою і почекай з одруженням років шість. Бо інакше ми повмираємо з голоду. Якщо ти одружишся, твоїм братам та сестрам доведеться кинути школу, і вони не набудуть спеціальності...» От я і пообіцяла батькові...

— А навіщо ж ти познайомилася зі мною? Коли на твоїх плечах такий тягар, навіщо тобі було так прихилитися до мене?

Я дивився у вікно: там миготіли ряди дерев.

— Я думала, ви розумієте мене!

— Чому ти так подумала?

— Бо того першого дня ви з'їли мої черстві хлібці. І я гадала, що ви співчуваєте моему безрадісному життю. Якби ви тоді не зробили цього, я б і не наважилась знайомитися з вами.

— Але коли ти вже взяла на себе такий тягар...

Вона всміхнулась:

— А якщо на полум'я покласти якийсь тягар, то хіба його жар зменшиться?

Поїзд раптом загуркотів по мосту: гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур, а вона схлиснула й уткнулася обличчям в долоні.

— Не треба, тільки без сліз! — лише й спромігся сказати я.

Я глянув на неї і заціпенів, невимовно вражений, — вона була без обох рук...

Я обережно взяв ту статуетку і поставив посеред столу — мармурову, ледь прикриту одежею, невидючу і з відбитими руками.

Я щільно вкрився ковдрою. Очі мої хоч і заплющені, проте вуха я вже відтулив. У вагоні світиться синя лампочка, і все довкола залите синім світлом. Коли заб'єш руку чи ногу, то забите місце теж синіє і болить; певно, тому я і не хочу

бачити синього. Після розмови з нею я такий збуджений, що розплющити очі — справжня насолода. Моє тіло мірно похитується, наче хтось хоче розбудити мене і легенько термосить. Тіло ніби й заколисує само себе і водночас пробуджує. Я повів очима довкола й побачив, що та, з відбитими руками, сидить у моєму узголів'ї, а поїзд, який стихив був хід, знову набирає швидкості: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Коли я приїхав у Кальян, то побачив, що мого ліжка на веранді нема. Певно, хтось заніс його до кімнати. Тому я влігся на лавці й простягнув ноги. А в ногах цілу ніч скавулів і тремтів пес Бгау. Перед моїми очима процивала та вічна подорож у поїзді, від Пунена до Бомбея. Коли я вперше побачив її в тому сарі з облямівкою, а потім і її тіло, що майнуло переді мною, коли сарі спало, то аж заціпенів, вражений, — так вона нагадала мені ту статуетку. А згодом, коли я побачив, що, засліплена коханням, вона зовсім невидюща, то злякався — а чи це справді не статуетка? Таке враження виникло в мене ще того першого дня, коли вона сідала в Курлі. Одного і тільки одного я побоювався: чи не відтяти в неї руки? Бо як же тоді сісти в поїзд, що йде до Бомбея? Як тоді тримати скриньку з їжею? Як покласти на моє плече той ніжний, шовковистий тягар руки? У наш вік, коли скрізь шттовханина й поспіх, руки вкрай необхідні, щоб зберегти рівновагу, а то від найменшого поштовху можна на повному ході випасти з поїзда...

Я відвернувся обличчям до стіни, тому бачу тільки краєчок полиці, а перевернешся на другий бік — і відразу ж в очі лізе метушливий, гамірний і велелюдний світ. Я завжди волюбив дивитися туди, де нікого немає. А тут це зробити ой як важко, бо куди не глянь, відразу зустрінешся з чіємись очима. Тож куди приємніше слухати оце єдине: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Поки ніхто не прокинувся, а Бгау не прибіг розпитувати, де я пропадав ці три дні, я підвівся і поспішив на станцію. Я дуже квапився, мало не біг, і встиг на п'ятдесят восьмий. Щось мені нашіптувало, що зустрічатися з нею віднині не слід... Далі так бути не може... Не підшукаєш навіть такого слова, яке б визначило наші стосунки. Для її батька я статечний одружений чоловік, що ставиться до неї, наче до власної доньки або принаймні наче до молодшої сестри. Слово «донька» наштовхнуло мене на здогад: батько її, певно,

помітив мою сивину і вважає, що я вже чоловік статечний і зможу протегувати його доньці...

Коли рано-вранці я зійшов на вокзалі Вікторія, то почув себе так, ніби цілісіньку ніч подорожував у поїзді й на хвильку не стулив очей. Було таке відчуття, ніби ти хотів щось сказати в напхот напханому вагоні, а вуличні торговці заглушили тебе своїм лементом та криками. Зі мною діялося щось незрозуміле. Але що ж усе-таки в цьому такого, щоб дратуватися? Адже дівчина без рук... Більше того, здається, наче ти й сам без рук...

...А в конторі на мене чекала телеграма: «НЕГАЙНО ПРИЇЗДИ БГУСАВАЛЬ БАТЬКО ХВОРИЙ». Телеграма була англійською мовою. Я ще раз перебіг її очима і вкрай розхвилювався, як не хвилювався, певно, й учора. Що там з батьком? Хороший я син — за два місяці жодного разу не спромігся провідати його! Давно треба було забрати старого до себе. Він же там сам-один. Ні, треба кидати к бісу цю роботу і спробувати пошукати щось у Бгусавалі. Що я загубив у цьому Бомбеї, кому я тут потрібен?

Чи не вперше, відколи померла мати, на очі навернулися сльози. Мабуть, батькові й води нікому подати, а йому вставити важко. Та й ліків принести немає кому...

...Я не знаходив собі місця й ходив по перону.

— Мушу їхати в Бгусаваль.

— А що сталося?

— Батько захворів.

— І що з ним?

— Ще не знаю. Він без ноги, тому ти можеш уявити, як йому доводиться самому.

— А якщо людина без рук, тобі її не шкода? Чи віддав би ти їй свої?..

— Не розумію...

Повз нас важко прогуркотів паровоз, вицокуючи на стиках.

— Сам же казав, що ти — мов той паровоз. Поглянь лише на нього! Яка в ньому безмежна й груба сила! І якщо хтось стане на його шляху чи розсердить його, він того на порошок зітре. І ти такий?..

Паровоз знову продвигтів повз нас і з таким гуркотом підчепив вагони, що в голові моїй зрушився і зацокотів маятник: тік-тік-тік, тік-тік-тік, тік-тік-тік...

...Тільки-но зійшло сонце й розсіялась імла, як я вже був у Курлі. Двері її кімнатки були відчинені, і я побачив, що

вона сидить за столом і щось пише. Я зупинився, дивлячись на неї. Волосся в мене було розкуйовджене, одяг пом'ятий і брудний, бо я прийшов до неї в чому був, в чому повернувся з Пунена і в чому спав на тій лавці.

Я знову глянув на неї: літеру до літери щось квапливо пише — певно, листа батькові... Як тобі, мовляв, сподобався той сивий, що приїздив зі мною?..

Я дивився на неї і страшенно лютився на себе: навіщо я знову і знову перетасовую карти? А вона раптом схлиснула, ручка випала з руки, а пальці болісно й судомно почали жмакати папір, на якому вона щойно писала.

— Чого ти плачеш? — несамохіть вихопилося у мене.

Вона злякано підвелася:

— Ви? Ви-и?

Гарячково провела долонями по волоссю і втерла сльози.

— Та заходьте ж!

Я миттю опинився в кімнаті. Та перш ніж устиг щось сказати, вона припала мені до грудей і знову захлипала. Мене затопила гаряча хвиля. В кімнату зазирнуло сонце, і наші тіні на стіні перетворилися на одну.

Потім вона заходилася приправляти прянощами страву і готувати чай. Ча-ай! Мов поцілунок, мов невимовно солодка бентега.

— Якби ви не прийшли, я б сама поїхала до вас у Кальян...

— Та як же б це не прийшов! Хіба кине тебе той, хто хоч раз скуштував твоїх хлібців?

Вона взяла щипці, що стояли в кутку, й жартома пригрозила мені: мовляв, не жартуй так, а то заробиш...

— Щоб написали мені, як там батько.

— Гаразд, напишу. А якщо він занедужав тяжко, то заберу його.

— Привозьте прямо сюди. Я доглядатиму його.

— З роботи мене відпустили тільки на два дні. Повернуся, мабуть, у понеділок.

— А яким поїздом? Щоб я встигла приготуватись...

— Не скажу напевно.

Поїзд дав гудок. Стоячи на пероні, вона помахала мені рукою. Я довго не відходив од вікна — кожне дерево здавалося високим, як вона, кожен листочок здавався гарним, як вона, округлі обриси горбів і долин нагадували її тіло. Мені здавалося, що поряд з моїм поїздом мчить другий і в ньому — вона. В одній руці тримає скриньку з їжею, а в дру-

гій — папку з двома долонями і палаючим світильником між ними.

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Коли батько йде на милицях, то теж чується своєрідний звук: тук-тук-тук, тук-тук-тук, тук-тук-тук...

— Чай, гарячий чай! Чай, гарячий чай!

Я нахиляюсь і дивлюся вниз: хтось у когось запитує:

— Що за станція?

Чийсь голос відповідає невразно й сонно. А перший голос зауважує:

— Ой, як мало проїхали!..

Свисток кондуктора. Один, ще один. Друга година. Миготить зелене світло. Пронизливо гуде паровоз, немов хоче докликатися когось за милі дві звідси, немов з одного кінця безмежного поля на протилежний посилає якусь звістку, поклавши її на свою пронизливу, свистячу хвилю.

...У Бгусавалі я мало не бігцем кинув її додому. Добре, якщо батькові покращало. Якщо ж ні, доведеться взяти відпустку й побути біля нього. Або забрати з собою. Поезду в Курлу, поясню їй. А втім, навіщо пояснювати, тут усе й так зрозуміло. Ми будемо разом, вона доглядатиме його. І, може, настане день, коли батько сам скаже: хороша вона в тебе, синку...

Батько стояв на порозі, спираючись на милиці. Я ще й не привітався, як він заговорив:

— Навіть після телеграми, що я хворий, і то ти умудрився заявитися аж через два дні.

— Тату, але ж мене не було в Бомбеї.

— А де ж ти був?

Я трохи розгубився, але відразу ж знайшовся:

— Та на службі. А сьогодні вранці приїхав, бачу — телеграма. — А тоді спитав і собі: — То як ви, тату? Що з вами?

— Зі мною нічого... Хвалити бога, ще здужаю.

— Навіщо ж тоді...

Батько зробив рукою рух, наче хотів поправити окуляри, що сповзали на кінчик носа. Навіть уві сні я боюсь батька, а що вже казати, коли він стоїть переді мною.

— І скільки ж днів ти їздив по тій своїй службі?

— Та днів кілька.

— А де живеш?

— У Кальяні, на Рамварі.

— Одна кімната в тебе чи дві?

— Одна... Одна! — Я глянув на батька — він ворухнувся на милицях. І тільки одне слово вихопилося з його вуст:

— Брешеш!

Я злякано поточився, а дивитись йому в очі не наважувався.

— Чуєш? — Батько сидів на порозі і потирив куку.

Я глянув на нього.

— Візьмеш на півмісяця відпустку!

... ..
— Два місяці від тебе не було ні слуху ні духу. То я з'їздив у Кальян. І дізнався, що ніякої кімнати в тебе немає, лише куток, тулишся на веранді... А я, щоб ти знав, жив у окремій кімнаті навіть тоді, коли не було грошей купити сяке-таке ліжко.

... ..
— Не один день, а цілих два вилежувався я на твоєму ліжку, виглядав тебе. От-от, думаю, прийде, от-от, думаю, буде. Але ти щось не дуже квапився...

... ..
— Попросив одного рамварця з'їздити на вокзал. І вже там сказали, що ти поїхав у Пунен.

... ..
— Мені доводилося не вилазити з паровоза тижнями, але для тебе, бачу, поїзд став любіший за рідний дім...

— Тату,— зібрався я з духом.

— Помовч! — урвав він мене і почав підводитись, спираючись на милиці. Я не насмілювався підвести на нього очей.

— Якби була жива твоя мати, до такого не дійшло б. Ти коли-небудь дивишся на себе в дзеркало? Який у тебе вигляд! Що це за патли!.. Глянути гидко! Ось я за тебе візьмуся! Іди і вимийся! Забув, який сьогодні день? Рівно п'ять років тому померла твоя мати. Я приготував усе, щоб пом'янути її.

Нарешті він підвівся і, стукаючи милицями, пішов у кімнату. А в душі моїй кипіло від сорому та образи, обличчя взялося червоними плямами. Я вмився, але в очах стояв туман. Причесався, але в серці пік крижаний холод.

Та ось батько поставив переді мною тацю, відкрив скриньку для їжі, і кришка тихенько дзенькнула. І наче щось упало в мою душу, впало і розлетілося на друзки — в тій скриньці лежали хлібці, щедро просякнуті маслом, лежали

баклажани й зелень. Я дивився на все те, торкався всього, і тисячі малесеньких спогадів заповнили мене, а я немов опинився беззахисний і безпорадний серед незліченного війська...

— Мамо! — розпачливо скрикнув я. — Мамо... я не гнівитиму батька... Не гнівитиму... Мамо, ніколи не гнівитиму...

Коли я підвів погляд, то побачив, що батько знову сидить на порозі, а милиці його притулені до стіни.

Милиці його були притулені до стіни, а він розрізав яблуко. А я був наче паровоз, що аж двигтить від стримуваної пари, коли ось-ось відкриється семафор.

Батько почав говорити:

— Я вирішив одружити тебе. Є на прикметі одна дівчина з Джальганва. Наступного понеділка відгуляємо весілля.

— Тату...

— Ти, певно, побоюєшся, що тебе не відпустять з роботи? Хай це тебе не обходить. Я попросив дядька, і він від твого імені подав у твою контору на вокзалі Вікторія заяву на додаткову відпустку.

— Але ж, тату...

— Може, тебе непокоїть, де ви там, у Бомбеї, житимете? І про це не турбуйся, я і про це вже подбав. Там-таки, на Рамварі, саме звільнився двокімнатний будиночок. Я вже вніс за нього п'ять сотень завдатку й навісив на двері замок. Номер будинку шістнадцять. Але не забудь ключі, коли їхатимеш туди. А те твоє ліжко, що стояло на веранді, я теж переніс у будиночок.

— Тату, але ж...

— Це твій батько без ноги. А ти на обох ногах, молодий, дужий, на гарній службі, та й жити є де... А твій майбутній тесть не злидар, вистачає в нього і худоби, і землі. Буде і хліб, і до хліба...

— Тату, але ж я...

— Якщо ти хочеш, щоб батько, як і твоя мати, віддав богові душу, то можеш не погодитись. Ну що ти заторочив оте своє «я» та «я»?..

І його рука погрозово потяглася до окулярів на носі. Від цього поруху мене охоплює жах. Наче переді мною не батько, а якийсь страховисько.

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Цокотять колеса, отже, я їду, мчу далі. Переді мною розстелився мій шлях, і я гуркочу ним. Що ж, гуркочи, Санджаю, гуркочи!

...Надворі виграють музики: моє весілля в розпалі. На подвір'ї повно людей — гостює мало не півсела, бенкетують, регочуть. Нас обвінчали рано-вранці. На свою наречену я глянув тільки мигцем — помітив тільки, що досить темно-шкіра... І, здається, більша за мене. Великий патх¹ закриває їй майже пів-обличчя і так ледь видно, бо вона обвішана разками перлів. Мені байдуже до весільних церемоній та обрядів, я прагну тільки одного — щоб усе скінчилося якомога скоріше. А вийшло точнісінько так, як тоді, коли хочеш швидше проминути місце, де смердить, навіть хустинкою затуляєш носа, а сморід однаково чути...

...Смішно мені стало згодом, коли мій тесть дав за своєю донькою посаг — чотири буйволиці. На згадку про цих буйволиць я і зараз не можу стримати посмішки. Якби ж хоч одну, а то аж чотири! Я відразу сказав батькові: «Нехай вони побудуть поки що тут, а вже згодом, може, заберу їх».

І чи не вперше в житті батько послухав мене.

...Невдовзі після весілля я сказав своїй дружині, що весільний тиждень уже минув, тож пора скидати своє сарі довжиною в шістнадцять ліктів і вдягти щось простіше. Хотів додати, що жінка в такому сарі нагадує мені торговку рибою з кошиком на голові або жінку, яка ось-ось має родити. Але не додав...

...Дружина ніколи ніде не була, безвиїзно сиділа в Джальганві. Крім буйволиць, вона знала хіба що свого святого заступника, з образком якого не розлучалася й після заміжжя. А буйволиць дав за нею у посаг її татусь...

З тих перших днів мені запам'яталася одна подія, згадуючи про яку я навіснію і ладен троцити все, що попаде під руку. А подія була така: на четвертий чи п'ятий день нашого подружнього життя я обійняв свою дружину й пригорнув до себе. А вона, лежачи в ліжку, зайшлася сміхом: «Невже ти ще ніколи ні з ким?..» Цього її запитання вистачило, щоб я остаточно збайдужів до неї. Ще й тепер згадка про ту подію колючкою стирчить у моєму серці... У відповідь я силувало засміявся, проте цілісіньку ніч мене не полишало ба-

¹ Патх — прикраса на ніздрі.

жання нишком підвестися, піти геть і сісти на перший-ліпший поїзд...

Поїзд. І знову подорож, якій немає ні кінця ні краю.
Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

...Коли ми прибули в Рамвар, мої друзі зустріли нас, влаштували учту. Я ж не знаходив собі місця. Хотів якось повідомити в Курлу про те, що сталося, але так і не наважився. Вона ж обіцяла чекати мене, мабуть, виходила до поїздів, виглядала. А я не міг підшукати слів, щоб розповісти їй, як ганебно повівся...

Вночі я не міг спати. Чи то десь здохла миша, чи то моя дружина так намастилася гірчиною олією, але якийсь сморід не давав мені спокою. Я обнищпорив усі закамарки, але здохлої миші не знайшов. І страшенно дратувався.

— Ти не можеш мені сказати, що це так смердить?

— Де смердить? Я нічого не чую.

Її відповідь розлютила мене.

— Чим ти змащувеш волосся?

— Як це «чим»? Гірчиною олією!

— А чого гірчиною? Завтра я куплю тобі запашної олії, щоб змащувалася нею.

— Ні, запашної мені не треба, від неї у мене в голові паморочиться.

Я не знайшов що сказати їй у відповідь.

А якось я повіз її показати Бомбей. Здається, саме була неділя. На приміський ми не встигли, тож сіли на перший-ліпший поїзд, який трапився.

— А ти скажи, ти досі в кого-небудь закохувався?

Я аж здригнувся від несподіванки, настільки недоречним видалося мені запитання.

— Чого це тобі закортіло знати?

— Бо Бгау, що живе поряд, казав, ніби ти упадав за якоюсь...

То це Бгау їй вибовкав? І чого він рознусає язика?

— А що він іще казав?

— Та що вже казав, те казав. А ти признайся: чи хоч гарна? В Джальганві я чула, що в Бомбеї можна знайти дівчат на годину...

— Не верзи дурниць! — насупився я, а голос мій зірвався. Я ледь стримався, щоб не дати дружині ляпаса.

— А чого ти сердиняся? — спалахнула вона. Але поїзд саме зупинився, і я звелів їй помовчати. Не хотілося, щоб люди чули нашу розмову. Хтось зайшов у вбиральню. «На

зупинці користуватися туалетом заборонено». Невдовзі поїзд рушив, і я знову втупився у свою дружину...

...Звісно, додому я приходив, але без усякої охоти, наче з примусу. Засиджувався у кафе на верхньому поверсі вокзалу Вікторія або просто блукав містом. Одного тільки бажалося, щоб часом не зустріти тієї дівчини з Курли. Один раз я таки її бачив — вона сіла на приміський... Я тоді зійшов на Дадарі й пересів на інший поїзд. А на Дадарі випадково зустрів того хлопця в тенісці, але не встиг навіть запитати його, де він зараз і що поробляє.

Зате коли настає вихідний, я не знаходжу собі місця, так і хочеться згайнувати день, як і до одруження, — уранці в п'ятдесят восьмому із звичайним ранковим ритуалом та вмиванням від Кальяна до вокзалу Вікторія. Пізніше, о сьомій, чай і сніданок, у двадцять сьомому бенареському — з вокзалу Вікторія і до Кальяна. О дванадцятій — обід у шостому, від Кальяна до вокзалу Вікторія. А тоді... а тоді... Мені вже знову хотілося на товарну станцію. Скільки там нерозвантажених вагонів... Мене охоплювало відчуття, ніби цілий товарняк навалився на мої плечі і ніхто не квапиться його розвантажувати, — вагар, який має зривати пломби й відчияти вагони, хтозна-куди завіявся... Отакі думки без кінця обсідали мене, і я трохи забувався тільки за яким-небудь ділом. На саму згадку, що треба повертатися додому, мене нудило, як від запаху гірчичної олії. Той запах переслідував мене всюди...

Здається, поїзд стихує хід. Здається, він зупинився, либонь, якась станція. Але я навіть не ворухнувся, щоб перехилитись і запитати, що то за станція. Як лежав, так і лежу.

...Того вечора я повернувся додому після дев'ятої. І ще здалеку помітив на веранді Бгау: він розмовляв з мовою дружиною.

— То невже він працює допізна?

— Де там працює! Просто йому приємно в поїзді: приємно там їсти, приємно спати, приємно... — Бгау засміявся і урвав розмову, певно, помітивши мене.

Я вмивався, коли почув брязкіт: дружина шпурляла на підлогу тарілки — одну, другу, третю...

— Та що з тобою?

— Ти ще довго будеш тягатися з тією хвойдою?

— З якою хвойдою?

— Присягнися, що вже не думаєш про неї.

Я посміхнувся:

— Думати ти й сама можеш про що завгодно, ніхто тобі не заборонить. Та й робота в мене така — за день перебачиш тих дівчат сотні, якщо не тисячі...

— Тоді відішли мене до батьків у Джальгань!

— З якого це дива? Хочеш зробити мене посміховиськом? Більше слухай, що люди плещуть язиками...

— Я ж для тебе погана...

— Такого, здається, я тобі не казав.

І вмовк, промовивши це...

...А наступного вечора повторилося те саме: Бгау стояв на веранді й знову теревенив про щось із дружиною.

— Він мій ліпший друг і взагалі непоганий хлопець, але краще тримати його на припоні, бо знову в кого-небудь втелюється.

Ото й усього, що я почув. Бгау повернувся і пішов собі. Заходячи в хату, я поцікавився:

— Про що ти там розбалакуєш з Бгау?

— А що таке? Я ж тебе не питаю, про що ти там і з ким розбалакуєш?

— Що-що? — Я відчував, що мені уривається терпець.

— А нічого! Він казав тільки, що то справжня вертихвістка і що їй до мене далеко...

— Ні, ти скажи мені: доки ще колотимеш нею очі? Було — та загуло! Як пил з одягу, так і її струсив із себе.

— То, може, і я в тебе — як пилюга на одежі?

— Не верзи дурниця!

— Я ж бачу, як ти ставишся до мене. Ну що ж, струсни й мене! Струсни! — Вона впритул підійшла до мене у своїй брудній одежі, й у ніс мені вдарив той запах. — Ну чого ж ти? Струсни! І мене струсни! От кортить мені подивитися, як ти й мене струснеш!

— Та замовкни ж ти! — скрикнув я так, що мене, мабуть, почувли всі сусіди.

— Годі вже! Досить я мовчала та дивилася, що з того вийде! А тепер можвати не буду. Присягаюся своїм святим, тільки спробуй струснути мене! Тоді не радий будеш, бо щоб знав: я виросла на джальганвському молоці, а не на бгусавальських бананах!

Нетямлячись, я замахнувся і дав їй ляпаса.

— Ой Бгау, ти бачиш! — залемтувала вона. — Він посмів підняти на мене руку!

— Бгау! — аж заскреготів я зубами. — Бга-ау!!! Ану котися звідси до свого Бгау! Щоб я тут тебе не бачив.

Я скреготу зубами.

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Звук усе вищає і вищає, як буває вночі під час повного місяця океанські хвилі все дужче й дужче б'ються об гранітні плити біля Воріт Індії. Немов зривається і сичить якась страхотлива отруйна змія, немов поїзд, що запізнюється, набрав шаленої швидкості і тепер намагається надолужити час, який згаяв у дорозі...

А мій поїзд мчить далі: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Здається, ніби хтось на точилі гострить величезного ножа — з шурхотом, шалено крутиться точильне колесо, до нього хтось прикладає лезо, і хур-р, хур-р — летять снопи іскор, і лезо тьмяно зблискує. А по цьому лезу мчить поїзд: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Зваживши все, я на вокзалі Вікторія дочекався приміського і став на вагонній приступці. По сусідній колії прогуркотів паровоз — туди й сюди, потім знову туди й сюди. Скільки в ньому сили! Підчепить величезний состав — і поїхав. А коли, не дай боже, на його шляху хтось стане, то він зітре його на порох...

Я бачив, як Бгау підбіг до вагона і, тримаючись однією рукою за поручень, повис на підніжці. Нічого дивного в тому не було, багато кому подобається їздити на підніжці. А Бгау сьогоднішня подорож особливо сподобається...

Проминули Парель, проминули Дадар, проминули й Матунгу... Моя рука опинилась на лікті Бгау. Потім проїхали Шіву й Курлу, наближався вже Гхаткопар. Коли вагон почало дуже хилитати на рейках, Бгау спробував піднятися з приступки у вагон. Але я розтиснув його пальці на поручні й так піддав йому ззаду коліном, що він стрімголов полетів униз. Я навіть не почув його крику, але пасажирів у вагоні почули й відразу заметушилися. А я тієї миті знав одне: семафор уже піднято, й тільки тяжко відхекувався, наче паровоз, що тягне важений состав.

Хтось зірвав стоп-кран, і поїзд зупинився. Люди охкали, співчуваючи бідоласі, який на повному ході випав з поїзда. От коли замість ніг у людей будуть вагонні колеса, то вони щодня давитимуть одне одного, а коли замість розуму буде

годинниковий механізм, то хоч хтось і випадє з поїзда, нікому й на гадку не спаде зірвати стоп-кран...

— Боже, та це ж Бгау! — вигукнув я. І почав виявляти свою чуйність: хлюпав йому в обличчя водою. Страшенно переживав за нього. І два дні не виходив з лікарні.

Опритомнівши після операції, Бгау сказав лише кілька слів, а потім, побачивши мене, зареготав, мов божевільний. Серце моє забилосся-запрацювало, наче поршень у циліндрі: ш-шах-шах, ш-шах-шах, ш-шах-шах... А Бгау відтоді все сміється, без кінця сміється, наче його анітрохи не стомлює той сміх. Коли побачить мене, то каже, що лишилося розвантажити два вагони, проте нехай розвантажує клятий вагар, а він, Бгау, мовляв, одержав платню і йде собі додому...

Поїзд довгенько не зупинявся, проте сон ніяк не може здолати мене, хоч надворі глибока ніч. Мені здається, ніби моє волосся з кожним днем сивіє дедалі більше. Та воно й не дивно: спробуй нести на собі такий тягар — і щоб волосся не посивіло. А на нижній полиці хтось розповідає про те, як він їхав колись по цій лінії і бачив у Санчі вежу. Особливо велична вона в ранковому сонці. І спорудили її таку, щоб складати туди мерців. Нема того, щоб їх закопати, спалити чи вкинути в річку. Як кому, а мені зовсім байдуже, куди дівати мерців. Але спробуй-но скинути вежу, що виросла на мосму узголів'ї і тисне на мене всією вагою. А поїзд невгамовно провадить своєї: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

...Я повертався додому задвірками і ще здалеку побачив чотирьох буйволиць, прив'язаних до стовпів веранди. Вечоріло, хтось з великою дійницею доїв тих буйволиць. Придивившись, я впізнав свого тестя. І мимоволі стихив ходу. Невдовзі біля нього з'явилась і моя дружина. І це ще не все: прийшов якийсь чоловік, певно, покупець, бо моя дружина налила йому цілий глек молока. От і маеш: вони вже тут і молочну крамничку відкрили! В Рамварі дехто тримав буйволиць задля молока, але в дворі від них було повно кізків, а над кізками роїлися хмари мух. У нас мух і так задосить, то навіщо розплоджувати їх іще більше!..

...Не знаю, чи то мені вчужся сміх Бгау, чи на мене раптом війнуло гірчичною олією, чи то я побачив, що котрась із

буйволиць випорожнюється, чи то помітив дружину в сарі завдовжки шістнадцять ліктів, у якому вона скидалася на товсту торговку рибою, чи щось інше подіяло на мене, але я повернув назад. Мов той поїзд, що зненацька рвонувся з місця і помчав. Я сів на поїзд, у тому поїзді перебув ніч, у тому поїзді їхав цілий день, передумав усе своє колишнє життя і колишні вчинки, попоїв і, вмостившись біля вікна, опустив шибку і дивився, як повз мене пропливають річки, гори, дерева, кущі, поля, токи...

...Я зійшов на вокзалі Вікторія і побачив її. Вона стояла переді мною. Та сама дівчина з Курли — мармуровотіла, як ота невидюща, напівгола статуетка без обох рук.

— Не бійтеся! — мовила вона до мене по-маратхському. — Я вже знаю все. Що ж, оженилися то оженилися. Кому що до цього. Та ми й не давали одне одному ніяких обіцянок. Тільки й того, що кілька тижнів я готувала їжу на трьох, щодня виглядала вас, поки й перестала. Ще й зараз іноді забуваюсь і печу на три хлібці більше. Але не страшно, вони в мене не пропадають, я їх однаково з'їдаю увечері.

Я стояв перед нею і мовчав, наче проковтнув язика. А вона розкрила сумочку, дістала з неї якийсь згорточок і простгла мені:

— Ось, набігло за півроку триста рупій. Це ваша страхова премія.

І перш ніж я промовив хоч слово, вона повернулася і пішла геть. Та й що я міг їй сказати? І як я міг їй сказати, навіть якби хотів, що батько перевів мою стрілку зовсім на іншу колію, що він силоміць одружив мене, що в моєї дружини бракує клепки в голові і що тесть дав за нею посаг — чотири буйволиці...

...Я замовив собі сніданок-експрес і сьорбав спроквола чай. Мене не полишало враження, ніби довкола мене весь час кружляє довжелезний поїзд. Я хочу вирватися з того кола і перейти на другий бік колії, але ж як? Бо тільки помічаю перехід, як поїзд шалено мчить на мене і перегороджує мені шлях. Є лише дві можливості вирватись: або кинутися між колеса того поїзда, або ж на повному ходу вчепитися в нього. А тим часом я стою серед гуркоту і брязкоту й роздумую, роздумую, а тоді зненацька, наче мене хто підкинув, відчайдушно чіпляюся за той поїзд. Він відразу вихоплюється-

ся на якийсь величезний міст, і лунає оглушливе: гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур...

Таке враження, наче поїзд пірнув у тунель. Надворі наче день, але навколо темрява, морок. Ми щодуху мчимо кудись, і та темрява заважає бачити, що там попереду...

Темрява, темрява і темрява. І в тій темряві я тікаю наосліп, заплющивши очі. Те прагнення тікати дрімало в мені роками. І коли батько зсовував свої окуляри на кінчик носа, і коли гримав на мене, і коли він посилав мене вчитися на службовця товарної станції, і коли я зривав пломби й відчиняв вагони на Карнак-бріджі, і коли спав на своєму куцому ліжку на веранді в Рамварі, а в ногах моїх скулився пес, і коли в Пунені я зустрівся з її батьком, і коли в Джальганві пробила година мого одруження, і коли побачив свою наречену в сарі, завдовжки шістнадцять ліктів, і коли почув, що її волосся тхне гірчичною олією... Ще тоді мене поривало втекти кудись, але все не траплялося колії, якою міг би втекти, тож я і пахав, випускаючи пару, й остигав, наче паровоз у депо. Аж оце зараз зненацька рушив знову: чах-чах-чах, чах-чах-чах...

Я знову ліг. Аж ось і Бгусаваль. Тут поїзд стоїть довгенько, бо паровоз набирає води. Я можу зійти й перехопити чогось, а то й погомоніти на пероні з кимось із знайомих, хто трапиться, перемовитися словом-другим. Але ні до того, ні до того в мене не лежить душа. Вона в мене тепер ні до чого не лежить...

Ось воно, те місце, де вчилися ходити навколішки мої почуття. Тут живе мій батько, і сюди, почувши про його хворобу, я поспішив. Приїхати до Бгусавалю чи поїхати з нього для мене було легше легкого, а тепер мені не те що пройти по вулицях, а й ступити на цей перон гидко.

Я не хочу бачити ані кукси, ані милиць, ані батька. Я наклав заборону на саме це слово «Бгусаваль», проте не можу відділити себе від нього...

Я виглянув у вікно і побачив, що маленький місток мого дитинства миготить під колесами, лишається позаду й тоне в гуркоті: гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур.

Не пригадую, чи я спав, чи не спав, а чи просто непорушно сидів, утупившись в одну точку. Пам'ятаю тільки те, що поїзд зупинився в непроникній темряві й дув рвучкий, холодний вітер. Я зійшов з поїзда, і коли до мене підбіг носій, питаючи, чи не треба понести речі, то я замість відповіді

тільки мовчки вдягнув свій білий піджак. Носій чемно вклонився мені і подався до наступного вагона шукати іншого пасажира. Сходили тут і ті, кому треба було їхати на північ, у Кашмір. І мені хотілося взяти й поїхати кудись на північ, хоч кілька днів посидіти в затінку височенних гімалайських кедрів, помилуватися засніженими гірськими вершинами. Або й взагалі податися будь-куди, де я міг би зітхнути вільніше. Потім я випив чашку чаю, тільки одну чашечку, і сів на лаву біля вокзалу. Я й раніше не раз сидів на вокзальних лавах, відпочиваючи або дожидаючись когось, але цього разу я сів на лаву так, наче пішки подолав відстань від Бомбея до Бенареса. І після такої виснажливої подорожі в мене не лишилося навіть злості — ні на буйволів, що випорожнюються, ні на відтяті руки, ні на батька з милиціями. Як легко й свідомо я вирішив утекти в Бенарес, так легко й свідомо я це й зробив. А тепер був схожий на паровоз, що стоїть у депо і не знає, коли й куди доведеться тягти наступний состав...

Певно, я сідав у поїзд, спонукований одним бажанням, — податися будь-куди і зійти будь-де, чи то в Джабальпурі, чи то в Ахмадабаді, чи в будь-якому іншому місці, байдуже де. Але сходити мені не хотілось. І коли я вийшов тут, це зовсім не означає, що так мені забаглося. Зовсім ні, я радше не сходив би, хотів би, щоб піді мною гуркотіли колеса і не зупинялися й на хвилину. Щоб я чув тільки невгамовне цокотіння, а моє тіло рухалося безупинно, наче поринень парової машини. З такими думками я, певно, й заснув — адже сон теж якоюсь мірою непередбачена зупинка.

Чи ти ба! Вже Джальганв. А я собі лежу на верхній полиці. І навіть не поворухнуся, хоча це місце там, за вікном, я відчуваю всіма фібрами душі, я чую його, як чують власне дихання. Колись у цьому самому Джальганві гриміли музики на моєму весіллі, і саме звідси, доставши в посаг чотири буйволиці, я повернувся додому з дружиною. Не знаю, як інші згадують своє весілля і першу шлюбну ніч, але мені на згадку про все те стає невимовно боляче й соромно. Під час весілля я молив і благав про одне: щоб ця мука, це неподобство скоріше скінчилося. Але ж хіба неподобство скінчилося разом з весіллям? Як чистий дощ, що, впавши на землю, створює грязюку, так і моє минуле — воно ввібрало в себе весь вуличний сморід і бруд. Але я не ходитиму по тій грязюці. Не хочу ходити по ній нізащо. Я стану, мов поїзд, на рейки і полину, помчу далеко-далеко. Скоро вже помчу.

...Власник готелю запитав мене:

— А звідки ж ти прибув, хлопче?

Я знав, чого він питає, але zvolікав з відповіддю. Спершу хотілося сказати, що з Калькутти або що з Ахмадабада. В кожному разі я не буду признатися, що з Бомбея. Про Бомбей мені не хотілося і згадувати...

Власник готелю ще слитав мене, чого я прибув сюди, в Бенарес. А тоді, певно, помітивши з виразу мого обличчя, що я не схильний до розмови, дав мені спокій і пішов. І мені одразу страшенно схотілося води...

В горлі пересохло, аж дерло. Стукотіння коліс то погрозило гучнішало, то майже вщухало, і тоді здавалося, ніби я у вагоні один, а вагон той відірвався від поїзда... Потім ніби паровоз підчиплює состав, він, гуркочучи, рушає з місця, і те гуркотіння від першого до останнього вагона проходить крізь кожну мою жилочку, кожну мою часточку...

Власник готелю вимкнув світло, а я все сидів з розплющеними очима. Сидів і думав: що б же його згадати ще? А тоді невідь-звідки почулося розмірене стукотіння: тук-тук, тук-тук, тук-тук... Я відразу підхопився.

— Тату!

І батько, спираючись на милиці, постав переді мною: його окуляри сповзали на ніс.

— Тату, я не хочу одружуватися! Ні, тепер уже ніколи й нізащо не одружусь. Краще ти лупцюй мене своїми милицями, але не одружуй! Я вже тебе й так боятимуся довіку. А окуляри твої, що сповзають на ніс, назавжди закарбувалися в моїй свідомості. Тепер, тату, я навіть і не згадаю про твою священну книгу... Іди вже, іди собі, тату!..

І я заплакав.

Зненацька милиці зникли і батько зник, наче розтанув. Я ж сховався тут від усіх. Тут, у цьому місті, мені ніхто не потрібен...

Я знову поринув у забуття. Аж чую: хтось гладить мене по голові. Це мати. Вона пошила для мене торбину, підсмажила на олії хлібців, зробила баклажанну підливу... Але я зовсім не голодний і не хочу йти на залізничне полотно збирати вугілля. Бо де знаття: піду по те вугілля, а поїзд візьме й переїде мене!

— Бгау, як це ти опинився в Патханкоті?

— Та вчора отримав платню, а вагонів під розвантаження не було. Та хоч би й було, нехай дає їм раду начальник... А поки я підробив дещо...

— Добре, Бгау, що й ти тут...

— То ходімо на поїзд.

— Навіщо?

— Я хочу тебе скинути з поїзда. Сьогодні я вже на повному ході зіштовхну тебе з поїзда. Я вже давно шукаю такої нагоди...

— Ні, Бгау, ні! Ти, мабуть, збожеволів? Я зовсім не скидав тебе. Ти сам зірвався з поїзда. Та й навіщо мені було тебе зіштовхувати!

— Я теж не скидатиму тебе. Просто мені хочеться, щоб ми обоє опинилися в поїзді, а ти випав з нього на повному ході.

І Бгау почав наближатися до мене.

— Не треба! — щосили скрикнув я і відсахнувся. Зачепив склянку на столі, вона впала і розлетілася на скалки...

Спалахнуло світло: власник готелю шарпав мене й допитувався, що мене так налякало...

Цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Я звично перехилияюсь і дивлюся вниз. Один пасажир п'є воду, а в того, що наливає, фляжка дрібно цокотить об склянку. Скільки таких склянок я тримав у руці, але жодна не видавала такого звуку. У кожній такій склянці мій померлий день спливав на поверхню трупом. А розбий одну склянку, натомість буде друга, буде третя... Спробуй випити — і померлий день не виходитиме з твоєї голови. Тож, щоб урятуватися від тих днів, я і натягну на голову ковдру й притискаюся вухом до вагонної полиці, щоб чути той звук, який подвоюється і потроюється. Я лежу, але відчуваю себе так, наче сиджу.

А вранці я вже справді сидів, пив чай і роздумував, що кожнісінький минулий день переслідує мене по п'ятах, щоб добити, доконати. То під личиною снів чи марень, то під личиною думок, то під личиною спогадів... І нічого немає такого, щоб його відібрати, залишити для себе й зберегти: ні такої речі, ні спогаду, ні обличчя. А веранда в Кальяні... Але думку про ту веранду випереджає думка про дружину; а ще раніше приходить думка про буйволиць... Буйволиць, що випорожняються і кізяками забруднюють двір... торговка з корзиною риби на голові... нудотний запах гірчичної олії, що шириться довкола... І хоч би одне тобі обличчя... На шляху, що вказав мені батько, видно тільки купи кізяків. І рої мух, що кружляють над ними. Хіба може стати тобі любим обличчя, що його накинули тобі силоміць? Ця дружи-

на для мене — бридкий звичай, сміття, що плаває на морських хвилях, зужитий перонний квиток...

Я зробив останній ковток і довго відпльовувався: в рот попала заварка.

А тоді спробував викликати в уяві ще одне обличчя — обличчя Шаліні. Мармурова статуетка, кімнатка в Курлі, три хлібці, дві долоні й між ними запалений світильник... двоє невидючих очей, дві відбиті руки, напівголе тіло... Не було ні скатертини із зайцем, ні вази з паперами... Тільки очі її батька, такі старечі, такі підозріливі очі, здатні відразу помітити на доччиному тілі щипки, зроблені чужою рукою...

І я мало не заплакав. Цей образ завдав мені нестерпного болю... Образ, який у горі спричиняє тобі ще більше страждань, а в радості викликає щасливу усмішку... Одне мармурове обличчя було в мене, але його відібрав батько, друге обличчя забрав Бгау, ще одне забрала дружина. А уламки від того всього повантажили на поїзд і повезли... І той самий поїзд підхопив і мене й викинув ось тут...

Ні, не викинув, а закинув мене на себе і песе вперед: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Сьогодні я наслухаю те цокотіння. Його я чув ще в материнському лоні. І тоді, як і зараз, повз мене мчали станція за станцією.

Шірсолі — Махсавар...

Махсавар — Махеджі...

Махеджі — Пардгаре...

Пардгаре — Пачора...

Пачора — Пачора...

Пачора — Пачора...

На цій, саме на цій дорозі пролунав колись крик немовляти, мій крик. Саме на цій дорозі давно колись я повів очепятами довкола й побачив, як за вагонним вікном пропливає краєвид. На цій дорозі я вперше лежав на вагонній полиці, і поїзд мчав тоді так само, як мчить і зараз.

...У Бенаресі я пішов вулицею, що вела прямо, потім звернув праворуч, пройшов ще трохи і звернув ліворуч — далі нічого не пам'ятаю.

Зовні той будинок був страшенно обшарпаний і брудний, але кімната всередині його була така розкішна, ніби картина в дорогій рамці. Здавалося, то квартира якогось мільйонера. Три стільці, круглий стіл, застелений оксамитовою скатер-

типою, широке ліжко — замість ніжок двос великих коліс колісниці. Москітна сітка на ньому піднята вгору... Для людини, яка довго-довго їздить по світу в пошуках одного обличчя і вже й сама стала колесом, для людини, зневіреної, вкрай озлобленої, ця кімната була ніби ковток напою, що його п'ють не для того, аби все забути, а навпаки, аби щось згадати.

Оksamитна усмішка, від якої приємно паморочиться в голові, розкішно опоряджені апартаменти — все це п'яшило, паче хміль. Здавалось, я попав у казковий палац, а спогад про нашу попередню розмову був наче ті вітрила, які вмить перенесуть тебе через бурхливі хвилі Ганги...

— То що, добродію, кажете, вам подобаються ці шовки та оксамити, цей мармур?

— Так, справді подобаються...

— Але шовку моїх слів, оксамиту мого вбрання, мармуру мого тіла ви... ви ще не спізнали.

Я засміявся.

— Здається, вчора ви тільки за один рядок під супровід ситара, за один рядок, що полонив вас, тільки за слова «Дні не минають» обдарували декого аж десятьма рупіями?..

— Не розумію, до чого це ти?

— А до того, що чим же ви обдаруєте мене, коли я проспіваю вам усю пісню!

— Самим собою...

Вона зайшлася сміхом і довго не могла спинитись...

Та ж сама розкіш. Та ж сама оксамитна ласкавість. І ми розважаємося так само.

— А якби ти дізналася, що я зовсім не той, за кого себе видаю?

— То й що? Це мене не обходить. Навіть якби виявилось, що ви одружений, — що ж, нехай і так. Навіть якби ви сказали, що у вас є кохана дівчина, — що ж, нехай буде. Навіть якби сказали, що завтра накладете па себе руки, то хто я така, щоб утримати вас...

— А чому ж тобі так байдуже до цього?

— Бо я стою куди вище від усіх тих, хто був у вас або ще буде.

І коли по правді, то вона таки стоїть вище за багато кого. Не втручається ні в чій справі, живе у світі, де немає підозрливості, де немає принижень і докорів... де є тільки угода, де замість серця циліндр і поршень. Немає биття серця, а є

металічний звук поршня: ш-шах-шах, ш-шах-шах, ш-шах-шах...

...Одна за одною, одна за одною, одна за одною...

За одною — друга, за другою — третя, за третьою — четверта...

Безліч бульбашок — смердючих і липких. Від них сморід і задуха... По всьому депо розлите мастило, по всьому депо мазутні плями... Від того дьогтю, перемішаного з водою, тягнуться брудні пасмуги, ніби сеча,— де райдужні, наче жмутки дощових черв'яків, де чорні, як сажа, де молочно-білі, наче застояне пиво, а де — мов розіпріла заварка. Якщо дьоготь змішається з водою, то починає смердіти точнісінько так, як у громадській вбиральні. Мене нудить на саму тільки згадку про це.

Я рахую ті бульбашки — одна, друга, третя... трьохсота, трьохсот перша, трьохсот друга, трьохсот третя...

Хтось мене питає:

— Ти що, хлопче, піде не зміг знайти собі роботи?

Я відповідаю:

— Якби зміг, то чого б і пхався сюди!

— То шукай, не сиди без діла.

Ці слова наче зависли над моєю головою. Сам я нізащо б не додумався, що мені треба шукати роботу. Та й коли по правді, то я взагалі пі про що не думав і вважав, що так краще...

У цьому одноманітному гулі чути тільки цокотіння коліс. Цього звуку я ще можу позбутися, можу відігнати його від себе, але запаху дьогтю позбутися не можу. Відразу до нього, наче водяний вир, і вир той усе дужче закручує і втягує мене.

...Одного дня я раптом виявив, що про все вже забув, окрім хіба тієї запони. Коло мене лежить якесь обличчя. Жіноче обличчя й тіло. Я купив її за гроші. Тіло теж мармурове, проте жінка не напівгола, а зовсім гола. Вона не шукала мапівців, щоб прийти і стати моєю, а прийшла прямо, без усякого сорому. І обидві руки в неї цілі й неушкоджені: одну вона простягає мені, а другою бере гроші. І очі в неї видючі, сторожкі: вона дивиться, чи не йде інший покупець...

Та статуетка на столі у мого вчителя, певно, покалічилася, бо впала — руки в неї повідбивалися, а очі стали невидючими.

...Я щодня приходив і сідав самотою на березі річки. Так само самотою пив чай у готелі. Єдиним змістом мого життя стало блукання, безупинне блукання. Бо щойно я зупинявся на одному місці, як мені ніби щось кололо, наче в тіло мос вшивалися тисячі колючок. Від одного храму до іншого, від одного берега до іншого — вічні мандри!

А коли я часом підводив голову, то в небі бачив білі хмаринки, що збиралися, купчилися і розроджувалися дощем. Краплі його лилися, ніби сльози за покійником, коли люди приходять провести його в останню путь і плакальниці починають невтішно голосити. Їсти, пити, спати, прокидатися стало для мене скоріше звичкою, аніж потребою, — те все наче існувало зовсім окремо, осібо від мене. І не полишало відчуття, ніби навколо мене запони й запони. Я стомлювався відгортати й зривати їх, але так воно якось виходило, що чим більше я їх зривав, тим більше їх з'являлося...

...Сталось це одного вечора, коли я до рубця намок під зливою. Проте мені було байдуже; хотілося, щоб злива не вщухала, щоб лило й лило без кінця. І того самого вечора я вирішив, що запону, оту запону на статуетці я сьогодні мушу зірвати. Та запона мусила мене кудись підняти, понести від тієї правди, проте мені нікуди не хотілося йти. Не хотілося ступити й кроку до тих дверей, що відчиняються всередину. Я хотів лишитися там, де був, я не хотів відривати свого погляду від того, що бачив. У мить, що поставала переді мною, я ладен був вчепитися руками й ногами, хоча б якою короткою вона була, і нізащо не відпускати. В тій миті я вставатиму й сідатиму, немов те все вирішено в самому мені. І сам собі я казав:

«Санджаю, подорож ніколи не минає марно!..»

Знову її кімната, гарна, як картина в позолоченій рамі, знову її оксамитова врода. Знову її чіпкі очі. Цілі і нешкоджені руки.

— Сьогодні я хотів би від тебе чогось особливого.

— Особливого? Все, що я маю, до ваших послуг.

— Ні, не це.

— А що ж?

Я підвів на неї очі. На її усміхненому обличчі не було ні запитання, ні відповіді, ні допитливості, ні бажання вгамувати цікавість. Обличчя правильне й чисте, не вилицювате, як у тієї, що з Пунена, без цятки-прикраси на носі, яку носять дівчата з Джальганві. Якщо те обличчя вкарбується в мою пам'ять, стане моїм, тоді не треба буде думати про

повернення до Курли чи Кальяна. Я не хотів, щоб та покалічена статуетка раз по раз поставала перед моїми очима і затуляла все навколо.

— То що ж то таке особливе?

— А обіцяєш виконати?

— Обіцяю.

— Сьогодні ти не вимикатимеш світла в цій кімнаті і не відгороджуватимешся від мене завісою темряви.

— Чому? — Вона сторопіла.

— У мене в кишені понад сто рупій — бери їх усі, але не вимикай світла!

— Я навіть не...

— Ти ж обіцяла!

Вона мовчала, наче набрала в рот води.

Коли я її купував, коли брав її, вона поринала в темряву, і тоді її обличчя наче розтавало, десь дівалося. А натомість починало мріти обличчя дівчини з Курли. Коли ж я його відганяв, мого тіла починала торкатися моя дружина. А коли відштовхував з огидою і її — перед очима поставала та незряча статуетка зі столу мого вчителя і своїми поцілунками залишала на моїх губах мармурові плями. Тепер я відрізаний, безмежно далекий від усього того і не маю ніякого стосунку ні до дверей, що відчиняються всередину, ні до минулих днів. З мене вистачить Бенареса і цієї купованої розкоші й затишку. Ось моя колія, і нею мені мчати, не збочуючи. Все тепер у мене наперед визначено, певне, інше ж розсипалось, перетворилося на порох, і його розвіяв вітер...

...І тоді я пригорнув її до себе — тієї миті переді мною було тільки її обличчя. Запона темряви була відслонена, пропала в минулому. Там, де темрява, вогкість, сморід. А світло, яке спочатку осявало її обличчя, почало литися і на її голі руки, а звідти ширилося далі й пестило її груди. Її обличчя... і гарячі руки... її тіло... Немов тисячі, міради дьогтяних бульбашок, що здувалися доти рівними рядами, зненацька полопали; наче два поїзди на шаленій швидкості врізалися один в одного; наче мій власний труп полетів з верхньої полиці вниз на підлогу... Труп почав розкладатися, вагони перекидались і розлітались на друзки, а бульбашки дьогтю потекли брудними патьоками — брудна і смердюча рідина... патьоки, наче від сечі... райдужні, наче клубки дощових черв'яків... чорні, як сажа... молочно-білі й з різким запахом, мов застояне пиво... наче розкисла заварка... бруд — мармурові сліди роздряпаної прокази...-прикрита оксамитом

мерзота... задуха... запаморочення... Наче ти опинився раптом у громадській вбиральні, брудній, нечищений...

Ще ніколи і ні від кого я не тікав так стрімголов, як тоді... Я вже не бачив ні тих шовків та оксамитів, ні тієї розкішно оздобленої кімнати. Я гадав, що темрява збуджує мої думки. Я гадав, що темрява вводить мої очі в оману. Я гадав, що темрява поглине моє обличчя...

Я біг і біг щодуху, не озираючись, а сотні тисяч розкішно оздоблених кімнат дивилися мені вслід пекучими, палаючими очима...

Скрізь темрява і темрява. Куди не ступи, скрізь темрява, хоч в око стрель. Куди не поведеш поглядом, скрізь темрява. І в цій темряві виникнув несамопитий вихор, що приніс із собою і град. Здавалося, ніби хтось умисно відбирав найбільші градини й пригорщами жбурляв у мене, і кожна та градина була людським оком. Я біг і біг дорогою, що вела на Сарнатх, а на мене сипався той град очей, зливою падали уламки мармурової статуетки, рясним дощем сіялися білі плями прокази. Тієї ночі я не зупинявся, піде не зупинявся. Мені здавалося, ніби колеса крутяться все шаленіше й шаленіше і я от-от полечу під укіс... Трохи згодом я зупинився на хвилюку відсапатися... Попереду і ззаду, з усіх боків — скрізь та сама запона, запона темряви. І в тій темряві тонуло не тільки моє власне обличчя. А й те інше...

Та ж темрява — і Чаліганв.

Та ж темрява — і Манмад.

Та ж темрява — й Ігатпурі.

Тепер кожен звук примушує моє серце битися дужче. Тепер кожен звук ставить переді мною запитання, на яке я не знаходжу відповіді, — так і лишитись у темряві чи вийти на ясне світло? Мене охопило таке збудження, що лежати стало нестерпно. Кожну мою жилочку розпирає якась невідома сила.

Хтось уже згортає свою постіль. І питає:

— То наступна зупинка Кальян?

Кальян, тобто Рамвар, тобто буйволиці, тобто моя оселя, тобто моя дружина...

А сам подумки рахую, ніби якась цифра зупинить поїзд:

Р-раз...

Два...

Три...

Чотири...

П'ять...

П'я-ать...

П'я-а-ать...

Руки в мене тремтять, ноги в мене тремтять. Я увесь тремчу. Олівець вислизнув з моїх пальців і впав прямисінько в калюжу дьогтю. Світло затопило моє тіло, мій дрож і тремтіння, увесь Бенарес. Та це ж світло тієї ночі, і в тому світлі очі мої бачать брудне і в'язке мастило... патьоки, наче від сечі, райдужні, наче клубки дощових черв'яків... чорні, як сажа... молочно-білі з різким запахом, наче застояне пиво... мов розкисла заварка... і... і...

Шість...

Сім...

Вісім...

Ві-ісім...

Ві-і-ісім...

Ві-і-і-ісім...

Досить, до восьми я ще пам'ятаю рахувати. Ще пам'ятаю рахувати, ще пам'ятаю світло, ще пам'ятаю обличчя.

Але темрява вже відступає. Крізь вагонну шибку сіється ледь помітне світло і легенько спадає на обличчя пасажирів, що сплять. І знову місток, шпал на десять-дванадцять, не більше. В Ігатпурі до поїзда причепили електровоз, тож і звук зовсім інший. Тепер звук такий, наче в того, хто цокає, рот наповнився слиною.

Місток лишився позаду, і я з верхньої полиці спускаюсь на підлогу, вниз, де є двері і звідки я можу зійти ще нижче; нижче, тобто на перон, а звідти можу вийти на вулицю, а потім...

Поїзд наче зібрав останні сили й ринувся вперед: цок-цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок-цок.

Коли поїзд зупинився, мене ніби щось підкинуло — по хребту наче пробіг струм, якийсь спогад змусив підвести голову й глянути перед себе. У дзеркалі над умивальником моє і так сиве волосся видається ще сивішим. Згадую своє дитинство. Мабуть, я змалечку пережив набагато більше ніж треба, тому й посивів передчасно.

Крок за кроком я йду далі й далі. А відчуття таке, ніби щойно вийшов з кінотеатру і роздумуєш то про фільм, який щойно бачив, то про вулицю, якою простуєш. Ранній ранок — ще не відчинено жодної крамнички. З-під ніг здіймається легенька курава. Здіймається курава, та ще поширюється запах коров'ячих кіз'яків, якими заляпана вулиця. І ще, як

завжди рано-вранці, із затоки тхне важким смородом, немов безліч чайок обкаляли все довкола. Далеко позаду ледь чути жалібний гудок паровоза, і я втовкмачую собі, що це ж мій дім, що я повертаюся додому. Збагнути це важко, болісно, нестерпно болісно, і так хочеться, щоб поїзд, який наближається, якомога швидше пройшов. Минуло два дні й дві ночі. А ніби ж учора заходив у вагон, залазив на верхню полицю, а от знову зліз із неї — унизу Кальян, а вгорі — Бенарес. А переді мною — Рамвар. Праворуч, біля бензоколонки, ще горить лампочка. А якраз навпроти тієї лампочки — хвіртка, від хвіртки далі починається блок «І», номер шістнадцять. Цікаво, чи дружина зронила хоч сльозу після моєї раптової втечі? Я сповістив її: мовляв, тікаю від вас, не намагайтеся мене шукати. Вдома, певно, зчинилася веремія. Дружина, мабуть, волосся на собі рвала, пригадуючи, як мене гризла. Мабуть, кляла себе та присягалась ніколи й нізащо не змащувати волосся гірчичною олією. Бо та гірчична олія, мовляв, відібрала в мене мого чоловіка. «А тих буйволиць відішлю назад у Джальганв. Бо він не терпить ні буйволячого молока, ні буйволячого духу. То як же мені любити те, чого не любить він!.. О господи, яка ж я дурна, що піддалася намові Бгау, придуркуватого Бгау, й колола чоловікові очі тією дівчиною з Курли! Дружина має свою частку любові — і з неї вистачить, яке їй діло, що чоловік із кимось там перемовиться словом чи десь повечеряє! О святий мій заступнику, хай він хоч раз іще приїде до мене в дім, щоб я могла упасти йому в ноги і виблагати прощення!..»

Повз мене прогрімтів поїзд і заглушив голосіння моєї дружини.

«Але ж хіба те ридання та голосіння хоч трохи втішить тебе?»

«Ні, та оселя вже ніколи не зможе мене втішити!»

«То чого ж ти йдеш до неї? Що ти робитимеш у Рамварі? Доїтимеш буйволиць та носитимеш на базар молоко?»

І ноги мої несамохіть спинились, а тоді й повернули назад: ні, не хочу я повертатися, не хочу бруднити ноги буйволячими кізяками!..

...Знову підійшов якийсь поїзд. Підійшов і зупинився, а тоді знову рушив і його гуркіт став затихати вдалині — любий серцю звук. Ніби ото мій добрий знайомий промчав повз мене в автомобілі, а я обернувся і довго й тужливо

дивився йому вслід. Отак і я стояв, тужливо дивлячись услід тому поїзду...

...Яке ж воно все-таки було чудове, оте, що минуло!.. У приміському поїзді перший кін у карти. Тобі вистачило б однієї, а дісталосся аж дві дами... «Будь ласка, допоможіть мені...» І мармурова постать дівчини з типово пуненськими вилицями. Обидві руки зайняті... До блиску начищена кругла скринька для їжі з мідною ручкою. А в ній — три хлібці, підлива і сіль... З Курли до вокзалу Вікторія і з вокзалу Вікторія до Курли... Гостроверхі вежки Воріт Індії... Тріскотіння катера на Елефанту... Покручені й звивисті стежки на Малабарських пагорбах... Море, що видніє з дальнього кінця Висячих садів... Рибальські сіті, що сушаться на піщаних берегах Чаупаті... Пунен, наче першокласне купе м'якого вагона... Розкішна коса... І раптовий переляк, коли ззаду зненацька засигналив водій вантажної автомашини.

Те все, що було й минуло, не тільки розлилося вшир, як безкрає море, а й розпросторилось угору, заповнило собою високе небо. Коли все те було насправді, то можна тішитися ним, леліяти спогад про нього годинами. Скільки вона там перевдягалася в жовтавому тьмяному мерехтінні свічки, а тіло її, що майнуло на мить, вже котрий місяць стоїть перед моїми очима. Але яка тепер користь від того, що вже минуло? Тепер переді мною повільно чвалають буйволиці. І не збагнеш, підходять вони чи відходять, тручись боками одна об одну, тицяючи мордами в землю, і йдуть з таким байдужим і покірним виразом, наче й не йдуть нікуди або можуть іти будь-куди. Точнісінько, як оце я. І я чимось схожий на них...

А буйволи ті без кінця ремигають. Спершу квапливо набивають пашею шлунки, а потім відригують те, що з'їли, і починають жувати... Точнісінько, як ото я. І я так само тепер пережовую колишне — розжовую і розжовую його, і чим довше розжовую, тим воно стає м'якшим і придатнішим для травлення... Та що там я — до будь-кого придивися, то всі, як один, приховують своє минуле — коли їдять, то не розбирають, тільки механічно ворухать щелепами, а тоді, задумливо блукаючи, починають ремигати...

— ...Ти?! Ти повернувся?!

Переді мною стояв мій тесть. У закасаному дготі, в сорочці з короткими рукавами, він гнав буйволиць.

— Коли ж це ти приїхав? Чи не вранішнім поїздом, бува?

Він неабияк зрадів, побачивши мене. Підганяв палицею буйволиць, погейкував на них, а сам тим часом казав:

— Та хто ж кидає свій дім отак, як ти, га? А я ж, хлопча, тільки для вас двох і дбаю. Сам бачиш, старий уже я, сьогодні є, а завтра і немає... Агей! Агей!

Разом з тими буйволицями він підганяє і мене. І як ото буйволиці бредуть собі, ні про що не думаючи, байдужі до всього, так бреду і я.

— Коли ти раптом зник, то не тільки наша хата, весь Рамвар спорожнів. Виглядали тебе до пізньої ночі. А самому мені ой як важко давати раду цій худобі та всьому хазяйству.

Він говорить і говорить, водночас поганяючи буйволиць та погейкуючи на них. Лампочка біля бензоколонки погасла, і коло світла під нею зникло. Зі скрипом відчинилася хвіртка, і буйволиці, штовхаючись та тручись одна об одну боками, заходять у неї. Попереду мій тесть, а за ним і я. А задні ноги буйволиць потрапляють точнісінько в слід передніх ніг... Помітивши це, я йду за тестем, намагаючись не ступати в його сліди...

Чутка, що я повернувся, миттю облетіла Рамвар, і до мене потяглася вервечка людей засвідчити свою повагу. Казали, ніби я змарнів, схуд, говорили й про те, що в мене засмучений вигляд.

А Бгау своїм звичаєм сміявся:

— Аж шістнадцять вагонів зібралось під розвантаження, всю товарну станцію захарастили. І все цемент та цемент. До вагона і не підійдеш, поки не обв'яжеш хусткою голову.

І знову засміявся. Який же я був лютий, коли дійшов до такого, що на повному ході скинув його з поїзда. Проте він відбувся тільки переломом, а міг би й богові душу віддати...

Моя дружина саме різала січку для буйволиць. І засипала її у великий порожній глек. А я сів на ліжку і роздивлявся навколо... Півкімнати заляпано кізяками, на веранді прив'язані телята... Я глянув у вікно: одна з буйволиць саме випорожнювалася, чути було гучне ляпання, а круглий зелений млинець усе більшав і ширшав. А потім з'явилися покупці й почалася торгівля молоком. Скоро від нього лишилася хіба що крапля. А тоді дружина заходилася готувати мені чай. Тесть чаю не пив, йому ніколи, бо треба ще напоїти буйволиць.

Переді мною стоїть піала, а в ній плавають чорні-пречорні клапті заварки: сам чай темний, і пити його з щербатої піали мені не хочеться.

— Що, і досі ще не забув її?

Отакі були перші слова, якими дружина зустріла мене, тільки-но я повернувся. Я підвів голову і вражено втупився в неї. Знову вдарив у ніздрі той самий гірчичний дух.

— Навіть чаю не хочеш пити! Та що з тобою поробилося?

Я знехотя взяв у руки піалу й відпив ковток.

— І де ж ти пропадав досі?

— У Варанасі.

— А де це?

— На схід від нас.

— Далеко?

— Далеко. На те місто ще кажуть Бенарес.

— А-а, Каші! Їздив у справах?

— Ні.

— А що ж?

— Просто обридло мені тут...

— Я обридла?

— Ні.

— А хто ж?

— Ніхто...

Над порожньою вже піалою запала незручна мовчанка. Тривала вона довго-довго. Мене дратували ці розпитування. Цей дім. Цей час. Якби на те моя воля, то я б і миті не сидів тут, а підвівся б і пішов геть. Але я подумав: певно, мені самою долею судилося розігравати цю безглузду комедію. І лишився.

Тим часом нагодився тесть, попоравши свою худобу, і почав:

— Буйволиці дають не менше двох сотень чистого зиску. Можна було б найняти для догляду якусь людину, та їй доведеться платити принаймні півсотні: краще я вже сам ходитиму коло них і заощаджу ці гроші. А якщо й ти дещо заощадиш зі своєї платні, то знаєш оте місце на околиці? Можна буде прикупити ту земельку, побудуватись, а через рік-другий, дивись, уже матимеш не чотири буйволиці, а всісім. А там і службу покинеш, як захочеш...

Я підводжу голову і дивлюся на нього, а перед очима відразу постає ота ділянка землі на околиці Рамвара: таж там

такий смітник, що і вбиральною поставити гидко! А він мені радить збудувати собі дім, оселитися там, тримати не чотири, а вісім буйволиць, підбиває мене кинути роботу й зануритися в той сморід...

— Найвигідніше тепер тримати саме буйволиць. Хоч рік походи як слід коло них, то, вважай, і дітей нема чого посылати в школу. Бо коли діти починають ходити до школи чи там до коледжу, то, вважай, до нашої роботи їх уже не притягнеш. Від науки вони тільки паніють...

Моє майбутнє він уже влаштував, а тепер влаштовує майбутнє моїм дітям. Мої діти — і буйволиці! Буйволиці, яких прив'язують до кілочків, буйволиці, які щороку приводять по теляті, буйволиці, які підтягують задні ноги до передніх, коли випорожнюються. А моя дитина день і ніч ходить за ними з дубцем, поганяє, пасе, рої мух знімаються з їхніх кізьяків і обліплюють дитяче личко. В душі моїй залунав владний голос: «Ні!» Батько зробив мене залізничником, а тєсть норовить перетворити на худобину! Я вже й так чимось став скидатися на буйвола — до всього байдужий, нічого не бачу перед собою...

Зненацька я скинувся: десь далеко-далеко й ледве чутно пробринів паровозний гудок. І зразу ж я опинився там, надворі. Бачив, як котяться колеса, як пролітають вагони, чув гуркіт. А тоді...

— Ти часом не занедужав?

— Звідки це ти взяла?

— Як «звідки»? Може, й справді нездужавш? А їстимеш зараз чи потім? Взагалі-то я варю тільки ввечері, але якщо ти хочеш, скажи — можу щось зготувати й зараз.

— Не треба.

— Чому не треба?

— Так...

— То вона й справді причарувала тебе?

— Хто?

— Ну ота, твоя. Чого ж ти поїхав без неї? Треба було і її захопити з собою. А грошей бракувало, то міг би трохи в мене взяти. Чи, може, вона менше сотні не бере?.. Тоді інша справа...

Вона хилиться на ліжко біля мене, але я підхоплююсь...

— Щось тут мух багато, — кажу.

Вона у відповідь ані слова — вже лягла й спить. Її жирне волосся, щедро намащене гірчичною олією, розсипалося по моїй подушці. А тєсть, хоча взагалі спить у суміжній кімна-

ті, сьогодні переніс і поставив своє ліжко до худоби, де темно, вогко й кізяки...

Я сиджу скраю ліжка. І силкуюся вбити в голову, що я не в поїзді, а в себе вдома, у власній оселі! Але яким чином ця оселя стала мовою? Та в отих буйволицях, у кізяках, у дружині, що спить, розметавшись,— у всьому цьому немає і крихти мого! Що в мене є свого — це верхня полиця будь-якого поїзда, що є в мене рідного, то це мандри, подорож... Але ж що то за поїзд? Котрий? Мабуть, під'їздить до семафора, бо гудок подають саме звідти...

Бачу, як зараз: уранці молока мені не дісталось, зате дали черствих, несвіжих хлібців, таких, що їм далеко навіть до тих, із Курли... А щоб поколупати в зубах, дали соломинку, забруднену буйволячим гноєм. Опівдні заходились молитися своєму святому, підносили йому дари, співали величальні гімни. І тоді спало на думку: а чому б і мені, як тому святому, не обв'язати голову рушником і не завести собі пса та не блукати з ним. Як той святий зображений поряд з конем, так і мене, певно, зобравили б коло паровоза. Коли і я так само, як той святий, приберу оту його позу, то люди теж плавом плитимуть на прощу до того місця, де я народився. Але де ж я народився, щоб те місце стало святим? У Шірсолі? Махсаварі? Махеджі? Пардгаре? Пачорі? І господь відає, де оте Шараді, місце, де народився їхній святий!..

— ...А добре, що ти повернувся!

— Повернувся?

— Атож. Адже ти повернувся? Хіба ні?

— Ні, не повернувся.

— А що ж?

— Я просто втік.

— Втік? — Дійниця випала з її рук.— Що ж ти там накоїв? Убив когось? Чи, може, не стало грошей і ти в когось обрізав кишень?

Я потупив голову й мовчу, а вона не відступається:

— То що ж ти там накоїв? Що там наробив? Чому довелося тікати?

— А чому довелося тікати звідси?

— От не сидиться тобі спокійно на місці! Видно, не до вподоби тобі моя любов,— не вгаває вона.

Любов! Наче я справді буйвол! Та хіба ж у людей любов виникає серед кізяків та роїв мух? Те «ні», що досі лунало

в душі, тепер підступило до горла і от-от зірветься з язика. Ні! І ще раз ні!.. Переді мною наче знову розлилася калюжа дьогтю — густа й смердюча рідина... патьоки, наче від сечі... жмутки дощових черв'яків, аж райдужних...

— То так нічого й не скажеш мені?

— Нічого...

Поштовх — і поїзд рушив. Я стою біля дверей і дивлюся на світ. Який простір! Деревя й зелень, плюскоче річка, розпросторилася блакить неба! А тут, у вагоні, тиснява, штовханина, галас...

Шістдесят п'ять хвилин. Тільки шістдесят п'ять хвилин іде поїзд від Кальяна до вокзалу Вікторія. Зараз я долаю цю відстань і шалено мчу. Не тільки в просторі, а й у часі.

Якби хтось запитав мене, де ти, мовляв, зараз, то я, мабуть, першої миті розгубився б. І не дивно, бо цієї хвилини я почасти в минулому, почасти в теперішньому, а почасти в майбутньому. І водночас я мчу на цій стрімкій машині двадцятого століття. Тож відповіді на це запитання слід було б так: полинь на десять років назад, потім вернися до теперішньої миті, а тоді забіжи на двадцять п'ять років уперед — зазирни в майбутнє — і до цих трьох величин додай швидкість поїзда, на якому я їду... І якщо пощастить знайти суму цих чисел-величин, тоді достеменно стане відомо, де саме я зараз.

Я посміхнувся, зміркувавши, що швидкість світла лише триста тисяч кілометрів на секунду, а мої думки линуть значно швидше, — ось чому вони так легко наздоганяють минуле! Останнім часом я нерідко згадую свого вчителя. Який же він мені зараз любий, цей Ейнштейн, — на славетного вченого він був схожий і своєю чуприною, і закоханістю в математику. Які ж ми були бешкетники! Все дражнили його: «Четвертий вимір, четвертий вимір». Мені самому впеклися в печінки ті кляти виміри! Ота довжина, ширина та висота укупі з часом втілилися тепер для мене в чотирьох буйволицях, що ремигають...

Поїзд мчить, обертаються колеса, і моя голова теж іде обертом: в ній повторюється один і той самий звук без кінця, без краю — оте безугавне цокотіння коліс: цок-цок-цок, цок-цок-цок...

...Хтось питає:

— То що, вдома побував?

І відразу заходиться сміхом:

— Замість їхати додому, довелося розвантажувати вагони. Начальник сказав: «Відпуцу додому лише тоді, як розвантажите. Будете працювати хоч і до півночі».

І знову заходиться сміхом. Сміється і сміється без кінця-краю. І ніхто не урве сміху Бгау. Ніхто не урве того сміху. Ніхто....

Курла!.. Та це ж Курла! Кур-ла! Кур-ла-а! Курла-а-а! Чого ж я не сходжу? Адже тепер мені нема вороття в Кальян — навіть думати про нього гидко! Житиму, як і колись, — день і ніч у поїзді і тільки в поїзді. На цілому світі у мене немає жодної рідної душі. Я самотній, самотнім і лишуся, мені ні до кого немає діла, нічого ні від кого мені не треба, як і пікому від мене. Тільки я і мій поїзд. Весь час я мчатиму, і так само мчатиме і мій поїзд.

День я так-сяк згайнував, тинявся по вокзалу Вікторія. В мене лишалося ще два вільних дні, а там треба знову ставати до роботи. Переведуся з Центральної залізниці на Північну або й ще далі — на Північно-Східну. Бо й справді, чого мені перемелюватись у цих бомбейських жорнах? Яка користь лишатися тут? Що мало статися, то вже сталося... Пригадую той ранок. Поїзд зупинився в Курлі!.. Яка тоді була тиснява, штовханина!.. Як жалібно попросила вона: «Будь ласка, допоможіть!..» Як біля Воріт Індії вона поклала на моє плече свою мармурову руку!.. А як у тьмяному жовтому світлі свічки майнуло її голе тіло, щоб наступної миті зникнути!.. А Елефанта!.. А те тріскотіння катера!.. А два квитки по сорок пайс!.. Їх вона показала і взяла дві чашки кави... А гостро наперчена страва!.. І на три чверті долитий жирним молоком чай!.. Оте її червоне з облямівкою сарі!.. І червона блузка!.. Скринька для харчів... Чотири браслети... Дві сережки... От і вся картина, а на неї звідкись ізгори раптом валиться сарнатхська вежа!..

...Я і досі не збагну до пуття, чого я сів на приміський: чи то знову збирався їхати в Кальян, чи просто хотів згаяти час. І коли він плеснув мене по плечі і привітався: «Здоров!», я наче пробудився від сну.

— То де ти тепер? — запитав він.

— Та де ж? Там же. А ти?

— Та як тобі сказати... Знайшов собі одну красу, гуляю з нею.

— І як?

— Непогано, скажу тобі. Навіть чудово!

Він зійшов у Дадарі. В блакитній тенісці, як і колись. Давненько я його не бачив. Трохи ніби розповнів. Це ж він, коли ми починали навчатися, не раз казав, що навчання дурничя і якщо відразу не позбутися однієї дурниці, то й не зглянеїшся, як їх на тебе навалиться цілий вагон.

Поїхав собі, кинув к бісу навчання. Наостанок сказав, розчісуючись гребінцем: «Та хай вона горить, оця вся наука! Я знаю одне: якщо твоя душа не лежить до чогось, то плюнь на нього, а те, що подобається, вирви хоч із горла в чужого...» Трам-тарам-там, тарам-там...

Поїзд зупинився, і я зійшов на перон.

Курла!

Як воно вийшло, що я не в такій само блакитній тенісці і не тікаю з навчання, як воно сталося, що я не тільки виявив дурість, а й сам став покірним буйволом? Але тепер я порву з усім, що мені вкрай огидне. Нехай воно западеться — і отой дім у Рамварі, номер шістнадцять, і ті чотири буйволиці, і купи гною, і рої мух пад ними, і сарі завдовжки шістнадцять ліктів, і відворотний запах гірчичної олії, і ота прикраса, надмірно всипана перлами...

...Сонце вже зайшло, і на землю спустився вечір, повиваючи все довкола імлою з димом. А я підійшов і зупинився перед її дверима: сьогодні я все хочу вирішити, все поставити на своє місце. Наведу лад — такого вже не буде, що серце моє тут, а думки деінде. Я людина і повинен іти своїм шляхом. Що минуло, те все зі мною. Але сьогодні зі мною і моя безмежна рішучість. І я нацьковую їх одне на одного: цікаво все-таки, хто з них кого здолає...

Я підводжу руку, згинаю вказівний палець і стукаю в двері: тук-тук-тук, тук-тук...

— Хто там? — долинає з-за дверей голос, і відразу натужно запрацювали клапани серця: ш-шпах-шпах, ш-шпах-шпах, водночас зрушив і захитався маятник розуму: тік-так, тік-так, тік-так...

— Ви?! — чується вражене з уже відчинених дверей.

— Так, я!

І міцніше впираюся ногами в землю.

Кімната трохи змінилася. Замість скатертини із зайцем на столі з'явилася інша, з двома пташками — вони сидять на гілці й тягнуться дзьобами одна до одної. Ліжко застелене вже не покривалом, а килимком.

— Як добре, що ви повернулись.

— Ні, повертатися я не вмію. І навіть не знаю, як це робиться. Я просто взяв і втік.

— Втекли?

— Так, утік. З Кальяна в Бенарес, звідти знову в Кальян. А вже звідти — в Курлу.

— Але тепер цьому кінець! Тепер я вже нікуди не хочу тікати. Мене стомило це все. Я хочу спочити від злив і від граду, від куряви і від вугілля...

Мені хотілося говорити й говорити, і щоб ніхто мене не перебивав. Якщо комусь не до вподоби те, що я кажу, хай не погоджується мовчки, але не перебиває мене.

Вона розпалила примус, заходилася готувати чай — те саме, наче з мармуру, тіло, ті самі невидючі очі, та сама напівприкрита одежею постать, ті самі повідбивані руки...

Шипіння примуса виповнило собою кімнату. Так, як і тоді, на моторному катері, я голосно кажу:

— Слухай, я назавжди відкинув усе, що зв'язує мене з отим ганебним минулим. Віднині ти будеш поруч зі мною. Всю мою платню відсилатимемо в Пунен. Їстимемо черстві хлібці й запиватимемо їх водою. Мое життя зміниться.

Шипіння примуса урвалося, і запала мертва тиша.

Перед нами стоять піали з чаєм.

— Ти, певно, розсердилась на мене?

— А що та злість pomoже...

— Ні, ти скажи: дуже розсердилась на мене?

— Чи дуже? — Вона відпила ковток чаю і всміхнулась: — А я і не здогадувалась, що злість додає сили. Якщо казати щиро, то коли я дізналась, що з Бгусаваля ви повернулись одружений, мені захотілося помститися вам. Так і поривало вибігти на вулицю і кинутись на шию першому-ліпшому, кого стріну. А тоді б сказала йому, що...

— Чому ж не договориєш?

— Та я вже казала, що злістю тут не зарадиш. А от що сили вона додає — це правда.

— То ти стала дужчою?

— Атож.

Вона знову всміхнулась.

Мені раптом здалося, ніби на пероні несамовито забамкали гонги, ніби десятки пронизливих свистків злилися в один суцільний, ніби безліч гудків оглушливо заревли, а міріади прапорців затріпотіли перед моїми очима.

Я допив свій чай і потягнувся до неї рукою, але вона взяла в руки порожні піали і обережно відсторонилась. І відразу ж увесь Бомбей шалено закрутився, замиготів переді мною, мов велетенське колесо, а світло, що мерехтіло десь далеко-далеко в темряві, наче вогник семафора, розлетілося на міради дрібних світляних цяток.

— То, може, завтра все й вирішимо?

— Вирішимо! — Вона рвучко повернулася до мене.

— Так, вирішимо.

Я дивився їй у вічі. За нею стояла шафа — тепер уже вона була застелена тією скатертиною з зайцем; на скатертині стояла ваза, а в ній — три троянди. А біля ваз...

І тут її рука, що наче стежила за моїм поглядом, метнулася до вази, щось злякано схопила й сховала за спину...

І знову увесь Бомбей шалено закрутився, замиготів переді мною, як велетенське колесо. Перш ніж я встиг промовити хоч слово, вона квапливо озвалася:

— Гарзд! Приїжджайте завтра п'ятигодинним поїздом. Я зустріну вас на пероні. Тоді все й вирішимо.

Слова її зняли з моїх плечей один тягар, але натомість навалили інший. Чи не поїзд мчить мимо, що кожну мою жилочку, кожну часточку проймає якесь могутнє двигіння? Немов зіткнулися на шаленій швидкості моє минуле й теперішня моя рішучість...

Тепер мене вже не зупинять ніякі сумніви. Завтра ввечері все остаточно вирішиться. А до завтрашнього вечора ще треба йти, ще треба топтати ногами колишнє...

Коли я виїздив з Курли, то вперше за весь час у мене промайнула думка, що статуетка на столі в мого вчителя і ця дівчина — небо й земля.

«Знову якийсь міст, чи що?»

Гур-гур-гур, гур-гур-гур, гур-гур-гур...

Я лежу на верхній полиці. Після вчорашньої розмови мене не полишає відчуття, ніби я мчу і мчу суцільним мостом. Черевика я скинув і поклав у ногах, накривши їх капелюхом. А за вікном проносяться станції. Скільки там їхати від вокзалу Вікторія до Курли, але я все одно роззувся і заліз на полицю. Нарешті все вирішиться. Сьогодні я спекаюсь буйволів, що заляпали двір кізяками, спекаюсь дружини, від якої тхне гірчичною олією... Очі мої заплющені, і я розмірено похитуюсь разом з вагоном. Ми з поїздом — одне ціле. Я вже сам стаю тією картиною, яку загадав колісь намалювати мій учитель. Тепер я не боюся батька. Тепер його

окуляри, що сповзали все нижче й нижче, зірвалися з кінчика носа, зірвалися і розлетілися на друзки. Досі він уже дочитав свою «Гіту». Тепер уже скрізь, куди тільки сягає око, лише колеса й колеса колісниць. Тепер сонце кожеш день пропливає над обличчями, що їх я розтоптав своїми черевиками.

Уже Бгайкхала. Бгай-кхала. Бгай-кхала...

Ось і Парель. Парель-Парель, Парель-Парель...

А ось і Дадар. Да-а-дар, Да-а-адар, Да-а-адар...

Знизу хтось на когось гримає:

— Хіба це вагон для сліпих?

Я те й роблю, що перевертаюся з боку на бік. І тоді щоразу цокотіння коліс чується мені зовсім по-іншому. А стрілки на циферблаті біжать так, наче в них по дві ноги й вони намагаються перегнати час. Якої тільки дивини не втовкмачував у наші голови той учитель. Ніби з трьох боків нас оточує простір, а з четвертого час, і той час може рухатись в обидва боки, тобто вперед і назад. Як називається та змія, в якої і на хвості голова з отруйним жалом? Тепер я бачу її на власні очі. В цьому шаленому русі потрібна опора. А мої ноги — теперішнє і минуле — обидві мчать, біжать хтозна-куди.

Я лежу з заплющеними очима — довкола поки що темрява, але скоро я розплющу їх і примружусь від яскравого світла.

Такою, саме такою людиною став сьогодні і я. І, пробудившись від сну, я попрошу, щоб хто-небудь забрав у мене все моє військо — і всі храми, і всі вежі, і всі місця омовіння, і всі Ворота Індії, бо я самотній, бо мені немає чим боронитися...

Раптом я підхоплююся і, перехилившись, запитую:

— Що ти сказав?

— Та нічого, хлопче. Тому сліпому треба було зійти в Курлі, а він сів на цей поїзд...

— То хіба цей поїзд не зупиняється в Курлі? — знову запитує він, а я миттю зіскакую з верхньої полиці вниз. Нахилиюся до вагонної шибки й дивлюся.

Вже Матунга, Ма-тунга, Ма-тунга, Ма-тунга...

А ось і Шіва. Шіва-Шіва, Шіва-Шіва, Шіва-Шіва...

Я, що оце сидів на верхній полиці, тепер стою, стою міцно на обох ногах — і вони — паче колеса двох зустрічних поїздів, які несуться з шаленим гуркотом і викреслюють іскри.

Ні!

Моя рука тягнеться до рукоятки. Якщо поїзд не зупиниться в Курлі, я зірву стоп-кран. Рука починає крутити ручку гальмівного колеса. І разом з тими обертами ніби крутяться й усі ті сонця, що одне за одним сходять ще з часів великої Махабгарати. Безугавний гул і невпинний, неухильний рух сонця.

«От бачиш, я ж казав, що вона не прийде зустрічати мене!»

«От бачиш, те, що завтра ми все вирішимо, вона сказала просто зі страху!»

«От бачиш, я ж казав, що так воно й буде!..»

Поїзд гуркотить на стрілці й мчить ніби півколом, аж мене заносить, і гуркотіння поїзда, і цокотіння дедалі дужчають.

А я стою, наче скам'янілий, і бачу бозна-що.

Як ми проносимося і проносимося над світом зі швидкістю світла...

Як із шафи, застеленої скатертиною із зайцем, злякано і квапливо приймають фотографію хлопця в блакитній те-нісці...

Як на пероні виростають із мармуру дві руки, оживають і дивляться двоє очей...

За вагонною шибкою проноситься Курла, а моя рука зісковзує з рукоятки стоп-крана і безвладно опадає вздовж тіла. Повертаюсь і йду до свого місця. І сам собі я кажу:

— Санджаю, може б, ти вже вгомонився?

БГІШАМ САХНІ

Бгішам Сахні (нар. 1915) — відомий прозаїк, генеральний секретар Національної Федерації прогресивних письменників Індії, автор семи збірок оповідань, кількох романів і повістей. За роман «Морок» 1975 року був удостоєний премії Літературної академії Індії. У цьому творі Бгішам Сахні звернувся до трагічних подій, які мали місце після штучного розділу Індії англійськими колонізаторами, показав розгул релігійно-общинної реакції, розповів про героїчні спроби прогресивних діячів протистояти релігійному фанатизму, стримати народ від братовбивства. Роман актуальний і досі, оскільки, як відзначає індійська критика, подібні тенденції мають місце у країні й зараз.

Та головну увагу в своїй прозі Бгішам Сахні приділяє долям простих людей у контексті складної сучасної ситуації, що характеризується боротьбою проти монополій та їхніх поплічників, за повну реалізацію курсу Неру, за ліквідацію всіх пережитків феодалізму й колоніалізму.

Бгішам Сахні — лауреат міжнародної премії «Лотос». Брав участь у Ташкентській конференції письменників країн Азії й Африки. Його оповідання відомі в нашій країні з 1957 року.

Письменник неодноразово бував у Радянському Союзі, він активно сприяв розширенню і зміцненню радянсько-індійських літературних зв'язків.

Коли рано-вранці Чаудгрі вийшов з хижки, над землею розстилалася синювато-біляста імла, що невідомо чому кожного ранку зависає в повітрі. Пориви вітру поколювали обличчя крижаними голками. Він глянув угору: густі, чорні хмари, здавалося, за ніч опустилися ще нижче, тому й не відчувалося, що вже займається день. «Линіє таки, сьогодні вже лине!» — пробурмотів Чаудгрі. Селище прокидалося: починалися звичні повсякденні клопоти і метушня. Ось із сусідньої хижки вийшла Джамуна, дружина Бісесара, і з глеком на голові повільно рушила схилом угору, до колонки з водою. Відчинилася вже й крамничка Гобінді на краю пагорба, якраз біля колонки, — навіть крізь густу вранішню імлу було видно, що там світиться. Чаудгрі повернув голову і глянув до підніжжя пагорба: вибоїстий завулок, по обидва боки якого щільно тулилися певеличкі хижки, оживав теж. Де-пе-де біля хижок уже вилися димки, час від часу з пагорба квапливо збігала якась дівчина: затуливши краєм накидки обличчя, поспішала до заможних кварталів за селищем — поратись по господарству та мити посуд. А ще далі, від шосе, вже цієї пори чулося ревіння автомашин, що здавалося невіддільним від краєвиду та вранішньої імли.

Щоразу, коли збирається на дощ, Чаудгрі невдоволено бурмотить собі під ніс. І сьогодні землю повиває біляста мла, а над землею зависають, клубочаться хмари, які давно вже мали б розродитися дощем. І нема чого йому зараз іти на своє постійне місце та братися до роботи, бо кому такої погоди спаде на думку голитися чи підстригатися? Вважай, що й сьогоднішній день пропав! Йому раптом захотілося трохи посидіти й покурити. З кишені своєї синьої куртки він дістав сигарету, але замість сісти біля своєї хижки попростував до крамнички Гобінді. Бо згадав, що вчора Хіра, Дганна та ще кілька чоловіків ходили до одного поважного урядовця, весь день пропадали в нього — тож цікаво б узнати, які там новини: добрі чи погані. Що сказали власті, що ухвали-

ли. Кожного ранку, перш ніж порозходитися на заробітки, в крамничці завжди збирається гурт чоловіків, коли більший, а коли менший. І зараз там, певно, вже хтось сидить.

Біля крамнички Чаудгрі впевнився, що справді не помилився: вже здалеку чути було, як Хіра голосно розповідає:

— Отож ми шанобливо склали перед ним руки на грудях та й кажемо, мовляв, як же це так, паночку, ми ж самі мулярі, самі зводимо ці будинки, а нам самим ніде й голови прихилити, скрізь нас проганяють, піде не дають жити. Змилюйтеся, та куди ж нам діватися! Ось-ось почнуться дощі, мокрий сезон наближається...

— І що ж він на те? — запитав хтось.

— А він нічого так, видно, добра душа. Уважно вислухав нас, бо таки, що не кажи, великі начальники розумні люди. Та коли в людини немає душі, то він хоч начальник, хоч хто, а користі з того мало...— розводився Хіра.

Саме в цю хвилину Чаудгрі й увійшов до крамнички.

— То як воно там вирішилось, га, Хіро? — спитав він, умошнуючись на веранді.— Зважили на наше прохання чи ні?

У чайній крамничці вже сиділо семеро чи восьмеро чоловіків. Сам Хіра й зараз був у високому, пишному тюрбані і святковому вбранні, в якому вчора ходив до начальства,— тобто в білій сорочці та штанах і в чорному піджаці.

Ніхто майже не звернув уваги на Чаудгрі, бо хоч і не один рік жили разом, проте всі вважали його зайдою, людиною, нижчою за себе: сам Чаудгрі походив з касті пастухів, тоді як усі інші були раджупутами. До того ж він був вискочень, нурукар, а вони — прості собі робітники, здебільшого мулярі. Чаудгрі давно вже відірвався від своєї громади, своєї касті, тоді як усі інші жили тут своєю общиною. Щоправда, в селіці було ще кілька родин, які походили з пастухів, але кожна жила своїм окремим життям. А раджупути мали громаду, свій панчаят¹, всі там були тісно пов'язані один з одним.

Наче й не почувши запитання Чаудгрі, Хіра провадив далі:

— Все пішло шкереберть тоді, коли старший начальник передоручив нас іншому, меншому; мовляв, розкажіть йому все, і він порадить, як вам бути і що робити. Отоді всі біди й почалися! Коли по правді, то відразу, тільки-но я побачив того начальника, серце в мене так і зайшлося, стислося і я сказав собі: «Ну, Хіро, ми пропали! Добра пам тут не буде!» І ми відчули себе так, як та корівчина, що з рук господаря

¹ П а н ч а я т — сільська або громадська рада.

потрапила до рук різника. В середині у мене все так і опустилося, я зрозумів, що наша справа тут не вигорить.

— Це ж чому?

— Як «чому»! Бо цей новий начальничок не дав нам і слова сказати. Завів у свій кабінет і як обухом по голові: нічого ви не зробите, доведеться вам виселятись, бо селище будуть зносити. От хоча б Рампракаша спитайте, як не вірите! Він тільки хотів розтулити рота, а той як гарикне на нього: «Уряд так вирішив, і ніхто вам цього рішення скасовувати не буде! Тож нема чого теревені розводити!» Ні, ви чули, оце він так розмовляє з людьми. Вийде щось чи не вийде, але ж ти розмовляй з людьми чемно, лагідно, а не хтозна-як. Що воно тобі дасть, оте гарикання? Дякуй долі, що в начальники вибився. Це нехай наша доля цербата і ми прості робітники, але ж ти розмовляй з людьми як годиться. Хто тобі дав право кричати на нас, ганьбити, топтати ногами наші тюрбани. Ми ж до тебе з проханням прийшли, тож ти вислухай! І в нас є своя честь та гідність, і наші діди та прадіди споконвіку володіли землею — он ще й досі в декого з нас у Раджастхані є свої клапті землі, є свої наділи. А як рантом посуха вдарить, то що нам тоді робити, куди подітись? Хоч-не-хоч, а мусиш подаватися в Делі, бо ж діти їсти просять! Але однаково ти поговори з нами по-людському! Поговори по-людському!

І, немов приспів до пісні, Хіра кілька разів повторив:

— Поговори ж ти з нами по-людському! Ти з нами по-людському поговори!

Чаудгрі зрозумів, що нічого з того ходіння знову не вийшло. А вчора ж Хіра та ще троє чоловіків так урочисто вирушали на прийом до властей! Всі, як один, у святковому раджастханському вбранні, з пишними тюрбанами на головах, очі підведені сурмою, просторі накидки на плечах, ціпки в руках, щедро й ретельно намащені олією. А перед тим Чаудгрі сам поголив кожного з них, та ще й пожартував наостанок, мовляв, тепер тільки підмалюйте очі — і в добру путь, з порожніми руками не приходьте, як раніше. А воно он що вийшло: той начальник і розмовляти з ними не захотів! Ще й пригрозив, що гукне служників і ті виженуть їх утришия, як почнуть сперечатися.

— Натрапити на доброго начальника теж треба щастя мати. Он минулого разу, коли селище мали зносити, як оце зараз, ходили прохати властей, то урядовець добрий попався. Цілих дві години уважно слухав нас — і таки не дозволив знести селища.

— То треба було і вчора сходити до того самого! І ще раз поклонитися!

— Воно-то так, але що поробиш, як така наша доля клята. Та ми ж у ту саму контору й ходили. Але того начальника вже не застали, певно, перейшов кудись-інде. Якби ж то він був, то напевне знайшли б якусь раду.

— То що ж ми тепер будемо робити?

— А що ж тут удієш? Пішли по ніщо — і прийшли ні з чим!

— А може, ще до когось сходити? До іншого урядовця? А то й до самого міністра.

— Я ще коли вам казав, — озвався Мульрадж, — не треба тут зводити міцних хижок. Бо ж ні землі в тебе тут, ні поваги до тебе.

— Але ж якби воно йшлося про десять чи про п'ятнадцять днів, то і в землянці можна перебути. А ми ж тут уже роками живемо. Який же це злочин, що ми собі міцні хижки поставили!

Мульрадж сидів, підібгавши ноги, на залізному стільці й задумливо посмоктавав сигарету. Учора, хоч воно й збиралося на дощ, він білів в одному домі, і це було видно й досі по його руках і ногах; крейдяна пляма лишилася навіть на його обличчі.

— То як ви скажете, може, сьогодні не йти на роботу?

— Та чого там не йти! Так швидко все це не станеться. Поки вони нас витурять звідси, мине місяць, як не більше. А тим часом не завадило б кудись вище написати.

— А й справді. Адже не вперше вони зазіхають на наше селище, та якимось обходилося досі. То, може, і цього разу обійдеться. Начальницьке серце збагнути важко.

— Та вже й місяць строку минув, що його нам давали, — раптом докинув Чаудгрі, дивлячись на присутніх маленькими, неспокійними очима.

— Ет, ці попередження нам мало не щодня присилають! Гобінді, котра сиділа біля киплячого чайника, озвалася й собі:

— Ви, чоловіки, не сидіть склавши руки та не трусіться, а йдіть знову і мене з собою прихопіть. Я вже з тими чиновничками побалакаю, що вони не знатимуть, куди бігти!

— А що ж ти їм скажеш такого, га?

— А скажу, щоб переписали на нас оту землю, на якій стоять наші хижки! Ось що я скажу! А ми її відкупимо. Та ми ж ці хижки збудували на власні гроші, то як це хтось може їх розвалювати? Де це чувано, щоб хто мав право

завдавати нам збитків і залишати без даху над головою? А ви боїтеся їм і слово сказати! Треба не сидіти, а оббивати пороги — ось як!

— А що, вона правду каже,— погодився Мульрадж.— Так вам і треба було сказати, Хіро.

— Та якби ж то нас там хто слухав! І хіба раніше ми цього не казали? Роками про це торочимо! І все без пуття! Хто нас слухає? Та ми не тільки цей, а й десять інших доказів наводили. Ми теж не якісь там дурні, самі не один будинок звели оцими ось руками.

— А ви пішли б ще й сьогодні, і Гобінді прихопіть. Ти оп навіть не роздягався, хоч зараз можеш іти,— пожартував Чаудгрі.

Хіра з сумпівом похитав головою:

— Та якби ж то знаття, що чиновник добрий попадеться. Чаудгрі мовчки підвівся і вийшов надвір.

Власпе, то було і не селище, просто край однієї з делійських вулиць виріс такий собі крихітний Раджастхан. Після незалежності. Делі почало рости на очах: зводились цілі нові райони, отже, як ніколи, потрібні були робочі руки, і до столиці з усіх усюд потяглися люди. Щойно десь, навіть далеко від Делі, випадала засуха чи повінь, як люди знімалися з пасиджених місць і рушали сюди. Цілі родини або їхні годувальники, а то й дітлахи. Люд тягся звідусюди — з раджастханських, харіянських і пенджабських сіл, навіть з далекого Півдня. Проте найбільше біженців було з Раджастхану, жителі цього штату найбільше потребували якогось заробітку. І в пошуках його в Делі йшли і йшли не тільки прості селяни чи робітники, а й прачі, перукарі, торговці чаєм та жувальним і нюхальним тютюном, люди різного фаху і занятя. Де тільки починали зводитися будинки, там відразу ліпилися й незліченні крихітні халупи та хижки, просто серед куп каміння, цегли, піску, цементу. І відразу в тих хижках починали пекти великі круглі хлібці, діти починали гратися і спати на кучугурах землі чи піску, а надвечір лунали співи жінок, що поверталися з роботи додому. І в цих ветхих, сляк-так стуглених хижках теж зароджувалась любов. А в міру того, як зводилися будинки, робітників звільняли, хижки зносили, а натомість пролягали вулиці з тротуарами, обгороджувалися подвір'я; навіть повірити було важко, що колись там стояли жалюгідні халабуди.

Та коли звели новий район Рамешнагар, хижки довкола цього так і лишилися стояти, ніхто їх не зносив тільки тому,

що вони були осторонь від будівництва. Трохи далі самого Рамешнагара, за шосе, височів пагорб, затиснутий з боків двома кривулястими вуличками. От на ньому і виріс цей виселок: спершу люди селилися на підніжжі пагорба, потім усе вище й вище, аж до самого вершечка. А там і в самому висілку з'явилися свої вулички та завулки. Тим часом поселенці кликали до себе родичів та близьких: приїжджайте, мовляв, місто величезне, роботи вистачає, не пожалкуєте. Коли вже кінчали Рамешнагар, то поруч, тільки з південного боку, почали будувати новий мікрорайон, а коли й там усе забудували, настала черга забудовувати й західну частину Рамешнагара. Коли ж усі три сектори Рамешнагара були забудовані, за ним почав виростати Пандавнагар, отож і висілоків таких, як оцей, виростало дедалі більше, що ширше розросталося Делі. Причому люди робили свої хижки дедалі міцнішими й ґрунтовнішими, бо й справді, в них жили не будь-хто, а державні робітники. Тож хіба вони не можуть замість тимчасових мазанок звести міцне, добротне житло з цегли, а то й бетону, а замість глиняної долівки настелити дерев'яну підлогу? Отак державні робітники й жили подалу в цьому висілку; чоловіки вранці роз'їжджалися автобусами кожен на свою роботу, та й жінки не сиділи без діла: поралися у рамешнагарських будинках по господарству, підмітали, чистили посуд. І поступово ставали вони корінними, справжніми делійцями. І той виселок був наче їхнім власним малесеньким містом. І хай би коли ти опинився — вранці чи ввечері — у цьому містечку, тебе відразу охоплює відчуття, ніби ти потрапив у раджастанське село. Скрізь жінки у барвистих, широких спідницях, з дзенькотливими браслетами на ногах, скрізь буяння барв — на стінах хижок, як воно водиться в тамтешніх краях, вималюваний то павич, то слон, то паче живий кінь, що мчить стрімкою рисою. У цьому крихітному містечку гуляли весілля, справляли змовини й заручини, в ньому існувала й своя сільська рада — панчаят. А з часом там, де тільки петляла маленька, вузька вуличка, виростала справжня асфальтована вулиця, з площею, з потужним водонасосом, що подавав воду іще до трьох колонок, біля яких можна було принагідно поговорити про те, про се. Тут уже завелися і свої, більші чи менші, тютюнні та чайні крамнички, свої лихварські та позикові конторки. Коли чоловік Гобінді зірвався з даху висотного будинку, що зводився, і розбився на смерть, панчаят своїм коштом відкрив для неї крамничку-чайну. Що міцніші й надійніші ставали хижки, то тривкіші й певніші ставали родинні узи: люди

родичалися, створювали сім'ї; вже друге покоління виростало в цьому висілку, а одне з них, друге, й у віці не бачило справжньої раджастанської землі. І хлопці та дівчата ходили тепер не по курній дорозі, а по асфальтованих вулицях Рамешнагара. Дівчата вже призвичаїлися до помади й пудри, фотографуватися, а коли з'явилося ще й телебачення, то крадькома прилаштовувалися під вікном якогось багатого дому і цілий вечір захоплено дивилися кінофільми чи слухали пісень. Все частіше гриміла по висілку з репродукторів і транзисторів музика з кінофільмів. Не було, певно, такого кінофільму, якого б не бачили жителі висілка, не було, певно, такої пісні, якої б вони не знали і не наспівували. А де-не-де нові квіточки, що розпустилися тут, вже давали й нові ягідки. Донька лихваря, Радга, мати двох дітей, махнула на все рукою і гайнула кудись із автобусним кондуктором. Парубки та жонаті чоловіки помалу призвичаювалися до вина, до горілки, а то й опію. Не раз можна було почути бідкання, як би його зарадити цій пошесті, особливо коли в Гобіндіній крамничці збиралися старі чоловіки й заходила розмова про молодь.

У цьому ж селищі чи висілку осіло й кілька вихідців з інших країв, зокрема зі штатів Харіяна та Уттар-Прадеш, із своїми родинами: вони були хто кравець, хто перукар, хто прач. А що ті відірвалися від своїх громад, від своїх каст, то ніхто не хотів з ними ні хліб-сіль водити, ні родичатися, хоча, звісно, їх не цуралися і навіть мали за друзів. Хижка Чаудгрі-перукаря спершу тулилася біля самого підніжжя пагорба, та після смерті однієї бабусі він вселився в її хижку, що стояла десь на півдорозі до вершини пагорба. А для перукарства він уподобав на узбіччі вулиці місце й там ставив свій перукарський стілець. І ось так, з плином літ Чаудгрі зі своїми ножицями та стільцем став однією з найпотрібніших деталей цього мальовничого раджастанського висілка.

Вийшовши з крамнички Гобінді, Чаудгрі квапливо почав спускатися з пагорба. «Як хочеш щось робити, роби швидше, а то буде пізно», — пробурмотів собі під ніс. В його маленьких, глибоко запалих очіцях спалахнуло завзяття. Довготелесий і трохи незграбний, у своїй синій куртці, що мішкувато висіла на його похилених плечах, він чимось скидався на ведмедя.

Відчутно похолоднішало, почала сіятися дрібна мжичка: вона, здавалося, густо вкриває обличчя крихітними крапельками вологи. Малесенькі, зовсім дрібні крапельки, немов ко-

лючі голочки, поколювали, впиваючись в обличчя і руки. Ранковий туман уже розвіювався, але пронизливі пориви вітру наче аж дзвеніли в повітрі. На вузьких вуличках людей помітно побільшало, рух пожвавився. Повітря трохи проясніло, і виселок загравав усіма барвами. Жінки йшли на роботу трохи раніше від чоловіків, бо їм треба було встигнути по хатах почистити посуд та попідмітати. Тож і зараз тут і там вже на повну силу палахкотіли на подвір'ях глиняні пічки — підсмажувалися хлібці на сніданок чоловікам.

Біля своєї хижки Чаудгрі побачив свою дочасно постарілу дружину; як і щодня, розпатлана й розхристана, вона щосили дмухала на жар, силкуючись розпалити пічку. Помітивши чоловіка, що якраз надійшов, вона певдоволено скривила беззубого рота:

— Де це ти ходиш? Чи на роботу не збираєшся?

Чаудгрі відказав на ходу:

— Такої погоди хіба твій батько прийде стригтись чи голитись. Невже не бачиш, як небо затягло!

— Чай питимеш? — спитала дружина, та Чаудгрі у відповідь тільки гримнув:

— Басанті розбуди, чуєш! Я тобі що сказав — розбуди Басанті, нехай хоч очі сполосне водою! А я зараз повернуся.

І він попростував далі, до підніжжя пагорба, де стояла кравецька майстерня. Її власник, кульгавий Булакірам, саме підмітав дворик, тримаючись однією рукою за бік і підстрибуючи. На веранді, на жердці, висіла жіноча одіж: спідниці, блузки, а також дитячі сорочечки й шапочки.

— Та ти, Булакіраме, вже з самого ранку взявся до роботи?

— Заходь, заходь, — запросив гостя кравець, випростуючись. — Заходь і сідай. А чого це ти завітав до мене такої пори? — З несподіваною спритністю він схопив з веранди стільця і поставив перед Чаудгрі. — То коли вже з'явиться в моїй оселі пишна квітонька? — несамохіть вихопилося в нього.

— Твоя квітонька нікуди від тебе не дінеться. Забереш, коли схочеш. Навіть сьогодні, — відказав Чаудгрі, втупивши маленькі очиці в обличчя Булакі.

На такі слова вся постать Булакі аж наче сіпнула, а в горлі почулося якесь булькання.

— А не вийде часом так, як раніше? Га, Чаудгрі? Вже ж було, що я все приготував, а ти останньої хвилини підманув мене...

— Що було, те загуло! Давай-но краще полюбовно все вирішимо.

— Ти дивися, щоб твоє слово було твердим. А я вже давно жду не діждуся своєї богині Лакшмі.— В горлі Булакі знову почулося дивне булькання.

— Викладай дванадцять сотень і хоч сьогодні забирай її до себе,— мовив Чаудгрі рівним, безбарвним голосом, не зводячи з Булакі пильного, незворушного погляду.

— Що?! Яких дванадцять сотень, коли ми зійшлися на восьми? І шість я вже тобі дав. А тепер, кажеш, дванадцять! Та ти ж сам казав: вісім! Е, ні, шановний Чаудгрі, не годиться переступати свого слова... Людина має дотримувати слова.

— Ні, тільки дванадцять сотень! І тоді хоч сьогодні вона переходить до тебе. Отож давай чотири сотні зараз — усього вийде тисяча, а решту дві сотні хай уже після весілля.

— Але чого дванадцять сотень? З якого дива? Ми ж зійшлися на восьми!

— Та я і не заперечую, що зійшлися! Але й ти зваж: дівчині ще й чотирнадцяти немає! Та й за кого я її віддаю? За тебе! І так нема відбою від тих сватів, ходять та ходять гуртами щодня. А коли не хочеш, то так і скажи.

— І сьогодні ж вона перейде до мене? — недовіжливо й жалібно перепитав Булакі й аж зігнувся та затрусився весь.

— Перейде, кажу тобі! Схочеш — і через годину вже сидітиме в тебе!

— А не обманюєш? — В горлі кравця знову щось булькнуло.

— Чого ж обманювати? Моє слово тверде, сам знаєш.

— Ти вже й так двічі піддурював мене.

— То ти не віриш моєму слову?! Невже я стану підводити тебе, Булакі? Ми ж не діти, щоб гратися словами; хіба хоч раз досі я ошукав тебе, Булакі? Тож довго не роздумуй, не зволікай, моя тобі порада. Давай скоріше гроші і можеш гуляти весілля.

— Та які ж гроші? Я ж тобі вже дав шість сотень!..

— Викладай іще чотири сотні. Щоб було рівно тисяча. А решту дві сотні віддаси, як молода перейде до тебе.

Булакі втупився в Чаудгрі недовірливими, косувато поставленими очима; хоч у ньому боролися водночас і острах, і недовіра, з рота в нього аж потекла слюнка. Два попередні рази Чаудгрі таки справді піддурив його — першого разу весільна процесія вже прибула до самісінької хижки Чаудгрі, але той вийшов назустріч і зіпсував усе, сказавши, що Ба-

санті випадково ковтнула порошок проти мишей і тепер лежить у хаті ледь жива. А вдруге, коли теж усе було готове до весілля, Чаудгрі знову розладнав його: мовляв, дочці заманулося податись до своєї тітки на село. От коли вона повернеться, мовляв, тоді й відгуляють весілля. А тим часом узяв з Булакi під майбутнє весілля iще дві сотні. Після того й пішло — то сьогодні, то завтра, то післязавтра...

Булакi мовчки витяг з-під купи пошитої одежі невеличку скриньку, дістав з неї двісті рупій і простягнув Чаудгрі:

— Сьогодні ти дуже потішив мене, Чаудгрі. Я завжди знав, що ти поважна й чесна людина. Ось візьми — тут якраз дві сотні!

— А ще дві?

— Більше немає, це все, що в мене є під рукою, напихати. Решту матимеш, коли богиня Лакшмі засяє в моїй оселі. А тепер я хотів би дещо уточнити про весілля: ти сам жерця наймеш чи, може, я свого приведу?

— Клади ще дві сотні, тоді й уточнимо! Інакше й говорити не стану!

— Та коли ж немає! Невже я відмовляв би, якби були? Ні, справді! — Булакi схопив руку Чаудгрі й почав гладити її, не перестаючи говорити: — Оце й усього, що в мене зараз є. Але не бійся, як тобі дуже треба, до вечора роздобуду й решту.

Та все-таки йому довелося ще раз відчиняти скриньку й діставати з неї п'ятдесят рупій.

— Богом присягаю, — простягнув він гроші Чаудгрі, — для цариці моєї Басанті хотів приберегти. Бо коли в твою хату приходять сама богиня щастя Лакшмі, то неville ж зустрінеш її без подарунка? Тільки для неї і тримав цих півсотні, а ти забираєш...

Чаудгрі сховав гроші в кишеню і підвівся, щоб іти.

— Тепер ти довго не зволікай, — попередив Булакi. — Бери свого жерця та йди до мене. Треба вже й мені повернути свій борг тобі.

Кульгавий Булакi підстрибцем кинувся до веранди:

— Зачекай-но! Ось для цариці моєї Басанті власними руками пошив двоє вбрань. Одне можеш узяти з собою — нехай ввійде у нього в мою оселю.

Булакi пострибав у свою майстерню і повернувся з жовтою спідницею і темно-червоним покривалом з розсипаними по ньому білими цятками. Тут була і яскраво-зелена блузка. Пестливо провівши по всьому тому рукою, Булакi простягнув його Чаудгрі:

— Бери! Та бери ж! Чого вже тепер віднікуватись? А я невдовзі буду зі своїм жерцем, не забарюся.

Коли із вбранням для дочки під пахвою Чаудгрі прийшов додому, дружина все ще поралася біля печі, намагаючись розпалити дрова, які ніяк не хотіли загорятися. А Басанті все ще спала в хижці.

— Басанті вже розбудила? На ось, нехай вбереться, бо зараз і наречений прийде. Остаточо домовилися, що сьогодні й відбудемо.

— То оце такої негоди зібрався гуляти весілля? Чого воно тобі так загорілося?

— Не базікай багато! — прикрикнув на дружину Чаудгрі.— Роби, що тобі кажуть! Наче весілля і в дощ не можна справляти!

Він зайшов у хижку: Басанті міцно спала, однією рукою пригорнувши до себе меншого братика. Чаудгрі скипів і спересердя ляснув дочку по спині:

— То ти, безсоромнице, і досі вилежуєшся?! Ану вставай мерщій!

І за косу стягнув доньку з ліжка.

Басанті злякано підхопилася, ще не прочумавшись, хоч очі й були розплючені. У напівтемній хижці вона не відразу помітила розлюченого батька. За батьком уже стояла мати; вона й собі напустилася на Басанті:

— От клятуща, тільки й знає цілісінький день хропти! Невже ти не бачиш, скільки роботи по хазяйству? А вона, дівуля, розклалася собі й вилежується! Ану вставай мерщій та хоч умийся!

Ще сонна Басанті ошелешено дивилася на матір: вдарить чи ні? Адже та спершу мусить добре викричатися, тоді як батько оперіщить мовчки, без зайвих слів, а батька вона боялася найбільше. Коли часом мати починає бити її, то часто-часто молотить кулаками по спині, аж поки Басанті вирветься і втече. А батько дасть одного ляпаса, але такого замашного, що, здається, вже й душа з тебе вилетіла.

Дівчина раптом помітила в материних руках нове барвисте вбрання. Очі її здивовано округлилися.

— Біжи до колонки та скоріше вмийся! — гримнула на дочку мати, і вже наступної миті Басанті вибігла з хижки надвір.

Чаудгрі й собі вийшов надвір, зупинився і зненацька почув незрозумілий, невиразний гул, що долинав звідкись з-за висілка, ледь чутний, немов обгорнутий туманом. Та все ж Чаудгрі нашорошив вуха, пильно дослухаючись до того гу-

лу. Тоді повернув голову до сусідської хижки, де стояла дружина Раму, і спитав.

— А що це гуде? Ти чуєш?

Та прислухалася:

— Та начеб нічого не чую,— відповіла.

Чаудгрі окинув поглядом людей, що туди-сюди сновигали по пагорбу: нікого не насторожував невиразний гул. Біля хижки сусіда, що жив навпроти, сиділа старенька й сліпа вже мати Бісесара. Чаудгрі звернувся і до неї:

— Матусю, ви нічого не чуєте?

— Та чую, щось гуде,— прошамкотіла стара.— Наче звідкись ліворуч. А що ж то гуде? — перепитала й собі.

Чаудгрі не відповів. Намагаючись заглушити неспокій, що наростав у ньому, прислухався далі.

А Басанті тим часом радісно вибиралася схилом пагорба до колопки з водою. День уже зайнявся по-справжньому, і в провулку вирувало життя. Біля однієї з хижок сиділа Шамо, подружка Басанті; вона колола й давала меншому братові грудочки неочищеного цукру. Помітивши Басанті, Шамо гукнула їй:

— Чуєш, а ми вчора фотографувалися! Хочеш подивитися, як вийшли?

Басанті відразу завернула до неї:

— А де фотографувались?

— Почекай хвилинку, я зараз!

Шамо метнулася в хату й за мить вибігла з конвертом у руці. Басанті взяла фотокартку: на ній були Шамо та Джамуна, подружки; поклавши руку на плече одна одній, вони дивилися просто себе і всміхалися.

— Ти придивись, навіть видно, що в нас очі підведені сурмою,— тим часом торохтіла Шамо.— Бачиш? Бо ми обидві, перш ніж фотографуватись, трохи підчорнили собі очі. А фотограф нам відразу сказав, що й губи вийдуть на фотокартці темні, навіть якщо їх підмалюєш помадою.

— То ви й губи підмальовували?

— Аякже, червоною помадою. Джамуна вдягла зелену спідницю, а я — червону. Та на картці все одно спідниці вийшли однакові — що в мене, що в неї. Фотограф теж попереджав нас, що так воно й буде. Та нічого не зробиш.

Повертаючи фотокартку подрузі, Басанті й собі похвалилася:

— А я сьогодні по телевізору кіно дивитимусь!

Басанті сказала про телевізор просто так, аби показати, що фотографуватися не така вже й важниця.

— А яке кіно? І де ти його дивитимешся?

— У шановної Девакі. У неї тільки я можу дивитися, — гордовито додала Басанті.

Шамо відчула, що зазнає поразки. Проте здаватися не хотілось.

— А мені ще ножні браслети з дзвіпочками зробили! — повідомила вона. — Показати? Аж за десять рупій!

Шамо вже ладна була збігати й по браслети в хату, але Басанті вчасно згадала про батьків лянас і заквапилася до колонки.

А Чаудгрі все стояв біля хижки. Він бачив, як то тут, то там люди все частіше зупинялися і починали вдивлятися вниз, звідки долинав поки що невиразний гул, який, проте, ставав дедалі чутнішим. Було видно, що і їх охопила тривога, але кожен намагався притлумити її, боячись навіть подумати про пайгірше.

Чаудгрі глянув угору, на вершину пагорба: Гобінді теж стояла біля своєї крамнички і дослухалася до гулу. Раптом знизу на пагорб майже бігцем почав вибиратися якийсь юнак.

— Я ж казала, щось сталося, — почувся згори голос Гобінді.

Тепер з хижок висипали всі, хто тільки міг. А дехто, мовби струснувши з себе заціпеніння, кинувся бігти вниз.

— Що там таке, Манаве? — перепинив Чаудгрі хлонця, що вже пробігав повз нього.

— Поліції наїхало, всю вулицю забили автомашини. Хижки знеситимуть.

І юнак, важко дихаючи, побіг до вершини пагорба.

— А куди біжиш? — гукнув йому навздогін Чаудгрі.

— Та до Хіри! — відкрикнув той.

Груди Манави важко здіймалися, він мало не задихався. Амулет на чорній нитці в нього на шиї метлявся туди-сюди.

Люди, що досі мовчки стояли по всьому пагорбу, стривожено заметушилися. А юрба внизу тим часом більшала.

Обличчя Чаудгрі зблідло, губи несамохіль затремтіли.

Звідалік, знизу, з-за хижок в підніжжі пагорба, раптом знялася хмара курави і почувся трохи дивний звук, наче в глибокий колодязь кинули великий, важкий камінь. І відразу ж люди внизу злякано заметушилися — вони прожогом кинулися до своїх хижок. А ще за хвилину, куди не глянь, чоловіки та жінки вже квапливо виносили з хижок блишач-

ки та глеки, скриньки та клунки. Краввид довкола зміпився до невпізнання. Натовп унизу розпався, розсипався навсібіч.

Хіралал, Мульрадж і Шамбгу, що досі сиділи в крамничці Гобінді, стривожено посхоплювалися. Поруч з ними стояв і відсапувався Манав. Усі троє і досі в високих тюрбанах, з накідками на плечах, одне слово, у тому вбранні, в якому ходили вчора до високого начальства. Хіралалове обличчя було бліде, губи його ворушилися, щось печотно шепочучи. Він зняв з голови тюрбан, тицьнув його під пахву і, вже простоволосий, повернувся і мовчки поплентав до своєї хижки, що була відразу ж за крамничкою Гобінді. Шамбгу з Мульраджем і собі, позривавши тюрбани, притьмом кинулися до своїх хижок. А Гобінді схопила чайник з водою й почала заливати вогонь у печі.

З натовпу, що розбігався внизу, на пагорб вибиралася і якась жінка.

— Агов, Ганго, та що там таке діється? — окликнув її хтось.

— Хижки розвалюють! Там тієї поліції наїхало — видимо-невидимо! А я нічого й не знаю — пішла до людей поратись та посуд чистити. І відразу ж назад, тільки-но побачила, що робиться. Думаю, щось та встигну вишести з хати. А то геть усе петрощать. Там таке робиться...

Біля хижок тим часом росли купи нехитрого домашнього скарбу. Дехто вже, наладнавши собі на голову клупків та скриньок, перечіпаючись і мало не падаючи, квапливо поспішав униз, де наростав гармидер та лемент.

— Та як же мені його все нести! Хто ж це мені допоможе!

То голосила Гобінді. Вона вже повиносила надвір своє крамничне начиння — піали, склянки, тарілки, сковорідки, таці й інше, а тепер сиділа коло того всього й побивалася, як йому дати раду.

Чаудгрі, котрий доти сторопіло стояв і дивився на все те, зненацька стрепенувся і щосили загорлав:

— Басанті! Басанті-і!

Люди з клунками, скриньками та бляшанками, а то й з плетеними ліжками метушливо й розгублено бігли вниз, спотикаючись, падаючи і знову підводячись. А дехто, надто жінки, і досі стояли біля своїх хижок і дивилися вниз: їм усе ще не вірилося, що їхніх домівок може не стати. А звідти раз у раз здіймалися вгору хмари куряви; повільно осідаючи, вона стелилася пагорбом, усіяним людьми. Час від часу з того пилу та кіптяви виринала невиразна людська постать — то один, то другий чоловік, стоячи на пласкому

даху чиєїсь хижки, розвалював його ломом. А коли тих постатей з ломами ставало кілька, відразу здіймався і розповзався на всі боки новий стовп куряви та пилюги. На якусь мить людський лемент наче притихав, глухнув, і тоді виразно було чути, як гукають по дахах лопи, потім вгору знову шугав стовп куряви, людський гвалт відразу дужчав, аж поки знову западала на мить моторошна тиша і в ній знову чулося невиразне й віддалене гупання ломів.

Басанті тільки-тільки подбігла до колонки, як почалася ця веремія. Спершу дівчина сторопіло застигла біля колонки, що була неподалік від крамнички Гобінді, й широко розплющеними очима дивилася на те, що відбувається внизу. А потім збагнула, що найцікавіше там, де здійснюється курява, і гайнула прямісінько туди.

Біля їхньої хижки вже теж височіла чимала купа домашнього скарбу. Мати Басанті з голосним ойканням бігала то в хату, то з хати, виносячи всілякий дріб'язок. Своїм звичаєм, вона й зараз була розпатлана, пасма волосся поприлипали до заплаканого обличчя, гудзики на кофтині були незастебнуті, а брудне, заяложене дготі¹ світило дірками. Плачучи і шамкаючи щось беззубим ротом, вона виносила надвір усе, що тільки могла.

А Чаудгрі іще раз голосно й сердито гукнув Басанті, а тоді взявся ладнати на голову дружині спершу скриньку, на скриньку — бляшанку з борошном, потім додав ще й мідний тазик та відро. Чаудгрі накладав їй те на голову, а вона стояла, мокра від поту й сліз. А коли чоловік начепив на неї ще й торбу зі своїм перукарським начинням, то ледь втрималася на ногах.

— Та ти ж геть замучиш мене! Я стільки не донесу, — спробувала розжалобити вона його.

— А хто ж за тебе нестиме? Може, батько твій?

Та однаково багато чого зі скарбу довелося лишити біля хижки. Якби Басанті була поруч, то й вона прихопила б щось, але дідько її знає, де вона там завіялась. А малий Раму, брат Басанті, ще й досі солодко спав у хижці. Він був батьковим пестунчиком, тож його й не будили, поки все манаття не винесуть з хати надвір. Свого ліжка Чаудгрі не брав, навіть перукарського стільчика довелося залишити. Бо коло хижки й так покинули пральну дошку, макогон розтирати спеції, та з півдесятка різних бляшанок. Винісни речі, Чаудгрі знову зайшов у хижку, обережно підняв на руки

¹ Дготі — шмат тканини, який обгортають навколо стегон.

малого Раму, поклав його сонну голівку на плече й почав спускатися з пагорба.

І відразу небо наче прорвалося.

— Може, хоч тепер перестануть ламати хижки? — звернувся Чаудгрі до чоловіка, котрий теж спускався вниз, ледь переставляючи ноги під вагою двох чималих скриньок на голіві, та ще й з клунком під пахвою.

Мало не падаючи, той скоса позирнув на Чаудгрі:

— Як уже звалилося одне лихо, то й інше за ним. Ось так, Чаудгрі. Що було вчора, а що стало сьогодні. Ні, мабуть, тепер як узялися, то вже не дадуть нам спокою.

Дощ тільки линув, як на пагорбі відразу замісилася грязюка. В завулку було трохи чистіше, бо хоч подекуди вимощено цеглою, однак і там уже розлилися калюжі. Люди ковзалися, але потроху рухалися вперед.

Раптом дружина Чаудгрі послизнулася і впала на коліна. Бляшанка з борошном полетіла на землю, половина його висипалося в грязюку. Люди позаду втоптували борошно в грязюку, від чого вона ненадовго стала білястою, а потім знову чорною. Добре, що бляшанка впала не вперед, а назад, і скринька, перехилившись, сповзла набік, а то, чого доброго, могла б до крові подряпати жінці обличчя.

Стогнучи й тримаючись за попереk, вона зіп'ялася на ноги і почала збирати своє начиння. А Раму безтурботно спав на батьковому плечі; батько однією рукою тримав його, а в другій ніс чайник. Якби ж то в Чаудгрі не було на руках Раму, він міг би взяти дещо в дружини, та й Раму ніс би якусь дрібницю. Але Чаудгрі візащо не хотів будити свого улюбленця.

А на пагорбі зростали паніка та метушня. Жінки й чоловіки зі скриньками, клунками та бляшанками, під зливою спускалися до підніжжя, штовхаючись, ковзаючись і патикаючись одне на одного. І нагорі стояв лемент і гвалт. Біля хижок і так позалишалася багато чого, а тут не можна було дати ради й тому, що несли. Вже то один, то другий кидав ліжко, глека чи якусь менш потрібну річ. А коли щось вислизало з рук чи падало з голови, то й не піднімеш, бо ззаду напірали й не давали зупинитися навіть на мить. Якщо вже чиясь скринька падала, та ще й розкривалася, годі було й думати зібрати розсипане. Мати Шамо, тітуся Ганго, спускалася схилом пагорба зі скринькою на голові і з малою дитиною на руках, коли хтось ненароком штовхнув її і вона ледь не розпласталася в грязюці; проте втрималась па ногах. Але скринька впала на землю, віко відкрилося і вся оде-

жа вивалилася в багнюку. А люди, не звертаючи на те уваги, ішли далі і втоптували в грязюку одягу. Дякувати богам, хоч і на превелику силу, тітусі Ганго вдалося втримати дитину. Притиснувши її до себе й голосячи, жінка спробувала зупинитися і підібрати з-під людських ніг хоч щось, але наступної миті її штовхнули знову, вже сильніше, і, не втримавшись, вона вже сама полетіла в грязюку, поряд зі своєю скринькою.

Басанті ж, оббігаючи людей, що спускалися схилом, подовзі опинилася там, де валили хижки. Вражено дивилася вона на те, що відбувається довкола. Кілька поліцейських у касках, погрозово підійнявши довгі бамбукові палиці, спрямовували всіх, хто збігав з пагорба, у вуличку ліворуч. Деякі поліцейські тримали решітчаті дерев'яні щити. Уніформа їхня вимокла, з касок скапувала вода. А далі за цією живою засловою з поліцейських виднілися купи глини, стриміли балки, бамбучини, жердки, отож Басанті було зараз нелегко визначити, де чия стояла хижка.

Біля однієї такої руїни якраз навпроти Басанті валялося кілька перекинутих бляшпок: з однієї просто в грязюку висипалося трохи рису. Стіни хижки були вже розвалені, хоча двері на уламку стіни вціліли й досі погойдувалися туди-сюди на одній завісі. Глиняна пічка біля хижки теж була розвалена.

Басанті перевеєма погляд трохи далі. Праворуч на одній із хижок двоє поліцейських ломачами провалювали дах, а ще один поліцейський орудував ломиком на подвір'ї. Замахнувшись, він найперше розвалив пічку, а тоді взявся ламати стіни хижки; на стіні синьою фарбою були намальовані дві красуні й великі павичі. То була хижка Бішну. Тільки в нього, Басанті добре знала, танцювали на стінах павичі, тоді як інші хижки прикрашали слони або коні.

— Ой, та це ж хижка Бішну! — усе ж не стримала Басанті враженого вигуку. — Навіщо її розвалюють?

Поліцейський, що стояв найближче до неї, обернувся і пронизливо глянув на дівчину:

— Ану геть звідси, вертихвістко! А то я зараз поясню тобі, навіщо розвалюють!

Басанті злякано сахнулася назад.

Потім настала черга сусідньої хижки. Поліцейські вже почали забиратися на її дах, як нагодилося кілька чоловіків із сусіднього селища. Жінка, що стояла біля Басанті, глянула на тих чоловіків і раптом сплеснула в долоні.

— Мехру! — скрикнула вона.— То невже й ти примазався до цього чорного діла?

На даху вже стояв чоловік у грубій домотканій сорочці, з сивим розкуйовдженим волоссям і гатив по ньому ломиком.

— Та що ж це ти, клятущий, своїм сусідам хати валиш?! Ти що, вже зовсім сором втратив, щоб тобі добра не було!

— Тепер такі часи, що свого немає — усе державне,— відказав той.

З юрби почулося:

— Та ти ж і сам ліпив якусь хижку. Хіба ні?

— Ліпив то й ліпив,— почувся згори голос.— Однаково її внесуть. Я не зламаю, то інший мені зламає.

— Сорому в тебе немає, Мехру. Своїм же людям оселі валиш.

— Валить держава, а не я. А як не валитиму, то, гадаєте, виселок цілий лишиться?

— А щоб ти в землю запав, чорте бородатий! Щоб тебе живцем черви поточили! — почала клясти жінка.

Інші жінки в юрбі й собі заходилися обкладати Мехру прокльонами, несамовито плюючи в його бік. До юрби погрозливо ступив поліцейський і штовхнув одну з жінок:

— Ти замовкнеш чи, може, наручників хочеш? Забирайся, щоб і духу твого тут не було!

Жінка поточилася назад, проте не вгавала:

— А щоб тебе смерть прибрала! Штурхаєш стару жінку!

Поліцейські добре знали, що виселок за один день їм не знести, але прагнули розвалити якомога більше хижок, щоб люди не сподівалися, ніби цим усе й скінчиться, а чимшвидше вибралися з хижок. Тому й пообіцяли двадцять рупій кожному, хто візьметься допомагати їм. Багато хто відмовився від такого заробітку, але знайшлося декілька й таких, як ото Мехру, ласих пожитися на чужому горі.

Басанті побачила, як мала дівчинка проскочила крізь поліцейський заслін, забігла в хижку і за мить вискочила з неї, тримаючи скарбничку з чорної глини. Басанті відразу згадала про свою домівку: в одній стіні, де випадала цеглина, у неї є свій сховок, а в ньому — цілий скарб: чотири скляні браслети, дві зелені заціпки для волосся і латунний перестень. Першою її думкою було кинутися додому і рятувати свої прикраси, але раптом згадала і про батька з матір'ю. Дівчина вибралася з юрби і заквапилася провулком до пагорба.

В канавах обабіч провулка дзюркотіла вода, але дощ уже вщухав. І біля хижок, і скрізь по пагорбу валявся різнома-

підтий скарб. Біля хижки муляра Мульраджа дівчина помітила клітку з папугою, що сидів у ній і досі, зіщулений, наляканий і змерзлий. Біля іншої хижки на пічці стояло забуте горня, під яким ще горів вогонь. Коли Басанті піднялася трохи вище на пагорб, то в натовпі, що біг їй назустріч, помітила й синю батькову куртку. Тюрбан на його голові приминала бляшанка, кінець тюрбана вибився і тепер метлявся на шиї, через плече висіла торбина з перукарським інструментом. На мить Басанті завважила й меншого братика, що й собі дріботів схилом, вхопившись за батькову руку і з лампою в руці. Матері дівчина піде не бачила.

Басанті хотіла кинутися до батька, але раптом зупинилася від страху: він же неодмінно відлупцює її! А тоді змайнула думка, адже батькові руки зайняті, тож зараз йому не до неї. Проте дівчина добре знала несамовиту його вдачу: він міг кинути все на землю і заходитися коло неї. Так Басанті і стояла якусь хвилину вагаючись, аж поки батько й Раму загубилися в натовпі.

Вона це повернулася до своєї хижки, а повільно побрела знову вниз: вона була впевнена, що повертатися додому за своїми браслетами та заціпками ніяк не випадає.

Знову опинившись на вулиці, Басанті відразу забула про все і зацікавлено дивилася на те, що відбувається довкола. Вулиця була заставлена автомашинами, що стояли вздовж тротуару. Скрізь валялося хатнє начиння, стояв несосвітений гамір. Люди, розтривожені й палякані, квапливо видиралися на кузова вантажних машин. Дощ уже перестав, тільки дрібна мжичка ще сіялася. Поліцейські з погрозово піднятими бамбуковими палицями, в пристебнутих касках вишикувалися вздовж вулиці.

Вантажні машини помалу наповнювалися людьми. Якраз перед Басанті стояла порожня вантажівка. Щойно відкрили задній борт, як люди, які метушилися на тротуарі, гарячково почали кидати в кузов свої речі, а дехто й сам намагався вилізти з усіма своїми бляшанками та клунками. Поліцейські старалися дати якийсь лад, не давали закидати кузов ущерть пожитками. Маляр Хіммату теж метушився біля машини. Закинувши ногу на колесо і вхопившись за борт, він ускочив в кузов, а знизу його дружина почала подавати йому клунки. Накідка сповзла з її голови. Люди, не слухаючи нічого, кидали й кидали в кузов речі, коли раптом пролунав сердитий голос поліцейського інспектора:

— А це що тут робиться?

Він глянув на закидану клунками машину, а тоді й собі, ставши ногою на колесо і захопившись за борт, застрибнув у кузов.

— Та так на сім'ю і цілої машини не вистачить, як завалювати її всіляким непотребом! — горлав він. — Ану викидайте геть усе! Та швидше!

І він сам викинув з кузова два мотузяних ліжка.

— Якщо вже хочете брати з собою ліжка, то доведеться вам іти пішки. Їх на машини вантажити не будемо! — категорично заявив він.

Коли поліцейський інспектор зістрибнув униз, Хіммату знову взявся затягати на кузов свої ліжка. Проте кілька чоловіків, що саме опинилися в кузові, знову скинули їх на землю.

— Нам не дають брати ліжка, чого ж ти маєш брати! — напустилися вони на нього.

Двоє дітей Хіммату, що стояли біля машини, зайшлися голосним плачем, а дружина почала молотити себе кулаком у груди й сипати прокльонами. Аж ось водій завів машину; Хіммату все ще затято сперечався з чоловіками, намагаючись водночас тримати свої клунки, щоб не розсипались. А коли машина загурчала, злякано закричав дружині:

— Кидай, кидай усе та давай мені скоріше дітей! Вище, вище підійми!

Але змучена дружина Хіммату вже не мала сили підняти до кузова дітей. Та й накидка сповзла їй на обличчя і заважала бачити. Люди, що стояли поруч, допомогли їй підсадити на машину обох дітей. Проте, коли вона хотіла вибратися на кузов сама, машина раптом рушила. Дружина Хіммату якийсь час бігла, захопившись за борт, а люди на машині кричали:

— Зупиніть, зупиніть машину! Ще під колеса попаде!

Нарешті дружина Хіммату відпустила борт і, задихана й перелякана, стала посеред вулиці. Машина так і не зупинилася, а Хіммату все кричав дружині:

— На наступну машину сідай, на наступну! І не забудь узяти обидва ліжка!

Але жінка вже нічого не могла втямити. Голосячи та обливаючись слізьми, вона відійшла до тротуару і знесилоно опустилася на землю.

В цій метушні кожен робив, що знав: хто поривався до машин, а хто, навпаки, сахався від них. Від місця, де лишилася заплакана дружина Хіммату, зовсім неподалік, на узбіччі

вулиці сиділа й сліпа мати Бісесара, тримаючи в руках великого глечика, й бурмотіла:

— А де ж це мій Бісесар? Де ж це подівся мій Бісесар? Заведіть мене до Бісесара, до мого синочка!

З висілка бігли й бігли люди. Поліцейські, розмахуючи палицями, відтісняли натовп від машин: люди знехотя відступали.

Басанті повільно рушила вулицею, іноді зупиняючись на хвилюку й роздивляючись. Ось у якогось чоловіка, що намагався закинути в кузов речі, клунок упав на землю, розв'язався — і з нього посипалися одяг, взуття, сковорідки. А казанок з брязкотом покотився по вулиці. З натовпу раптом вискочив замурзаний хлопчак, схопив його і кинувся навтьоки.

Потойбіч вулиці кунками стояли заможні рамешнагарці і дивилися, що діється навколо, впізнаючи в тій метушні чоловіків та жінок: жінки часто поралися в них по господарству або чистили посуд, а чоловіки іноді робили їм незначний ремонт у будинках. Отож вони стояли й дивилися, як ламають хижки. Басанті теж впізнавала багатьох серед тих чисто вдягнених добродіїв: у деякого їй навіть доводилося працювати. Але зараз її погляд шукав тільки свою Ш'яму: Басанті була певна, що вона неодмінно має бути тут. Тож дівчина перетнула вулицю і підійшла ближче до юрби заможних мешканців Рамешнагара.

— Закон є закон, — казав Ахуджа з четвертого кварталу, — і нічого тут не вдієш. Це ж саме я казав і Мульраджеві. «Мульрадже, — кажу я йому, — не будуйся тут, та ще так ґрунтовно, наче навік. Бо ж, — кажу, — будувати такі міцні домівки забороняється законом». Не хотів слухати...

— Та ще й на державній землі! А вони собі взяли і побудувалися на державній землі. Задарма!

Рамешнагарці жваво обговорювали те, що відбувалося перед їхніми очима. А Басанті шукала серед них тітоньку Ш'яму, але ніде не бачила її. Так і не знайшовши, Басанті знову перейшла на свій бік вулиці.

І щойно зупинилася, як раптом помітила Булакi, кульгавого кравця: він був у довгій, аж до колін, червоній з жовтим сорочці, а на голові красувався великий тюрбан. Косуваті очіці кравця були підведені сурмою.

Побачивши його, Басанті на мить стороніла, а тоді не втрималася і пирхнула: Булакi видався їй напрочуд кумедним, особливо зараз. Вона ще не знала, що Булакi її наречений і вбрався по-женихівському задля сьогоднішньої врочистої події. Не знала Басанті й того, що якби поліція почала зносити

хижки на годину пізніше, несла б вона тепер усі бляшанки, клунки та інше причандалля свого чоловіка. А той спершу навіть не впізнав Басанті, та коли вона прибрала від рота долошу, якою намагалася притлумити сміх, упізнав і аж стрепенувся від радості.

— Басанті! Царице моя, Басанті! — простягнув він до неї руки.

Але дівчина пригнулась, прошмигнула в нього під руками і зникла в натовпі. А кульгавий Булак, підстрибуючи за нею, стукотів ціпком і гукав їй услід:

— Басанті! Агов, Басанті!

Булак відстав, а дівчина вже спокійно проминула кілька машин, коли знову помітила батька; він біг, затиснувши під пахвою клунок. Трохи позаду бігла й мати. Турбан у батька розмотався і метлявся на шиї, а кінець волочився аж по землі. Батькова синя куртка, намокла під дощем, прилипла до спини. Кофтина у матері, як завжди, була розстебнута; на звично розкуйовдженій голові мати несла великий клунок і бляшанку, під вагою яких аж згиналася. Її зжовкле, змарніле обличчя було наче в мерця. І батько, і мати цієї миті здалися Басанті незвично безпорадними й беззахисними — в її душі навіть зринула мимовільна жалість до них.

— Попереду всі машини вже повні! А інші вантажитимуть ось тут. Я щойно звідти, тож знаю! — одним духом виналила вона.

Чаудгрі озирнувся, почувши доччин голос.

— Де ти запропастилася, клята! — напустився він. — Там десь Раму позаду дигає. Забери його!

І він знову повернувся до машин, прикидаючи, в котру ж із них закинути своє манаття. А Басанті тільки повернулася, щоб пошукати братика, як той нагодився і сам, шукаючи батька й матір. В руці він і досі міцно тримав газову лампу.

І тут діялося те саме, що й повсюди цього ранку. Серед крику та гамору, штовханини й метушні батько Басанті на-решті умудрився приладнати свої клунки на одну з машин. Ставши на колесо ногою, він спробував ускочити в кузов і сам, але мало не зірвався. Побачивши це і відчувши раптову жалість до батька, Басанті підскочила до нього і обома руками стала підсаджувати.

Проте Чаудгрі, як виявилось, ще не все закинув на машину — деякий дріб'язок його валявся на землі. Тож наступної миті Басанті вже приймала його від матері й передавала батькові, що стояв у кузові.

І тут сталося те, що вже не раз бачила Басанті цього ранку: машина рушила, а довкола відразу злетіли розпачливі зойки та крики. Батько стояв у кузові і щось гукав, а мати, розпатлана й налякана ще більше, стояла на тротуарі й несамовито біла себе кулаками в груди. Чаудгрі ж надривався криком:

— Де Раму? Раму де? Ти чого, клятуща, стоїш і дивишся на мене! Давай мені сюди Раму! Раму давай!

Але ж чи могла сама Басанті підійняти високо уже важенького братика? Та, на щастя, хтось із людей підійняв хлопчину і подав у кузов. З кузова потяглися руки, і так Раму по руках дійшов до батька. А мати, наче схаменувшись, кинулася доганяти машину.

— Зупиніть! Зупиніть машину! — злетів крик, і цього разу машина таки зупинилася. На превелику силу в кузов забралася й мати.

Машина рушила знову, а Басанті стояла й дивилася їй услід. В душі дівчини панувало сум'яття. Машина з батьками й Раму віддалялася, і до горла дівчини підступив колючий клубок — ось так: Раму вони забрали з собою, а її лишили напризволяще! Проте Басанті рішуче прогнала невеселі думки, розміркувавши гарненько: адже хіба так важко було їй стрибнути в кузов? Стань на колесо, перестрибни через борт — і ти в кузові. Сама винна, що не змогла дати собі ради!

Басанті постояла ще трохи, а тоді перейшла вулицю і попрямувала до Рамешпагара.

2

— Басанті, злізь! Злізь, кажу тобі! А то впадеш! І кісточок не позбираєш. Злізь, кажу тобі!

— Та не бійтеся, господине! — безтурботно відповідала Басанті, сівши на товсту гілку мангового дерева, звисивши ноги та жууючи ще не достиглий плід. — Зірвати й для вас, господине? — засміялася Басанті і, вмить ухопившись за верхню гілку, стала на нижню, на якій щойно сиділа, й застрибала по ній.

— Та злазь уже, нічого мені не треба. Злазь, кажу! — чулося перелякане знизу.

Але дівчина, як та білочка, стрибала по гілці.

— Он на самісінькому вершечку такі величезні манго! — гукала вона згори. — І стиглі! Можпа, я зірву для вас кілька?

А один і сама покуштую. Гаразд, господине? — І Басанті радісно засміялась.

Тонка гілочка під ногою в неї хруснула, і вона мало не зірвалася, проте встигла вхопитися за товсту гілку і повисла на руках.

— От бачиш, Басанті! Що я тобі казала! Не слухаєш мене! Зараз же злязь! Кому я кажу?

Але дівчина вже знову весело сміялася:

— Та пічого зі мною не станеться, господине! — Вона знову потяглася до верхньої гілки: — Ой-йой, та їх же папуги поклювали! А таке ж велике манго та стигле... Геть поклювали. Ну та гаразд, ви й подзьобані їстимете, правда ж, господине?

Басанті знову залилася сміхом.

— Та помовч уже! І зараз же злязь! Сама їж свої манго, а мені вони не потрібні.

— Подзьобані воронами їсти не можна! — не вгавала Басанті. — Але ж подзьобане папугами їсти можна? Хіба ні, господине?

— Басанті, злязь! Я не можу весь час бути при тобі сторожем! Злязь, ще раз кажу тобі!

— Господине, ну візьміть хоч однецьке манго! Ловіть!

І Басанті з гуцавини віття та листя кинула вниз велике манго. Воно впало на землю і розбилося.

— Досить, досить, більше не треба. А тепер злязь...

— Гаразд, уже спускаюся, господине. Не хочете, то й не треба. А я не зірвуся, не бійтеся. Я тут на вершечку посиджу трохи та наїмся манго.

І дівчина знову зайшлася сміхом.

Невдовзі Басанті почала спускатися вниз, перестрибуючи з гілки на гілку, а тоді, замість скочити на землю, стала ногою на поручень балкона і, розвівши руки в боки, пішла по бильцю, мов той штукар у цирку.

У Ш'ями аж серце зайшлося від страху. Вона заплющила очі і знеможено опустила на стілець, що стояв поряд. Ні, зараз ця невгамовна Басанті таки зірветься і полетить униз. І ніщо її не врятує — розіб'ється. Ото нещастя на її, Ш'ями, голову! І треба ж, щоб ця вертуха так розхвилювала її!

Ш'яма хотіла накричати на Басанті, але від страху замерла, тільки склала благально долоні на грудях, закликаючи дівчину змилюватися над нею.

А Басанті тим часом повільно просувалася поручнем балкона. Якби вона втратила рівновагу і поточилася праворуч, то впала б на балкон, а ліворуч — прямісінько на забруковане подвір'я. У Ш'ями аж серце похолело, коли вона уявила

таку картину, — і ніхто не підхопить, не врятує пустотливу Басанті.

Коли Ш'яма нарешті боязко розплющила очі і звела погляд угору, то побачила, що Басанті вже паближається до другого кінця балкона.

— Заклинаю тебе всім святим, злізь уже! — Ш'яма знову благально склала на грудях долоні.

Дівчина нарешті зістрибнула на балкон. Ш'яма полегшено зітхнула, підвелася і, невдоволено щось бурмочучи під ніс, пішла в хату.

Шановна Ш'яма надзвичайно боялася долі. Десь через десять чи дванадцять років після одруження над її життям наче нависла тінь. Більшав достаток — більшала й тінь. А душа у Ш'ями ставала все неспокійнішою, її огортав незрозумілий страх: а що, коли цей достаток одного дня піде прахом. У ній постійно жило відчуття, що неодмінно має статися щось непоправне. І це доводило її до такого стану, що, бувало, десь навіть стукнуть двері, а серце її вже зайшлося: хто це там прийшов і чого йому треба? Ходила вона вже й до лікарів, і до знахарів, замовила навіть амулет, який мав відвертати від неї всі лиха. Хтось порадив їй носити топазовий перстень, і вона його носила. Проте душа її так і не знаходила спокою. Аж якось один святий відлюдник поклав їй на голову свою милостиву руку і мовив:

— Ваша тривога, ваш неспокій минуться, шановна пані. Тож не переживайте надто, все владнається.

Ш'яма вдячно і покірливо схилила перед відлюдником голову.

— Ваш порятунок — у служінні ближньому, — сказав він. — Вам треба служити комусь, і тоді всі ваші сумніви та неприємності минуться.

— А кому ж я маю служити, святий отче? — несміливо спитала Ш'яма.

— Вам не треба шукати самій — та людина прийде до вас. Завтра вранці, коли ви прокинетесь і ступите за поріг своєї оселі, перший, хто вам втрапить на очі, і буде тим, кому вам слід служити.

Ш'яма так і зробила. Коли наступного ранку вона відчинила двері й боязко визирнула надвір, першою їй потрапила на очі ця непосида Басанті — та якраз йшла до когось чистити посуд. Ш'яма підбігла до неї і за руку потягла до себе. Відтоді Басанті й стала прислужувати в Ш'яминому домі, не знаючи, що це завдяки відлюдникові вона опинилася тут. Ш'яма тасмниці своєї дівчині не розкривала, але, пам'ятаючи

наказ святого, обдаровувала Басанті всілякими дрібничками: то на свято подарує стару одежину, то на свято чи з іншої урочистої нагоди дасть грошей на ласощі, а то просто дозволить сісти біля себе й дивитися телевізор. Басанті дуже швидко відчула прихильне до себе ставлення й інколи навіть трохи зловживала ним, бо не сумнівалася, що двері в домі доброї Ш'ями для неї завжди відчинені. Басанті могла носитися по хаті, гасати сходами, а коли захоче, то й сама приготувати собі чаю; або могла розтирати господині голову, коли та боліла, чи заходжувалася переповідати Ш'ямі тутешні вуличні новини. Проте в своїх розповідях вона ніколи не зачіпала інших служниць. Отак Ш'яма стала тепер єдиною опорою і розрадою дівчини.

І таки справді, слова святого відлюдника пібито почали збуватися: тривога й неспокій у її душі потроху влягалися, тиск якщо й не зменшився, зате й не збільшився, покращився апетит. Благословенна ласка святого аскета почала виявлятися вже з перших днів. А якраз перед тим у Ш'ями сталася запекла сварка зі свекрухою. І ось одного дня, коли вона спалахнула з новою силою, свекор і свекруха забрали свої речі й перебралися до меншого сина. Навіть у цьому Ш'яма вгледіла божественну допомогу й заступництво відлюдника. «Це ж треба — десять років вони гризли мені голову, а сьогодні, і слова не кажучи, спакувалися і забралися геть. Що ж це інакше, як не вияв ласки святого?» — думала собі Ш'яма. І ще більше почала догоджати дівчині. Іноді, коли Басанті перебирала міру, Ш'яма починала драгуватися, їй хотілося тоді вигнати її за двері. Але згадка про відлюдника щоразу стримувала від перозважливого кроку, Ш'яма починала заспокоювати саму себе: дрібниці, мовляв, яка їй шкода від цих пустощів; адже в неї є своя, вища мета — несхитно виконувати волю святої людини.

Невдовзі Басанті вже сиділа разом із Ш'ямою на веранді.

— А якби ж ти таки впала? — допитувалася Ш'яма. — Що тоді?

— То й що, господине! — всміхнулася дівчина, труснувши головою.

— Ногу зламала б або, чого доброго, ще й шию...

— То й що! — знову всміхнулася Басанті.

— Хіба цього тобі мало?

— То й що, якби зламала ногу чи шию? Зламала б — то й зламала б!

— Це ти зараз така хоробра, бо нічого не сталося. А якби сталося, металася б тепер на ліжку та репетувала б на весь

світ: «Ой болить, рятуйте!» Не слухавш мене, а господь коли-небудь покарає тебе за це.

— Той господь завжди з чогось невдоволений! — відказала Басанті. — Усе відвертається від мене.

Дівчина на мить споважніла, а тоді зайшлася сміхом:

— Мовчиш — невдоволений, смієшся — невдоволений! На дерево заліз — знову сердитий, злізеш — теж радості мало!

Задоволена своїм жартом, Басанті знову голосно засміялась.

— Схаменися, що ти кажеш! — замахала на неї руками Ш'яма. — Бога слід боятися!

— А чого мені його боятися, господине? Та й кого я маю боятися: батька, матір чи вас?

Помітивши невдоволення Ш'ями, дівчина почала лащитись до неї:

— Дайте краще, господине, я розчешу вам волосся та змащу його запашною олійкою? Ви що, справді сердитесь на мене?

— Не треба мені нічого! Іч, добренька, влещувати мене взялась! Тепер я буду з тобою по-іншому: залізеш на дерево хоч раз, сама тобі лупня дам...

— Та я не лазитиму більше, господине, не лазитиму. Обіцяю вам! Хочете, навіть за вуха себе потягаю, що правда? Або землю носом поорю? Не вірите?

І, сміючись, Басанті й справді схопила себе за вуха, по-смикала їх, а тоді нахилилася і провела носом по підлозі.

— Присягаю, що більше ніколи не лазитиму на дерева і не їстиму нестиглих манго! А їстиму тільки стиглі...

Й вибухнула дзвінким сміхом. А Ш'яма дивилася на дівчину і не переставала дивуватися, як це господь міг вдмухнути в неї стільки сміхотливості? Після кожного слова те й робить, що сміється. Хоч і дав їй господь подобу дівчини, але душу вклав у неї непостійну, непосидючу, пташину, бо й хвили не всидить спокійно на одному місці.

— То змастити вам волосся, господине?

— Та не треба.

— Тоді, може, підмести на веранді? А то приготую вам чаю, господине?

Басанті знову засміялась.

— Гаразд, іди вже та приготуй мені чаю. І для себе не забудь. Але цукру багато не клади!

— І вам? — лукаво глянула на хазяйку Басанті і подалася на кухню. Звідти відразу ж залунала пісенька з кінофільму:

Старий мені судився,
О боже-божечку!
Старий мені судився...

Басанті далі не співала, а все повторювала ці рядки. «І хоч би що, живе собі на втіху, безжурно та безтурботно,— дивувалася Ш'яма.— Із' смішками та жартами». Вона вже перестала гніватися на дівчину за її витівку.

Невдовзі Басанті з'явилася на порозі з піалами в одній руці і з чайником у другій.

— Того самого дня, як зпесли наш виселок, мене мали віддати заміж,— знову захихотіла Басанті.— Ви тільки подумайте, як то воно буває: аби не нагрянула поліція, знаєте, що б я тепер робила?

— Що? — поцікавилася Ш'яма.

— Та розминала б ноги своєму чоловікові! А надто кульгаву. Або ні, я саме викручувала б йому і другу! — І вона спершу захихотіла, а далі зайшлася нестримним реготом, що аж на підлогу вихлюпнувся чай.

— А що ж у тому поганого, якби вийшла заміж? Зате жила б спокійно. Вже б не ходила від дому до дому та не шукала б якоїсь роботи.

— У нього якраз і посидиш спокійно! Тільки й знала б, що розминати йому ноги. Або кружеляла б його, вхопившись за другий кінець ціпка. Чи змащувала б олією його лисину...

Дівчина ще раз пирснула сміхом.

— А вдача у твого батька добра?

— Ой господине, і не питайте! Такий він уже в мене добрий та лагідний, що як лясне, то аж звинешся. От і сьогодні мені перепало...

— Тільки тебе б'є чи й інших не забуває?

— Іноді й на матір руку заносить, але здебільшого лупцює мене,— засміялася Басанті.

— А твого братика теж б'є?

— Та що ви, господине! Як можна! Та й за віщо його бити? Він же зовсім дитина.

— Мабуть, він і єдиний син? А сестри в тебе є?

— Чому ж єдиний син, господине? У мого батька троє синів і три дочки.

— Те, що один твій брат працює десь служником, я чула,— мовила Ш'яма.— А де ж працює другий брат?

— Ми й самі не знаємо, де він тепер.

— Як же так?

— Просто не знаємо, ні де він, ні що з ним. А такий був добрий! Старший за мене. Я тоді була ще зовсім малою.

Давно те сталося — ми саме їхали поїздом із свого села в Делі.— Голос Басанті став трохи тихішим.— Хто знає, де він зараз, що з ним і як йому. Та й чи живий узагалі — невідомо.

— А це ж чому? Та розкажуй, чого раптом умовкла? Він що, втік від вас?

— Та хто його знає, господине. Він, певно, був тоді такий, як оце я зараз. Теж ніяк не сиділося йому на місці, такий непосидючий був. Коли на якійсь станції поїзд зупинився, він вискочив з вагона на перон. А коли поїзд рушив, то почав забавлятися: то в одні двері зайде, то в інші, то в вагон, то знову на перон. Це він так хотів мене розважити. Та коли приїхали в Делі, його ніде не змогли знайти — він наче крізь землю провалився.

— А що ж із ним сталося?

— Якби ж то ми знали! Мати й старші сестри їхали в одному вагоні, а я, батько і цей мій брат — в іншому. Коли після якоїсь там зупинки він не прийшов у наш вагон, батько подумав, що він їде з матір'ю і на наступній зупинці прийде до нас. Тільки в Делі виявилось, що ні коло нас, ні коло матері його не було.

— Втік, певно...

— Хтозна, — задумливо проказала Басанті. — Тільки добре пригадуємо, що на одній станції стався нещасливий випадок. Коли поїзд рушив, хтось навіть зірвав стоп-кран і зупинив поїзд, а люди почали кричати, що під колеса потрапив якийсь хлопчак. Може, то й був мій брат.

— Та хіба ж так можна? І твій батько не пішов поглянути?

— Всі тільки виглядали з вагонів. І батько теж. Боялися, що поїзд от-от рушить знову. І я нічого не бачила, бо теж сиділа у вагоні. Чула тільки, як хтось казав: «Обидві ноги відрізало». А ще хтось спитав: «Живий чи вже помер?» Одним словом, нічого певного. Казали ще: слід негайно відправити його в лікарню, а то зійде кров'ю.

Перед очима Басанті наче знову ожили ті колись бачені обличчя, почуті голоси.

— У вагоні багато наших односельців їхало. «Якщо з нашого села, то занесіть у вагон», — порадив хтось. А інший на те: «Хлопчина місцевий, горіхи продавав, хотів на ходу вскочити у вагон, та нога послизнулася — і він зірвався під колеса». Спробуй тут збагнути щось, коли скільки язиків, стільки й здогадів. — Перед очима Басанті раптом постала огрядна жінка з їхнього купе, котра все примовляла: «То й

що, коли ви його в лікарню доставите? А що потім із ним робитимете?» — «Ви гадаєте, як відвезли до лікарні, то вже й врятували?» — казали одні. «Господи, та йому ж обидві ноги відтяло! Нащо йому той порятунок?» — казали другі. «Щоб весь вік мучився та милостиню просив?» — казали треті. А та огрядна жінка лементувала більше за всіх. Де знаття, може, то якраз і був мій старший брат... Потім поїзд рушив, і пасажири кинулися до вагонів. Мені самій не пощастило нічого побачити, що ж там сталося насправді і з ким. А батько, поки точилися ті розмови, сидів, відвернувшись від вікна; коли ж поїзд прибув до Делі і всі повиходили з вагонів, мого брата ніде не було. — Голос Басанті незвично затремтів.

— То твій батько навіть не вийшов подивитися, кому відрізало ноги? — спитала Ш'яма.

— Усе бурмотів: зараз зійду, зараз зійду, але так і не зійшов. З нашого села бігав дивитися Джанаку: він у нас шевцював. То він і казав батькові, ніби на власні очі бачив того хлопчину. «Твій син», — каже. Але батько так і не зійшов подивитися. Де знаття, господине, може, він думав: «Як мій син, то що я з ним тут робитиму, у вагоні? Заберу його, він лишиться живий, а потім жебратиме на вулиці, перед моїми очима». Отож звідки мені знати, живий він чи помер? Як живий, то, певно, шукає нас і, може, коли-небудь та знайде.

Промовляючи останні слова, Басанті відчула дивну полегкість, немов з плечей у неї спав важкий тягар.

— Мати каже, що відтоді батько й став такий дратівливий і лютий, а очі мов палилися кров'ю. Але ж чого тільки на мене він сердиться, чого ніколи не сердиться на Раму? Тільки з ним і панькається. А мене весь час лущує. І знаєте, що він іще вигадав, господине?

— Що ж він вигадав?

— Торгувати своїми дочками!

— Не верзи дурниць!

— Ні, справді, господине. Он мою старшу сестру віддав за старого. Продав за вісімсот рупій. А тепер вона скпіє в селі, жне траву.

— І тебе збирається віддати за старого? — засміялася Ш'яма. — Ой здається, що так.

— Чого це я маю виходити за старого! — пирхнула Басанті. — Та ще й за кульгавого!

— А як все-таки доведеться?

— Це ми ще побачимо! До такого я не дійду. Краще вже отрути ковтнути! — рішуче заявила дівчина і зайшлася сміхом.

— Ти ніби казала, що він ще й негарний?

— Ой господине, і не питайте! До того вже бридкий та непотрібний! Отож того дня мало відбутися мого весілля. А вночі я наковталася таблеток і заснула. Думаю, вмиратиму, то хоч уві сні, не так страшно буде. А посеред ночі, господине, уявляєте, раптом прокидаюся, бо нутро аж горить, вогнем палить. Надворі стояв глек з водою. Я — до нього і, мабуть, всю воду й видудлила. П'ю-п'ю, а того вогню ніяк залити не можу — пече і пече. А потім мене вивернуло, я так ще ніколи не блювала. Так всю ту нечисть і вивернула з себе.

Басанті весело засміялась.

— Дурненька, що ж тут смішного? А якби померла?

— То й що, господине? Вмерла б — і не було б мене!

— І де ж він зараз, той кульгавий?

— Знаєте он ті склади? То він там свою майстерню і обладнав. Різний одяг шие, жіночий та дитячий. А перше він у нашому висілку жив, знаєте... — Басанті раптом похопилася. — Піду-но я, господине. Певно, хазяйка з п'ятого номера вже встала, треба в неї посуд почистити.

І вона рушила до сходів, але через кілька кроків озирнулася:

— Ввечері я ще забіжу до вас, телевізор дивитись. Адже сьогодні показуватимуть гарний фільм.

— Авжеж, авжеж, приходь! — всміхнулася Ш'яма.

— Тра-та-та! Тра-та-та! Бай-бай, господине! — Басанті побігла східцями, мугикаючи під ніс пісеньку з кінофільму: — Що ж робити, що ж робити, за старого віддають. Ой-ой-ой, за старого, за старого, за кривого віддають...

3

Зруйноване селище оповивала тиша. Тепер воно стало купою сміття, а надто його нижня частина. В хижках, які стояли на вершині пагорба, лише попровалювали дахи, а стіни стриміли й досі, немов скелети якихось моторошних, дивовижних чудовиськ. Перші кілька днів після поліцейського паשתя сюди боялися потикатись навіть собаки та шакали,

але згодом, коли довкола запала тиша, руїни мало-помалу ожили. Буйно пішов угору бур'ян, чагарі, там стало привільно для всякого гаддя. Тепер щоночі мешканці Рамешнагара засинали під завивання шакалів та валування собак. А проте в селищі ще не скоро зникли сліди колишнього життя, що буяло тут. То тут, то там із впілілих стін дивилися намальовані жовтим чи синім слон або павич; іноді погляд натрапляв на розкиданий чи розбитий посуд, на куточок дбайливо викладеної підлоги — все свідчило, що зовсім недавно тут мешкали люди, дзвеніли браслети й лунали пісні, що тут у людській душі зроджувалися прагнення і мрії, а чоло зрошувалося від праці потом. Тепер здавалося, що на селище налетіла й розметала його якась сліпа, груба сила; ніби його розчавило велетенське неблаганне колесо. Але то не колесо часу промчало по ньому без жалю, то були рукотворні руїни. Шакали і змії, сови та інша живність відразу стають володарями там, де після людського житла стає купа сміття.

Наступного ж дня після наскоку поліції зруйнований виселок обнесли колючим дротом і поставили сторожа. Проникнути на його територію, а тим більше щось винести звідти, стало злочином. Колишні мешканці розбрелися хто куди: один перебрався в інший район міста, другий знайшов тимчасовий притулок у родичів, якщо вони були, третій мусив повернутися в рідне село, а четвертий просто блукав містом, шукаючи кутка, де б прихилити голову. А того дня, коли виселок стерли з лица землі, поліція вивезла його мешканців за п'ять миль від Рамешнагара, на пустирище, запевнивши, що тут їм і виділено землю, де можна ліпити хижки.

Багатьох така звістка втішила, і вони почали лаштуватися тут зі своїми родинами, серед чистого поля, а в довколишніх селищах шукати заробітків. Проте роботи не знаходилося, і дехто знявся з цього місця і подався ближче до Рамешнагара. Дівчата й молодиці, хто пішки, а хто автобусами чи велосипедами, добиралися до Рамешнагара, до будинків, у яких перед тим поралися або чистили посуд.

— Та як же нам кинути ваш дім, господине, коли ми вже не один рік працюємо у вас, — казали вони своїм хазяйкам. — Ми вас давно і добре знаємо, та й ви нас знаєте незгірш, отож нам тут здається, ніби ми в рідній оселі. Так звикли до вас.

Інші й собі наголошували на давньому знайомстві та своїй прихильності до них:

— Ми ж тут із самого початку порали вам всяку роботу, господине. А моя Радга і народилася якраз тоді, коли ще тільки будувався он той будинок, що навпроти вас...

Через деякий час життя людей потекло трохи в іншому річці. Рано-вранці біля Рамешнагара зупинявся великий автобус, і з нього висипали дівчата та жінки в барвистих снідницях та блузках, смагляві, худорляві. Вони розходилися по вулицях та завулках Рамешнагара.

Крім мулярів, усі інші робітники знаходили собі то тут, то там роботу і мали децию на прожиття. Відразу ж за Рамешнагаром, на узбіччі вулиці, Гобінді знову відкрила чайну крамничку. З розваленої колишньої хижки дітлахи крадькома наносили їй цегли та жердя, і з того всього їй вдалося стулити свій заклад. Єдине, чого їй бракувало тут, — це людей її громади, її касти. Сюди тепер здебільшого заходили попити чаю водії скутерів, були вони небалакучі, якісь чи то соромливі, чи то несміливі, навіть боялися заговорювати до Гобінді — тільки потягували мовчки чай, втупивши погляд прямо перед собою. А чай мав попят, відвідувачів не бракувало, і Гобінді зводила кінці з кінцями, водночас, як та квочка, хоронячи під своїм крильцем двох діточок.

Мульрадж облишив мулярувати і став прасувати одяг. Взявши у властей дозвіл, обладнав собі місцину за будинком у четвертому кварталі, розстелив свій килимок, а поруч поставив десь роздобуту мідну та блискучу велику праску. А під деревом на базарі прилаштував свій візок із фруктами син Хіри. Неподалік від нього розмістилися двоє колишніх робітників-поденників — ті взялися шевцювати. Зруйнували виселок — і відразу розпалися кастові зв'язки, й так не дуже міцні: тепер колишній пастух брався прасувати, а щирий раджпут — шити взуття.

Десь на третій чи четвертий день після того, як поліція знесла виселок, Чаудгрі й собі став підшукувати місце за Рамешнагаром. Після довгих ходін та шукань він вирішив розмістити свою похідну перукарню обік маленької вулички. Пробравшись нишком у зруйнований виселок, він серед купи цегли та сміття знайшов чималий червонястий камінь і переніс його на місце, яке вибрав. На тому ж звалищі він знайшов і шматок цегляного фундаменту, висотою майже в два фути. На камені Чаудгрі розіклав бритву, ножиці і гребінці, а цегляний уламок служив кліпшам замість стільця. Йдучи додому, він притуляв камінь до стіни, перевертав на бік сидіння і таким чином «замикав» свою перукарню. Після цього

із спокійною душею рушав додому, на відкрите усім вітрам пустирище.

Того самого дня, коли Чаудгрі блукав по звалищу, вишукуючи щось додатне для себе, він помітив у кущах своє колишнє, дерев'яне крісло. Знахідка неабияк втішила його, і він кинувся піднімати її. Проте радість його була передчасною, бо дві ніжки в тому кріслі були відбиті, а один поручень поламаний — хтось, певно, щосили жбурнув ним об землю. І все ж Чаудгрі прихопив те крісло: якщо не вдасться полагодити, то хоч на розтопку згодиться, бо ж кидати таку річ йому було шкода. Та поки він стояв і задумливо дивився на крісло, до нього підійшов сторож. Чаудгрі трохи збентежився і ступив йому назустріч.

— Це було моє крісло, — мовив він.

— Було, та загуло, чоловіче добрий. А зараз тут усе стало державним, — незворушно відповів сторож.

— Як державне, то державне, нехай собі буде, — розгублено пробурмотів Чаудгрі. — Мені без нього нема роботи, а державі користь яка? Хіба, може, на ньому якийсь поважний урядовець сидітиме?

— Ти зі мною, чоловіче, теревені не прав. Йди, звідки прийшов, пильнуй краще своєї роботи, — огризнувся сторож, потім сипнув на долоню щіпку тютюну і став його ретирати.

— А он ту дошку дозволиш мені взяти, чи вона теж державна? — Чаудгрі, з надією дивлячись на сторожа, навіть ступив крок до дошки.

Сторож кинув у рот тютюн, а тоді поблажливо мовив:

— Та бери вже, бери. Якби ти гарно попросив мене, то я б тобі і крісло віддав.

Коли по правді, то місце, яке облюбував для своєї перукарні Чаудгрі, було не дуже зручне і вигідне. А що нічого кращого не знайшлося, довелося змиритися: у цій сутузі і воно було не погане. Неподалік стояла колонка, біля якої з ранку до вечора товпилися люди з глеками, навпроти була зупинка таксі, а за рогом — громадська вбиральня. Коли повівав східний вітерець, то всі пахощі неслися прямо на Чаудгрі, а той вітерець у ті дні віяв зі сходу майже весь час. Бодії таксі здебільшого були сікхи, лише один із них, черевань, був індус; але й він не належав до тих, котрі викидають гроші на стрижку чи гоління. Якраз над головою Чаудгрі височів великий дерев'яний щит, на якому рекламувалася якась марка телевізора. І цей щит Чаудгрі ніяк не

міг використати: він не рятував його ні від спеки, ні від дощу. Коли часом вітерець дужчав, щит починав скрипіти і погрозово хитатися. Іноді — це Чаудгрі бачив і сам — під час бурі такі щити зривало, і вони з гуркотом падали на землю. Отож якби, крий боже, і цей рекламний щит звалився на Чаудгрі, то стер би його на порошок. Раніше, коли Чаудгрі мешкав у висілку, його похідна перукарня містилася хоч під певеликим, а все ж таки деревцем. Воно собі шелестіло листям, а Чаудгрі тим часом залюбки займався своїм ділом, тобто стриг та голив клієнтів. Саме на зароблене під тим деревцем він і звів собі досить міцну хижку, справив весілля двом дочкам, віддавши їх хоч за підстаркуватих, зате заможних жешихів. І якби виселок не спостигла лиха година, то й неслухняну Басанті він прилаштував би з неабияким зиском для себе.

Коли Чаудгрі вже остаточно обладнав місце для роботи, порозкладав на камені перукарський інструмент, а тоді з полегкістю випростався, то, на превеликий свій подив, помітив зовсім неподалік юнака, котрий і собі лаштувався приймати перших клієнтів. Спершу Чаудгрі подумав, що той хоче в нього підстригтися, і серце його сновнилося віхи. Але наступної миті юнак видався Чаудгрі зовсім не схожим на клієнта. Біля нього стояв і дерев'яний стільчик, побачивши якого, Чаудгрі аж сторопів, бо збагнув: то з'явився його конкурент і він зазіхає на його місце. Примруживши очі, Чаудгрі якомога гостріше глянув на юнака, водночас намагаючись угадати, чи не з його він, бува, касти. Але ні, обличчя юнака було незнайоме йому, хоч Чаудгрі певвиразно пригадував, ніби раз чи два зустрічав його у висілку.

Такого нахабства Чаудгрі, звісно, стерпіти не міг. Він уперся рукою в бік і погрозово кинув юнакові:

— Земля, хлопче, належить всевишньому. І на цьому клапті, де ти стоїш, ніхто тобі стояти не забороняє. Але ж тут мені і то важко щось заробити, щоб хоч двічі на день попоїсти. А як ще й ти тут сядеш, то ні ти, ні я нічого не заробимо.

— Але я таки посиджу тут, дядечку, — спокійно відказав юнак і заходився точити об брусок бритву.

— Заможні люди привычалися голитися та підстригатися в перукарнях, а наша молодь — та взагалі підстригатися перестала. Де ти бачив, щоб тепер багато хто підстригався? Хіба який стариган по забудькуватості поткнеться сюди.

Проте юнак лишився незворушним і, як і перше, мовив:

— То нічого, дядечку.

Чаудгрі знову примружив свої і так маленькі оченята і втупився ними в юнака. Е-е, видно, затятий хлопчисько, так просто йому не даси ради. Чаудгрі ще рішучіше вперся рукою в бік:

— А сидіти тобі тут я не дозволю!

Він гадав, що юнак скипить, стане дибки, почне сваритися, тоді Чаудгрі легко приведе його до тями. Але юнак тільки незворушно стояв собі і лагідно посміхався.

Чаудгрі втупив у нього ще пронизливіший погляд:

— Я ахір, пастух, може, ти не знаєш, то знай! — пустив Чаудгрі вагомий, на його думку, і застережливий доказ, не зводячи з юнака лютого погляду.

— А я раджпут, дядечку. Наскільки я знаю, ахіри належать до високої касты, тож вам не годилося б займатися такою ницою справою, як перукарство. Вам більше личило б сидіти на троні.

Чаудгрі від несподіванки не знайшовся що відповісти, тільки якусь мить свердлов юнака лютим поглядом.

— То ти не хочеш? — погрозово мовив Чаудгрі.

— Що не «хочу»? Га, дядечку?

— Кажу тобі, ти тут однаково не сидітимеш!

— Це ви мені кажете, дядечку?

Жили на шиї Чаудгрі враз набрякли: ти диви, йому б десь у селі видіти, а він тут свій норів показує!

— Чий же ти такий? — поцікавився Чаудгрі, побачивши, що його люті погляди на юнака не діють. — Ти ж, здається, не з цього селища?

— Я Манглу, син раджпута, дядечку. Проте в Делі каста моя мало що важить. Важить вона тільки в моєму рідному селі. Ось так, ви спитали, а я вам відповів. В Делі вистачає і ахирів, але вистачає і раджпутів, дядечку.

Чаудгрі відвернувся: очі його почервоніли від люті, ріденькі вуса настобурчилились, а долоні відразу засвербіли. Проте якийсь внутрішній голос нашіптував: «Та не зв'язуйся з цим парубійком, тримайся краще подалі від нього. З раджпутами справи кепські. Ліпше проковтни образу мовчки, а завтра він у тебе побачить...» Але несподівано навіть для самого себе Чаудгрі кинувся до юнака, схопив його торбину й перекинув через стіну. А тоді мовчки повернувся, пішов до свого місця і сів, зосереджено витираючи долоні.

Юнак стояв, дивився на Чаудгрі і так само всміхався.

— Ти, дядечку, я бачу, не на жарт розгнівався, — за хвилину мовив він. — Якби ти мені відверто сказав, чого ти хочеш, я пішов би звідси шукати іншого місця.

Чаудгрі підвів погляд, щоб глянути на юнака, а той, неквапом наблизившись до свого кривдника, став над ним. Легенька посмішка ще грала на юнакових вустах.

— Підніми мою торбину! Тоді я піду звідси!

Чаудгрі подумав: «Гм, підійшов і став просто наді мною. Як підходить справжній раджпут. Але нічого, я ще й не таким зухвальцям давав раду».

Він краечком ока ще раз зиркнув на юнака: той так само трохи аж лагідно всміхався.

— Підніміть, дядечку, мою торбину, і я піду звідси! — повторив він.

На мить у Чаудгрі змайнула думка, що треба було б підвестися, а не сидіти отак. В його становищі сидіти аж ніяк не виходить, бо від цього несамовитого раджпута всього можна сподіватись. Але нічого, він же не багатир якийсь, що полізе з кулаками. А полізе, то я йому дам відкоша!

Проте Чаудгрі помилявся.

— Сам підійми, сам і забирайся з моїх очей, щоб я тебе тут не бачив!

Але це було все, що встиг промовити Чаудгрі, бо вже настушної миті якась сила підняла його в повітря: юнак-раджпут однією рукою схопив його за карк, другою — за ноги і, не встигнувши й зойкнути, Чаудгрі вже завис над огорожею, а потім гепнувся біля юнакової торбини. Дякувати богові, що хоч земля там була не кам'яниста, ще навіть волога від недавніх дощів. Проте Чаудгрі досить боляче брязнувся — перед очима попливли червоні кола.

— Я ж тобі в батьки годжуся, негіднику ти, безсоромнику! — жалібно заскиглив Чаудгрі.— То ти так і свого батька кидаєш, бісове насіння?..

А юнак через огорожу дивився на Чаудгрі й так само ніби лагідно всміхався:

— Підніміть мою торбину, дядьку! Он вона, перед вами лежить!

— І хто тебе, виродка такого, спородив на світ! — простогнав Чаудгрі.— Щоб тебе самого так кидало...

Тримаючись за попереk і постогнуючи, Чаудгрі спробував підвестися. А подумки картав себе, як тільки міг. Та що вдієш, коли доля така лиха до тебе. Кілька разів Чаудгрі боязко глигнув угору, на юнака, невдоволено щось бурмочучи під ніс, підійняв торбину і простягнув хлопцеві. Той однією рукою взяв свою торбину, а другу руку простягнув Чаудгрі, щоб допомогти. Чаудгрі мить недовірливо дивився

на простягнуту руку, вагаючись, приймати допомогу чи ні, але такі прийняв.

— То я пішов звідси, дядечку! Тож не переживай даремно, не хвилюйся,— заспокоїв його юнак.

Ця пригода сталася першого ж дня, як Чаудгрі відкрив свою похідну перукарню. Щоб трохи врівноважити душу й забути той дещо неприємний для себе випадок, Чаудгрі сам опутився на свій стілець. Закинув ногу на ногу, дістав з кишені синьої куртки сигарету, припалив її і, затагнувшись, застиг з поглядом, втупленим перед собою, наче той філософ.

Але па тому його лихі пригоди не скінчилися — цього самого дня Чаудгрі судилося пережити ще одип струс.

І недарма, бо на високому дереві навпроти вже з самісінького ранку пронизливо каркала ворона, наче накликаючи біду. Та Чаудгрі ніби й не чув її. Ворона навіть двічі зривалася з дерева, вмощувалася прямо па рекламному щиті й бридко каркала. Але й тоді Чаудгрі не звернув на неї уваги. І тільки після того, як той клятий раджпут пом'яв трохи боки Чаудгрі і той присів на перукарський стілець, щоб отямитись і осмислити пригоду, нарікаючи на свою долю та кленучи її, він раптом почув пронизливе вороняче каркання.

— Іще кого-небудь привесе на мою голову,— пробурмотів Чаудгрі.— Ще тільки якогось пройдисвіта й бракувало мені! Одного, дякувати богові, пасилу спекався. Ще й досі кістки болять. Але кого ж це має принести лихої години? Чи не поліцейського, бува?

Як на те, Чаудгрі помітив поліцейського, що проходив оддалік. Чаудгрі похолов і першою думкою його було захвати дзеркало, ножиці та гребінці в торбу. Тоді, якщо поліцейський заверне до нього, Чаудгрі встигне шугнути в протилежний бік і шезнути. Маленькі очиці перукаря знову скинули поглядом угору, на ту невгамовну ворону, і йому здалося, наче те воронище аж подалося назустріч і, звертаючись до нього, тричі пронизливо каркнуло. Чаудгрі спаленів. Першим бажанням його було зняти з поги капець і запустити в клятущу лиховісницю, забити на смерть, але воно якось і не виходило на людях так поводитись із віщою птахою. Подумавши так, Чаудгрі трохи заспокоївся і знову з мудрим виглядом втупився в простір перед собою. Знову припалив сигарету, що пригасла, і щойно зробив першу, глибоку затяжку, як від вбиральні долинуло напрочуд знайоме стукотіння. Чаудгрі різко повернув голову в той бік: навпростець,

минаючи поворот вулиці, до нього підстрибцем наближався кульгавий Булак.

Так, то був не хто інший, як кульгавий кравець Булак. Постукуючи ціпком і підстрибуючи, він попід стіною простував до Чаудгрі. У жовтій з глибоким вирізом накидці, з рожевим тюрбаном на голові, Булак і сьогодні був убраний по-святковому, як і годилося женихові. Одного погляду на Булак вистачило, щоб Чаудгрі збагнув: треба якомога хутчій вимітатися звідси, поки той ще не помітив його. І він, піддавшись першому душевному порухові, квапливо загасив сигарету і потягнувся до свого перукарського начиння — мерщій поскидати його в торбу, а другою рукою затулив обличчя, аби не впізнав Булак. Та стукотіння ціпка невмолимо наближалось, тож порятунку не було.

Нікуди діватись, і Чаудгрі, прибравши від обличчя руку, першим озвався до кравця:

— Підходь, Булакіраме, підходь ближче. Заходь, брате. А я собі думаю: недарма клятуща вороняка з самісінького ранку заповзялася накликати біду на мою голову. Неодмінно, думаю собі, якийсь гість завітає до мене. Так і вийшло.

Булакірам на те ні пари з вуст. Шулікою, що доти довго кружляв над головою, вистежуючи здобич, він упав на бідолашну жертву.

— Де моя наречена? — просичав він люто.

4

Велосипед мчав і мчав вулицею.

Це було не зовсім схоже на те, як буває в кінофільмах, проте щось надзвичайне в цьому таки було. Басанті хотілося, щоб велосипед помчав з шаленою швидкістю з якогось пагорба вниз, а вона, сидючи на багажнику ззаду, розпростерла руки, наче крила птах, як у тих кінофільмах. А велосипед щоби мчав і мчав по дорозі з легким шурхотом.

Басанті мовби грала роль у кінофільмі, де вона водночас і глядач, і виконавиця головної ролі. Все, що відбувається зараз із нею, відбувається насправді, отож вона і грає, і спостерігає водночас. Це і життя, і гра, а вона в ній — головна героїня, тільки не актриса, а просто Басанті. Ні-ні, все, що відбувається, справдішнє, це зовсім не гра, і вона не Басанті, що грає головну героїню, а актриса, яка грає свою роль. Різниця між Басанті і тією актрисою лише та, що хоробрість актриси у фільмі вдавана, роблена, нещира, її ризикування

теж несправжнє, показне, тоді як усе, що робить Басанті, по-справжньому сміливе, щире, непідробне, і саме завдяки цьому їй вдається уникати безлічі всіляких небезпек...

А велосипед тим часом мчав і мчав уперед.

— Тепер зверни в той провулок і проїдь там! — гукнула Басанті з багажника.

— Ні, ще, чого доброго, побачать і впізнають тебе.

— Не впізнають — не бійся. Проїдь!

Велосипед звернув у завулок, а серце Басанті ще дужче закалатало в грудях. Проїжджаючи повз хижки прачів, велосипед мчав як вітер. Ось прач прасує одяг, розстеливши на веранді червону шматину, а прачка, що сиділа на землі, відразу приклала до чола дашком долоню, вдивляючись у них. Коли велосипед стрілою промчав повз неї, з губів Басанті зірвався радісний сміх, заливистий, розкотистий. Він злетіє у повітря і розтав. Велосипед уже давно пронісся, а прачка все дивилася йому вслід. Басанті сміялася, затуливши рота кінчиком накидки.

Провулок скінчився, і Басанті звеліла повернути ліворуч, до молочної крамнички.

— Там же може бути твоя мати! Я сам її не раз там бачив. Побачить, то перепаде тобі.

— Не перепаде. Поїхали! — наполягла дівчина.

Мати й справді вже сиділа біля молочної крамнички, брудна й розхристана, ніби навмисне вивалена в пилюці, а біля неї стояв кошик з пляшками. Вона приходила сюди заздалегідь, ще за годину до того, як починали приймати пляшки.

Коли хлопець і дівчина проїжджали повз крамничку, Басанті відвернулася і мати не встигла впізнати її. Ось позаду лишився і четвертий квартал, праворуч уже починалася огорожа з рядами двоповерхових будівель обабіч. Басанті, віддавшись раптовому почуттю, гукнула хлопцеві за кермом:

— Куди це ти їдеш? Ану розвертайся, проїдемо там іще раз! Повертай туди!

— Куди?

— До зупинки таксі.

— Ти що, здуріла? А як батько побачить?

— Нічого страшного, ти їдь собі.

Велосипед помчав і скоро довга огорожа скінчилася; біля громадської вбиральні велосипед звернув на вулицю, де відразу ж за поворотом на тротуарі стояв Чаудгрі і саме когось голив. Басанті зненацька здолав страх: ой, що ж це вона так спокійно сидить? Таки справді буде непереливки, якщо батько побачить. Чаудгрі якраз випростався і з помазком у руці

задивився на вулицю. І саме тоді повз нього промчав велосипед з Басанті на багажнику; вона, трохи відвернувшись, крадькома позирала на батька — чи впізнав? Маленькі батькові очиці пильно вдивлялися у велосипед, що стрімко віддалявся.

Коли небезпека лишилася позаду, Басанті весело і полегшено засміялася:

— Божечку милий, як же я перелякалася! Ти й уявити собі не можеш. Та він же дивився прямисінько на мене! А я на нього! Проте, видно, не впізнав мене.

Вони обоє проїхали ще трохи і зупинилися край тротуару.

— Що таке? Чого зупинився? — здивовано спитала Басанті.

— Стань переді мною і слухай, що я тобі скажу, — трохи роздратовано кинув власник велосипеда.

— А що таке? — Басанті зіскочила з багажника і стала перед ним.

— Якщо тебе хтось упізнає, то уявляєш... — почав він, та глянув на дівчину і сам не втримався від сміху. Бо Басанті таки мала справді чудернацький вигляд: на голові накручений тюрбан, як ото в сікхських хлопців, волосся заплетене в одну косу; до всього вона була в картатій сорочці та щільних штанах. Йому на мить здалося навіть, що перед ним не Басанті, а юнак-сікх. Нікому б і на думку не спало, що під хлопчачим одягом ховається дівчина.

Коли Басанті вирішила втекти з Діну, то домовилися, що вона чекатиме хлопця на пустирищі за будинком Ш'ями, вже перевдягнута хлопцем. А він під'їде на велосипеді, забере її, і вони втечуть. Так воно і сталося, як розпланували. Та коли Басанті вмостилася на багажнику, її опанувала якась відчайдушна хоробрість. І замість мерщій помчати далі від Рамешнагара, їй заманулося трохи покружеляти вулицями та завулками.

— Гаразд, сідай! — знову всміхнувся Діну, оглянувши її ще раз з голови до п'ят.

— Давай іще раз проїдемося — і вже звідси, від базару. Ніхто мене не впізнає. Чого переживаєш?

Басанті знову скочила на багажник.

— Дограсися сама і мене до біди доведеш, — невдоволено мовив Діну, але не хотів, щоб дівчина мала його за боягуза, отож повернув до базару.

Басанті знову захотілося промчати повз батька й матір на велосипеді, повз знайомих і подруг, показати їм, он, мовляв, яка вона: тікає, з ким хоче, відкрито, не ховаючись,

і піхто їй нічого не може зробити. От спробуйте мене зупинити, спробуйте! Басанті добре знала: якщо помітить мати, то несамовито кинеється до неї і стягне з велосипеда, та й тільки. Зате як потрапить до батькових рук, той душу з неї витрясе. Але ніщо зараз не лякало Басанті, вона не вгамовувалась і далі гралася з вогнем, знаходячи в цій грі неабияку насолоду. Вже вдруге проносячись на велосипеді повз молочну крамничку, де людей побільшало, Басанті навіть показала язика матері, котра вже йшла додому. Але мати нічого того не помітила. А Басанті вже заходилася сміхом, уткнувшись обличчям у краєчок накидки.

Перетнувши базар, вони знову помчали вулицями повз будинки, де Басанті час від часу поралася по господарству, чистила посуд. І коли проїжджали повз них, Басанті чи не вперше охопило відчуття, ніби вона назавжди прощається з Рамешнагаром. Ось залишився позаду будинок Харгопала. Коли його дружина проснеться, то побачить гору брудного посуду й залементує обурено: «То Басанті й досі ще не приходила?! Де ж запропастилося воно, це кляте дівчисько?»

Басанті уявила собі таку картину і аж затремтіла від захвату. А коли проїжджали повз будинок Ш'ями, дівчина кинула швидкий погляд угору — на балконі нікого не було, її господиня ще спала. Спить собі й гадки не має, що в цю мить Басанті проноситься на велосипеді повз її будинок. І мангове дерево на її подвір'ї теж застигло непорушно, наче заснуло. А під деревом — опале листя. Мангове дерево відразу навіяло Басанті голос Ш'ями: «Злазь униз! Злазь униз, кажу тобі!» Це трохи засмутило дівчину.

Ось і мангове дерево лишилося далеко позаду. Коли велосипед уже мчав повз будинок лікаря, в душі Басанті торжествувала: «А тепер спробуйте знайти мене! Вгадайте тепер, де я!» А лікариха, упершись руками в боки, тільки кише злостиво: «І пехай іде, куди пішла! Мені її витівки вже набридли!» Басанті пригадала, як вона, ще зовсім дівча, прийшла в Рамешнагар найматися на роботу, а лікариха почала вичитувати їй: «У тебе, Басанті, очі — як у сарни, але ж сарна — благородна тварина, а в тебе тільки витівки в голові».

Басанті на хвилю здалося, ніби вона мчить у поїзді, — все проноситься стрімко й залишається позаду.

Розвернувшись біля восьмого кварталу, велосипед знову помчав до будинку Ш'ями. Там Басанті ще раз глянула вгору — на балконі так само не було нікого. Що ж, добродійка Ш'яма полюбляє поспати. «Якщо вдень годипи дві не

посплю,— починає боліти голова»,— часом жалілася вона. Та якби вона зараз стояла на балконі, то чи упізнала б її, Басанті? Шановна Ш'яма і не здогадується, як Басанті перевдягалася на її задвірку, як потім скочила на велосипед і почала гасати вулицями. То чи впізнала б Ш'яма її в цьому хлопчачому вбранні?

І раптом на балкон вийшла Ш'яма. Мружачи очі й заплітаючи в косу волосся, вона подивилася вниз, на вулицю. Серце Басанті затріпотіло в грудях, наче та пташка, вона відвернула мерщій обличчя, але ненадовго, бо не змогла подолати спокуси, щоб не озирнутися. Ш'яма не впізнала Басанті, від чого дівчина відчула аж невдоволення. Їй захотілося крикнути: «Подивіться, господине, та це ж я, Басанті! Це я мчу!» Але вчасно стрималася. А Ш'яма дивилася в її бік. У Басанті знову вселився пустотливий бісик, і вона, піднявши руку, помахала їй, потім велосипед звернув за ріг.

Басанті посмутніла: коли вона повернеться сюди, та чи й повернеться? Чи вдасться їй ще коли-небудь побачитися зі Ш'ямою? Ні-ні, з нею вона ще неодмінно зустрінеться — коли-небудь прокрадеться в її дім з чорного ходу. Ш'яма саме сидітиме у вітальні й дивитиметься телевизор, а коли побачить її перед собою, вражено підхопиться: «Божевільна, ти чого прийшла сюди? Тебе часом ніхто не помітив?» — схвилювано допитуватиметься вона.

І навіть добре, що Ш'яма не впізнала її, бо інакше не на жарт розгнівалася б. Але водночас і прикро, що не впізнала. Бо й справді, звідки їй знати, що то вона, Басанті; чи ж мало хто проїжджає повз її дім на велосипеді?

Біля продуктової крамнички Басанті помітила свою старшу сестру — вона з трьома малими дітьми прийшла купити свіжих хлібців. Басанті квапливо відвернулася: якщо мати не впізнала її, то сестра не помилиться, відразу донесе матері. Як і мати, сестра неохайна, брудна й розкуйовджена, й дітлахи такі самі. Та воно й не дивно, бо цілісінькі дні бабраються по вуличних канавах. Очі в сестри гнояться, брудне дготі світить дірками. Отак вони й ходять учотирьох; сестра десь то посуд почистить, то підмете, то ще якусь роботу попорає — тим і перебиваються.

А тут іще звідкись наче вродився сестрин чоловік, уже підстаркуватий і якийсь пом'ятий; певно, прийшов забирати у дружини її заробіток. Щодня він видирає в неї ті жалюгідні кілька пайс, а та лає його, клене. Він і собі не соромиться на вею вулицю поливати її брудною лайкою.

Басанті перевела погляд на спину велосипедиста, і її тілом аж пробіг дроз, коли вона побачила на його шії рясні краплі поту. Тепла хвиля заклопнула її: він дуже подобався їй, а до всього він мав і велосипед. Басанті простягла руку й смикнула Діну за сорочку.

— Що таке? — спитав той.

— А нічого.

— Ти щось хотіла сказати?

— Та ні, нічого.

— Тобі там незручно сидіти?

— Зручно.

Басанті знову глянула на спитілу шію хлопця, потім вище, на волосся — воно в нього було тонісіньке і з ледь сизим полиском. Діну здавався Басанті на диво дужим і добрим. «І не якийсь там дідуга!» — з гордістю подумала дівчина. А тоді її знову охопила відчайдушна рішучість.

— Проїдь-но іще раз он звідти, від зупинки таксі.

— Ні! — рішуче і вже роздратовано відрубав Діну.

— Ну проїдь іще раз...

— Кажу тобі — ні!

Велосипед викотився за Рамешнагар і широким шосе помчав далі.

На землю спускалися сутінки, коли Басанті й Діну, проїхавши високі ворота, опинилися на просторому майдані. Ревіння автомашин лишилося позаду, не чути було вже вуличного гамору і велосипедисти немов раптом перенеслися в царство спокою і тиші. Басанті здалося, ніби і в її житті отак само все раптово перемінилося. Таке знайоме і звичне досі життя лишилося далеко позаду, а сама вона раптом опинилася на чужому, незнайомому подвір'ї, де невідомо, що і як з нею буде. Та водночас дівчина відчула і наче втіху, радість, що тепер вона вільна; усвідомлення цього наче додавало їй піднесення.

Після високих воріт світ навколо відразу змінився. Обабіч вулиці тут росли високі джамунові дерева, а трохи далі темніло громаддя будинків.

— О, та я ж знаю, знаю! — раптом вигукнула Басанті. — Мені трохи знайомі ці місця. Он та вуличка праворуч, вона веде прямісінько в Махешпурі — туди вже автобуси не ходять. А з другого боку її — юридична контора. Я ці місця трохи знаю. Сюди ми якось приїжджали нарізати трохи джамунових дерев.

— Ти тут надто не роззирайся,— попередив Діну.— Поводься так, щоб ніхто й не здогадався, що ти дівчина.

— А може, хлопець? — підкусила його Басанті.

Попереду завиднів автомобіль. Басанті спершу визирнула з-за плеча Діну, а коли машина наблизилася, мерщій сховалася за хлопцеву спину. Машина промчала повз них, і Діну докинув:

— Машина управителя!

Втекти на велосипеді запропонувала сама Басанті, але про те, що буде після цієї втечі, ніхто з них не думав. Куди поведе її Діну, де сховає, що буде потім — про все те дівчина не мала аніякісінького уявлення. Вїхавши в алею, Діну став ще настороженішим, уважно й пильно зиркав на кожного, хто траплявся їм по дорозі.

— Вночі тут ходить старий сторож,— попередив хлопець.— Дивись, не потикайся йому на очі!

Праворуч постала велика двоповерхова споруда, на нижньому поверсі якої в довгому ряду вікон горіло електричне світло.

— Це бібліотека,— пояснив Діну.— Там усе заставлене книгами, і люди навіть увечері приходять читати їх.

— Та знаю, знаю. Тут десь є навіть квіткова клумба.

Вони проїхали ще трохи — і справді: ліворуч почалися клумби.

— І всі клумби — з трояндами! — приглушено докинув Діну.

— А давай нарвемо собі?

— Тут не можна рвати квітів. Заборонено.

— Та хто ж побачить? Поглянь, уже темно.

— Ти що! Не треба.

Але Басанті вже зістрибнула з багажника і побігла до трояндових клумб.

— Ти куди? Ану вернися! — сердито гукнув Діну.— Не смій ходити туди!

Він прислонив велосипеда до стовпа і кинувся за дівчиною. Та коли добіг до неї, вона вже встигла зірвати кілька великих троянд.

— Басанті, що ти робиш? Тут же садівник є, він за ними доглядає. Та й сторож тут ходить.

— І пехай собі ходять! — безтурботно труснула головою Басанті, потім нахилилася й зірвала ще кілька троянд.— Де ж ти бачив весілля без квітів?

Дівчина засміялася і почала стромляти одну квітку собі

у волосся. Але раптом похопилася: вона ж бо в хлопчачому вбранні, а па голові тюрбан — Басанті встромила квітку над вухом.

— То як? — спитала вона.

— Що «як»?

— Квітка, що ж іще! А ти про що подумав? Гарно, правда ж? Донька пані Праміли точнісінько так стромляє квіти: у волосся над вухом. А по телевізору я бачила, що й Хема Маліні¹ прикрашає своє волосся квітами.

І Басанті вдоволено засміялася.

— То, може, і ти Хема Маліні?

— А чим не вона! — знову дзвінко розсміялася дівчина.

— Ти тут не дуже галасуй. Тихше трохи.

Басанті випросталась, упершись руками в боки, і пильно подивилася на Діну. В небі якраз зійшов місяць, і щойно він виплив, як відразу ніби все довкола розквітло, заусміхалося, повітря сповнилося медовими пахощами й неземними мелодіями. Басанті стояла навпроти Діну, відчуваючи дивну бентегу, і він видавався їй зараз напрочуд гарним. Сама Басанті була невисокого зросту, а в хлопчачому вбранні видавалася ніби ще меншою, майже підлітком. Маленькі груди під картагою сорочкою то підіймались, то опускались в такт диханню, і Діну не міг одвести од них погляду.

— Он яка ти! Як спіймають, я з роботи заgrimлю.

Та Басанті безтурботно мовила:

— Ніхто й слова не скаже! Всім казатиму, що прийшла до чоловіка. Скажу: та це ж мій чоловіченько! — напрочуд лагідно промовила вона і знову засміялась: — Адже ти справді мій чоловік, хіба ні?

Вона простягла руку і погладила груди Діну:

— Мій чоловік! Ти — мій чоловік!

І знову зайшлася сміхом.

— Дай-но я і тобі встроблю троянду. — Басанті, звівшись навшпиньки, заклала за вухо Діну квітку.

— Божечку, який ти став гарний! — не втрималася вона від захопленого вигуку.

А Діну все це видавалося не чим іншим, як легковажністю, безтурботністю Басанті. Проте для самої дівчини все було сповнене глибокого, таємничого змісту. Трепетна гордість від усвідомлення того, що перед нею не кульгавий Булак, з яким батько намірявся пов'язати її життя, а молодий,

¹ Хема Маліні — відома індійська кіноактриса.

дужий, вродливий хлопець, що з ним вона втекла сама, добровільно, зробила крок, на який не зважилася жодна з її сестер. А вона показала їм усім, на що здатна.

— Ходімо звідси! — звелів Діну рішуче, і Басанті, зав'язавши троянди в краєчок тюрбана, пішла за хлопцем до велосипеда.

— Отепер можна й рушати далі! — втішено всміхнулася вона.

Діну натиснув на педалі й відразу відчув на душі безтурботність і спокій. Квітуха юність Басанті чарувала його: розвіювалися страхи й тривоги, що він може втратити роботу, коли випадково викриють їх обох; бажання бути з дівчиною ніби віддаляло життєві труднощі, що могли чекати їх.

Двоповерхова будівля гуртожитку ще темніла попереду, коли Діну зупинився і звелів Басанті зіскочити з велосипеда:

— Перебіжи цей майдан і стань під оте он розлоге дерево!

— А ти? — спитала дівчина.

— А я поїду велосипедом. З-під дерева ти придивишся: на першому поверсі праворуч буде наріжна кімната — то моя. Я зайду, відімкну двері й ввімкну світло. Ти підеш прямо на світло. Я спершу ввімкну світло, а потім вимкну. Ти примітиш вікно, й відразу перебігай майдан, і заходь на веранду. Якщо хтось, бува, окликне тебе — не озивайся. Двері в кімнату будуть відчинені, заходь не стукаючи.

— Гарзд.

Діну натиснув на педалі, і відразу його поглинули сутінки, що дедалі густішали.

Діну поїхав, а Басанті якусь хвилину стояла непорушно. Все довкола здавалося їй безживним і пустельним. Дівчина стояла як укопана. І чи не вперше усвідомила, що тепер вона відрізала собі всі шляхи назад, а відчинивши двері до кімнати Діну, увійде в нове життя, в своє майбутнє. І Басанті зараз відчувала невизражений страх, якусь тривогу, хоч і намагалася заглушити їх безтурботністю. Вона якусь хвилину стежила за Діну, що вже з велосипедом долав смугу світла біля гуртожитку, але скоро він знову розтанув у темряві. Що буде далі, як воно складеться — Басанті думати не хотіла, та й не вміла; зараз вона стояла одна, як билинка, в темряві і не дуже боялася того, що її чекало, що їй готувало майбутнє. Будівля гуртожитку звідси здавалася їй ще загадковішою. Втупившись поглядом у темряву перед

собою, чекаючи, коли попереду спалахне світло, і дві сльози, непрохані й неждані, скотилися по її щоках.

Діну й Басанті познайомилися не так давно — всього кілька тижнів тому, але знайомство їхнє дедалі міцнішало. В триповерховому особняку з одинадцятого кварталу готувалися до весілля, там дівчина вперше й побачила Діну. Її найняли чистити посуд, а його — складати великі печі-чульхи й готувати частування для весільчан. Усі там — і слуги, і наймити, і робітники — називали Діну не інакше як «велосипедист Діну».

Басанті саме сиділа навпочіпки біля гори посуду й чистила його, коли Діну нечутно підійшов до неї ззаду і жартівливо мовив:

— Швидше, швидше ворухися! Так ти багато не наробиш!

Басанті озирнулась і побачила юнака.

— Поки ти поралася з п'ятьма тарілками, можна було їх почистити двадцять, — не вгавав він.

— А як ти такий спритний, то взяв би й поміг! — віджартувалася вона.

На її подив, Діну й справді присів поруч і заходився чистити посуд. І те, як вправно він це робив, приголомшило дівчину. Знайшов і приволік звідкись великий казан з гарячою водою, повкидав у нього весь брудний посуд; тарілки, ложки, чашки. А тоді вихоплював по одному з казана, протирав наміленою ганчіркою і відкладав убік.

— А ти споліскуй, тільки швидше! — звелів він їй.

— Чого раптом? Ти і споліскуй, як узявся! — відрубала вона.

Діну тільки глянув на неї своїми великими очима й Басанті слухняно взялася прополіскувати під краном посуд, що його юнак складав поруч. Минуло не так і багато часу, а перед ними вже виросла гора вимитого, чистого посуду.

Діну був мовчазної вдачі, мало говорив з Басанті в ту першу зустріч. Коли він, покінчивши з посудом, підвівся, одяг його був такий же чистий і охайний, як доти, — ні плямки тобі, ні порошинки.

— Приходь і ввечері! — засміялася Басанті.

— Чистити посуд твій клопіт!

— А який же в тебе клопіт? Ходити та людей підганяти?

Діну не відповів — він справді був не з говірких. Зате Басанті щебетала без угаву й хвильки не могла всидіти мовчки. Так не зронивши й слова, Діну витер руки і пішов собі.

А Басанті неабияк сподобалися і неговірка вдача юнака, і його охайність та акуратність.

Увечері перед Басанті знову височіла гора брудного посуду. Але потемки чистити його біля колонки було не так і легко. Жебраки з усього кварталу позбиралися тут, щоб поживитися недоїдками, які позалишалися на тарілках. Прийшла сюди й мати Басанті в надії, що донька винесе їй якогось весільного гостинця — хлібців абощо. Такий був галас, а тоді наче з-під землі перед дівчиною знову постав Діну. Не кажучи й слова, приніс казан гарячої води і, як і вранці, мовчки й швидко почав чистити посуд.

— А ти споліскуй! — мовив він знову до Басанті і відразу видався їй якимось на диво своїм і близьким. — Постривай, не зараз, — раптом мовив Діну. — Подай-но сюди спершу отой порожній кошик. Ну отой, що під столом. У нього складатимеш чистий посуд.

Басанті слухняно принесла й поставила поруч порожній кошик. І в них закипіла робота. Басанті відчувала в душі задоволення і вдячність до юнака: тепер їй навіть подобалося чистити посуд.

— А ти його бачив? — раптом поцікавилася дівчина.

— Кого? — не зрозумів Діну.

— Та нареченого, кого ж іще!

— Ще не довелось.

— А я бачила. Трохи навіть схожий на тебе. — Басанті раптом засміялась і додала: — Такий же засмоктаний і очі в нього великі та круглі, як у сови!

Діну сторопіло глянув на Басанті, а вона залилася веселим сміхом. Юнак насупився і мовчки працював далі. Худорлява, жвава постать, на шиї — амулет, груди нарозхрист. Закасавши рукави, він поринув у роботу і нічого не помічав довкола.

— Може, принести тобі чогось повечеряти? — спитала дівчина.

— А де ж ти вечерю візьмеш? Ще й весільчани не начастувались!

— Як для тебе, то вже витягну з цього кошика, — кивнула Басанті туди, де склали чистий посуд.

— Ой, таки заробиш у мене потиличника, — жартома пригрозив хлопець. — А то все їй смішки!

— А я тобі як дам здачі, то й щербатим станеш! — І Басанті зайшлася веселим сміхом.

— Ану гайда, пильнуй своєї роботи, а то щось дуже розбалакалась ти у мене!

Після весілля Діну невідомо куди зник і довго не з'являвся. Аж ось одного дня раптом Басанті побачила його в Рамешнагарі — він повільно їхав на велосипеді. Басанті якраз сиділа на веранді в будинку Ш'ями. Діну помітив її, під'їхав і зупинився.

— Мене шукаєш? — насмішкувато кинула Басанті. — А я тут і сиджу з тих пір, усе виглядаю тебе.

— А я вже собі роботу знайшов.

— І де ж?

— Та не так далеко звідси, в чоловічому гуртожитку.

— Але ж ти мастак по всіляких весільних учтах! То як, тепер кинеш ті заробітки?

— То діло таке: сьогодні воно є, а завтра нема. А це робота певна, постійна. Мені там і кімнатку вже дали!

— А досі ти що, на велосипеді спав? — пирхнула дівчина. — Ти такий, що й на кермі примостишся. Як ото сова на дереві, знаєш — сидить і водночас спить. Очі розплющені, а сама спить. Отак, певно, й ти в мене: спиш на своєму велосипеді. — Басанті аж зігнулася від сміху, так сподобався їй власний дотеп.

Діну тільки мовчки дивився на неї і відчував, як голова в нього йде обертом...

І ось тепер, стоячи в захистку розлогого дерева, заглиблена в свої думки, Басанті час від часу позирала на риг двоповерхової будівлі, де зник Діну. Стояла з вузликом у руці, бо прихопила таку-сяку одежину, та з букетиком троянд, замотаним у краєчок тюрбана.

І раптом у наріжній кімнаті на першому поверсі спалахнуло світло. По тілі Басанті наче побігли мурашки, її зачлупнула хвиля захвату, любові до життя, впевненості в Діну й довіри до нього. І щойно лампочка згасла, Басанті вискочила з-під дерева, де ховалася, і побігла до наріжної кімнати, не зводячи з неї погляду.

Ще довго Басанті, вже в кімнаті, носилася по хвилях своїх думок і не помітила, як похилилася на подушку і заснула.

До кімнатки Діну вона дісталася швидко. Опинившись на веранді, дівчина легенько штовхнула двері. Вони відразу відчинилися і Басанті прослизнула всередину. Обережно причинила за собою двері. Діну в кімнаті не було. Басанті кілька разів погукала його, але ніхто не озивався, і дівчина здогадалася, що він, певно, пішов закінчувати якусь свою роботу. В кімнаті пахло сигаретним димом і вогкістю. Баса-

ті навпомацки заходилася вивчати приміщення і нашттовхнулася на ліжко: воно було застелене килимком. На ліжку валявся якийсь одяг. Мало-помалу, при ледь помітному світлі, що сіялося з вулиці, вона почала вже дещо розрізняти. Схвильовано чекаючи повернення Діну, дівчина, де стояла, там і опустилася на підлогу.

А знадвору тим часом долинали найрізноманітніші звуки: десь брязкотів посуд — там, певно, була їдальня, де й працював Діну; дзюркотіла з крана вода; якийсь хлопець пройшов по веранді, муликаючи стиха:

Що ж мені робити,
Як старий дістався...

Басанті нищечком засміялася: вона сама часто наспівувала цю пісеньку з кінофільму. В ті дні її співали майже всі. І ще раз у душі Басанті сколихнулася радість. «Щоб той стариган у землю запав!» — пробурмотіла вона і засміялася: тепер уже ні батько, ні мати нічого не могли вдіяти з нею, — вона вийшла з-під їхньої опіки. Від усвідомлення цього Басанті аж підвелася і їй захотілося закурити. Вона вже дістала з кишеньки своєї картатої сорочки сірники, але раптом схаменулася, — ще від Діну перепаде за непослух.

Посидівши нищечком іще трохи, Басанті відчула, що їй таки кортить затягнутися сигаретою. «Я ж у куточку сиджу, — втішала вона себе. — Ніхто й не помітить. Адже я сиджу в зачиненій кімнаті».

І дівчина чиркнула сірником. Сірник горів досить довго, і при його непевному світлі Басанті встигла роззирнутися по кімнаті. На жердці висів халат чи піжама, на підвіконні стояв глек з водою, до стіни прислонений велосипед. Дівчина помітила навіть недопалки на підлозі.

Затягнувшись кілька разів, Басанті загасила сигарету, а тоді, як і перше, навпомацки рушила до підвіконня. Взяла склянку, що стояла на глеку, налила в неї води, жадібно, великими ковтками випила і відчула неабияке полегшення, — дівчина й не підозрювала, що їй так хотілося пити.

Так само навпомацки вона дісталася назад, до ліжка; спершу сіла на нього, а тоді, щось надумавши, підвелася, поправила постіль і вмостилася прямо на підлозі. Їй закортіло ще раз запалити сірника й уважніше оглянути кімнату. Навіть уже витягла сірники з кишеньки, але відразу ж подумала: «Та ти що, зовсім здуріла!» — і поклатала сірники назад. «Кинув мене отут у темряві, а сам кудись повівся», — пробурмотіла вона, але в душі її знову здійнялася хвиля тепло-

го почуття до Діну. Їй уже подобалася ця невеличка кімнатка, яку вона встигла трохи оглянути при світлі сірника, вона вже вважала її своєю. Притулившись спиною до ліжка, вона сиділа просто на підлозі, і це їй неабияк подобалось. Вона відчувала, що з нею діється щось дивовижне. Здавалося, ніби в душі щось розламується, але водночас і виникає нове: так з гілки облітає пожухле листя, а натомість розпукуються нові бруньки. Завтра вона прибере в цій кімнаті так, що все тут сяятиме й блищатиме.

Ось так, то поринаючи в думки, то виринаючи з їх коловерті, дожидаючись та виглядаючи Діну, вона сиділа, зіпершись спиною об край мотузяного ліжка, й не помітила, як заснула.

Пробудилася вона так само несподівано, як і заснула, бо відчула, що чийсь руки обмацують її, потім хтиво припали до грудей і нетерпляче почали м'яти їх.

— Хто тут? — злякано спитала Басанті. Якусь мить вона не могла второпати, де вона і чого навколо так темно. Басанті міцно спала, тож зараз важко було прочуматися від сну.

— Та не кричи, а то почують! — зашепотів Діну.

Впізнавши його голос, вона відчула невимовну полегкість і щастя. Притулилася щокочу до його щоки і знову почала поринати в сон.

— Чого ти так довго не приходив? — докірливо промимирала дівчина.

Діну обійняв її, і Басанті охопило не знане досі відчуття: вона і йшла в його обійми, і водночас опиралася їм.

Працюючи та наймитуючи по хатах, вона зазнавала всілякого. Не раз відчувала на шиї хапливий і хтивий чоловічий подих. Бачила й очі, засліплені бажанням, і тоді в душі її підіймалася відраза і вона мерщій, під будь-яким приводом, намагалася чимшвидше втекти звідти. Та зараз, у обіймах Діну, їй було напрочуд затишно й приємно: ніби поринаєш у бездонний океан, все глибше й глибше, а замість розпачу тебе затоплює невимовне, безмежне щастя. І ти залюбки хлюпочешся в його лагідних, пестливих хвилях.

Та все ж Басанті пручнулася, вивільнилася з обіймів і сіла.

— Вставай! — раптом звеліла вона.

— Що таке?

— Вставай, кажу тобі! Та вставай же! — Басанті простягла в темряві руку і почала пестити голову Діну.

— Та що таке, Басанті?

— Можна ввімкнути світло?

— Ні в якому разі, ти що!

— Ну тоді хоча б встань!

— Та чого ти тут розкричалася? Ще почують.

— Не бійся, ніхто не почує. Ти підведись!

Схопившись за край ліжка, Діну знехотя підвівся.

— У тебе є тут зображення божества?

— Що-що?

— Зображення божества є в кімнаті?

— Не мели дурниць! Звідки воно в мене може бути?

— То, може, хоч якийсь малюнок є?

— Не вигадуй, Басанті!

— Не кажи так, Діну. Ми обоє зараз маємо стати перед богом, шанобливо склавши долоні перед ним і схиливши покірно голови. Ми ж одружуємося! Ти поставиш мені на лобі цятку, а я тобі. То кажи: є в тебе зображення божества чи ні?

Діну раптом згадав, що в кімнаті десь був календар, а в ньому — зображення бога Крішні. Діну потягнувся до шафи і намацав календар. Потім простягнув його дівчині:

— Що це за гру ти затіяла?

— Це зовсім не гра, Діну!

— А що ж іще? Хіба ж так одружуються?

— Що це в тебе?

— Календар. У ньому є зображення Крішні.

— От і чудово! — зраділа Басанті. — Ходімо надвір.

— Куди «надвір»? Та ти зовсім здуріла, Басанті!

— То вийдімо хоча б на веранду. Не бійся, ніхто не помітить нас — всі ж уже давно сплять.

Здавалося, Басанті і справді несповна розуму, так гарячково цієї пізньої пори вона метушилася коло Діну.

— Стривай-но, візьми спершу води в чашку і освіжися. І я освіжуся.

Та Діну нетерпеливилось скоріше схопити Басанті в обійми, тож і роздратування його наростало. В душі він був проти всіх приготувань дівчини, але й добре розумів, що зараз сперечатися з нею марно, а тим більше висловлювати свою незгоду: це могло зіпсувати йому все. Тож він хоч-нехоч мовчки скорився, робив усе, як вона веліла.

Обоє плюснули собі в обличчя водою з чашки; Басанті, як це заведено у бенгальців, надлила трохи води в жменю, змочила собі волосся, а тоді, повільно й урочисто підступивши до Діну, мовила йому:

— Візьми календар і виходь на веранду. Не бійся, ніхто нас не побачить.

Вони вийшли на веранду. З неба світив ясний місяць, повівав легенький, прismsний вітерець. Узявши вирвапу сторінку із зображенням Крішні, Басанті огледілася довкола і поставила її у заглибину в стіні.

— Тепер стань перед божеством, ось так! — звеліла дівчина.

Діну з глузливою посмішкою послухався. Басанті стала поруч.

— А тепер склади на грудях долоні!

Діну сердито труснув головою, але долоні склав. І звідки Басанті знала, що треба робити в таких випадках: чи то вона в кінофільмах надивилася, чи, може, з молоком матері всотала, бо робила все так, як і вимагав весільний обряд.

Раптом вона зірвалася з місця і метнулася в кімнату, схопила зав'язаний у краєчок тюрбана букетик троянд. Одну квітку простягла Діну:

— Візьми і встроми мені у волосся!

Діну так і зробив.

— Жінки й так щодня прикрашають себе хоч однією квіткою, а в мене ж весілля! Ще одну квітку встроми!

І вона подала Діну ще одну троянду.

Ця гра вже починала дратувати Діну, вона здавалася йому дурницею, а від близькості юного, запашного тіла Басанті паморочилося в голові. Проте не посмів суперечити дівчині і слухняно встромив їй у волосся і другу квітку.

— А тепер пофарбуй мені проділ! У тебе є червона фарба?

— Ну годі вже тобі, годі! Ходімо в кімнату.

— Е, ні, не кажи так! Коли стоять перед божеством, такого не кажуть. Від сьогодні я — твоя дружина, а ти — мій чоловік.

Діну мовчав.

Басанті зіп'ялася навшпиньки і встромила дві квітки у волосся Діну теж, а тоді, пообривавши пелюстки у решти троянд, зібрала їх у пригорщу й підкинула вгору, над Діну і над собою.

Обличчя Діну, що стояв на веранді, облитий молочно-білим саявом, здавалося дівчині напрочуд серйозним і вродливим. Піддавшись раптовому пориву, вона пригорнулася до нього й урочисто мовила:

— Відтепер, якщо ти взяв мене за руку, ти вже ніколи не повинен покинути мене!

Голос її звучав трохи театральню.

В тому, що робила Басанті, були і життя, і гра, і вигадка; то було і весілля, і гра в весілля. Майбутнє подружжя неначе просило благословення в самого життя на ці заручини. А в небі плив ясний місяць і кожну життєву незлагодку, найменші прикрощі ховав, накривав своєю серпанковою накидкою, надаючи всьому довкола таємничості й чарівності.

5

Один тільки Мульрадж сидів тепер у панчаєті, накрутивши собі на голову високий тюрбан. А панчаєт перетворився ніби на якусь уже непотрібну, заяложену ганчірку. Після того, як усіх мешканців висілка повантажили на машини разом з нехитрим хатнім скарбом, вивезли та залишили на пустельній, голій місдині за п'ять миль від Рамешнагара, мало хто лишився тут: добра половина людей назавжди порозходилася, розсипалася по Делі, прихилили голову хто де тільки міг. А ті жінки й чоловіки, які лишилися на новому місці, вставали вдосвіта і збиралися на роботу, яку хто де мав. За півмилі від пустирища проходило велике шосе, по якому курсували автобуси, отож якщо ти хотів встигнути на роботу, то мусив вставати рано — висипатися не було коли. А найближча водоколонка стояла аж метрів за чотириста, причому біля неї завжди купчилося безліч людей із глеками, стояв крик, нерідко спалахувала сварка, а то й бійка. На всьому пустирищі тільки й було затінку, що від двох дерев: німу, гарного дерева з густою, розлогою кроною, під яким цілісінький день просиджували старі чоловіки та жінки з малими дітьми, та хирлявого, кривенького деревця аж на протилежному боці цього просторого пустиря, край стежини, що в'юнилася до шосе. Увечері, повертаючись з роботи, того деревця можна було й злякатися, бо скидалося воно на якусь згорблену постать і здавалося лихою прикметою. За день земля розжарювалася, вгорі здіймалися стовпи куряви, і було схоже, що тут починає справляти свій танок нечиста сила.

Та все ж ті, хто зачепився тут, не сиділи склавши руки. Що тільки траплялося на очі: глина чи вапно, цеглина чи камінь, цурпалок чи жердка — кожен тягнув те до себе і намагався зліпити собі бодай якесь житло. Так невдовзі вже й звелось десяток чи півтора таких-сяких хижок, а то й землянок. І перед ними вже гралися, бабралися, порпалися в піску та поросі напівголі, замурзані дітлахи, а жінки тощи-

ди печі. Пустир для всіх був і вбиральнею. Дверима у хижках служили або ветха циновка, або просто дерев'яний щит, стулений з уламків дощок. За цей недовгий час тут уже навіть відгуляли двоє весіль. Коли жінки поверталися з роботи додому, над пустирищем лунали пісні. А старий батько Бодграджа, що не вилазив із затінку німа спеченого дня і все сукав мотузки, час від часу зводив погляд угору, до верхів'яття дерева і вдячно промовляв:

— Не інакше як великий праведник посадив дерево. А тепер воно дає нам захисток від спеки та вітру.

На землю спускалися сутінки, коли біля панчаяту збиралося з десяток чоловіків. З панчаятських старійшин залишився лише Мульрадж, та коли казати по правді, то тільки й старійшинського було в нього, що тюрбан. Хіра, котрий раніше мало не верховодив у панчаяті, теж пішов з пустирища й перебрався до Аджмері-гейт, де йому трапилася робота в торговця фарбами та барвниками,— тепер він розносив покупцям коробочки та банки з фарбою. З решти панчаятських старійшин хто інколи навідувався, а хто й не з'являвся зовсім.

Мульрадж почав свою мову:

— До самого начальника ми ходили. Він нам показував план, казав, що кожному виділять по дев'ять газів¹ землі.

— Це вже ми чуємо чотири місяці!

— А ти слухай, слухай, не перебивай, Бодградже! Спершу вислухай, а тоді й вставляй слово. А то не вислухавш як слід і відразу починаєш...

— Та вже розкажуй, що ти там зібрався...

Бодградж з самого початку, тільки-но прийшов сюди, сидів як на голках. Він щойно повернувся з роботи і випадково, погладивши дитину по голові, відчув, що в неї жар. Тож він неохоче приплентав сюди, на сходку. На голові в нього була чорна кругла шапчина: на шапчині і на обпаленому сонцем зморшкуватому обличчі — засохлі бризки вапна. Щоразу, коли він затягувався сигаретою, його праве віко сіпалось.

— Начальник сказав, що план готовий. Але зараз відсилати його вже пізно, бо почнуться роботи,— мовив далі Мульрадж.

— Які ще роботи?

¹ Газ — міра довжини, приблизно 90 см.

— Роботи по зведенню селища для нас, а що ж іще! Всім нам виділять на це, скільки належить, землі.

— Таке ти нам не вперше обіцяєш,— озвався Матірам, що сидів навпочіпки і так само, як і Бодградж, не дуже вірив тому, що казав Мульрадж. Поклавши на долоню дрібку нюхального тютюну, він розтер його і, перш ніж попохати, докинув: — Ти одне нам скажи — готовий уже наш план чи ні? Ти ж сам муляр, мусиш розбиратися в цьому.

— Та з якого дива вони мають робити нам той план? — педовірливо злетів чийсь голос.

— Чого ж ні? — заперечив Мульрадж.— Де вулиці проляжуть, де будинки стануть...

На ці слова Бодградж підвівся:

— Та тут і води досхочу не нап'єшся, не те що. Ні кілка тут у тебе, ні двора, а він про прямі та широкі вулиці думає.

— Сиди, сиди, Бодградже, чого встав?

— Ет, облиште! От як прокладуть ті вулиці, тоді й побачимо. З самого ранку вже на ногах, повертаєшся додому, що й ноги не тримають тебе,— воно й не дивно, попокрути педалі аж на сім миль... А тут ще вислуховуй всякі дурниці: план готовий, вулиці проляжуть...

Невдоволено бурмочучи, Бодградж рушив до купки хижок неподалік.

— Зачекай! Та зачекай же! Куди ти? Сядь!

— Ви собі сидіть та слухайте, а я вже наслухався,— огризнувся Бодградж. Проте, пройшовши кілька кроків, спинився і обернувся до чоловіків: — А ви йому не сказали: ходімо з нами, чоловіче добрий, і самі подивіться, на власні очі, що тут робиться? Як ми тут животіємо. Таж ви цього йому не сказали, вам би тільки вихвалити все, що роблять власті. Ти ба, план у них вже готовий, мало не в руках!

Мульрадж скинів:

— Коли так, більше ноги моєї ніде не буде! Кому треба, псхай ходить сам і добивається! Он Бодграджа й пошліть!

— Бодградже, та ти присядь, присядь на хвилинку! Не йди ще.

Проте той, усе ще стоячи, озвався:

— А що панчают зробив, чого добився, скажіть ви мені? Коли виселяли, зносили — чим панчают зарадив? І тоді так само Мульрадж викручувався перед нами, як міг. А тепер що робить? Якщо вже власті того не захочуть, ми з вами нічого тут не вдіємо.

Матірам спробував його вгамонити:

— Це ми й самі знаємо, що нічого не вдіємо. Але ж зійтися до купи, погоспожити треба. Як нашим лихам та бідам зарадити. Ось підходь і сідай!

Бодградж таки повернувся назад, хоча й не переставав бурчати:

— Ет, та що там наш панчаят зробить!..

Мовивши це, він пошкріб долоню, а тоді додав:

— Он дочка Раму втекла з шофером, то й що? Панчаят хоч палець об палець вдарив, щоб покарати її?

— Та сідай уже, сідай! — спробував всадовити його вже силоміць Матірам.

— То ти повертаєшся чи ні? — нетерпляче кинув Мульрадж. — Чи знову подасися до своєї хати?

— А чим тут зарадив панчаят, я вас питаю? Вона сама й повернулася. А ви собі сиділи склавши руки. — Бодградж сів прямо на землю, а тоді звернувся до Мульраджа: — Тепер, Мульрадже, ти можеш зняти свій тюрбан-чурбан. Ніякого панчаяту в нас уже немає. Ось так!

— А ти сиди, сиди, не кип'ятись! Панчаят не тільки для цього збирається. Є ще багато чого, що треба спільно вирішувати. А ти все чогось невдоволений.

— Кажи далі, Мульрадже, а то вже й так на інше розмову перевели.

Мульрадж поправив тюрбан, а тоді гукнув:

— Рамдаяле! Хто знає, де Рамдаяль?

— Тут він!

— Тепер ти скажи нам своє слово.

— Та що там йому говорити? Діло й так ясне: його дружина повернулася, — втрутився Матірам.

— А як повернулася, то й знову повіятися може! — огризнувся Рамдаяль.

— А де ж вона, твоя Радга? Гукніть-но її сюди!

— Та хіба ж вона прийде? — засумнівався Матірам.

— Від сорому чи якась інша причина є?

— А ви в нього самі спитайте. Ось він перед вами сидить, — кивнув Матірам на Рамдаяля.

— То що ж ти хочеш, Рамдаяле? — звернувся до нього Мульрадж.

— А що я хочу — щоб її покарали!

— Якої ж карі ти їй хотів би?

— Посадити під замок. Щоб навіть надвір не могла вийти. Матірам засміявся:

— Та де ж ти тут бачиш домівку, з якої не можна було б утекти? Пустир та й пустир довкола! То що, по воду ти її

не пустиш? Або до вітру не пустиш? Ти ба, щоб і носа з хати не потикала! Та де тут початок, а де кінець цьому нашому селищу? А вдома сидітиме, то і двох пайс не принесе тобі, бо ж не зможе ні поратись десь, ні посуд чистити.

— Треба їй заборонити ходити в Рамешнагар!

— От ця кара, може, і годиться. Заборонити їй і потинатися в Рамешнагар — це вже щось можливе, — погодився Мульрадж.

Матірам засміявся знову:

— Ну гаразд, не ходитиме вона в Рамешнагар. Але ж ти хіба заборониш йому самому приходити сюди? Або чи він тут не зможе переморгнутися з нею? А якби ти з нею краще по правді, Рамдаяле? Перестань її лущувати, і нікуди вона тоді від тебе не подінеться.

— Та як же її не лущувати, коли вона все коники свої викидає, — трохи знічено озвався Рамдаяль.

— От-от, через те вона і втекла, що ти бив її. А знову битимеш — знову втече.

На цьому вся справа й застрягла; дехто з присутніх заоходився переконувати Рамдаяля і справді не бити дружину. Але були й такі, що взяли бік Рамдаяля, мовляв, нічого в тому поганого немає, що б'є дружину, — всі так роблять. Бо здавна відомо: дружина не зіб'ється з пуття лише тоді, коли матиме хоч якийсь страх перед чоловіком. А ще дехто наполягав, щоб закликати Радгу на люди, бо ж у панчаяті мають право голосу і чоловіки, і жінки. От нехай і скаже перед громадою все, що має сказати. Хтось навіть побіг за жінкою, але та не прийшла. Члени панчаяту ще не втрачали надії якось вирішити це нелегке, заплутане питання, коли у вечірніх сутінках раптом помітили, що через пустир до них хтось іде. Постать наближалася повільно, видно було, що то хтось кульгавий і він прямує саме туди, де зібрався панчаят.

То був Булакї. В тій же своїй накидці, згорблений, кульгавий, він наближався, стукочучи ціпком по твердій землі.

Матірам всміхнувся, впізнавши його:

— Ти диви, Булакїрам! Із самісінького Джодгпура причимчикував сюди!

Напруженість, яка відчувалася доти, миттю розвіялась. Всі вдоволено заворушилися, почувся сміх, жарти.

— Заходь, Булакї, заходь! — гостинно запросив його Мульрадж.

Сам Булакї тепер не жив у цьому новому висілку. Неподалик від великого шосе, що вело в Руцнагар, він підшукав

собі і найняв невеличку хижку. Там, відразу ж за його хижкою, починалося робітниче селище, в якому жило й кілька раджпутських родин. Тож там тепер і замешкав кравець Булакi.

— То як це ти опинився в нас, га, Булакi? — поцікавився Мультрадж.

— Та ось почув, що сьогодні збирається панчаєт, і дай, думаю, зайду і собі в своїй справі.— З горла Булакi, наче горох, посипалися слова, і він ще й на додачу труснув рукою: — Бо ж Чаудгрі обманом видурив у мене аж дев'ять сотень рупій.

— За що ж він видурив у тебе такі гроші, Булакi?

— Як то «за що»? Пообіцяв свою дочку за мене віддати. Ось за що!

— О-о, то це діло серйозне, тут пахне криміналом,— співчутливо похитав головою Матірам.

— А ти таки дуже терплячий, якщо досі мовчав про це,— докинув і Рамдаяль.

Всі добре знали, що це не перше таке одруження Булакi, і не вперше під цим приводом у нього видурювали гроші.

Побачивши, що його підтримують і співчують йому, Булакi відчув себе впевненіше:

— А що ж робити, доки можна терпіти? Тричі вже обіцяв мені віддати дочку і тричі піддурював. А мені що — сидіти та мовчати? Щоб іще якийсь нечестивець прийшов та мене ж і в кайдани закував?

— Правду кажеш, Булакi, святу правду,— знову співчутливо похитав головою Матірам і, глянувши на Рамдаяля поруч, змовницьки посміхнувся йому: — І відтоді Булакi й не знімає з себе женихівської накидки. Бо тут ніколи не знаєш, коли випадє щаслива нагода одружитися. Адже ж так?

— А й справді, Булакi, коли ти вже вдягнувся по-женихівському, то знімеш те вбрання тільки після одруження, коли в твою хату ввійде молода господиня,— засміявся хтось.

— Ти, Булакi, що не кажи,— справжній раджпут! Бережи, Булакi, раджпутську честь, а ми тебе нікому скривдити не дамо.

Булакi неабияк тішили такі слова: що ж, і справді, свій свого в кривду не дасть! Люди добре розуміють його становище, до всього цінують та поважають. І кравець подумки присягнув собі, що зніме женихівське вбрання лише тоді, коли Басанті перейде в його оселю.

Панчаят, що вже був засумував, знову жваво загомів. І заводієм у цьому зараз був не хто інший, як Бодградж, що досі тільки сердито перегиркувався з Мульраджем.

Хтось докинув:

— Покликали б сюди й Хіру, чого він там зашився в своїй хижці! Тут же он яка справа вирішуватися має.

Ганеші, котрий сидів поруч із Бодграджем, і собі підлив олії у вогонь:

— Скликайте всіх, адже не хтось, а сам Булакірам удостоїв нас своєю присутністю! Нехай усі сходяться, хто тільки може — і чоловіки, і жінки.

А Матірам, вдаючи, ніби його неабияк стурбувало і занепокоїло кравцеве лихо, підняв із землі камінець і провів ним по землі риску:

— Що ж, діло тут ясне. І честь Булакі — це наша честь!

На що Мульрадж у своєму пишному тюрбані докинув:

— А слід би спитати і в самого Булакірама, як же воно так вийшло, що Чаудгрі аж тричі обманював його, а ми про це нічого не знаємо? Раніше ж він до панчаяту не звертався! Чи, може, я помиляюсь?

— І то правда! Чого ми досі нічого не знали? А то б у нас наречена Булакі ходила б уже важкою.

Почувся приглушений сміх.

— А разом не завадило б спитати й про те, як це так тричі Булакі збирався гуляти весілля, а жодного разу нікого з нас не запрошував? Адже ж пригощає та частує батько нареченої, а не жених, то міг би й запросити... Не з своєї ж кишені!

Булакі вже давно не знаходив ні в кого такого співчуття і розуміння, як зараз. Кожен доти тільки норотив поглузувати з нього. А тут, чи не вперше, люди так близько до серця взяли його біду: співчували і розуміли його, перейнялися його болем. Бо хіба чужі люди стали б дорікати йому за те, що не запросив їх на весілля! Булакі не міг зараз бачити виразу людських облич, оскільки землю вже огорнули сутінки, але в голосах він відчував співчуття до себе, і це його підносило, додавало впевненості.

Отож Булакі, викинувши вперед одну руку, голосом, що аж зривався від розчулення, яке повнило його, заговорив:

— Ми з вами люди свої. Якщо я винен у тому, що так сталося, то можете молотити по моїй голові хоч сотнею капців. Але простіть мене великодушно за те, що я забув запросити вас усіх на весілля. Та тепер я не раз — сотню разів спокутую перед вами свою провину. Але в мене зараз до вас

буде одне лише прохання — зарадьте якомсь моєму лихові, пехай уже нарешті наречена увійде в мою оселю, нехай і в мене буде господина!

— От бачите, бачите! Я ж завжди казав, що Булакі людина великої і щедрої душі!

Тим часом надходили ще люди і вмощувалися просто на землі: чоловіки й жінки, а біля них уже купчилася й дітлашня.

— Коли так, вважай, що ти вже одружений, Булакі! Тепер за це діло береться панчайт, а це значить, що горю твоєму настав кінець.

— Правду кажете?! — радісно вигукнув Булакі.

— А навіщо ж нам брехати? Це вже так певно, як риска па камені, — запевнив його Матірам і повів далі: — А тепер непогано було б і людям губи посолодити...

Розчулений Булакі не дав йому договорити:

— Аж дев'ять сотень видурив у мене Чаудгрі, а я такий, що й тисячі іще не пошкодую. Та що там тисячі, дванадцять сотень не жаль! Дівчині вже чотирнадцять років, доросла. А вона часом не піддурить мене? І Чаудгрі не відмовиться від того, що не раз обіцяв мені?

Булакі засунув руку під пакидку й дістав зав'язану в хустину паку грошей.

— Вашою ласкою, — не вгавав він, — грошей у мене не бракує. Та й душа у мене не скупердяйська.

— Беріте, люди, і не будемо довго зволікати! — гукнув Матірам, щоб люди трохи притихли. — Сьогодні таки справді сприятливе розташування зірок на небі. І Булакі прийшов, і Мульраджеві пощастило в начальства побувати. Словом, одним махом двох зайців убили.

Він придивився до обличчя у сугіпках, а тоді звернувся до них:

— А хто там серед вас наймолодший? — Тоді помітив одного юпака: — Вставай-но, Ганеше, зроби людям радість, збігай і купи чогось. А щоб швидше обернувся, візьми в Рамдаяля велосипед. Та гроші в шановного Булакі не забудь узяти! Не барися і мерцій принеси нам кілограмів зо два ладду¹.

— Та його й кілограма буде забагато! — докинув хтось.

— Ні, Ганеше, бери два кілограми. Де взяти, питаєш? А ось як поїдеш цією дорогою, то за кінотеатром «Натрадж»

¹ Ладду — ласощі у вигляді кульок з борошна, замішаного на молоці.

сидить пенджабець-кондитер. В нього й візьмеш, скільки тобі казали, найкращого ладду.

Тоді, мовби вибачаючись за свою забудькуватість, Матірам знову звернувся до присутніх:

— А ви, люди, тільки ладду обійдетеся чи й морозива не завадило б?

— У Булакі спитай!

Рамдаяль відразу почав надоумлювати кравця:

— Воно так завжди, скільки покладеш цукру, настільки воно й буде солодке, шановний Булакі. Як зумієш підсолонити людям губи, то так і владнається твоя справа.

А Мульрадж відразу споважнів. Хоч жартома купиш і три кілограми ласощів, а потім, коли справа не вигорить, неодмінно виникнуть сварки та лайка. Тоді вже, звісно, буде не до жартів.

— Досить, досить, обійдемося і самими ладду, — втрутився він. — Морозива не треба. Недарма ж кажуть, що саме від ладду губи солодшають. От прийдете на весілля шановного Булакі — там і наїстесь всього досхочу. І навіть морозива!

Ганеш вивів з-за хижки велосипеда. А тим часом до панчаюту по одному, по двоє все сходилися люди — Булакі вже навіть здавалося, що то вони сходяться на його весілля. Він розв'язав хустинку, дістав з неї два десятирублевих папірці і простягнув юнакові. Той узяв гроші.

— Тільки там дивись, щоб свіже було! — напутив хлопця Матірам. — Добре дивися!

Коли Ганеш нарешті поїхав, Булакі почав оповідати присутнім сумну свою історію:

— Тричі дурив мене Чаудгрі, аж тричі! — Він плаксиво додав: — Вибачте вже мені, шановна громадо, що не вистачило розуму раніше звернутися до вас.

— А що ж на це каже сам Чаудгрі? — спитав Хіра, котрий щойно нагодився і ще не второпав, що панчают розбирає справу з Булакі.

— А що каже! — повторив Булакі надломленим голосом. — Каже, що відправив дочку на село, до сестри.

Мульрадж підлив олії у вогонь:

— Ти що, не здогадуєшся, Булакі, куди він хилить? Та він у тебе ще хоче трохи поживитися. Е-е, кого-кого, а того Чаудгрі я вже знаю як облупленого!

— Через що й кажу: давайте сюди й Чаудгрі! Треба покарати його, щоб надалі знав. От панчают присудить йому кару, тоді він стане шовковим.

Але раптом втрутився Бодградж:

— Та як же ви його каратимете, люди добрі, коли він зовсім не з нашої каста! У нього своя каста, своя громада в. Йому...

Та говорити Бодграджеві далі не дав Матірам, що приривав на нього:

— Тс-с-с, мовчи! Нехай спершу ладду принесуть, а тоді й розтуляй рота! А поки сиди та мовчи.

Бодградж знічено вмовк.

— А ти, Мульрадж, можеш знімати свій тюрбан! Панчаютом уже й не пахне.

Мульрадж цього разу слухняно зняв тюрбан і тицьнув його собі під паху. Невдовзі з'явився Ганеш, і відразу обличчя зайсніли, кожен віддавав належне щедрості шановного Булакі, кожен запевняв його: тепер, мовляв, панчают суворо спитає у Чаудгрі за його витівки, а як і панчают не допоможе, то Булакі матиме повне право подати на Чаудгрі в суд. І вони всі тут, як один, прийдуть у суд і свідчитимуть тільки за нього, тільки за Булакі.

Коли сходка скінчилася, Булакі, вертаючись додому, з іще більшим завзяттям, ще жвавіше підстрибуючи, долав пустир. А позаду ще довго не вщухали сміх і веселі жарти. На цьому дикому пустирищі, на якому лише де-не-де видніли й блимотіли каганцями сяк-так зліплені хижки, зараз сиділи й затулювались цигарками його мешканці, водночас смакуючи ласощами й підсміюючись над вигадниками Булакі та Чаудгрі. Але ніхто з тих, що сидів на сходці, пересміюючись і перекидаючись жартами, навіть словом не прокопився про те, як це можна спокійно говорити про одруження шістдесятирічного кравця Булакі та зовсім ще юної дівчини, чотирнадцятирічної Басанті.

Ніхто жодним словом і не заїкнувся про це, навіть нетерпимий Бодградж.

6

У надвечірніх сутінках, розпростерши руки, Басанті кружляла по кімнаті й неголосно наспівувала:

— О-о-о, о-о-о, а я когось покохала...

Простираючи руки й наспівуючи, Басанті, здавалося, заповнила собою всю кімнатку.

— Ну, досить, досить уже виспівувати! — вгомоняв її Діпу.— А то ще знадвору хтось почує.

— Та ніхто не почує, чого ти так боїшся? А це пісня з кінофільму — знаєш якого? «Двоє». Вона чомусь оце згадала-

ся мені. А ти цей фільм бачив? Дуже хороший, сльози самі так і котяться з очей...

Діну дивився на дівчину: голосу в неї ніякого — нема ні мелодійності, ні милозвучності, а от саму мелодію схоплює точно. Певно, не один раз дивилася той фільм, отож і запам'ятала мелодію.

— О-о-о, а я когось покохала, — не вгавала Басанті, але зпенацька урвала спів: — Взагалі-то фільм не дуже, зате пісні в ньому хоч куди. Ти бачив?

— Що?

— А ще в тому фільмі є таке місце, коли дівчина лежить хвора, а він підіймає її на руки і несе в свій дім. А наступного дня вона опритомніла, розплющує очі і — що таке! — вона в чужому домі. Тоді намагається підвестись, і знаєш, що каже? Сплела руки отак і каже: «Ти тепер мій чоловік!» — Басанті спершу тихо захихотіла, а тоді й дзвінко розсміялась. — Адже та дівчина була хвора, тож у неї і розум трохи став набакир. І вона зовсім не пам'ятала, як герой фільму взяв її на руки і приніс у свою оселю.

Раптом із якихось відчинених дверей гуртожитку долинув звук пісні з транзистора. Басанті на мить застигла, дослухаючись, а тоді радісно стрепенулася:

— А цю пісню я теж знаю! Я її ще у Ш'ями чула.

І, повільно плещучи долонею об долоню, заспівала:

Того, хто найбільше мучить мене,
Усім серцем я покохала...

Басанті й раніше здавалася вкрай безтурботною, а зараз і зовсім розійшлася: крутила головою то в один бік, то в другий, і, розкинувши широко руки, ще й пританцьовувала.

Діну не на жарт занепокоївся: ще й справді почують!

— Та перестань, Басанті, годі вже! — прикрикнув він на неї.

Вона на мить вмовкла, а тоді, приклавши обидві долоні до рота, замуликала:

— Гаразд, шановний, більше в мене й слова не вихопиться. Тепер, тільки-но ти прийдеш, я запихатиму собі рота ганчіркою. Але що я вдію, коли ти годинами пропадаси хтозна-де. А я цілісінький день самотою та самотою.

Діну й сам розумів, що тільки коли він повертається додому, Басанті і може перемовитися слівцем-другим за цілий день.

Стоячи посеред кімнати, дівчина озвалася зпову:

— Мене колись так і спіймають через мій спів.

Сміхотливими очима вона глянула на Діну:

— І що ж ти тоді робитимеш?

— Що я робитиму? А нічого, бо мене тієї ж хвилини з тріском поженуть з роботи.

Басанті ступила до нього і з несподіваною рішучістю мовила:

— Давай знайдемо собі іншу квартиру і переберемося туди? А то я сиджу все сама та сама цілісінський день, і словом немає з ким перемовитись. Не подобається мені отаке пришикле життя. І чого нам від когось таїтись?

— Ти ж з дому втекла! Якщо твій батько дізнається, що ти тут, він тебе за волосся приволоче додому.

— А ти що, стоятимеш спокійно та дивитимешся? — Басанті раптом засміялась. — І ніхто мене не спіймає! — Пригорнувшись до Діну й сідаючи на ліжко, мовила: — Давай переберемося в якесь інше місце, підшукаймо іншу кімнатку собі? І ніхто там не знатиме про нас нічого.

— А ця кімнатка?

— В тебе ж є велосипед. От на ньому й приїжджатимеш сюди на роботу.

— Це неможливо.

Басанті не вгавала, граючись його волоссям:

— А ти послухай, послухай мене, любий мій Діну. Послухай мене.

Вона зненацька розкуйовдила йому волосся і залилася сміхом:

— А тепер поглянь на себе, який ти! Схожий на мавпу став.

Діну притягнув її до себе. Басанті відчувала себе безмежно щасливою, але спробувала вивільнитися з його обіймів:

— Ні, ти спершу порозмовляй хоч трохи зі мною. А то цілісінський день сиди, наче води в рот набрала. Ні з ким словом перемовитись.

Але Діну ставав усе настирливішим.

— Та годі, годі тобі, — відбивалася Басанті. — Спершу порозмовляй зі мною. Тільки одне й знаєш. Як приходиш, відразу ладен мене на муку зітерти. — Вона знову зайшлася сміхом.

— Тихше ти! Почують! — цитьнув на неї Діну й знову схопив її в обійми.

Та коли і цього разу Басанті почала вириватись, Діну урвався терпець.

— Я тебе для чого привів сюди? — люто прошипів він.

Щоразу, коли Басанті пробувала трохи вгамувати його намагаання, Діну й казав оте своє: «Я тебе для чого привів сюди?»

У цій задушливій кімнатці, серед брудного ганчір'я жити Басанті аж ніяк не подобалось. А Діну щойно опинявся біля неї, як відразу в нього наче вселявся злий, несамовитий дух, і тоді він не зважав ні на що — навіть на те, що надворі білий день; йому хотілося — і він домагався свого. А спробуй опиратися, то в нього вже напхвату є що сказати: «Я тебе для чого привів сюди?»

— А мені що, я собі і в кімнаті можу надвір сходити, а ти винось за мною. — Басанті сказала це і розсміялась.

Відколи вона опинилася в цій кімнатці, то тільки раз чи два мала нагоду вирватися надвір, причому рано-вранці. Мерщій бігла до колонки, споліскувала лице й руки і відразу відчувала незвичайну полегкість в усьому тілі. Басанті тоді аж підтанцем поверталася назад. Щойно займався день, як для неї зачинялися всі двері в широкий світ, вона навіть не сміла підійти до віконця й виглянути надвір, а про те, щоб ступити за поріг, не могло бути й мови. Ступати за поріг вона могла лише тоді, як надворі вже зовсім темно. Діну ніколи не будив її, вона прокидалася сама, бо він спав наче після важкого, виснажливого ярмарку. Басанті й досі ще не вдалося випрати свою брудну одежину, а на те, щоб Діну дав раду її одежі, вона й не сподівалася.

Басанті, схопивши обидві руки Діну своїми, пригорнулася до нього й сіла.

— Сьогодні мені весь час чомусь згадувалася Бґолі, — заговорила вона. — Ти її не знаєш. То була моя подруга, коли ми ще жили на тому пагорбі. А коли хижки порозвалювали, то за кілька днів до цього якраз відгуляли її весілля. Ти ж, певно, знаєш, що і в мене того самого дня, як зносили виселок, мало теж бути весілля. Але нагодилася поліція — і весілля не відбулося.

— Та знаю, знаю. Вже не раз чув.

— Але ж Бґолі ти не знаєш, правда? То її чоловік страшенно лущцював. Нап'ється — і починає лущцювати. Наші чоловіки такі якісь: п'ють, що тільки попаде під руку; і її змушував, і ти, мовляв, пий. Але вона не хотіла пити. Хто ж його питиме, коли воно тобі гидке. Чи ж не так? Силою тут нічого не зробиш. А він, як добряче набереться, заходжується коло неї, б'є нещадно. Ти ж у мене не п'єш того клятого вина, правда?

Вона неабияк пишалася тим, що в неї чоловік непитущий, чим вигідно відрізняється від інших чоловіків.

Діну промовчав, тільки спробував вивільнити руки.

— А тоді якось,— вела далі Басанті,— він роздобув десь пляшку спиртного і прийшов додому. І привів з собою іще якогось приятеля. Обоє спорожнили ту пляшку. Напилися і давай один з одним битися. Бо наші чоловіки як вип'ють, то стають надміру балакучі й задириліві. А бідолашна Бголі стала розбороняти їх. І її чоловік знаєш що зробив? Вигнав з дому — ось що! А чим, спитати б, вона перед ним завинила? Вона ж розійняти хотіла їх! А він наступного дня прокинувся, бачить — у нього великий синець під оком; а в другого щелепа болить — не ворухнути. А самої Бголі віде нема. Хто тепер знає, де вона ділася, куди подалася. Але, так чи інакше, вона добре зробила, що втекла з дому,— адже так? Господь відає, де вона зараз.

Тримаючи обидві руки Діну в своїх, Басанті задумливо розповідала далі. Та Діну несподівано вивільнив свої руки і схопив її в обійми. Та знову спробувала ухилитися від нього.

— Та що це на тебе знаходить? Чи вранці, чи ввечері тільки приходиш — і відразу починаєш чіплятися? — пручалася, сміючись, Басанті.— Я ж геть уся брудна та немита. Ні випрана, ні вимита.— А тоді мов сама до себе мовила: — Мій батько теж отакий. Через це і мати все бурчала на нього вночі. Це тільки сучки знають одне — паруватися та щенят приводити. А мені таке не подобається...

Та Діну нічого й слухати не хотів. Коли ж Басанті хотіла стримати його наступну спробу і не далася, Діну не на жарт розлютився:

— Ти що, по морді захотіла? Я для чого тебе сюди привів?

Басанті відразу наче закам'яніла:

— То ти тільки для цього і брав мене?

— А то для чого ж іще!

Очі Басанті аж округлилися вражено: он як, виявляється, прихід її сюди для Діну означав зовсім не те, що для неї. Адже вона прийшла сюди нареченою Діну, прийшла в свою оселю, в свій дім. Хотіла вважати себе тут повноправною господинею. Але для Діну вона значила щось зовсім інше, вона мала вдовольняти його ницу пристрасть.

— Так не розмовляють з тією, з якою одружуються,— кипула вона.

— Та хто з тобою одружувався!?

— Як це «хто»? А хіба ти не перед богом узяв мою дівочість! Ти хіба сам не фарбував мій проділ червоною фарбою? Хіба ти не прикрашав квітами моє волосся? То що ж це тоді було, як не весілля?

— А що я мав робити, коли ти вчепилася до мене, мов той реп'ях! Таких, як ти, тут повно на кожному кроці.

Такого Басанті від Діну не чекала. Все в ній відразу аж похолодило і, не можучи й слова вимовити, вона не зводила з нього враженого, застиглого погляду.

Помітивши в ній таку перемену, Діну наче трохи злякався і вже примирливо мовив:

— Ти хотіла уявити себе мою дружиною, то й уявляй, мені що. Заборонити я тобі не можу.

— То ти себе не вважаєш моїм чоловіком?

Діну мовчав. У сутінках, що гуснули, Басанті здалося, ніби його ледь синюваті очі втупилися в неї, і вперше вона не могла збагнути, що ховається за цим поглядом, що криється в серці Діну.

— То кажи, чого мовчиш? Як ні, то вже сьогодні піду від тебе.

З першого ж дня, щойно вона опинилася в цій кімнаті, Басанті поводитися тут як господиня, як справжня хазяйка. Підмітала, прибирала, витирала пилюку і прасувала Діну одяг. Першого ж дня понятигувала мотузки в ліжку. І Діну, коли повертався і бачив у хаті лад і чистоту, не приховував свого задоволення. Тепер Басанті заплітала і викладала волосся так, як це годиться заміжній жінці; потім, тихенько мугикаючи під ніс якусь пісеньку, чекала повернення свого чоловіка. Вона позбирала і викинула недопалки, якими була всіяна кімната, акуратно посклала одяг Діну, що валявся абияк, розкиданий по всій кімнаті. Бо ж справді: для неї ця кімнатка стала своєю, уособлювала її сімейне щастя і затишок.

Коли Діну знову потягнувся до Басанті, вона нічого більше не казала, але покора її була холодною, здавалося, дівчина була думками десь зовсім далеко. А по засліплених очах Діну важко було розпізнати, що в нього на душі і на думці. Правда, Басанті захотілося відштовхнути Діну знову, хоч розуміла, чим це може скінчитися. І нехай! В її душі вже палахкотіло полум'я образи. Досі Діну був для неї її чоловіком, та й зараз вона вважає його своїм судженням, з яким їй іти довгою життєвою стежкою. Для неї він однаково господар цього дому.

Під напливом цих почуттів Басанті й сама не помітила, як її рука почала перебирати волосся Діну. Що не кажи, а він не побоявся одружитися з нею, взяв до себе. Інакше батько гукнув би жерця та й відбув би весілля зі старим, кульгавим кравцем. На цю думку в серці Басанті знову ворухнулося тепле й ніжне почуття до Діну, в ній наче знову забив з-під намулу водограй любові й вдячності до хлопця.

Трохи згодом Басанті лежала і дивилася в стелю, а Діну перевернувся на бік, спиною до неї. Басанті почала ніжно пестити йому спину пальцями.

— То ти вважаєш мене своєю дружинсю? — лагідно запитала вона.

Діну, не повертаючи голови, озвався:

— Та я вже не знати відколи і так жонатий...

Рука Басанті на спині у Діну застигла, дівчина миттю підхопилася і сіла.

— Що ти сказав?!

— Те, що вже й так одружений.

— А чого ж ти не казав мені цього раніше? — кволим голосом запитала Басанті.

— А ти що, питала мене? Не питала, то я і не казав.

— І де ж зараз твоя дружина?

— У горах. Туди з Патханкота треба добиратися.

— То чого ж усе-таки ти мовчав, що жонатий? Навіщо ти мене дурив?

— Як це я тебе дурив? Ти ж сама запропонувала втекти зі мною.

— Я для того й тікала, щоб одружитися. Чого мені з тобою тікати просто так?

— Не знаю...

— Чого ж ти не признався навіть тоді, як стояв перед зображенням божества і клявся в вірності?

— Якщо ти вже так хотіла стати моєю дружиною, то й будь собі, мені що до того? А в моїй громаді не злочин мати дві, а то й три дружини.

Діну раптом пригадалися хвилини, коли Басанті майже силоміць витягла його на веранду і поставила перед зображенням божества, як у волосся йому стромляла свіжозірвані троянди. Те все і тоді, і зараз видавалося йому грою — і нічим іншим. Сам він тоді прагнув лише одного — якомога швидше схопити Басанті в обійми. Плями місячного світла падали на веранду, і в його сяєві тіло дівчини аж наче пахло медово, й він мало не божеволів. Згадавши це все, Діну відчув, що трохи таки перебрав у цій грі, й рішучість його спала.

Відколи Басанті прийшла в оселю Діну, очі його мов застелила пелена хтивості. І в цьому засліпленні він не міг до пуття збагнути свого становища, та й, власне, і не мав такого бажання. Бо й чого кращого бажати, коли дівча саме прийшло до нього, в його кімнату, в його обійми, і хоч коли забажай, воно завжди тут, поруч, під боком, і ні втекти не може, ні навіть бажання такого не має. Чого ще йому треба!

Якщо їй так хочеться думати, що тут її родинне вогнище, то нехай собі думає, йому до цього діло маленьке. А далі видно буде, що й до чого. Вона від нього не вимагає нічого, одне тільки знає — сміятися й теревенити без угаву. Їсти їй він приносить зі своєї їдальні. Дармову іграшку замав, чого ж йому кращого бажати? Одне тільки кепсько — не працює. Бо якби працювала, то ще й приносила б якусь пайсу, а не їла б з його кишені, з його заробітку.

Басанті ще довго сиділа мовчки за спиною Діну. Життєве лихо падає відразу, воно не знає ні милосердя, ні жалю, сіє тривоги й хвилювання; людина тоді стає якоюсь байдужою до всього, все в неї валиться з рук. А справжнє, глибоке почуття болю приходиться згодом.

— Як же звати твою дружину? — підібгавши до підборіддя коліна, спитала Басанті.

— Рукмі.

— А скільки їй? Вона старша за мене?

— Трохи старша.

— Світліша?

— Світліша.

— А вона що, раніше жила тут з тобою?

— Ні, вона в селі весь час живе.

— А діти є у вас?

— Немає.

— Чого ж так?

— Немає, і все!

— У моєї матері он аж четверо було! А у вас жодної дитини.

— Жодної...

Басанті вмовкла і більше не розпитувала. Якщо в селі живе, то, певно, траву жне й нічого іншого не знає. Навряд чи й кіно коли-небудь бачила або в автобусі їздила. А про телевізор годі й казати. Дівчина на мить відчула зверхність над своєю суперницею: його Рукмі порівняно з нею, певно, ніби дитинча мале.

— А ти чого не захотів тут з нею жити?

— Як це «не захотів»? Вона моя дружина.

— А коли дружина, то чого не взяв із собою сюди?

— Вона в селі живе, з моєю матір'ю.

Зненацька Басанті стрепенулася, нетерпляче спитала:

— Навіщо ж ти вдруге одружився?

Діну таким самим незворушним, одноманітним голосом відповів:

— А я і не одружувався вдруге. Це ти зі мною просто втекла, і я тобі цього не забороняв. От і все.

— Отепер ти кажеш правду,— задумано мовила Басанті й умовкла. Потім важко зітхнула, лягла і втупилася поглядом у стелю.

А тим часом ніч западала все глибша, довкола розстилалася тиша. Всі гуртожиткові звуки теж мало-помалу стихли: не чулося вже стукоту дверей, човгання ніг, не грав транзистор, з колонки не лилася вода, не бряжчав посуд, не чулося навіть стукотіння сторожевого ціпка. А дихання Діну, що теж мовчки лежав поруч із нею, ставало мірнішим і глибшим, бо він засинав.

— Забрав би її сюди. Ми всі разом тут і жили б,— озвалася раптом Басанті.— Ти ж сам кажеш, у твоїй громаді дозволяється мати по кілька дружин.

Діну не відповідав.

— Я сама все робитиму. І її всього навчу. Забрав би її сюди. А доти підшукаємо собі десь іншу кімнату, окрему, і житимемо в ній.

Та Діну не відповів і цього разу. Басанті повторювала прохання, аж поки завважила, що Діну вже спить,— він навіть злегка похропував.

Басанті лежала, втупившись поглядом у стелю, а ніч тим часом помалу минала. Сон до дівчини ніяк не йшов. Навколо було тихо, лише чулося похропування Діну та ще тонюсінке дзижчання комарів. Вона довго лежала в якомусь напівзабутті, намагаючись уявити дружину Діну. Він каже, що вона світліша; то й що, і нехай собі буде світліша! Та все одно вона нічого ще не тямить у житті, не знає міста, тільки й уміє, певно, жати траву для худоби. Вона, мабуть, і не знає, де це Делі і як добиратися до нього. Відразу б заблукала тут. А зі мною трохи побула б, то я її спершу за руку поводи-ла б, поки навчилася б переходити вулицю. Замість неї вела б хатне господарство, а Діну тільки одній мені наказував би, мовляв, те зроби, інше зроби, туди сходи, те принеси. Я і на велосипеді навчилася б їздити, адже в Діну є велосипед...

Але раптом і думки, і тіло Басанті пронизав нестерпний біль, аж вона звинулася: «Він же, клятуший, і не сказав,

що в нього є десь дружина!» І дві непрохані сльозини покотилися по щоках. «То й що, коли є дружина? Однаково я за ним не ходитиму хвостом і не побиватимусь, як він такий!»

Нова хвиля смутку затопила її, і Басанті ще більше скорюбилася. «Ось зараз підведуся і... і піду! Піду геть від пього! Але... Але куди піду? Куди?»

Десь далеко пробив годинник. Було далеко за північ, а Басанті ніяк не могла заснути, сон не йшов. Тепер і вона не знає, як бути. От-от почне світати, а вона, чого доброго, засне, і тоді вже пі до колонки не збігає, ні опорядитися не зможе. Минулої ночі Діну раптом забрав ліжко і виніс його надвір, мовляв, надто багато тут всякої комашні, краще поспати на свіжому повітрі. І навіть глека з водою прихопив із собою. Може, і сьогодні так буде. А сон усе тікає від неї. Та вона відразу встане, тільки-но годинник проб'є третю. І вийде надвір, зробить усе, що треба, і ще затемна повернеться назад, у кімнату. Надворі повівав свіжий вітерець, долинали кумкання жаб і тріскотіння цикад; потім несподівано залопотіла крильми зграйка палуг, що з криком перелітала з дерева на дерево.

У відчинене вікно видно шматочок неба. Ще миготять зорі, а небо — глибокого темного кольору. Чорнота ночі непроникна, та коли заплющиш очі й відразу розплющиш їх, то наче стане нараз світліше. А як світає, то в небі немов розчиняється поволі червоноста глина. Знову заплющиш і розплющиш очі — й здається, ніби того багрянцю в небі стало ще більше. Ця варта ночі перед світанком найгарніша за все.

Нарешті очі Басанті мало-помалу почали злипатися — її здолав сон.

7

Ш'яма підвела погляд і на мить вражено застигла — перед нею стояла Басанті.

— Ой, та звідки ж ти це взялася? — вигукнула вона й відразу підвелася, щоб зачинити за гостею двері. — Ніхто не бачив, як ти заходила? — Вона рвучко зачинила вхідні двері, ще й взяла їх на засув. — Звідки ти? Що ти з собою зробила?

Басанті у відповідь тільки посміхалася — тихою, якоюсь внутрішньою посмішкою, яка зринає на обличчі наче сама по собі і буває в людей, котрі зазнали мінливостей долі.

— Де ти так довго пропадала? А справді, ніхто не бачив, як ти заходила до мене? Тільки щиро кажи! А то твій батько цілими днями кружляє довкола мого будинку. І щоразу я

йому торочу одне й те саме, мовляв, ні сном ні духом не відаю, де ваша Басанті. Бо я таки не знала, де ти і куди поділася; навіть не помітила, як ти з дому вийшла. То де це ти пропадала стільки?

Ш'яма вже помітила, що в Басанті зовсім не той настрій, як раніше. Та й сама вона була не схожа на колишню Басанті: обличчя змарніле, стомлене. Раніше, тільки-но дівчина приходила, як починала щебетати-витьохкувати, жартувати й сміятися, не могла всидіти на місці, пурхала, мов та пташка. А тут піби її підмінили: піби за ці кілька місяців все її дитинство куди й поділося, вона враз подорослішала, стала жінкою. Невесела посмішка ледь жевріла на губах Басанті. Не так і багато часу минуло, як вона пішла від Ш'ями, але тепер її не впізнати. Очі такі ж великі, та їх погляд якийсь заглиблений у себе.

— То де ж ти пропадала стільки часу?

— Та тут неподалік, господине.

— Крадькома прийшла провідати мене? Божевільна, якщо вже схотіла побачити мене, то прийшла б краще ввечері. Хто ж отак приходять серед білого дня? Таж тут, через якихось два будинки, сидить твій батько. А он з того боку цілісінький день никають твоя сестра з чоловіком. І кожен підозріливо дивиться на мене, піби то я підбила тебе втекти чи навіть і заховала тебе.

Басанті тільки стояла й винувато всміхалася.

— А де ж твій чоловік? І досі працює в гуртожитку?

— Ні, господине, його зараз тут немає. Він до себе поїхав, у село.

— Чого це? А тебе чому не взяв із собою?

Басанті мовчала.

— І давно поїхав?

— Кілька днів тому.

— Де ж ти зараз живеш?

— Ніде, господине.

— Ніде не живеш?! Як же це?

— А так, немає в мене де жити. Ніде.— Кажучи це, Басанті, як і раніше, ніяково всміхалась.

— То він що, кинув тебе напризволяще? Тільки правду мені кажи, тільки правду!

Ш'ямі відразу здалося, що її обводять круг пальця, що, напевне, Басанті більше приховує, ніж каже.

Басанті ще й не почала розповідати, як Ш'яма пригрозила їй пальцем і проказала:

— А чи не я тобі говорила, що до цього йдеться? Ні, ти признайся; говорила я чи не говорила?

— Що саме, господине?

— Що той, з ким ти тікаєш, недобра людина.

Басанті ні пари з вуст.

— Тебе залишив, а сам подався на село, до матері. Гіршого й бути не може!

Басанті завжди чула в голосі Ш'ями співчуття до себе і щиро викладала їй усе, що було на душі. Тому й дім шановної Ш'ями вважала за свій рідний дім. Але сьогодні чи не вперше Басанті здалося, що Ш'яму найбільше обходить одне — чи не помітив хто, як вона, Басанті, заходила до неї. І відчуває неабияку втіху від того, що Діну таки справді виявився негідником, як вона, Ш'яма, про те і здогадувалась.

— А грошей він хоч дав тобі?

Басанті мовчала.

Найгірші підозри Ш'ями ще більше посилились.

— То він як, звільнився з роботи і подався додому назовсім?

Басанті повагалася, а тоді тихо мовила:

— Нас вигнали з гуртожитку, господине...

— Вигнали?! І за віщо ж?

— Бо я ж жила із ним тайкома...

— А чого ж ти жила із ним тайкома? Хіба ви не одружились?

— Одружитися одружилися, господине, але жінкам у тому гуртожитку жити не дозволяють. От хтось і побачив мене та й доніс начальству.

Ш'яма зайвий раз переконалася, що всі її застереження були не даремними.

— Та як же це можна прогнати з роботи чоловіка тільки за те, що з ним живе дружина? Тут щось не те, ти щось приховуєш від мене, Басанті. Що сталося? Ти з ним справді одружилася?

— Авжеж, господине.

— І де ж ти з ним одружилася?

Басанті й зараз була цілковито певна, що з Діну вона одружилася, як годиться, за всіма приписами. Тому й розповіла Ш'ямі з усіма подробицями про своє одруження, про те, як вони обоє стояли перед зображенням божества, благоговійно склавши руки й похиливши голови, як одне одному прикрашали волосся трояндами, як Діну пофарбував їй червоним проділ на голові. Розповіла не криючись, навіть не пропустила того, що в небі тоді стояв ясний місяць, і вони обоє

в тому місячному світлі присяглися бути вірними одне одному до скоу.

Басанті ще не скінчила розповідати, а Ш'яма, покусуючи губи, тільки скрушно хитала головою.

— І це ти називаєш одруженням? Чи ж я тобі не казала, що до такого дійде? Ні, ти скажи мені: казала я тобі чи не казала?

— Про що казали, господине?

— Про те, що такій людині вірити не можна. Що спершу одружися, а тоді тільки входить у його оселю.

— Та він же одружився зі мною...

— Яке ж це одруження? Яке може бути весілля без жерця? Та й двоє свідків з ваших громад мали б засвідчити, що одруження відбулося, як і велить звичай. Ой Басанті, Басанті, як тебе підманули, як же тебе підманули! Без жерця, без свідків — оце-то весілля! Та він просто насміявся над тобою, зганьбив тебе і тепер втік, подався, куди сам знає.

— Ні, господине, — несміло заперечила Басанті.

— Чого ж «ні»? А якщо він сам не визнає, що одружився, що тоді?

— Що ж, господине, не визнає, то й не визнає, — покірно мовила Басанті.

— Ой наплачешся! Яка ж бо ти нетямуца!

— Наплачуся то й наплачуся, господине.

Очі Басанті наче відразу потьмяніли, заволоклися. А Ш'яма здавалося, ніби на очах у дівчини полуда, тому вона й не може ніяк відрізнити чорне від білого. Дівчина стала така бездіяльна, така млява, така байдужа до всього! Важко і впізнати її. Де й ділася колишня завзята, спритна, метка Басанті. І раптом Ш'яму осяйнув здогад:

— Господи, та ти ж чекаєш дитини! І я добра — ну чи ж не дурна? Дивлюся на тебе — і нічого не помічаю, наче засліпило. Чого ж ти стоїш, сідай!

І Ш'яма, схопивши Басанті за руку, посадовила її поруч себе. На очах Басанті зблиснули сльози.

Людина не боїться злигоднів, поневірянь, мук та горя, які випадають на її долю, якщо вона знає, що знайде чиясь щире співчуття: тоді вона може витримати куди більше. Прагнення знайти таке співчуття і привело сьогодні Басанті до шановної Ш'ями.

— А ти, Басанті, все ніяк не спустишся з небес на землю. Як хміль з тебе вийде, сама побачиш і збагнеш, що ти наробила. Ти зараз немов засліплена, тобі марно щось казати. Ти й досі віриш, що він повернеться?

— Повернеться, господине, — твердила своєї Басанті, а Ш'яма лише кинула на неї довгий, пильний погляд.

Басанті ще бракувало життєвого досвіду, щоб зрозуміти слова Ш'ями. Вона і не уявляла, про який хміль говорить Ш'яма, як він приходить і виходить. Їй бракувало досвіду навіть на те, щоб задуматися і спробувати збагнути, які в світі існують закони і чи справедливі вони. Відколи Діну залишив її і подався на село, вона відчувала себе ніби на палючому сонці, в самісінькому пеклі; вона й згадувала його, й не згадувала, а інколи в її душі зроджувалося хвилювання на згадку про нього. І водночас вона проклинала його. Проте ниточка надії ще й досі міцно пов'язувала її з Діну, хоч і була тоненькою.

— Ну то як, — запитала Ш'яма, — скажеш чи ні, що там у вас сталося?

Але що могла їй сказати Басанті? Вона й сама ще багато чого не осмислила, не розуміла. Проте наважилася таки розкрити перед Ш'ямою душу.

— Ой господине, не знаю, як вам і розповісти про все. Його ще з роботи не виганяли, а нам не можна було жити в тому гуртожитку. Мені там, господине, цілий божий день доводилося сидіти в зачиненій кімнаті, нікуди не виходити й на хвилинку. У вікно виглянути — і то не сміла. День висидіти мусила, забившись у куток. А коли старий сторож робив обхід, то ще мала й на підлогу лягати, щоб не помітив мене. Або притискалася до дверей і чекала, поки він пройде. — Басанті чи не вперше засміялася: — А одного разу таки не витримала, відчинила двері й вийшла надвір, бо надто вже допікала спрага. Підбігла до колонки, напилася, а тоді прожогом назад, до кімнати.

— Певно, тоді хтось і помітив тебе? — здогадалася Ш'яма.

— Ні, господине, не тоді. Сама не знаю, хто і коли помітив мене. Але Діну казав, що то кухар Манглу перший щось запідозрив. Ото він начебто й доніс.

То було якраз опівдні. Біля колонки вже вицухло бряжчання посуду і плюскання води, просторе приміщення їдальні спорожніло. Кілька служників сиділи на порозі кухні, смалили цигарки й знічев'я перемовлялися. Інші вместилися біля кухні на циновках. Діну підвісився, взяв велику тацю з їжею, що стояла за піччю, вийшов надвір, потім звернув до своєї кімнати, коли раптом почув за спиною чиїсь обережні, скрадливі кроки. Діну злякано зупинився і відразу почув голос:

— Кому це ти несеш їсти, Діну?

Діну озирнувся — позаду стояв Манглу, найнеприсміпший

для Діну з усіх служників гуртожитку, з тоненькими вусиками під носом і намистом на шії.

— Та для одного добродія з четвертого номера, кому ж ще! — відказав.

— З четвертого?! Та він уже ж поїв! Щойно поїв і пішов.

— А до нього ніби гість прийшов. То оце для нього й несучувати.

Манглу зловтішно розсміявся:

— Та в нього ж і двері замкнені! Ходімо подивимся, якщо не віриш.

Діну не на жарт роздратувався, проте опанував себе:

— А все той клятий Теджу! Торочить і торочить мені, що добродій з четвертого номера вимагає обіду, а ніхто йому не несе. От я і вирішив занести сам. А воно он як виходить...

Та коли Діну знову підвів погляд на Манглу, то побачив, що той так само ущипливо всміхається, злегка пошкрібуючи нігтями підборіддя.

— Признайся, хто там у тебе? — неголосно спитав він і розуміюче підморгнув Діну.

Той трохи збентежився, проте, не знайшовши як відбрехатися, почав виправдовуватись:

— З села моя дружина приїхала, друже. І що тут вдієш? Учора ввечері прямісінько сюди й припхалась. У Басантнагарі в неї живе дядько. Тож і ніде було її подіти серед ночі...

Але Діну бачив, що його пояснення мало допомагають: Манглу з тою ж самою недовірливою посмішкою не переставав пошкрібувати підборіддя.

— То, може, й зі мною поділишся? — змовницьки підморгнув Манглу. — Ти не йди, я сам віднесу їй поїсти.

Діну скипів від люті й погрозливо мовив:

— Ти що, мерзотнику, хочеш, щоб я побив на твоїй голові цю тацю? Кажу тобі, дружина приїхала! А ти вигадуєш тут казна-що.

А вже наступного ранку Діну викликав до себе управитель і звелів за годину вибратися з гуртожитку.

Після того як Діну опинився без роботи, вони обоє оселилися в хижці одного з приятелів його; приятеля звали Барду. Враз перед очима Басанті знову постав той Барду і її захлюпнула хвиля обурення і відразі.

Діну й Басанті дісталися до хижки Барду увечері. А вранці дівчина уважно розгледілася довкола. Край дороги, що вела на Сатнагар, була глибока ущелина, а в цій ущелині розкидані маленькі дерев'яні хижки — серед них стояла й хижка

Барду, сяк-так стулена з уламків дощок та жердин. На кожній з хижок замість дверей висіла дірява циновка або просто клапоть тканини. Уламки цегли, шматки заліза, бляхи — все, що потрапить під руку, ішло на ці хижки. І таких хижок в тій ущелині край дороги стояло кілька десятків. Тут цілісінький день копирсалися свині й величезні пацюки, сюди стікалися нечистоти й помиї з усього Сатнагара і довколишніх селищ. Жінки з великими кошами на спинах бродили по Сатнагару й підбирали клапті паперу, осколки скла, порожні коробки. Малі діти порпалися в купах сміття, шукаючи порожні пляшки, щербаті піали, тарілки. Отам, у Барду, і знайшли Діну з Басанті притулок на перший час.

Прожили кілька днів, а тоді Діну найняв у Сатнагарі напіврозвалену глиняну хижку. Саме там, прокинувшись одного ранку, Басанті побачила, що Діну біля неї немає. Протираючи заспані очі, вона вийшла надвір: перед хижкою просто на землі сидів Барду в накинутій на плечі ветхій, дірявій накидці, сам брудний та обірваний.

— А де це Діну? — спитала в нього Басанті.

Барду вишкірив у посмішці чорні, прокурені зуби:

— Діну вже не повернеться сюди.

— Як «не повернеться»?

— Бо він поїхав.

— Куди поїхав? — Очі дівчини розширилися від подиву.

— В своє село поїхав.

Кілька днів тому Діну й справді обмовився, що не завадило б навідатися додому. Казав, що хоче продати зерна з урожаю і виручити трохи грошей. Але що він отак поїде, ні слова не сказавши, не попрощавшись, Басанті аж ніяк не сподівалась.

Марне обличчя Барду, накидка, що аж світілася дірками, розкошлане, жорстке волосся промовисто свідчили, як йому тут ведеться.

— А ти тут залишайся, — сказав Барду. — І ні про що не турбуйся.

Басанті стрепенулася:

— Тобі щось Діну казав? Що він казав, коли їхав?

— Він уже не повернеться, я ж тобі кажу.

— А тобі яке діло, повернеться він чи ні?

— А таке діло, — знову вишкірив у посмішці чорні зуби Барду. — Я йому з власної кишені виклав триста рушій.

— Навіщо ж ти дав їх йому?

— За тебе дав, а то за кого ж іще!

Басанті втупилася в нього: що він верзе, цей Барду?

— І не сором тобі! А ще вважаєш себе другом Діну! Ще ж учора ходив та називав мене невістонькою.

Але слова Барду гострою колочкою вп'ялися в серце Басанті. Вона відразу пригадала, що минулого вечора в кишені Діну справді було триста рупій. Басанті, коли побачила в нього такі гроші, неабияк здивувалась і спитала, звідки вони. Діну відповів, що продав свого велосипеда, хоч велосипед і стояв у хижці.

Відколи Діну вигнали з роботи, він так і тинявся без діла, не пристаючи ні до якого заняття. Та він і не намагався шукати роботи, тільки разом з Барду тинявся без діла цілісінький день.

— Ти йому не дружина. Його дружина в селі, от до неї він і подався. А тебе він уступив мені. Ти не бійся, я з тобою по-чесному одружуся. Закличу на весілля всю свою громаду, всіх, кого належить. І витрати всі на весілля візьму на себе.

Басанті зненацька аж розреготалась: вона й сама не знала, звідки в неї взялася та раптова сміливість. А тоді мовчки рушила назад у хижку. Взяла замок, що лежав на лавці, зачинила двері й повісила на них замок.

— Ти гадаєш, я так і повірила, що він продав мене тобі?

— Кажу тобі те, що є.

— Це він тобі продав велосипед, Барду, а не мене. Ти, певно, переплутав усе.

— За велосипед я заплатив окремо сто рупій.

— Та звідки тобі взяти такі гроші? Сам подумай, Барду! Ти й живеш он у якій розвалюсі.

— А ти в мене в тій розвалюсі не житимеш. Ти можеш жити у цій хижці. І я перейду до тебе.

Розмовляючи, Басанті непомітно відступала від дверей, а потім повернулася і поволі попрямувала до шосе.

— Ти куди це зібралася?

— Ти собі готуйся до весілля, а я зараз прийду.

Барду метнувся до Басанті, але та прудко перетнула невеличкий майдан і опинилася на вулиці.

— Ти куди? — погрозово гукнув Барду. — Повернися краще добром, а то...

— А то що?

— А то силоміць затягну тебе.

— Ти ба, який Равана¹ знайшовся, силоміць мене затягне! — насмішкувато мовила дівчина й кинулася бігти по вулиці.

¹ Равана — злий демон, який викрав Сіту, дружину Рами, героя давньоіндійського епосу; був убитий Рамою.

По шосе з гуркотом проносилися скутери і машини. На ході Басанті озирнулася і крикнула:

— Краще пішов би та в Джамуні втопився! Он там, трохи нижче, куди стікають помиї, піди і кинься! Ти ба, захотілося йому дружини свого товариша!

І вона пришвидшила кроки.

— Я від тебе не відстану, не думай, — гукнув їй і Барду. — Аж три сотні віддав за тебе! Зараз же вернися, а то щоб потім не нарікала, коли почну по-поганому...

Але Басанті не зважала на нього, крокувала і крокувала, аж поки згубилася у вуличках Сатнагара. Того разу їй таки пощастило уникнути лабетів Барду, але це зовсім не означало, що Барду змірився і облишив зазіхати на неї. Басанті не могла знайти ніяких засобів до існування. Кілька днів їй вдавалося ховатися, не потрапивши йому на очі. За цей час вона побувала у всіх, кого хоч трохи знала в Рамешнагарі. Але, звісно, довго піде не могла затриматися. Невідомо, як Барду вистежував її всюди, а тоді починав кружляти довкола. На кілька днів вона найнялася чистити посуд в одному будинку біля Хан-базару: почувала там же, на веранді. Але і це ненадовго, бо постать всюдисущого Барду замаєчила неподалік. Аж одного дня вона своїм звичаєм сіла в автобус і поїхала навмання. І зовсім несподівано, коли вже йшла вулицею, зустріла Лалі, яка жила неподалік через два будинки. Лалі дуже приязно зустріла її, навіть пораяла місце, де можна знайти роботу, влаштувала їй ночівлю. Але Басанті все частіше почала відчувати, як дається взнаки вагітність, її весь час нудило.

Поки Басанті сиділа перед Ш'ямою, пригадалося чимало всього. Вона навіть розгубилася: що розповідати, а що не розповідати Ш'ямі?

— Чого ж ти пішла з того дому?

Як його розповісти Ш'ямі, чому кинула роботу?

Коли Басанті довелося піти з останнього місця, вона повернулася в хижку, де її залишив Діну. Але пробула там лише два дні. Згадавши про те, Басанті не втрималась і засміялась.

— Чого це тобі так смішно?

— Коли я відімкнула ту хижку й зайшла, мені раптом сянула одна думка. Я замкнулася зсередини, але відчинила вікно й стала дивитися надвір. З того боку вулиці ішов якийсь хлопець; я підкликала його до віконця, подала йому замок і попросила, щоб замкнув мене знадвору. Бо ж я добре знала, господине, що той Барду неодмінно навідається

сюди. А коли побачить, що на дверях так само висить замок, то гадатиме, що я і досі не повернулася, а блукаю десь.

Басанті знову засміялась.

— Та що ж тут смішного? — здивувалася Ш'яма.

— Ой господине, і не кажіть. Надвечір, коли я проснулася, бо спала, і визирнула надвір, то побачила біля дверей — кого б ви думали? — Барду! А з ним іще хтось. Я, звісно, не на жарт злякалася. Але просидівши отак, поки зсутеніло, він нарешті кудись пішов. Тоді я мерщій вибралася звідти і вже й не поверталася більше.

— А де ж ти потім жила?

— Ой господине, як мені вам розповісти? Не було в мене такого дня, коли б я знала, де мені прихилити голову. Та ще якби не ця нудота, вона мучила мене все частіше. Аби не це, я і горя не знала б. Але що поробиш — воно мені дедалі дужче дошкуляло.

— І що ж було далі?

— А те, господине, що я подалася прямісінько до своєї старшої сестри. І сказала їй, мовляв, нехай уже буде, що має статися. Бо іншої ради я вже не бачила.

Ш'яма зацікавлено слухала.

— Вона живе у Вінайпагарі. Я собі подумала, що розповім їй усе, а вона ж нікому не прохопиться. Та й до Вінайпагара звідси неблизький світ. Поки про мене довідається батько чи Барду, я сто разів втекти встигну.

— А далі?

— А далі? Я там три дні й пробула.

— Чому?

— Ви ще й питаєте, господине? Її чоловік виявився просто негідником.

— Як це?

— А так. Певно, всі чоловіки негідники, господине.— Басанті засміялася.— Як і що, одним словом, він мерзотником виявився.

І Басанті почала розповідати:

— Я спала в кімнаті, а цей бабій з дружиною та дітьми спали надворі. А я в кімнаті мало не без пам'яті лежала. І раптом мені здалося, ніби хтось сідає до мене на край ліжка. Мій сон відразу де й подівся, господине! Спершу я не могла втямити, що й до чого, бо ще не прочумалася від того забуття. Мені чомусь здалося, ніби я знову в гуртожитку, в своїй кімнаті, а Діну саме повернувся з роботи. Бо він завжди приходив, коли було вже темно. І знаєте, господине, я навіть спершу посунулася, щоб дати йому місце. А тоді

мені як сьйнуло: та я ж у сестриному домі! Тоді хто ж це? Я злякано підхопилася, а він рукою затуляє мені рота. От кляте насіння, господине, от ница душа!

— Що ж потім?

— А потім, господине, моя сестра почула цю вовтузню і прокинулася. Спершу тільки знадвору гукнула, мовляв, ти чого там, Басанті, ще не спиш? А тоді й сама прибігла.

Басанті знову всміхнулася:

— А він, бісове насіння, сказав їй, мовляв, щось дуже йому пити захотілося, піду поп'ю, хоч глек з водою якраз і стояв надворі. «Ходімо, ходімо, я тебе зараз напою водичкою», — пообіцяла сестра й повела його надвір.

— То він, виявляється, ще трохи й боїться своєї дружини? — глузливо докинула Ш'яма.

— Де там боїться, господине! Хто там нас боїться? От і моя сестра: покричить, посварить, полає, та й усе. Що вона в ним вдіє?

Ш'яма дивилася на дівчину й думала, як вона невпізнанно змінилася за ці кілька місяців. Тепер Басанті навіть уміє підсміюватися над слабкостями й вадами чоловіків.

— Наступного ж дня я пішла від них, господине. Бо якби лишилася там довше, то, чого доброго, ще сестра почала б дивитися на мене косо. Почала б думати, ніби я вмисне прийшла чоловіка в неї відбити. Але найбільше мене лякало те, що й там Барду міг знайти мене. Бо сестрин чоловік міг сказати комусь, а той іще комусь і так могло дійти і до Барду.

— То він дізнався, де ти? — занепокоїлася Ш'яма.— А сюди він не поткнеться? Дивися мені, райтом хтось побачив тебе тут!

— Та невже ж я умисне приведу його до вас? Я сама тікаю від нього, господине!

— Басанті, я хочу дати тобі одну хорошу пораду.

— Яку, господине?

— Верталася б ти нишком до батька з матір'ю.

— Та там же кульгавий Булак іжде мене не діждеться, господине. Батько миттю обкрутить нас. Він уже й так узяв за мене у Булак і аж дев'ять сотень наперед.

— Ти сама винна...

— Та що я такого зробила, господине?

— Тепер у тебе буде дитина, то де ж ти з нею приткнешся, де притулишся? Де свою голову прихилиш?

Аж тепер Ш'яма завважила, що вона й досі не спитала Басанті, де та живе зараз.

— А зараз ти де?

— Ніде, господине.

— Як це «ніде»? Ти ж сама казала, що в тебе є хижка.

— Але ж як мені потикатися туди, господине? Там мене Барду підстерігає! — Зненацька Басанті дзвінко розсміялася: — Піду туди — там на мене батько чигає, піду сюди — Барду...

На те Ш'яма напрочуд поважно мовила:

— То ти певна, що Діну справді продав тебе йому?

Басанті мовчала.

— Якщо твій батько може тебе продати за дев'ять сотень рупій, то чому цього не може зробити Діну, хоч і за три сотні?

Басанті не зводила зі Ш'ями очей. А тоді раптом мовила:

— Ні, господине!

— Та він же тебе кинув і поїхав, як ти цього не зрозумієш! І вже, певно, ніколи не повернеться.

— Повернеться, господине!

Хоч Басанті стільки натерпілася, стільки зазнала ударів долі, Ш'яма читала в її очах непохитну впевненість і віру в свого Діну. Тоненька ниточка надії ніяк не рвалася. І саме на цій слабенькій ниточці висіла доля Басанті, зміст її життя.

— Ти схибнула, Басанті. Адже він не дав тобі жодної підстави на таке сподівання. Ти й сама мало віриш у те, що кажеш. І все одно запевняєш, твердиш без кінця, що він до тебе повернеться.

— Бо він таки повернеться, господине.

— А як ні?

— Повернеться!

— Ні, таки ти справді трохи несповна розуму.

Ш'яма була неабияк вражена: невже Басанті насправді така впевнена, що Діну не здатен на підступність? Звідки в неї така певність? Така наївність після всього, що вона зазнала й пережила. А може, то вона надивилася кінофільмів і тепер уявляє себе героїнею, однією з тих, що граються з усілякими небезпеками і легко долають їх. Так непохитно вірити, що настане день — і вона досягне свого, тобто коханий не зрадить і врешті-решт знайде її, Басанті.

— Басанті, це ти просто надивилася фільмів, і вони тобі трохи затуманили розум, — мовила Ш'яма.

Дівчина у відповідь посміхнулась:

— Я вже й не пам'ятаю, господине, коли востаннє бачила хоч якийсь фільм. А сьогодні по телевізору є що-небудь? Сьогодні ж субота?

— Ти б краще сиділа спокійно вдома, а не кінофільми дивилася...

— ...і розмипала б поги кульгавому кравцеві,— доповнила Басанті.— Або ще краще — десь на селі жала б козам траву.

— А зараз що ти маєш хорошого? Ні стріхи над головою, ні притулку...

— А що таке стріха над головою, господине? Де сіла, там і твоя оселя! — мовила Басанті, а тоді ніби трохи розхвилювалася: — Чого ж це ви кажете, господине, що я не маю стріхи над головою? І хижка в мене є, і чоловік. А тепер ще й дитинка знайдеться. Коли він повернеться, я знову перейду жити в свій дім.

Цього вже Ш'яма не могла стерпіти:

— Та чого йому повертатися до тебе, якщо він одружений?

Басанті здивовано глянула на Ш'яму, а тоді заперечливо похитала головою:

— Хоч і одружений, а однаково до мене повернеться.

— Чого б то? Як же він утримуватиме двох дружин відразу?

— А в їхній громаді, господине, і двох дружин дозволяється мати!

— Та ніхто в наш час не має права мати двох дружин!

— А він має, господине. У їхній громаді чоловік може мати не тільки двох, а й трьох дружин.

— Ну хто тобі таке казав?

— Діну й казав.

— І ти йому повірила!

Та в очах Басанті палахкотів той самий впертий вогник віри й упевненості в Діну, і Ш'яма відчула ще більшу жахливість до дівчини.

— Я йому навіть сказала,— вела далі Басанті,— щоб він забрав сюди і дружину. У нього ж дружина сільська, така наївна і простакувата, господине, і нічого не тямить у міському житті. А я вестиму хатне господарство сама.

— Отак тебе обвели круг пальця, а ти все ніяк не порозумнішаєш. Сьорбнеш ти ще лиха, Басанті! Згадаєш моє слово.

Ш'яма знову скрушно похитала головою.

— А що таке життя, господине? — негolosно мовила Басанті.— Та в Діну, скільки он він живе з дружиною, і досі немає дітей. А коли я народжу йому дитину, він нікуди не діветься, все одно визнає мене за законну дружину.

— Які ж у тебе рожеві та безхмарні плани, Басанті. Та він же з тобою навіть не одружився як слід. Будь-якого дня може вигнати з хати, і нічого ти йому не зробиш, нічого ні-

кому не докажеш. Невже й досі не второпала, що він підло залишив тебе і втік?

Перед очима в Басанті знову постало їхнє самодіяльне одруження, на веранді місяць розсипав молочно-білі плями, а в його світлі — Діну, високий, стрункий, з трояндами в чорному волоссі. І відразу ж Басанті затопила хвиля ніжного, теплого почуття до свого Діну, і в тій хвилі потонули всі злигодні й турботи, яких вона зазнала. Саме таке почуття охопило її і тоді, на веранді, коли вона розкуйовдила Діну волосся, а тоді, розпростерши широко руки, пішла в повільний танок, вихиляючись то в один, то в другий бік і мугикаючи пісеньку з кінофільму.

Басанті підхопилася на ноги:

— Давайте-но, господине, я вам трохи приберу в хаті!

Вона знову, як і колись, стала непосидючою і щebetливою, наче пташка.

— Та сиди, сиди вже! — зупинила її Ш'яма.

— Ні, дайте я хоч підмету.

— Ти ж вагітна, де тобі вже підмітати!

— Моя мати он до останнього дня поралася по хаті, коли була вагітною. І нічого їй не ставалося. Не станеться й зі мною.

Басанті взяла віника й пройшла через веранду в задню кімнату. І за хвилину звідти вже долинув її голос, вона наспівувала:

Ти світильник запали,
Темну сутінь прожени...

Потім раптом Басанті вибігла на веранду й прихилилася до стіни:

— Якщо він не повернеться, господине, я візьму дитину й подамся світ за очі. Ось так!

Басанті казала так, а на очах її блищали сльози. Потім вона рвучко повернулася і кинулася назад у кімнату.

— А не повернеться, то й не повернеться! — повторила вона, а тоді в сльозах, що котилися по щоках і скапували на підлогу, обернулася до Ш'ями: — Але все-таки він повернеться, господине, неодмінно повернеться!

Басанті знову зникла в кімнаті і, наспівуючи, заходилася підмітати її. А Ш'яма стояла спиною до дівчини й дивилася в простір, думаючи своє. Чи правильно вона робить, що пускає Басанті до себе і розмовляє з нею? Адже це вже не та Басанті, котру вона добре знала; дівчина вже сьорбнула лиха, пізнала трохи життя. Сама он взяла віника і стала підмітати

кімнату. А там же у Ш'ями хтозна-скільки речей. Раптом Басанті надумала взяти щось собі, як вона про те визнає? Зараз дівчині вкрай потрібна якась пайса. Та й хто її знає, цю Басанті, де вона пропадала ці місяці, з ким зв'язалася? Стільки часу не потикалася, а оце раптом заявила! Чого б це? Та ще й серед білого дня. А може, вона тепер приноровилася до крадіжок? Спробуй добери, де правда, а де брехня в тому, що вона розповідає.

Ш'яма гукнула до дівчини:

— Басанті, не треба там підмітати! Йди краще та посидь іще трохи зі мною.

— Тоді давайте я причешу вас, господине. Зроблю вам зачіску, як у Хеми Маліні.— Басанті всміхнулася.

— Та ні, не треба нічого. Іди посидь зі мною.

Басанті зраділа, бо любила розмовляти зі Ш'ямою. На мить їй навіть здалося, що з нею за цей час нічого не сталося, що все, як і раніше.

І ось вони із Ш'ямою знову сидять одна навпроти одної. Думками Ш'яма була десь далеко і все більше віддалялася від Басанті. Навіть якась відчуженість промайнула в її погляді, тоді як в очах дівчини була та сама довіра й щирість до Ш'ями, як до єдиної людини, котра хоч трохи цікавиться її життям. Басанті вважала, що Ш'ямин дім відкритий для неї в будь-яку пору дня і ночі, що з нього її ніколи не виженуть на вулицю. Але в очах Ш'ями тепер уже читалися і вагання, і недовіра, бо перед нею сиділо не те просте, наївне, сміхотливе дівча, що колись; тепер вона не могла довіряти Басанті, не могла покладатися на неї, як раніше. Бо ж яка тут певність, коли дівчина ні з того ні з сього зникає з дому, невідомо де пропадає, потім раптом з'являється знову. Не знати чим вона займалася весь цей час.

— То де ж ти ночуєш? — несподівано поцікавилася Ш'яма.

— Сьогодні, певно, вже у вас перебуду, господине. Я і своє ліжко з собою прихопила. Воно внизу стоїть, надворі.

— Та ти здуріла, Басанті! — не на жарт злякалася Ш'яма.— Таж через два будинки звідси твій батько! А раптом він дізнається? Він і так вважає, що це я напоумила тебе втекти з дому.

— Нічого він не визнає, господине.

— Як же не визнає, коли він щодня тут нишпорить. А Барду, гадаєш, дасть тобі спокій? А раптом і сюди нагряне! А як не він, то твій батько нагодиться. Ти хоч уявляєш, що тоді буде?

— Ніхто ні про що не дізнається, господине,— запевнила Басанті, а тоді, мовби звертаючись сама до себе, додала: — Ну гаразд, тоді я спатиму на даху. Там мене вже ніхто не побачить.

— Ти на даху спатимеш, а я де? А вранці, коли вставатимеш, тебе можуть помітити. Не говори дурниць!

— То куди ж мені подітись? — лагідно спитала Басанті. Ш'яма не на жарт розхвилювалась: почувати дівчині в неї вкрай небезпечно, майже неможливо. Бо вона ж від кого тільки не ховається — і від батька, і від Барду... Звідки Ш'ямі знати, що то за один, той Барду. Раптом він — розбишака з розбишак, якому вже нічого втрачати? Він, чого доброго, і тут може вродитися.

— Ні, любонько, і ще раз ні! Тут залишитися я тобі не можу дозволити.

— А може, я таки перебула б у вас хоч кілька днів, га, господине? Лише два-три дні, а тим часом щось підшукаю для себе.

Ш'яма від хвилювання й забула, в якому Басанті стані — ледве тримається на ногах. Може, їй і справді ніде прихистити голову, ніде навіть переночувати?

— Послухай, Басанті, що я тобі скажу. Ти краще не вигадуй, а йди додому. Там твої батьки — добрі чи погані, але вони твої батьки. Там твій дім, який не є, а твій.

— Ой господине, та що ви говорите!

— Аніж ото без кінця хапати штурхани та злидарювати, краще вже вертайся додому. А там побачиш, як воно буде. Зате хоч на якийсь час матимеш спокій, відпочинеш трохи.

І тоді Басанті наче осяяв здогад і вона пильно глянула на Ш'яму. На якусь хвилину запала незручна мовчанка, а потім Басанті, як і перше, безтурботно мовила:

— Та нічого, господине, не переживайте. Я піду десь-інде, у вас не лишуся.

Ш'яма глянула на Басанті — з її плечей мовби відразу спав важкий тягар. Але їй здалося, ніби Басанті прикро вражена нинішнім ставленням її, Ш'ями, до неї.

— Куди ж ти підеш? — трохи заспокоївшись, співчутливо спитала Ш'яма. — Я сподіваюсь, ти будеш обачною?

— Та куди-небудь піду, господине,— підвелася Басанті.

— Тільки ж дивися, не нароби дурниць,— знову занепокоєно сказала Ш'яма.

Басанті вже хотіла спускатися сходами, коли Ш'яма раптом схопила свою сумочку:

— Стривай, Басанті, візьми ось трішки грошей.

І простягла п'ятирупієвий папірець.

— Та що ви, господине! Якось переб'юсь, — відмовилася Басанті.

Дівчина почала спускатися сходами, а Ш'яма перетнула кімнату й вийшла під навіс, щоб поглянути, куди вона піде і що робитиме. На землю вже спадав вечір, надворі густішали сутінки. Басанті вийшла з дому, рушила до свого ліжка, притуленого до стіни, коли в душу Ш'яма раптом закрався несподіваний страх: вона згадала святого аскета і його слова. Йй спало на думку, що коли Басанті забере з двору своє ліжко, то дана аскетові обіцянка втратить силу. А тоді вже чекай всіляких напастей.

— Басанті, нехай ліжко там постоїть! — гукнула їй Ш'яма. — Можеш поки не брати його!

— Що ви кажете, господине? — глянула вгору Басанті.

— Та нехай ліжко тут постоїть!

— А чому, господине? Ще хтось вкраде.

— Ніхто його не візьме, нехай собі стоїть.

Басанті якусь мить непорозуміло дивилася на Ш'яму, а тоді рушила до хвіртки.

— Басанті! — знову гукнула їй Ш'яма.

— Що, господине?

— Зачекай-но! Піднімися до мене!

Басанті слухняно піднялася сходами нагору. Ш'яма вже чекала її в кімнаті.

— Ти йдеш на вулицю, а раптом тебе сіймають?

Басанті, тримаючись за поручень, кволо всміхнулася:

— То й що, господине? Хіба не все одно.

Ш'яма ніяк не могла придумати, чим же тут зарадити. Одне знала напевне: залишити Басанті в своєму домі вона ніяк не може, бо вкрай небезпечно. Але якщо Басанті отак візьме й піде, а тоді самій Ш'ямі через те щось причиниться? Що робити, коли всевишній позбавить її своєї ласки?

— Стривай, я зараз придумаю, де тебе прилаштувати. Щоб ніхто не побачив і не знайшов.

— Куди ж ви мене прилаштуєте, господине?

— Знаєш що, іди в будинок номер сімнадцять. Там живе моя подруга, вона тебе прихистить. Іди туди.

— Та не треба вам морочитися зі мною, господине. Не треба.

— Ні-ні, не смій мені більше нікуди йти! Іди тільки туди. Басанті стояла й ніяково всміхалась.

А через три дні після цього Басанті таки спіймалася. І вистежив її не Барду і не кульгавий Булак і напав на її слід. Спіймав Басанті її батько; із зятем та ще одним чоловіком він уже зранку почав кружляти довкола будинку, в якому мешкала подруга Ш'ями.

Хазяїн дому, добродій Сурі, з самого ранку зібравшись на прогулянку, помітив, що біля хвіртки стовбичить якийсь чоловік, високий на зріст, брудний і обшарпаний. Спершу він подумав, що то вже такої пори приплентав якийсь волоцюга і чекає милостині,— їх чимало вештається по нових районах міста. Проте, придивившись уважніше, побачив, що то вже літній чоловік, та й обличчя його ніби знайоме.

— Чого треба? — суворо запитав Сурі.— Це ти відчинив хвіртку? Хотів зайти? Яке неподобство!

Із свого немалого життєвого досвіду добродій Сурі виніс цілковиту переконаність, що розмовляти з людьми такого ґтибу слід лише суворо й вимогливо, без будь-якої поблажливості. Потім, правда, можна трохи й лагідніше, але починати розмову неодмінно слід суворо, а то, чого доброго, кожен злидар почне самовільно відчиняти хвіртку до твого подвір'я.

— Я батько Басанті, пане.

Сурі зміряв Чаудгрі уважним поглядом з голови до ніг: він таки справді бачив цього чоловіка мало не щодня, коли повертався додому. Проте зараз добродію Сурі було вигідніше вдати, ніби він не знає цього чоловіка, і триматися з ним на відстані.

— Якої ще Басанті? І спершу вийди за хвіртку! Вийди, а то заліз аж у двір...

І добродій Сурі навіть сам вийшов за хвіртку.

Чаудгрі стояв, шанобливо склавши на грудях долоні. Добродій Сурі ще раз зміряв його поглядом: спершу він думав сказати, ніби ніякої Басанті не знає, проте вчасно похопився, бо згадав, що на подвір'ї, зовсім неподалік, спить вона сама. Хоч Басанті й дуже просилася переночувати в хаті, добродій Сурі та його дружина не дозволили. Отож казати, що ніякої Басанті він не знає, не виходило.

— А ти хто такий?

— Я батько Басанті, пане.

— То ти тільки зараз прийшов за своєю дочкою? А де ти був раніше, коли вона зазнавала всіляких злигоднів та бід? — спробував добродій Сурі перейти в напад.

— Та вона ж, клятуща...

— Підбирай слова, чоловіче добрий! Зважай, з ким розмовляєш.

— Вона он у вашому дворі спить. А мене, свого батька, гап'бить перед людьми.

Спочатку, коли до них прийшла Басанті, добродій Сурі аж посварився через неї з дружиною. Тоді він говорив зовсім інше: мовляв, ця дівчина волоцюга, злигалася з такими ж, як і сама. Всі вони негідники — і той, з ким вона втекла, і той, хто купив її в нього, а тепер всюди переслідує. Ні, мовляв, такої дівчини не можна пускати до хати. Правда, дружина з ним погоджувалася, але посилалася на те, що Басанті вагітна, а прогнати з двору вагітну жінку не дозволяє їй сумління. Як вона може порушити віковічні звичаї та приписи, що закликають усіляко оберігати життя! І до всього за Басанті просила Ш'яма, її подруга. Але доводи дружини мало допомагали — добродій Сурі затявся. Вони ще довго сварилися, поки дійшли згоди.

Та перед батьком Басанті добродій Сурі заспівав іншої:

— Ти бачиш, у якому вона стані? — Голос його палав святим обуренням. — Чи ж могли ми її таку вигнати з хати, га? Та ми хто зрештою, люди чи нелюди?! — Благородне обурення добродія Сурі наростало. — Ви хоч раз поцікавилися, чи ваша дочка бодай жива і що з нею? А може, її вже давно і на світі немає! Чи ти хотів би, щоб ми її, бідолашну, на вулицю викинули?

Добродій Сурі вже остаточно нап'яв на себе машкару викривача:

— Вона хто нам — родичка чи своячка? Ні, вона чужа нам! Але ми не байдужі до того, де вона прихилить голову, де заночує, куди піде. Ні, нам не байдуже! Ми, чужі люди, маємо жалість до неї, а от у тебе, її батька, й крихти жалості немає!

— Та вона трохи збилася з пуття, пане, — несміливо почав Чаудгрі. — Крім неї, у мене є ще дочки, і всі тихо, мирно живуть зі своїми чоловіками, ростять дітей. Тільки оця проклятуща...

Тим часом Басанті прснулася і сіла на своєму плетеному ліжку. Помітивши біля хвіртки батька, вона неабияк злякалася. Але тікати вже було даремно, хоч першою думкою їй було підхопитися і мерцій кинутися в дім. Але куди ти тепер утечеш? І Басанті так і лишилася сидіти на ліжку посеред двору. Вся напруга її раптом спала, страх де й дівся

і на губах її заграла посмішка покори й байдужості: мовляв, марно опиратися тому, що має статися.

Чаудгрі кинув погляд на дочку, а тоді grimнув:

— Забирай ліжко — і гайда за мною!

Але добродій Сурі, мов справжній опікун Басанті, повчально мовив:

— Твій батько прийшов забрати тебе. Це правильно, що ти вирішила послухатися його. Але знай, двері нашого дому завжди гостинно відчинені для тебе. І всім, чим тільки зможемо, допоможемо тобі. Щоб ти це знала!

— Ти йди, а я за тобою, — неголосно кинула Басанті батькові.

— Ні, ти підеш разом зі мною! — визвирився на неї Чаудгрі.

Басанті якусь мить постояла, мовби зважуючи становище, в якому опинилася. Якби це сталося трохи раніше і вона не була вагітною, то легко вислизнула б із рук своїх переслідувачів. Добігла б до задвір'я, а там вони тільки її і бачили. Але тепер Басанті відчувала, що нездатна ні втекти, ні опиратися тому, що мало бути. Та й куди тікати, куди податися?

Добродій Сурі почав умовляти Басанті:

— Ти ж сама добре бачиш, у якому ти стані. Тож тобі зараз найкраще бути біля своїх батьків та рідних. Погані вони чи хороші, а все ж своя кров.

Басанті нагнулася, щоб узяти ліжко, та добродій Сурі прикрикнув на Чаудгрі:

— А ліжко ти сам візьми! Хіба не бачиш, яка вона?

— Гарзд, давай сюди, — змирився той і рушив у двір.

— От же ж люди! Бачить, що дочка... Оце так-так! — не переставав бурмотіти добродій Сурі.

Чаудгрі взяв ліжко і рушив вулицею праворуч. За ним — Басанті, а ще позаду — зять. Ніхто з трьох навіть не озирнувся на добродія Сурі.

— Навіть подякувати — і то нездатні! Отак давай їм прихисток. Пішли — і навіть не озирнулися! Навіть хвіртки за собою не зачинили.

Добродію Сурі довелося повертатись і самому зачиняти хвіртку. Повернувшись у дім, він повідомив дружині:

— А Басанті вже забрали.

І сів у крісло почитати ранкову газету. Дружина саме поралася на кухні. А оскільки вона не озвалася на його слова, він повторив ще раз:

— Ти чуєш, Басанті вже забрали!

— Та чула! — долинув з кухні голос дружини.— Воно й пора, нема їй чого засиджуватися в нас.

— Батько за нею приходив. І звідки він дізнався, що вона тут?

Дружина не відповіла. А за мить озвалася:

— Чаю тобі приготувати? Бо вже не встигнеш прогулятися, пізно.

Втішений тим, як дружина поставилась до його повідомлення, добродій Сурі додав:

— І я переконував її. Як не крути, а їй все-таки вдома буде краще.

Знову не почувши відповіді, він провадив далі:

— Ти б подивилася, чи на місці твої прикраси. Бо таким людям віра мала. З твоєї чашки п'є і в неї ж плює. Коли б часом не поцупила чогось.

І добродій Сурі, висловивши підозри, почав гортати газету, поки дружина принесе чай.

9

Басанті папівлежала на ліжку, а перед нею на підлозі сидів кульгавий Булак: він розминав їй ноги і лагідно розмовляв.

Сталося те, чого Басанті всіляко намагалася уникнути. Кульгавий кравець таки одружився з нею і тепер не приховував своєї втіхи.

— Я ж весь час казав, що моя царівна колись таки ошчасливить мою оселю. Неодмінно ошчасливить.— Від хвилювання Булак раз по раз сковтував клубок, що підкочувався до горла. І зараз, як і завжди, коли він збуджено говорив, у горлі його чулося чудернацьке булькання; та час від часу з губ тяглася довга нитка слини.

Басанті відчувала страшенну втому, отож дивилася на свого чоловіка, приплющивши очі. Час від часу вона заплющувала їх зовсім, але відразу квапливо розплющувала. Її не полишало враження, ніби все це їй сниться. Проте Булак справді сидів біля неї на підлозі у біло-червоній накидці і в тюрбаці, очі підмальовані чорним. Він без угаву говорив, жваво і натхненно.

— Може, тобі чогось свіженького попити принести? — Булак розминав ногу Басанті, похитуючи головою то в один, то в другий бік.— Незрівнянні ніжки! У моєї царівни такі незрівнянні ніжки!

Хоч і страшенно змучена всім, Басанті зараз почувала себе майже пасливою. Булакi, відколи привів її у свою хижку, не відходив від неї ні на крок: налував шербетом, показував нове, щойно пошите вбрання — барвисті спідниці, блузки-чолі, все для неї. Напіврозплющеними очима Басанті мовчки дивилася на те. Часом вона ніби трохи оживала і тоді наказувала:

— Розімни-но мені ноги, а то щось тернуть. Коли вже привів сюди, то роби, що кажу!

Якесь нице, злостиве почуття поймало її: мовляв, розімни мені ноги, добивайся моєї прихильності, а там буде видно. І він слухняно виконує всі її забаганки, а завтра — хто знає — чи не почне обкладати лайкою? Зараз вона і думати не хотіла про своє майбутнє, про те, що чекає попереду. Та все ж по щоках мимоволі котиться пекуча сльоза. Діну казав, що повернеться, а його немає і досі. Вона гнала геть думку, що Діну може не повернутися до неї. Надія жила в ній і зараз: адже Діну знає, що вона має народити йому дитину. Тож неодмінно повернеться до неї.

Булакi вкотре вже дістав із скриньки, що стояла під його ліжком, кілька яскравих, барвистих уборів — зелених, блідо-рожевих, червоних, — він по одному діставав їх і розкладав перед Басанті.

— Вберися та подивись, царице моя. Тільки для тебе я і шив. А ти, певно, думала, що я не знаю твоєї мірки? Знаю, я всю тебе знаю, царице моя.

Басанті не сподівалася, що Булакi оточить її таким піклуванням і турботою; вона була певна, що тільки-но пов'яже з ним свою долю, він стане поводитися з нею точнісінько так, як інші чоловіки з її громади поводяться з жінками. А він, ти ба, сидить і благоговійно розминає її ноги.

Коли Басанті мало не силоміць привели в цю оселю, від розпачу й люті вона ладна була живцем проковтнути клятого Булакi, потрошити та побити на друзки все в його хаті, а саму хижку пустити за димом. Та вийшло по-іншому: Булакi не знав, чим і як догодити їй, ні на крок не відходив від неї. Басанті спершу дратувала його запобігливість, а тоді їй почало здаватися, ніби все те гра, а вона лише дивиться збоку, мов сторонній спостерігач. Мало-помалу вона почала впевнюватися, що звідси їй нікуди ні піти, ні втекти, ні сховатися. Вона тепер могла дати спочинок тілу, лежачи на м'якій постелі, ніби гойдаючись на річкових хвилях, як людина, що стомилася боротися з течією, склала руки й здалася на ласку хвиль.

— Ні, ти тільки примірай, Басанті! — Булакi, що так само сидів перед нею, тримав шовкову блузку-чолі, а другою рукою ніжно торкався тонкої тканини. А тоді встругнув дивовижне, як на Басанті: уткнувся обличчям у ту блузку і, похитуючись, мов не при тямі, шалено цілував і пестив те чолі.

Басанті вирвала у нього з рук блузку:

— Перестань! Перестань, кажу! Що це за вигадки!

Булакi підвів голову, довго дивився на Басанті, а потім пролепетав:

— Розсердилася. Моя цариця розсердилася. Що ж я тобі сказав поганого, царице моя, що ти розсердилася?

Останні тридцять років, відколи померла під час епідемії його дружина, Булакi заселяв свою хижку тільки з допомогою уяви. Силою уяви бряжчала в дворі браслетами його господиня, її стан огортала широка спідниця, маяла на вітрі її накидка, а з кожного куточка хати вчувався йому її дзвінкий сміх. Булакi не раз втрачав спокій від цієї гри уяви і гарячково починав влаштовувати собі весілля. Якось уже навіть домовився з однією перукаркою, що візьме її за дружину. Кравець ходив тоді такий збуджений, у такому піднесеному настрої, що навіть перестав дбати про свою оселю. Цілими днями блукав у пошуках тієї перукарки. І якось таки зустрів її в гурті жінок, що йшли. Булакi тоді зупинився і покликав її:

— Шановна Чамелі, пришли мені при нагоді кілька своїх спідниць і блузок, щоб, перш ніж ти перейдеш до мене, я міг пошити тобі гарне вбрання.

Та страшенно розлютилася на такі його слова, від сорому ладна була провалитися крізь землю. А жінки почали сміятися; згодом усе селище почало глузувати з неї. Всі — і старе і мале — сміялися і над тією жінкою, і над самим Булакi, так що перукарка зрештою мусила піти з селища. Отак сумно і скінчилося женихання Булакi.

Та й тепер ніхто не минав зайвої нагоди поглузувати ще раз. Люди вже з власної охоти бралися одружувати його. То один обіцяє золоті гори, то інший і так потихеньку видурювали у простакуватого й довірливого Булакi гроші. Навчений не раз, він, проте, не барився потратити в нове сильце. Дійшлося до того, що він розтринькав увесь батьківський спадок, але не здобув ні дружини в хату, ні душевного спокою. А сам невтомно прикрашав свою оселю, сподіваючись, що в неї колись таки увійде господиня, призбирував дороге і гарне вбрання для неї, вішав на двері гірлянди з живих квітів,

бо де знаття, коли саме тобі всміхнеться доля і під урочисті сурми загляне в твою хатину.

Проте роки минали, а сердечні сподівання Булакі не справджувались. Та за цей час жіночий одяг він навчився шити, як ніхто інший. І в це заняття він поринув з головою. Біля його майстерні весь час товпилися жінки, замовляли собі вбрання і водночас нещадно глузували з нього. То одна, то друга часом підколювала його: «Щось там Девакі частенько про тебе допитується, шановний Булакі». А інша підспівувала їй: «Ти, Булакі, ніби й не красень, а жінки так і липнуть до тебе! Бо й справді, чого тільки немає в тебе!»

Булакі слухав те все і його бажання ставали ще п'янкішими, а надії — ще міцнішими. Тільки одруженню були підпорядковані всі його дії, всі його вчинки, і сам він жив, як жених, підфарбовував очі сурмою, носив яскравих кольорів накидки. Для майбутньої дружини призибував усі можливі прикраси. Більше того, в кімнатці, де він шив, поставив дитячу колицку, пофарбовану в жовтий і червоний кольори, обцяцьковану різнобарвними паперовими паперовими квітами, обсипану дрібненькими блискітками.

Ось у таких приготуваннях і минуло тридцять років. Але світильника надії, запаленого ще тоді, нікому не вдалося погасити й досі. З того часу як Булакі приїхав до Делі, він уже двічі встиг домовитися про одруження. Але й тут його спостигла невдача. І тоді йому трапився Чаудгрі, котрого він знав здавна і котрий чи то з жадоби до грошей, чи то справді з нужди погодився за нього віддати наймолодшу доньку. Одруження те все переносилося та переносилося, і тоді, піддавшись на підмову глузувальників, Булакі подав на Чаудгрі в суд — і ось наслідок: настав день, коли Чаудгрі, закликавши жерця, вручив вагітну Басанті тому за дружину.

Після того як батько привів її додому від добродія Сурі, вона жила в батьківській оселі. Її весь час стерегли то мати, то батько, боячись, що вона може втекти знову. Тільки один Раму відверто й щиро розмовляв із сестрою, переповідав їй усі новини, що їх він чув від батька чи матері. Басанті вже знала, що її віддають за Булакі, проте й досі сподівалася: в найкритичнішу мить з'явиться Діну і врятує її від старого кравця. Адже Діну казав, що повернеться через місяців три, а пройшло майже півроку — і його досі немає. І все ж, навіть незважаючи на це, Басанті анітрохи не зневірилась, чекаючи його. Вона дедалі частіше звертала погляд надвір, ніби вже вчувала його кроки. Була майже певна, що, як ото в кінофільмах герой долає всі перепони і постає перед своєю

коханою, так і її Діну явиться перед нею в ореолі мужності й слави, вихопить її з цього пекла, а своїх мучителів добряче провчить. Батьки з Булакі тільки дивитимуться, як вона полине від них зі своїм милим.

Хоч життя і так вже добряче провчило її, Басанті ніяк не позбувалася своїх рожевих мрій та видив. Ув'язнена в темній кімнатці, вона й досі снила Діну. Навіть коли якось уранці біля їхньої хижки зупинився скутер, найпершою її думкою було: це він, Діну, примчав за нею! Але зі скутера зійшли Булакі з жерцем; потім кульгавий кравець, постукуючи ціпком, підійшов і присів коло неї.

Отоді й відбулося весілля. Жрець промовляв священні молитви, мати вбрала Басанті у весільне вбрання, що його пошив і приніс із собою жених. Долоні нареченій пофарбували хною, очі підвели сурмою. Мати з батьком наввипередки пригортали до себе доньку й невтішно голосили; потім мати повільно провела доньку до хвіртки. Жрець пов'язав Басанті на зап'ясток кольорову нитку і знову прочитав відповідну молитву.

— Дівчина тепер твоя, Булакіраме! Вона дала слово йти з тобою, отож усе звершилося,— мовив Чаудгрі, а тоді голосом, що зненацька захрип, додав: — Віддаю тобі рідну донечку, а в самого немов камінь на серце давить. Так і давить, віриш чи ні! Звідусіль приходили сватати її, але я відмовив усім, зберіг для тебе. Кому пообіцяв, за того і віддаю!

Булакі й собі тремтячим голосом озвався на ці зворушливі слова:

— Донька твоя, Чаудгрі, сидітиме в мене на троні з живих квітів. Тож не побивайся так за своєю дитиною.

А мати не переставала тужливо голосити, тільки й знала, що лити рясні сльози та голосно шморгати носом, втираючись крачком накидки.

— Іди, доню, і будь щаслива! Від сьогодні ти для нас відрізана скибка. Служи вірно своєму чоловікові.

У Булакі на такі слова раптом засвербіло в горлі, заціпало в очах, і він, стукнувши кривою ногою і встаючи, зіпершись на ціпок, озвався знову:

— Воно, звісно, жаль і сумно, коли батьки виряджають заміж дочку. Але, Чаудгрі, зрозумій, що йде вона не в чужий дім, а в свій, власний дім.

У Чаудгрі й собі перехопило в горлі:

— Ти вже пробачай, Булакі, так воно якось вийшло, що не відгуляли як слід доччиного весілля. Якби ж то ми мали хоч кілька днів, то найняли б і музику, і оркестр, приїхали б

її сестри та наготували пригощання різного. Родичів усіх поскикали б, відгуляли б на славу.

Тут уже мати нареченої заголосила, схопила дочку в обійми і, шморгаючи носом, промовляла:

— Якби ж то доля судила їй пити саму кока-колу, то вона і вдома могла б пити її, скільки хотіла.

У відповідь кульгавий Булак і аж затрусив головою.

— Вип'ємо ще, вип'ємо! — плаксиво пообіцяв він. — Чогочого, а вже кока-коли нап'ємося.

Сліз у матері більшало, і вона не вгавала:

— Це ж моя найменшенька, найохайніша донечка. Як же я її леліяла, як пестила! А тепер вона йде від нас, сиротить нашу хату.

То не так важливо, грає музика чи не грає, коли наречена виходить з батьківського дому, присутні чи не присутні при цьому родичі або друзі — зрештою можна обійтися і без того всього. Але ж які можуть бути проводи нареченої без сліз? Досі мати Басанті й справді плакала і запевняла крізь сльози, що вона ніжно пестила, леліяла дочку, що вона у матері з батьком була улюбленицею і єдиною розрадою в їхньому житті.

А за день до цієї події між Чаудгрі й Булак і відбулася остання угода, якої вони досягли без особливих суперечок, без взаємних звинувачень та докорів.

— Давай іще п'ять сотень, шановний Булакіраме, — навпростець почав Чаудгрі. — І можеш забирати свій крам.

— Це ж яких іще п'ять сотень? — отетерів Булак і. — Та ми ж уже остаточно зійшлися на дванадцяти сотнях! Дев'ять я вже тобі віддав, а решту три можу віддати тобі хоч зараз.

— Про що я і кажу! Три сотні боргу, а ще дві сотні за майбутню дитину. Тобі ж пощастило на дружину зі спадкоємцем, от я накинув іще дві сотні.

Булак і огризнувся, мовляв, якщо він бере заміж вагітну, то хіба люди не сміятимуться з нього?

— Я ж і так тобі сказав: нехай люди плещуть язиками, що їм заманеться, я все одно її беру. Але про дві сотні й мови бути не може.

Така відповідь роздратувала Чаудгрі:

— Чого там критися, Булакіраме, що правда то правда — ми тричі домовлялися про одруження. Але ж дитини на той час у неї не було. А зараз вона вагітна, отож і всі попередні умови відпадають. Та я ж у тебе заправив не хтозна-скільки, а лише дві сотні. Інший би на моєму місці півтисячі, а то й

ую тисячу вимагав! А коли в хаті знайдеться дитинка, то, скажу я тобі, отим усім балакунам відразу заціпять.

Після такого роз'яснення Булакi став поступливішим, і Чаудгрі без зайвих ускладнень поклав до своєї кишені бажані п'ять сотень.

Але зараз, проводжаючи доньку зі своєї оселі, обоє — і мати і батько — те й робили, що виказували їй свою любов та бажали щасливого заміжжя: щоб у молоці купалася, у квітах кохалася.

А Булакi стояв і розчулено дивився на це видовище. Потім мати, батько й Раму, всі по черзі, попрощалися з Басанті, посадили її на скутер, поруч з Булакi. Скутер з гуркотом промчав вулицями і зупинився біля кравцевої хижки...

І ось зараз Булакi тримав перед Басанті маленьке гарне вбрання для немовляти й промовляв:

— Поглянь, царице моя! Для твоєї дитини тут усе, що тільки необхідно...

Басанті глянула на вдяганнячко в руках Булакi і широко розплющила очі. Вона дивилася то на Булакi, то на дитячу одіж. На сорочечці булишити візерунки, на золотаво-цибулистого кольору шапочці звисала біла китичка; та й взагалі все було напрочуд гарним і доладним. Басанті дивилася на те вбрання, а душу охопило ще більше сум'яття.

— Правда ж, гарне? — радісно допитувався Булакi. — А як народиться, я немовляти ще гарніше вбрання справлю. Шити таку одіж зовсім не важко, та й тканини багато не треба: можна пошити навіть із того, що лишається, коли шиєш жінкам.

Басанті здалося, ніби дитина в ній радісно ворухнулася, — і розквітла усмішкою. Подумала, що дитина знайшла собі затишне, зручне місечко, що тепер вона зможе досхочу поїти свою дитину молоком з пляшечки, як поважна Сушіла поїла своїх дітей, що тепер вона зможе розікласти перед дитиною різноманітні барвисті іграшки, зможе пестити та леліяти її.

— Адже ж гарне? — не вгавав Булакi. — Я ще до них крихітні дзвіночки попричіплюю, візерунків різних понашиваю. Напрочуд гарні квіти виходять, коли нашивати їх японськими нитками.

Басанті почала відчувати, як поволі спадає її дотеперішнє напруження, настороженість. Отепер вона зможе спокійно заснути, поринути в міцний, солодкий сон, у якому їй уже не загрожуватиме ні всюдисущий Барду, ні маленькі батькові очиці не свердлитимуть її, — тепер їй нічого боятися всіляких примар та видив.

— Про що ти задумалася, царице моя?

Басанті наче пробудилася, почувни голос Булакi. Рот у нього був напіврозстулений, він i досi тримав у руках дитяче вбрання i, перехиливши набiк голову, дивився на дружину.

— То гарне чи нi? I барви веселi. А дiтям напрочуд личить барвисте вбрання.

Знадвору раптом почувлися жiночi голоси:

— Вже привiв свою наречену? Дай хоч подивитися красчком ока!

Почувся i жiночий смiх, потiм хтось постукав у дверi:

— З нареченою, певно, сидить. Чого це він тобі відчинятиме?

— Відчини, кравцю, та віддай моє шитво. А то, чого доброго, ще твоя жiночка схопить та втече.

За дверима знову почувся смiх:

— Та яке пуття йому з нареченою? Як хочеш з нею сидiти, то сиди собі вночi!

Знову смiх:

— То ти гадаєш, вночi він чоловіком стане?

На це котрась iз жiнок ущипливо докинула:

— А кажуть, вона й так у нього вже готова. Якби хвороба не забрала в нього дружини, може, i сам досi дiтей мав би.

У дверi знову постукали:

— Та покажи ж нам свою молоду, не ховай там!

iнша жiнка й собі докинула:

— Та то ж дочка Чаудгрі-перукаря. А хто ж iще! Ти й сама, певно, не раз її бачила.

Не дiждавшись нiякої вiдповiдi, жiнки, пересмiюючись та жартуючи, нарештi розiйшлися.

— То вони просто заздрять тобі, царице моя. Всi заздрять,— зняковiло бурмотiв Булакi.— Немає дня, щоб хтось отак не стукав до мене в дверi. Але я сказав: як одружуся, то тiльки зi своєю Басантi, iншої менi не треба.— Вiн прохально нахилився до неї: — Серед них була й така, що надто вже любить базiкати, а її батько все норотив всучити її менi. А коли я йому вiдмовив, то він став менi найлютiшим ворогом.

Басантi непорушно сидiла на лiжку, слухаючи, що каже Булакi. Обличчя кравця було блiде й стомлене, з його губiв iнодi скапувала слина. Зненацька Булакi нахилився вперед, обхопив ноги Басантi й заблагав:

— Не кидай мене, люба Басантi! Не йди вiд мене нiкуди! Я ще здоровий i дужий, нiчого нiколи зi мною не ставалося. Вiн раптом пiдвiвся i з-за лiжка дiстав якусь пляшечку:

— Ось, один знахар мені дав. Каже: «Вип'єш цю пляшечку — і всі твої недуги де й дінуться».

Поставивши пляшечку перед Басанті, він додав:

— Я вже дві такі пляшечки спорожнив. А це ось третя. І досить, на якихось місяць-півтора лишилося.

Басанті потерла кулаками очі. В хаті стояла тиша, постіль була напрочуд м'яка, і хоч подекуди по кімнаті валялися розкидані речі, вона мала затишний, домашній вигляд. Басанті сонно всміхнулася і згорнулася клубочком. Дякувати богам, тепер їй уже нікуди поспішати. Зрідка розплющуючи очі, що злипалися, вона бачила перед собою Булак і з дитячою одежею в одній руці та пляшечкою в другій, і він здався їй чаклуном, добрим чаклуном, який оберігає її спокій. І вона поринула в глибокий, безтурботний сон.

Була вже глибока ніч, а Басанті все ще стояла біля вікна. Довкола залягала тиша, яку вона, певно, відчувала тільки в кімнаті Діну, коли чекала його. І там теж вечорами все довкола обгортала дзвінка тиша, а надворі по землі були розкидані плями місячного світла. І Басанті так само стояла біля вікна, вступивши погляд назовні. Міцним, безтурботним сном у неї під боком тоді спав Діну, а зараз поряд лежав кульгавий старий Булак. І тут, за вікном, розкинувся пагорбкуватий пустир, а за ним — темні скупчення будівель. Басанті глянула вгору й побачила небо, всипане незліченними зорями. Їй здалося, ніби вона вперше в житті дивиться в бездонну глибочінь неба, — з кімнатки Діну стільки зірок вона не бачила. Безмежний розсип миготливих зірок! Як би його розтанути серед них, розчинитися, загубитися між них. Розтанути й потонути.

Надворі були розсіпані нерівні, щербаті цятки місячного світла. Місяць лив згори потоки молочного саява і в її вікно. Стоячи біля того вікна, дивлячись на ті місячні цятки, вона раз по раз згадувала Діну. Адже казав, що повернеться, через три місяці повернеться, а вже півроку минуло, а він усе не вертається. Де він зараз? У цю саме хвилину. Де знаття, що й він десь зараз не стоїть так само, як і вона, й не дивиться на зоряне небо. А поруч спить його дружина. Перед її очима зненацька постав Діну, облитий місячним світлом, молодий, дужий, гарний, і Басанті раптом подумала, ніби в тому, щоб його отак виглядати й дождатись — теж неабияке щастя для неї, непередаване щастя. У ній ворухнулася дитина, і кожна жилочка, кожна часточка Басанті заспівала, забриніла невимовною, безмежною радістю.

Майже в той самий час, коли Басанті залишала батьківську оселю й на скутері переїжджала до молодого, по звивистій і курній стежині в горах Діну віз дружину до відомого храму богині Дурги. Його білолиця Рукмі незграбно сиділа на ослику, як та торбинка з ласощами. Сам Діну ступав за нею позаду, поганяючи ослика.

Розбита стежина петляла повз клапті полів на схилах і вела до високої гори, за якою і був храм. Обабіч, скільки сягав погляд, розкинулися поля, що смарагдово зеленіли під сліпучим полуденним сонцем. А за полями там і сям видніли приземкуваті селянські хижки.

Лишалось ще милі зо три до місця, де біля підніжжя гори стежина круто завертала вбік і по схилу забігала за гору, до храму. Дружина Діну все сповзала то на один, то на другий бік, тож він час від часу підбігав до неї і допомагав знову сісти рівно. Позаду лишилося якихось п'ять миль, а ребра в Рукмі вже нестерпно боліли від цієї тряскої їзди і спина, здавалося, аж розламується навпіл.

— Зараз я тут і кінчуся! — все частіше й розпачливіше схлипувала вона, на що Діну сердито гримав:

— Цить мені! Нічого з тобою не станеться. І так верхи їде, а ще й стогне!

— У мене аж серце заходиться...

— Та що там таке з ним?

— Наче хто в нього шпигає...

Інколи Діну зупиняв ослика, зсаджував дружину на землю, і та відразу знеможено падала край стежини.

Після настійливих материних прохань та наполягань Діну нарешті вирішив зводити дружину до храму богині Дурги, вишком і собі сподіваючись, що це зарадить їй від безплідності. Сільські знахарі нараяли матері Діну, що на її невістку, певно, впав гнів богині, і коли богиню не вмилостивити, то вона так може й не дати діточок. Двічі до цього Рукмі вагітніла і двічі не доношувала. Кілька років тому свекруха повела невістку до одного відомого в окрузі знахаря за два села від них; той подмухав-похукав, навіть злаштував якийсь амулет, щоб молодиця носила, проте й це не зарадило. А коли Діну повернувся з міста, то весь час, поки був удома, мати не давала йому спокою — зводи та зводи дружину до храму Дурги, вмилостивте її, та нехай вона вже дасть невістці діточок, а їй внуків.

Вечоріло, сонце повільно ховалося за вершину високої гори. Тінь від неї дедалі довшала, застинала долину, і в ній швидко сутеніло. Діну занепокоївся: коли ж це вони доберуться до храму? Він теж вмостився на ослику й почав підганяти його. Коли по дорозі траплявся якийсь селянин, Діну запитував його:

— А до храму ще далеко?

Селянин кивав у бік гори й коротко відповідав:

— Та тут уже недалечко.

Але кінця їхньої подорожі не видно й досі.

Якби в селі були досвідчені лікарі чи й знахарі, Діну, звичайно, краще зводив би дружину до них. У Делі, наприклад, всі йдуть тільки до лікарів. Та жодного лікаря у глухому гірському селі не було, а ліки, які приписав дружині тутешній знахар, Рукмі пила давно, але вони не допомагали їй. Замовляв Діну для неї і всілякі амулети та талісмани. І тому, коли сільський жрець висловив припущення, що все в неї від неласки богині Дурги, та й мати почала не давати йому жити, Діну, котрий будь-що хотів мати нащадка і спадкоємця, таки здався на ці підмови й став готуватися до подорожі в гірський храм. Життя в місті не мипуло для Діну безслідно, він багато чого взяв, обтерся там, цього від нього не забереш. Проте у душі його все-таки жевріла надія, що подорож, проща в гори допоможуть. І він не став гаятись: позичив у свого дядька ослика, посадовив на нього дружину і рушив до знаменитого храму в потаємному сподіванні здійснити необхідні обряди, принести пожертву і таким чином відвернути від себе неласку розгніваної богині Дурги.

Було ще видно, коли вони обоє дісталися підніжжя гори і почали підніматися маленькою, вузькою стежинкою, що оповивала схил і вела до храму.

Вони обігнули гору, пройшли ще трохи — і перед їхніми очима постав зовсім інший краєвид: снували люди, височіли піпалеві та баньянові дерева з густими, розлогими кронами, жевонів струмок. Тут і там сиділи прокажені й жебраки; зграйка дітлахів миттю оточувала кожного нового прочанина. З одного боку вулички стояло зображення бога мавп Ханумана, зверху і донизу вимазане суриком, а під ним сидів довгоносий аскет з почервонілими очима. Біля нього стояла жебрацька карнавка. Знизу статуя аж блищала від незліченних доторків рук. Коли Діну проходив мимо, аскет окликнув його й Діну шанобливо похилив голову, склав на грудях долоні, а тоді кинув у карнавку десять пайс. Рукмі й собі по-

божно склала долоні, торкнулася рукою спершу статуї, а потім свого чола, і обоє рушили далі.

Неподалік стояв камінь, теж обмазаний червоним, причому каменю була надана подоба статуї. Діну й тут кинув десять пайс. Хоч у місті Діну набачився різного, проте зараз відчував благоговійний острах. Трохи далі ріс величезний баньян — Діну вже знав, що під ним є жертovníк, де роблять пожертви, а за ним починаються східці до самого храму, в якому жрець здійснює необхідний ритуал. Прив'язавши ослика на узбіччі, Діну й Рукмі рушили до баньяна. Туди ж простували й інші люди, що походилися з ближчих і дальших сіл: хто з білим півнем під пахвою, хто притискав до грудей або просто тягнув за собою на мотузці ягня. Несли вони й усе інше, необхідне для пожертви. Жертвоне ягня можна було придбати за гроші і при храмі — треба було тільки вручити жерцеві потрібну суму, а тоді храмовий служник ще й доставить ягня до жертovníка.

Діну саме так і зробив. Неподалік від жертovníка був маленький дворик, обнесений огорожею. Залишивши Рукмі під баньяном, він пішов зробити пожертву. У дворику Діну побачив, що й на огорожі стоять маленькі зображення богині Дурги. Ягня різали на жертovníку, а звідти несли в дворик, де всі статуї треба було вимазати кров'ю жертвної тварини. На чоло богині гарячою кров'ю ставилася цятка, а тоді й на чоло пожертвувача, бо так велів ритуал. Підлога дворика була вся в кривавих плямах, валялося закривавлене пір'я.

Хлопчак за пожертву взяв у Діну рупію з чвертю. Він же й поставив ягня на жертovníк, біля якого застиг напівголий чоловік з сікачем у руці. Храмовий служка звичним рухом схопив ягня за задні ноги, відтягнув їх трохи назад і закрутив ягням то в один, то в другий бік. Це забивало памороки малому безпорадному ягняті, що й так ледве трималося на ногах. Тож після кількох таких викручувань воно вже спокійно стояло передніми ніжками на жертovníку, чекаючи свого кінця, тільки зрідка по ніжній сіруватій шкірці пробігав дроз.

Після того як ягня непорушно застигло, ритуальне дійство довго не затяглося. Один удар широкого закривавленого сікача — і пожертва зроблена. Тулуб ягняти якусь мить стояв, а потім упав. Храмовий служка подав Діну знак, щоб ішов у дворик. Той пішов, а коли повернувся до Рукмі, на чолі його красувалася червона цятка.

Просторе храмове подвір'я було вимощене червоними і білими плитами. В одному кінці його, в затінку великої

смокви, стояв знаменитий колодязь з шівалінгамом¹ у середині, слава про який котилася по всьому околу. Діну й Рукмі увійшли на храмове подвір'я і обережно й боязко наблизились до колодязя, біля якого жрець співав священні молитви. Вони побачили, що то зовсім не колодязь, а невелика, хоч і глибока, яма. Діну витягнув шию, намагаючись зазирнути в неї: там, на самому дні, глибоко, тьмяно зблискувала вода. Він ще дивився туди, коли хтось узяв його за комір і потягнув назад. То був той самий жрець, котрий щойно молився. Не перестаючи бубоніти й зараз, він лівою рукою тягнув Діну назад, а в правій тримав досить велику карнавку; в неї він звелів покласти рупію.

Діну поклав у карнавку блискучу, сріблясту монету, а жрець і собі поклав мускусу з камфорою, а тоді, бурмочучи молитву, підпалив своє знадіб'я і звелів Діну з Рукмі пахилитися трохи над колодязем. Жевріючі жаривки зерняток полетіли в колодязну темряву. Досягши поверхні води, вони на мить яскраво зблиснули, потім закружляли по воді. В тому недовгому світлі на мить ніби стало видно шівалінгам чи щось інше, що темніло там. І Діну, і Рукмі широко розплющеними очима дивилися вниз. Потім, коли вогонь згас, відступили назад, благоговійно склавши долоні на грудях і з похиленими головами.

— Бачили? — спитав жрець. — Бачили змії, що облітають шівалінгам?

При тому непевному, миготливому світлі справді складалося враження, ніби чорне зображення обвили змії. Щоправда, Діну помітив лише частину того колодязя, а Рукмі — невизначні обриси чогось, що вивищувалося над чорною поверхнею води.

Потім Діну з Рукмі повільно рушили на храмове подвір'я, вимощене білими й червоними плитами, в правому кутку якого і був храм, а в ньому — зображення багатьох богів та богинь у барвистому вбранні, обвішаних перловими намистами та гірляндами живих квітів. Перш ніж увійти на подвір'я, прочани змушені були пройти повз чималий ставок із жерцем і біля нього; жрець зачерпував відерцем води і зливав кожному на руки й ноги. Омившись, подружжя пройшло у двір, і Діну, присівши навпочіпки, став розв'язувати й викладати на тацю солодоці, кокосові горіхи та все необхідне для обряду, взяте з собою на пораду сільського жерця.

А далі почалося таке, від чого серце в Діну аж зайшлося.

¹ Шівалінгам — кам'яне зображення фалоса бога Шиви.

Жрець уместився посеред двору і розпочав дійство. З правого боку Рукмі сидів сам жрець, а з лівого — Діну. Жрець спочатку довго читав молитви, потім підвівся, припіс і поставив перед собою посудину з жаром. Протягло мовлячи молитву, він кинув у жар якесь зілля чи порошок, яке на мить яскраво спалахнуло, а тоді густо задиміло. Жрець поставив димучу посудину перед Рукмі і звелів нахилитися над нею. Рукмі нахилилася, але наступної хвили хотіла випростатись, бо дим їв очі. Але жрець підніс посудину з димом їй під ніс, потім почав крутити її перед обличчям Рукмі. Та спробувала ухилитись, бо в тому димі вона задихалася. Жрець сердито кинув Діну, щоб той потримав голову дружини прямо, інакше богиня обійде її своєю ласкою.

Рукмі спробувала сісти прямо, але наступної миті очі почали вилазити з очниць, обличчя смертельно зблідло. Та процедуру будь-що треба було завершити, отож Діну обома руками щосили обхопив голову дружини, намагаючись тримати її якомога рівніше. Не витримавши, Рукмі рвучко вивільнила голову: очі її були напівзаплющені, голова безвільно падала то в один, то в другій бік, волосся розпустилося і метлялося. Очі почали наливатися кров'ю.

— Не ворущись! Богиня наближається! — скрикнув жрець, і Діну аж сахнувся назад. З розпатланим волоссям, з безвладно пониклою головою і розтуленим ротом Рукмі зараз було важко впізнати.

А жрець промовляв молитву все голосніше, потім потягнув тачу з солодощами, посудину з жаром і інше ритуальне начиння назад.

— Богиня розгнівана! Бійтеся її кари! Відступіться!

Діну відступив іще далі назад. Брови Рукмі майже зійшлися на перепіссі, вона важко дихала, обличчя прорізали глибокі зморшки. Раптом вона сіпнулася і забилася в корчах. Права її нога щосили замотила по землі, а сама Рукмі повалилася па землю й почала качатися по ній, корчачись і перевертаючись з боку на бік.

— Богиня розгнівалась! — дедалі голосніше вигукував жрець. — Бійтеся її гніву! Ніхто не сховається від її кари!

І жрець, щоб задобрити богиню, звелів Діну посолодити Рукмі вуста. Але помазати вуста Рукмі, що качалася по землі в корчах, було не так просто. Діну нахилився, взяв з тачі шматок ласощів і заходився тицяти його в рот дружині. Проте зуби її були міцно стулені.

— Та стромляй, стромляй! Богиня гнівається! — кричав жрець до Діну.

Діну притиснув коліном одну руку Рукмі, схопив її за підборіддя однією рукою, а другою почав тицяти їй у рот солодощі. Рукмі забилася в корчах ще дужче, несамовито замотала головою, очі її вилазили з орбіт, чоло вкрилося рясним потом, губи посиніли; вона судомно хапала ротом повітря, задихаючись.

Жрець ще голосніше завів молитву. У Діну, що гарячково тицяв солодощі в зціплені зуби дружини, тремтіли руки і, здавалося, от-от з грудей вискочить серце. Він ще дужче стиснув шию Рукмі, і рот її сам собою розкрився. Діну захпав у рот трохи солодощів; шматок відломився і впав на землю. Тіло Рукмі почало холонути, вона перестала корчитись і нерухомо застигла на землі; пасма волосся поприлипали до спітнілого чола. Розтовчені ласощі так і стирчали в неї з рота.

— Богиня задовольнилася! Богиня втішилася! Богиня вмилюстивилась! — оголосив жрець.

Проте Діну ніяк не міг оговтатися від усього. А жрець узяв тацю з пожертвою і зневажливо кинув:

— П'ять рупій! — і простягнув до Діну праву руку.

Діну підвівся, дістав з кишені три рупії і простягнув жерцеві. Той узяв гроші й жбурнув їх на землю, а сам знову вимогливо простягнув руку:

— П'ять рупій!

Діну скипів — обряд, що його здійснив жрець, видався йому вкрай жорстоким. Перебування в Делі таки не пройшло для нього даремно: він тепер з підозрою ставився до всіляких знахарів та шептунів, — тільки наполягання та вмовляння матері, а ще хіба безвихідь змусили привести дружину до цього храму.

— Ти чого це грошима кидаєшся? — не стерпів він. — В руки не можеш подати?

— Богиню ганьбиш, мерзотнику! — загорлав жрець і так глянув на Діну, що той аж похолов. Діну добре бачив, що цих жерців тут чимало, — принаймні він нарахував їх тут не менше трьох. Та ще й Рукмі непритомно лежала на землі. Отож Діну мовчки вже підняв із землі гроші, потім дістав з кишені ще дві рупії і простягнув жерцеві.

Той узяв гроші, відламав щіпку солодощів і подав Діну:

— Прийми від богині!

Діну підставив пригорщу.

— Гнів богині розвіявся! З ласки богині з дружиною тепер все буде гаразд.

Жрець раптом втупився в обличчя Діну:

— У тебе буде син! З ласки богині ти матимеш сина!
Роби богині пожертву кожного п'ятнадцятого дня!

А Рукмі й досі ще не прийшла до тям, губи її були аж сині. Діну підвів дружину і став ладнатися в зворотний шлях.

11

Це був той самий квартал, але тепер він здавався Басанті зовсім чужим. Невже за якісь сім-вісім місяців все довкола може так змінитися? Численні будівлі здавалися постарілими і аж наче побруднілими. З будинку неподалік молочної крамнички вийшов містер Капур: він за цей недовгий час іще більше постарів, спина зігнулася ще дужче. Він дивився на Басанті й не впізнавав її; тоді повернувся і почав повільно переходити вулицю. А Басанті подумала, що добродій Капур, певно, подався в буфет пити чай. Він і раніше о цій порі виходив з дому пити чай. А бабуся з будинку навпроти обережно котила по вулиці щось схоже на раму з коліщатами. Басанті зненацька подумала, що раніше старенькій і костура було досить. А тепер, крім усього, вона ще більше висохла. Серце Басанті стисла жалість до старенької. А добродій Мехта он повирубував усі дерева на своєму подвір'ї, і тепер його дім видається незвично великим, оголеним і наче потворним. І навіщо треба було вирубувати дерева! Колись і тут Басанті не раз лазила по деревах, кілька разів навіть ховалася на цьому подвір'ї. А тепер усе голе, без жодного деревця.

Басанті час від часу перекладала дитину з одного плеча на друге і раз по раз зупинялася, щоб роздивитися довкола. Трохи позаду шкутильгав та постукував ціпком Булак. Опинившись у добре знайомому кварталі, Басанті зазнала якогось дивного відчуття: вона з таким зацікавленням і з такою жадібністю роздивлялася довкола, немов усе тут могло зникнути назавжди.

На зупинці таксі тепер побільшало машин, а тому й гамірніше було від перегукувань шоферів і мийників машин. Коли Басанті з Булак проходили повз гурт водіїв, хтось із них не витримав і зачепив її:

— А ми що, гірші за цього кульгавого?

Розлігся регіт. Проте Басанті не звернула на це ніякої уваги — вона подумала, що, може, хтось упізнав її. Якби за нею не плентав Булак, вона б дала одкоша, відповіла б

як слід. Бо досі ще не було такого, щоб хтось на неї щось сказав, а вона промовчала. А тут таке траплялося щодня. Ще коли вони жили на пагорбі, а жінки й дівчата ходили в Рамешнагар поратися, так само від зупинки таксі долинали різні жарти. Басанті подумала, що часи міняються, все міняється, а ці одоробла-таксисти лишаються незмінними; навіть ще більше знахабніли.

Було вже пополудні, і служники з порожніми пляшками збиралися біля молочної крамнички. Невже й сьогодні Басанті побачить там свою матір?

— Гей, Басанті! — почула вона чийсь крик.

То був Джасса, служник тітоньки Сушми,— Басанті відразу впізнала його.

— А в тебе, бачу, вже вусики посіялися,— засміялася вона.— А який виріс! Де ж ти зараз?

— А там же, у добродійки Сушми.

— І тепер у молоко води доливаєш?

— Як «доливаю»? — піби не зрозумів той.

— Та годі, годі тобі! Води ж за тим задвірком не бракує?

— Тепер колонку пізно підключають,— піби сердито кинув Джасса. А тоді допитливо поглянув на Басанті: — А це хто йде за тобою?

— Де?

— А он кульгає!

Басанті озирнулася, а тоді весело кинула:

— А хто ж! Батенько твій!

Джасса кивнув на дитину в неї на руках:

— Певно, його батенько, а не мій.

Басанті й сама незчулася, як спитала:

— А Діну ти ніде не бачив?

— Та звідки він тут візьметься?

Басанті збентежилась, але відразу ж опанувала себе, вже й сама дивуючись, як це в неї так несподівано вихопилося це запитання. І поквапилась перевести розмову на інше:

— А тут раніше сидів прач. Не знаєш, де він дівся?

— Прач? Та він і досі тут сидить. А ти знаєш, що поліцейський забрав у нього тачку й праску? — спитав Джасса.

— То й що?

— Як «то й що»? Тепер він прилаштувався під навісом в одного добродія і там прасує одяг. Але тачки в нього вже немає. Там же й спить.

— Чого це?

— Бо Манглу, сип, вигнав його з хати. Манглу сам тепер розжився візком і возить овочі. Теж сидить недалеко звідси.

— Та що ти кажеш! Рідного батька з хати вигнав?!

— І не тільки його, а й матір! Обох зразу. Вони приїхали жити до нього, а він їх обох і вигнав.

Басанті трохи помовчала, тоді спитала:

— А сьогодні він пішов на роботу?

— Жінка його інколи ходить, а йому ніколи — все ходить та шукає свою Лачхмі.

— А що з нею?

— Втекла його Лачхмі. І ніхто не знає куди.

Басанті вмовкла: і справді, за цей час у кварталі багато що змінилося, він навіть, здавалося, спорожнів. Коли вони збиралися в Рамешнагар, Булакі казав, що по дорозі провідають її батька; Басанті на те нічого не відповіла, бо бачити батька в неї не було особливої охоти. Але біля зупинки таксі, під стіною, де Басанті звикла бачити батька, тільки лежали знайомі два камені. Трохи далі двоє перукарів обслуговували своїх клієнтів: обоє були молоді й незнайомі. А коли Басанті наблизилася до молочної крамнички, то не побачила там і матері. А раніше, ще за годину до відкриття, мати вже сиділа тут.

Людей біля молочної крамнички було вже чимало, здебільшого служників, що знічев'я перемовлялися між собою. Багато хто і в черзі був незнайомий Басанті.

Тим часом Булакі, постукуючи ціпком, наблизився до Басанті й Джасси. Проте Басанті кинула йому:

— Йди до базару і там почекай! Я зараз.

І далі розмовляла з Джассою. А той накидав їй цілу низку всіляких новин. Тепер найматися приходили багато жінок і чоловіків з Мадраса. Взагалі служників стало помітно менше, бо тепер кожен поровить знайти собі щось краще: чи влаштуватися носієм, чи вивчитися на шофера, чи працювати на заводі або фабриці.

— Знаєш, Бішну, який працював у Вадгера, зараз водить вантажну машину.

Басанті стояла і думала: а де зараз може бути її Ш'яма? Чого доброго, і в неї за цей час могло щось змінитися. Коли побачить її зі старим дідом, то не інакше як скаже: «І правильно зробив твій батько. Чого було тобі далі жити? А тепер поглянь на себе — в яких дорогах та гарних сарі ходиш, і аж видзвонюєш браслетами та різними прикрасами. Та й сипок твій он як вбраний».

Басанті таки дуже кортіло побачити Ш'яму. Відколи вона знову опинилася в Рамешнагарі, це стало чи не найбільшим її бажанням: вона хотіла показати їй свою дитину, свого Паппу, котрий зараз саме спав, похилившись голівкою на її плече. А ще, правду кажучи, вона б залюбки похизувалася перед нею своїм гарним дорогим вбранням та прикрасами.

Басанті тягнуло походити по Рамешнагару, в ній жило сподівання, яке викликало в її душі радість і водночас сповнювало болем. Басанті, що вже повернула на вулицю, де жила Ш'яма, раптом передумала і попростувала до базару. Там вона знайшла Булакї — тому треба було купити трохи тканини, а Басанті хотіла купити для дитини пляшечку молока, бо тепер вона, як і поважні матері, поїла дитину молоком з пляшечки. І так само пов'язувала серветку, а після купання робила присипання. І взагалі доглядала її так, як доглядають дітей в заможних сім'ях. Навіть дитяче ліжечко обвішувала дзвіночками, іграшками та всілякими прикрасами.

Купивши пляшечку молока, вона хутко попростувала в парк навпроти базару. Її бажання прокинулося з новою силою. Перед парком уже не сидів колишній торговець ласощами — хтозна, куди він подівся чи перебрався. Невже справді минуло так багато днів, що сталося стільки змін?

Парк видався Басанті надто вже людним і якимось особливо рідним. Серце її затріпотіло. На траві гралися діти, гасали одне за одним, наповнюючи повітря радісним і веселим криком. В цей парк Басанті водила колись гуляти дитину тітусі Сумітри, привозила в дитячій колясочці. А серед дітей, що зараз гралися тут, їй важко було впізнати хоч когось. Проте, придивившись уважніше, декого таки впізнала.

Сам парк не змінився, проте ніби трохи поменшав, а довколишні будівлі аж наче потемнішали. Як і завжди, сьогодні тут лежало на траві чимало безробітних. Саме тут збиралися вони, а також старі чоловіки та жінки. У дні, коли Діпу не траплялося ніякої роботи, він приходив у парк і смалив сигарети, цілий день валяючись на траві. Безробітні, в яких не було і пайси в кишені, забиралися під якийсь куц і годинами спали. Ті ж, у кого в кишені щось бряжчало, всідалися грати в карти, жували арахіс і знехотя пересварювалися між собою. Як і раніше, з найближчих кварталів приходили старі чоловіки посидіти на лавках, поставлених уздовж алей; в іншому місці збиралися на посиденьки старі жінки. Басанті знала їх тут майже всіх. Добродій Капур

сидів і гортав газету. «Ой господине, з його кишені завжди стирчить газета, — розповідала Басанті Ш'ямі. — Тільки присиде на лавку, відразу дістає її і починає читати». І взагалі Басанті любила розповідати їй про звички тих старих. «А знаєте, що оце сталося? Добродій Капур приходить і сідає собі на лавку. Неподалік ще грається Піплу, синок Сумітри. А цього разу в Капура не виявилось ні газети в кишені, ні окулярів! І не знає, куди себе подіти, що йому робити. Тоді він підводиться і йде до лавки неподалік, де якийсь чоловік читав газету. Добродій Капур попросив у нього дві газетні сторінки тієї газети, а потім ще й окуляри і поринув у читання. — Басанті аж заходилася сміхом і розповідала далі: — А знаєте, як ото збереться їх двоє або троє, відразу й починається розмова про недуги та про ліки. Один каже, що за день випиває шість склянок води, другий каже, що з'їдає два хлібці вранці й один увечері; він би не проти ум'яти ще півхлібця, але пересилиє себе. А тому з животом у нього все гаразд. — Басанті, розповідаючи це, перекривляла всіх трьох, поплескувала себе по животу і заливалася сміхом. — А всі хвороби через борги, скажу я вам. Не треба нікому нічого позичати, тоді й будеш здоровий. Коли троє старих, господине, зійдуться до купи, то неодмінно починають розмову ще й про якісь інциденти. А що воно таке, оті інциденти, господине?»

В одному кутку парку, де стояли бетоновані лавки, як і раніше, сидів гурт жінок. Серед них неодмінно мала бути й свекруха Ш'ямі, отож, підійшовши бижче, Басанті спробувала розпізнати її. Басанті не давала спуску і свекрусі Ш'ямі, іноді передражнювала і її, розповідала й про неї часом смішне. «Господине, ці старі жінки сидять там до пізнього вечора і розходяться лише тоді, як на небі висиплють зорі. Невісток, бачите, своїх бояться. Тільки тоді приходять додому, коли всі вже повечеряють і ляжуть спати. А сьогодні Сушмина свекруха каже: «Я для себе окремо пляшку молока купую. Тепер хоч не доводиться вислуховувати вдома, що хтось знову випив молоко».

Слухаючи розмови старих жінок, Басанті починала відчувати себе незатишно. Вона хоч і жартувала з них, але і співчувала їм. Сюди щодня приходила й Сумітрина свекруха і заводила ту саму пісню: «Як же тут, сестро, знайдеш спокій? Я он щодня молюсь, б'ю поклони, здійснюю араті¹, а розради не знаходжу».

¹ Араті — обряд, коли навколо зображення божества обносять палаючий світильник.

Зібравшись тут, старі жінки іноді співали величальних пісень. А інколи, навіть після святих пісень, у котроїсь ніні та й вихлюпнеться наболіле, і вона починала жалітися, нарікати. Інша й собі не витримувала, нишком втирала непрохану сльозу й казала: «Сестро, хай нас бог боронить від такого, що ти оце розповідаєш. Тримайся від гріха подалі та промовляй ім'я боже. Припадай до божих стіп чистою душею».

На що оповідачка, змахнувши сльозу, відповідала: «Посправжньому вона, моя невістка, взнає про це тільки тоді, коли прийде час. А зараз і слухати нічого не хоче. Йдеться ж не про що інше, а тільки про скибку хліба».

Зате коли іноді, перш ніж впадуть сутінки, сюди прибігла з матір'ю чи нянькою якась дитина й намагалася підвести стареньку, щоб ішла додому, то та відразу немов оживала, пооране зморшками обличчя лагіднішало, а старечі руки підхоплювали дитину на руки.

— Мій внучок Субгаш,— гордо промовляла тоді.— Ану-мо скажи бабусям, як тебе звати...

Басанті відступила в тінь. Їй хотілося, щоб серед того жіночого гурту сиділа й Ш'ямина свекруха і щоб у неї можна було спитати про Ш'яму й передати тій кілька слів від себе. Та не побачивши її там, Басанті повернулася й рушила до Булакi, котрий сидів біля входу в парк і вже вглядав її, гойдаючи на руках дитину.

Булакi запропонував вийти на вулицю і сісти на автобус. Але Басанті сказала ні, вони ще завернуть до продуктової крамнички, потім дійдуть до перехрестя і вже там сядуть на автобус. Насправді ж у душі Басанті таємно сподівалася зустріти Ш'яму. Іти до неї додому вона не збиралася, але побачити її на вулиці хотіла б.

Біля продуктової крамнички вони звернули праворуч — там неподалік якраз і стояв будинок Ш'ями. Очі Басанті прикипіли до балкона: вона тішила себе надією все ж побачити Ш'яму, бо та мала звичку саме о цій порі вставати і раз-другий визирнути на балкон. Проте на балконі нікого не було, тільки на мотузці погойдувалося дещо з випраної білизни.

Культявий Булакi квапливо шкутильгав попереду, а Басанті все дивилася на Ш'ямин будинок. На ногах Басанті, коли вона тупала, тихо подзенькували браслети, сама вона була в червоному сарі, яке щільно облягало її. Дитина була в синій сатиновій сорочечці, а на голові, незважаючи на спеку, була шапочка з кунделиком.

Ш'яма не з'являлася. Басанті хотіла вже йти за Булакi, коли зненацька застигла — назустріч їй ішов Діну. Всю її наче пронизало струмом, і вона, де стояла, там і закам'я-піла.

Діну теж помітив її: так, перед ним справді стояла Басанті. Він, правда, впізнав її не відразу, бо в такому розкішному вбранні ще ніколи не бачив. А впізнавши, перевів погляд на чоловіка, що з цінком підстрибував попереду. Той шкутильгав, стукотів цінком, вбраний, як на свято, а за ним стояла Басанті, прекрасна, мов сама Сіта. Діну не міг повірити своїм очам.

Басанті не могла зрушити з місця. В голові билася думка, що треба підійти до Діну і тоді все знову стане, як раніше; їй здалося, ніби вона знову поринає у вир і не може опанувати себе, ніби височенна хвиля захлюпнула її з головою і несла виборсатися з неї. Щойно вона побачила перед собою Діну, як усе в ній аж похололо.

— Коли ж ти приїхав? — нарешті ступила до нього й запитала Басанті, не можучи відірвати погляду від його обличчя. — Це твій синок! — Вона простягла до нього Паппу. І тільки вона це сказала, як її блузка промокла від молока. — А як він схожий на тебе! Ну викапаний ти! Правда, схожий? Ти тільки поглянь на його очі! То коли ж ти повернувся?

Паппу сидів на руках у Басанті і великими очима дивився на Діну. А той, побачивши свою дитину, зазнав дивного, незвичного відчуття — збентеження і хвиля безмежного щастя захлюпнули його. Тепер у нього справді є син! А за десять років подружнього життя йому так і не судилося мати сина. Діти, ще не народившись, помирали. І ось нарешті його дитина сидить на руках у Басанті і широко розплющеними очима дивиться на нього. Його дитина! Вражений, він теж не зводив із сина погляду.

А Басанті здалося, що коли вона пригорнеться до Діну, то віднайде і своє минуле, і сучасне, і майбутнє.

— Ти ж казав, що швидко повернешся. Чого ж не вертався так довго? І звісточки ніякої не подавав.

Ці слова Басанті промовила тремтячим голосом. Діну тільки глянув на неї, а потім знову перевів погляд на дитину — не міг надивитися на сина.

— А я, коли йшла сюди, то наче відчувала, що сьогодні має щось статися, — щебетала Басанті. — Так і відчувала.

Діну знову нічого не відповів. Тільки ще раз глянув на кульгавого кравця, що й досі підстрибував попереду, а тоді спитав:

— Твій чоловік?

Басанті на мить знітилась, а тоді тихо промовила:

— Ти мій чоловік.

— Ти ж ідеш за ним. Ти що, вийшла за нього?

— То й що?

— І живеш з ним?

— То й що?

Басанті відчуває невимовний захват, з якоюсь аж нетерплячістю вона вдивляється в Діну. У ній прокинулася колишня Басанті. Схвильована почуттями, що повнили її, вона підняла дитину вище і простягла йому:

— На ось, потримай свого сінка!

Діну підставив руки і прийняв дитину — тріпотливу, маленьку грудочку своєї плоті. Дитина дивилася на нього, і Діну знову зазнав не відомого йому досі відчуття. Невже це і справді його дитина? Його власний син? Дитина пригорнулася до його грудей, глибоко зітхнула й затихла.

— Де ти зараз живеш? — спитала Басанті.

— У Раму, знайомого.

— А де це?

— Тут неподалік. Он за рогом вулички.

— То ходімо! — рішуче мовила Басанті і, взявши Діну під лікоть, ступила вперед.

Булакі тим часом, постукуючи ціпком, уже добувся дерева нім попереду. А коли озирнувся назад, то побачив, що Басанті віддаляється з якимось чоловіком. Спершу він аж не повірив очам, але ні, таки справді його дружина простувала в протилежний від нього бік. Хвилю Булакі тільки вражено дивився, не можучи второпати, що ж воно відбувається; впевнившись, що Басанті справді віддаляється, він зірвався криком:

— Басанті! Басанті-і-і! Я ту-у-ут!

Але дві постаті, жіноча й чоловіча — немовляти не було видно — відходили далі й далі. Булакі не на жарт злякався:

— Басанті, ти чу-уєш?! Басанті-і-і!..

І знову застукотів ціпком, кидаючись за ними навздогін, наче відразу відчувши, що має статися щось непоправне.

— Басанті! — несамовито кричав він. — Зупинися, Басанті! Куди ж ти? Я тут! Ту-ут!

Він поспішав за ними, дедалі більше підстрибуючи і розмахуючи ціпком, але Басанті з Діну віддалялися швидше:

обое вже були біля продуктової крамнички, а там звернули праворуч.

— Басанті-і! — люто загорлав Булак, потім зупинився і несамовито жбурнув ціпка.— Вернися, клятуца! Вернися, кажу тобі! Добром вернися!

На його крик з крамнички вискочило кілька людей. Швець, що сидів під деревом, і собі зацікавлено підвівся. А Булак і кричав, і плакав:

— Я на суд подам! Я цього тобі так не прощу! Басанті, клята, вернися! Верни-ися, кажу тобі!

Без ціпка, з однією рукою на попереці, кульгаючи, Булак, як міг, поспішав за Басанті. Та обидві постаті вже зникли з його очей.

— Люди, рятуйте! Рятуйте мене, хто може! Дружину вкрали, серед білого дня вкрали! Порятуйте, хто душу має! Та я ж за неї, проклятушу, п'ятнадцять сотень виклав!

Дехто на його крики тільки глузливо всміхався, дехто підскакував до Булак, але майже відразу відходив від нього, і собі сміючись. А той усе біг вулицею і лементував.

Басанті ж здавалося, ніби все довкола знову стає таким, як і раніше, стає на своє місце. Діну знову коло неї, вона опинилася в своєму світі, звичному і затишному, всі її страждання і блукання скінчилися. І поки вони обоє йшли отак, Басанті охопило непередаване відчуття, що вони зараз усі троє — одна сім'я, одна родина: дитина, дружина і чоловік.

По дорозі до Раму, перед довгим рядом жалюгідних хижок, був садок, більше зарослий бур'яном, аніж квітами. Там же був і ставок, що не пересихав цілий рік, через що його називали озерцем. І саме там, у затінку двох дерев, вони сіли на траву, щоб трохи перепочити.

На язиці в Басанті крутилося безліч запитань, нарікань та докорів, але коли вона опустила на траву і пригорнулася до свого Діну, то всі вони раптом розвіялися, стали зайвими, непотрібними і безглуздими. Їй досить було тільки пригорнутися до Діну.

— А повіриш,— раптом озвалася Басанті,— коли я прийшла знову в Рамешнагар, то якимось відразу відчула, що тут зі мною щось має статися. Здавалося, ніби ноги самі несуть мене сюди, так і несуть... Щось мене наче тягло, бо інакше б чого йти повз цей продуктовий магазин. Адже ми могли піти у протилежний бік. І буває ж таке!

Паппу задрімав на руках у Діну, а той тільки ніжно гладив дитину по голівці, потім поцілував і мовив:

— Коли ж він народився?

— А тобі піби не все одно, коли він народився? — жартома пожалілася Басанті.— Ти ж нас обох зовсім кинув...

— Хто ж тоді був біля тебе?

— Нікого не було,— відповіла Басанті й поклала голову йому на плече: — Ти один і був зі мною.

Басанті якийсь час мовчки сиділа, пригорнувшись щокую до плеча Діну, а тоді втішено докинула:

— А Ш'яма казала, що ти нізачо не вернешся. Нізачо й ніколи. А я казала, пі, мій Діну неодмінно повернется, от побачите. Адже я більше тебе знаю, ніж вона, правда?

Зараз Басанті була певна, що якась надприродна сила штовхнула, повела її до продуктової крамнички, бо ж саме там вона зустріла свого Діну знову. І та сила зробила так, щоб їх обох звести лицем в лице.

— А твій чоловік не добереться сюди? — поцікавився Діну.

— Ти мій чоловік,— впевнено відповіла Басанті.— Та що той старий, навіть батько тепер не поверне мене до нього. Тут мене ніхто не знайде. Я одна знаю всі ці завулки, він у них відразу заплутається.

Басанті казала правду. У цьому кварталі не було такого провулка, такої стіни, що їх вона не облазила, не було такого дерева, на яке б вона не видиралася; та й не так давно вона здебільшого й знаходила тут сховок то від батька, то від переслідувань Барду. Тут вона могла пройти навіть із зав'язаними очима — недарма ще малою вибігала все вздовж і впоперек.

— А обличчям — ну викананий ти! — з гордістю промовила Басанті.— Очі в Паппу твої, та й підборіддячко теж.

— А от волосся в нього, як у тебе,— таке ж темне-темне,— докинув і Діну.

Басанті аж розквітла від утіхи, сприйнявши слова Діну як похвалу собі.

— Та де воно там як у мене! — скромно відказала Басанті.— В нього воно он яке — аж переливається! От колись було в мене гарне волосся, а надто як добре вимити та змастити. Коли я працювала біля парку Суджапсінха, у мобі хазяйки волосся теж було лискуче. А одного разу я добре вимила волосся, змастила його олією, бо думала, що це та сама олія, якою змащується і хазяйка. А виявилось, що то зовсім інша, і не для волосся, як я думала.

— І вона тобі нічого за це не казала?

— Прогнала мене, а то ж як? Каже: «Коли вже так хочеш мастити собі волосся, то пошукай інше місце». — Басанті засміялася. — А в таких місцях, як Лоді-колоні та парк Суджансінха, роботи не бракує. Дехто, коли наймає, навіть кімнатку виділяє, щоб жити. Але платять малувато, та й харчуватися мусиш мало не сам. Якісь два хлібці та чашка чаю — оце й уся їжа. А тут щодо цього, що не кажи, було краще. Тут хоч не бракувало тобі чаю. Уранці йдеш до роботи, то господиня відразу каже: «Басанті, попила б спершу чаю. Іди он на кухню та й приготуй собі, який сама хочеш». А о десятій, коли чоловіки розходяться по роботах і вона, заплітаючи косу, проведе їх до східців, а потім повернеться, знову каже: «Давай-но ми з тобою тепер поп'ємо чаю. Іди приготуй і мені, і собі. А тоді ти вже підеш поратися, а я скупаюсь».

Басанті знову стала радісна і щебетлива, мов та пташка. А Діну дивився на неї, не зводячи очей, і це неабияк тішило її. В душі Басанті здійснювалася не знана доти хвиля піднесених почуттів: Діну повернувся до неї, їй пощастило вислизнути з пазурів старого кравця. А то в цей час він уже ходив би по хаті та пускав слину або розминав їй ноги. А їй зараз нічого цього не треба, треба тільки одне — щоб був із нею її справжній чоловік, щоб на руках сиділа їхня дитина... І нічого їй більше не треба. Після стількох днів вони нарешті зустрілися, і Басанті так і поривало простягти руку й розкуйовдити Діну волосся.

Але натомість вона раптом запитала:

— А ти справді брав у Барду три сотні?

— Які ще три сотні? — здивовано глянув на неї Діну. — За віщо? Хіба, може, я продав йому що?

Він не зводив з Басанті очей.

— Може, велосипеда продав?

— Еге ж, продав, — кивнув головою Діну.

— Велосипеда чи дружину?

— Та мені ж потрібні були гроші. Я додому їхав.

— А Барду казав, що це мене ти продав йому за три сотні.

— Та чого це я маю продавати тебе, та ще йому? Я велосипеда продав йому, кажу ж тобі.

— А він казав, що за велосипед він тобі дав окремо сто рупій.

— От же ж брехун! Ну й брехун! — обурився Діну. А тоді додав: — То він справді хотів дати за велосипед сто ру-

пій, але я таки злупив з нього триста. Ти ж сама знаєш, як мені тоді були потрібні гроші.

— Чого ж ти поїхав, а мені нічого не сказав?

— Бо я випадково зустрів кількох попутників до мого села. Треба було відразу рушати, от і не встиг.

Басанті уважно глянула на Діну: з його невинних очей ніколи не визнаєш, правду він каже чи бреше. Але в душі Басанті вже підіймався захват: та яка їй, власне, різниця, правду чи неправду він каже? Якщо навіть і неправду, то вона все одно його простила, прийняла. Вона згодна зараз на все. Чи питатиме вона його про те або інше, яке це має значення? Адже від цього вже ніщо не зміниться.

Але в очах Діну таки щось змінилось, це Басанті помітила. Але ж і сама Басанті поіншала за цей час, вона вже не та наївна, простакувата дівчина, яку Діну вперше привів у свою кімнатку в чоловічому гуртожитку. Басанті тепер уже мати, мати його сина, тепер на руках у неї їхня дитина.

— А як там ведеться твоїй дружині?

Діну здригнувся. Він хоч і чекав такого запитання, проте не сподівався, що Басанті запитає його так швидко.

— Дитини у вас ще немає?

Діну заперечливо похитав головою, а його обличчям пробігла наче тінь. І він раптом ще ніжніше притиснув до себе маленького Папу.

— Ніяк доносити не може,— тихо кинув він.— Щоразу дочасно розроджується.

— Забрав би ти її сюди. Я тобі давно казала. Хіба ні? Забери її сюди, і все. Он Шакунтала теж не могла доносити, ота, що з дев'ятого будинку. То аж у Мераті одна жінка дала їй якихось ліків.. Такі чорні-чорні, наче ото вугіль, коли перегорить. І від них у неї все стало гаразд, допомогло. Ні, справді, забрав би ти її сюди. І от бачиш: у Шакунтала аж шістнадцять років не було дитини, а після тих ліків народила сина. А потім іще двох. Так що забирай її краще сюди.

Басанті говорила те все з неабияким почуттям.

— Я тобі вже давно про це торочу. Адже ж так? Вона собі сидітиме тут удома, а я і ти працюватимемо. І непогано буде, правда ж?

З тим же запалом, з яким розповідала про випадок з Шакунталою, Басанті говорила й далі:

— А чого ж ти не подавав мені ніякої звістки про себе? Поїхав на три місяці, а повернувся через рік! А я все ви-

глядаю та дожидаюся його. А знаєш, навіть того дня, коли мене віддавали за Булакі, отого кравця, я чекала тебе, гадала, ось-ось ти з'явишся і врятуєш мене, повезеш кудись. А що я могла вдіяти? Ніде було навіть голову прихилити. Та й з Папшу он ходила...

Вже сутеніло, коли вони підвелися, щоб іти додому. Басанті знову відчувала себе задоволеною і втішеною, їй уже знову здавалося, що майбутнє розпростерло перед нею свої обійми, радісно вітаючи її. Тепер вона знову може снувати свої мрії про життя, що чекає її попереду.

Коли вони прийшли до хижки, яку наймав Діну, вже спадав вечір. Басанті тримала на руках дитину, а Діну мовчки крокував попереду. Біля своєї хижки Діну стишив кроки, а тоді неголосно постукав у двері. Невдовзі двері відчинилися і на порозі постала білолиця дівчина. Басанті вражено вступила в неї.

— Знайомся, це і є Рукмі,— почувся голос Діну.— Приїхала сюди разом зі мною.

Якось сам собою відбувся розділ невеличкої кімнатки. На великому ліжку спав зі своєю дружиною Діну, а на другому ліжку під стіною спала з дитиною Басанті: Звання заміжньої, тобто законної дружини мала Рукмі, а не Басанті. Не можна сказати, що так сталося, бо наполягла Рукмі: вона, як і Діну, була неговірка й незворушна. Такий розподіл стався якось сам по собі, відповідно до найтверезішої оцінки обставин, що склалися. На одному ліжку спали чоловік з дружиною, а на другому — мати з дитиною. І це Басанті сприйняла як щось цілком природне. Що може бути природнішого і прекраснішого за дитину, що спить, пригорнувшись до матері! І хоча Рукмі спала з чоловіком і вважалася його законною дружиною, проте це й були всі її заслуги та чесноти. А в Басанті, на її ж думку, було щось набагато більше й вагоміше, — вона мала сина, сина від Діну, і усвідомлення цього надавало Басанті в її власній уяві вишесті і переваги над Рукмі.

Басанті, щойно опинилася в їхній оселі, без угаву щебетала, тож навіть трохи розворушила неговіркої вдачі Рукмі. А вже наступного ранку, коли Діну подався до того ж таки Барду домовлятися, щоб той повернув якось велосипед, Басанті довго розмовляла з Рукмі.

— Тут така, як у тебе, спідниця не годиться,— почала переконувати її Басанті.— Як же ти працюватимеш, коли вона, така довга, заважатиме тобі?

Рукмі мала напрочуд біле обличчя з сумовитими очима. Соромливої вдачі, вона навіть розмовляти з Басанті соромилась, після кожного слова ніяковіла і червоніла. Побачивши в її волоссі старовинний гребінець, Басанті аж зайшла ся сміхом:

— Та хто ж зараз носить таке? Я тобі гарну заколку дам. Ось так треба тобі робити, дивись.

І на своєму волоссі показала їй, як стромляти заколку.

— А собі волосся я інколи й квітами прикрашаю. І тебе навчу, як хочеш.— Потім повчально додала:— Послухай, що я тобі ще скажу. Ти тут сама пікуди не ходи, бо по вулицях стільки носить тих машин, що навіть не перейдеш, коли треба. Я тебе навчу, як переходити вулицю. Ти, мабуть, уже бачила там стовпи із зеленим та червоним світлом?

Рукмі згідливо хитнула головою.

— На перехрестях стоять стовпи з червоними та зеленими лампочками. Коли загориться червоне світло, всі машини зупиняються, жодна не може їхати. А коли загориться зелене світло, тоді вони рушають. Червоне світло мовби говорить їм «Стій!», а зелене — «Рушай!». Ось так.

Потім Басанті перейшла й до одягу Рукмі.

— Чого ж ти приїхала у шальварах з такої грубої тканини? Тут таких не носять,— повчала вона її.— А ще носи корсет. Ти носила коли-небудь корсет?

Спершу Рукмі ніяк не могла второпати, що ж то таке, та коли Басанті показала їй свій, страшенно засоромилась і не могла підвести очей на Басанті, щосили хитаючи головою.

— Ну гаразд, я тобі сама підберу корсет,— заспокоїла її Басанті.

Рукмі дивилася на Басанті, мов та сарна, широко розплющеними очима, і Басанті подумала, що та визнала її вищість, а собі вирішила зробити з Рукмі повноправну делійку. Вона ще й підлила олії у вогонь:

— А телевізор ти хоч бачила?

Рукмі збентежено похитала головою — ні, мовляв, не бачила.

— А що це таке — «телевізор»?

— Та що ж ти тоді бачила на світі? — здивувалася Ба-

санті.— Я коли-небудь поведу тебе до шановної Ш'ями, покажу. В тому районі в багатьох є телевізори.

Але відразу й похопилася: та як же вона поведе з собою до Ш'ями і Рукмі? Що їй тоді скаже господиня? «Ні, ви бачили таке?! Чи ж не я казала, що він тебе обдурить?»

Зніяковіло помовчавши мить, Басанті рішуче труснула головою:

— То ти, значить, і телевізора ще не бачила. По ньому показують картинки, вони рухаються, живі картинки. І вони розмовляють точнісінько, як у кіно. По телевізору й кінофільми показують. Сидиш собі вдома і дивишся кіно. Я багато вже кінофільмів по телевізору набачилась. У моєї Ш'ями дуже хороший телевізор, закордонний.

Басанті вже не могла спинитися. А незабаром, схопивши Рукмі за руки, заходилася співати їй пісень з кінофільмів, пояснюючи, з якого кінофільму яка пісня і хто її там співає.

— Я і тебе гарних пісень навчу,— пообіцяла Басанті.— Я їх без ліку знаю. Коли я чекала Паппу і була зовсім самотня, то те й робила, що наспівувала собі.

І раптом тихим і мелодійним голосом вона заспівала:

Від кого найбільше страждань я зазнала,
Того я найдужче і покохала —
Собі на біду...

Доспівавши, Басанті зненацька запитала:

— А в тебе так і немає дитини?

Рукмі зблідла й потупила погляд, очі її наповнилися сльозми.

— Ой, та чого ж ти плачеш, дурненька? Та чи не тому, що дитинки немає?

І, взявши долоню Рукмі, довірчо мовила до неї:

— Не плач. Чого переживати? — І почала заспокоювати її: — А знаєш, я така, що ніколи не плачу. І навіть не пориває на плач. Зате коли дивлюся якийсь фільм, то сльози так і навертаються на очі. Сама не знаю, чого воно так. Нехай мене як б'ють, лущують, нізачо не заплачу. А от у кіно не витримую.— Басанті засміялася.— А ти ж за мене старша. Старша, а плачеш. Ну перестань.— Вона втерла Рукмі сльози і лагідно всміхнулася: — Це я, така нехороша, довела тебе до сліз. Але ти не переживай і перестань плакати. Гарзд?

І Басанті розповіла й Рукмі про випадок з Шакунталою.

— У Мераті живе одна жінка, знахарка, чи що, то вона і дала Шакунталі ліків від цієї недуги. Та жінка і не лі-

карка, і грошей за свої ліки не бере. Такі малесенькі чорні таблетки. Сама готує їх і людям дає. Хто знає, може, Шакунтала й досі б не мала дітей, якби не та жінка. Я сьогодні ж розпитаю в неї про ту жінку. А то й сама з'їжджу в Мерат і привезу тих таблеток тобі. Мерат звсіім недалеко звідси. Вранці поїду, а до вечора обернуся. А ні, то разом, удвох з тобою, і з'їзимо. Та жінка може й подивитися тебе. І Паппу з собою візьмемо. То як, ти згодна?

Очі Рукмі зблиснули надією, і вона тільки вдячно глянула на Басанті.

Минулого вечора, коли Діну привів до себе Басанті, Рукмі була прикро вражена. Вона ніяк не могла второпати, хто ж така ця Басанті і чого вона прийшла до них, та ще й з дитиною. У селі Діну нічого не казав їй про неї. Щоправда, якось, коли між ними спалахнула сварка, Діну, щоб дошкулити, прохопився, що в нього в Делі є дівчина і що вона живе з ним. На це Рукмі вдарилася в сльози, і Діну потім ледве заспокоїв її. А через кілька днів, їдучи в Делі, забрав з собою і Рукмі, кажучи, що там зводить її до гарних лікарів і вилікує від безплідності. Що більше Рукмі втрачала надію народити дитину, то більше Діну бажав мати її. Зустрівши несподівано Басанті, він безмежно зрадів, що тепер і в нього є син. Нехай законна дружина, Рукмі, й не подарувала йому спадкоємця, а проте він у нього тепер все одно є — саме усвідомлення цього і спонукало його привести Басанті в свою хижку. Коли ж Басанті прийшла до них, серце в Рукмі аж зайшлося — так її приголомшили незбагненні стосунки людей у місті. Але зараз, слухаючи, що розповідала Басанті, розчулена її душевністю, вона помалу починала вірити їй.

А Басанті тим часом не вгавала:

— Знаєш, коли Діну знайде роботу, отоді вже ми з тобою нагуляємося по Делі! Я покажу тобі і Червоний Форт, і Кутуб-Мінар, і Конаут-плейс. Там стільки того люду, така товкотеча, що й не передаси. Так і пильнуйся, а то геть заштовхають.

Почувши з вуст Басанті ім'я Діну, Рукмі знову почервопіла і збентежено попросила:

— Не називай його по імені...

— Кого? — спершу не зрозуміла Басанті.

— Та його...

— Отого пройдисвіта? — сплеснула в долоні Басанті й весело засміялась.

Рукмі ще дужче почервоніла і сховала обличчя в на-
кидку:

— Бо ж гріх називати свого чоловіка по імені.

— Якщо тобі гріх, то можеш називати його «любий»,—
знову засміялася Басанті.— Он моя Ш'яма так і звертає-
ться до свого чоловіка.— І, перекирвлюючи Ш'яму, Басан-
ті заторохтіла:— «Любий, візьми ще хлібця! Любий, ну
з'їж іще хоч шматочок! Та ти ж нічого ще не їв, любий!»

Басанті знову пирхнула сміхом — вона сьогодні ніяк не
могла вгамуватись.

— Коли все владнається з роботою, ми ходитимемо в од-
наковому вбранні: одного кольору, одного фасону, гаразд?
Ти не заперечуєш?

Проте Рукмі це здавалося зовсім не можливим.

— А тоді удвох підемо на прогулянку,— провадила далі
Басанті,— і я тебе поведу по всьому Делі. Я вже тут
скрізь побувала, всього перебачила: і Червоний Форт, і Ку-
туб-Мінар, і Ворота Індії. І морозиво у нас тут продають.
Ти коли-небудь куштувала морозиво?

Рукмі тільки дивилася на Басанті зачудованим поглядом,
наче дитина.

— А на автобусах я вже скільки наїздила! Тоді ще ми,
правда, у висілку жили. І ніколи в автобусі не брала квит-
ка. І жодного разу не спіймали, що їжджу на дурничку.

Басанті передихнула мить, а тоді знову захоплено за-
торохтіла:

— І сфотографуємося разом. Тут, у Рамешнагарі, є одне
ательє — там і роблять ті фото. Ми туди сходимо з тобою.

Басанті здавалося, ніби вона знову відродилася до жит-
тя, ніби знову опинилася в дитинстві, а воно відродило всі
її мрії та сподівання. А те, що було зовсім недавно, віді-
йшло, потонуло, забулося; всі страхи й небезпеки, що чи-
гали на неї, де й поділися.

А потім додому повернувся Діну і відразу почалися всі
складнощі теперішнього їхнього життя.

Того ж дня увечері стався випадок, якого Басанті аж
ніяк не сподівалася. Коли, поблукавши містом, Діну повер-
нувся додому, Басанті тим самим тоном, з яким досі
розмовляла з Рукмі, стала перед Діну й жартівливо
мовила:

— Кого ж це ти привів мені, Діну? Та вона ж — як мала
дитина! Нічогосінько в місті не знає і не відає. Її ж і за
поріг не можна пускати, а то вийде і заблудиться. Усього
її ще треба вчити.

Діну ж здалося, що Басанті більше глузує з нього, аніж з Рукмі: мовляв, он яка в тебе нездала дружина! І коли з вуст Басанті зірвалося: «І де ти її таку знайшов?» — Діну затопив їй такого ляпаса, що вона ледве встояла на ногах. Коли ж Басанті, потираючи палаючу щоку, злякано і водночас вражено притулилася до стіни, Діну ще й загорлав на неї:

— Чого стала і дивишся! Я тобі піч розпалюватиму чи, може, найняти когось?

Щиро кажучи, у всіх тих мріях про майбутнє Басанті ніяк не могла знайти належного місця для Діну. Вона майже забула, що він — чоловік двох жінок, а господарство тримається на ній одній. Оскільки на руках Басанті було немовля, вона гадала, що сама вестиме господарство. Крім того, вона вміла добре поратись та хазяйнувати в хаті. І зовсім забувала, що господарем у хаті мав бути Діну.

Вона довго стояла і схлипувала, прихилившись до стіни. Той ляпас не розвіяв, звісно, її мрій і сподівань, проте був для неї як грім з ясного неба. В тому ляпасі для Басанті була болісна нашішка, яка, проте, анітрохи не змінила ні життєвого ладу, ні вдачі Басанті, звиклої досі снувати й бачити рожеві мрії.

Пішли дні за днями. Діну так нічим певним і не займався, та й не дуже прагнув знайти собі постійну роботу. Перші кілька днів він ходив до Барду, вибиваючи в нього свій велосипед, для чого забрав у Басанті сімдесят рупій, які в неї залишилися від того, що дав Булакі. Пора весіль та урочистостей минула, і тепер настала буденність, почалося життя без прикрас. Діну палець об палець не хотів ударити, аби щось зробити по господарству. Басанті кілька днів пробувала ходити до своїх колишніх наймачів і чистити посуд, але Діну така її робота була не до шмиги. Басанті пробувала казати йому, мовляв, і ти б нашукав собі якоїсь роботи, але той тільки одгиркувався:

— А чого я не бачив по тих наймах? Я краще працюватиму на фабриці чи заводі. Або хоча б служником у якійсь державній установі.

— Як влаштуєшся, то працюй. Але коли те все буде?! Таж і зараз треба на щось жити.

Часом Діну, поназбиравши десь латуні та міді, говорив своїм дружинам, що береться робити золото. Казав, що у Вінайнагарі в нього є знайомий, котрий знає, як це робиться; що він подасться до нього й навчиться того діла, а тоді й сам почне мідь перетворювати на золото. Насправ-

ді ж він вважав себе за людину вищого, ніж інші, гатунку, та ще й власником двох дружин та велосипеда, а тому ходити по людях та напитувати собі якусь роботу було, на його думку, недостойним заняттям. Крім усього, останнім часом він призвичаївся до тютюну, що було новим у його звичках: цього раніше Басанті за ним не помічала. А то часом, підхопивши Паппу на руки, годинами грався з ним на подвір'ї; отак і минали його дні. Після того як йому таки вдалося забрати назад свій велосипед, він із самого ранку сідав на нього і цілий день пропадав невідомо де. Повертався тільки надвечір і відразу починав покрикувати на обох дружин, повчати їх, а надто Басанті, даючи їй безліч всіляких порад на зразок: якщо твоя Сушма не може гарантувати тобі тридцять рупій, то нічого і робити в неї, мені така робота не потрібна. Шукай іншої, прибутковішої роботи.

Або, вмостившись надворі, починав поганяти ними, що, до речі, стало вже в нього звичкою. А вночі немилосердно м'яв то Рукмі, то Басанті: здавалося, що тільки на це одпе він і здатен. Басанті, як звичайно, швидко пристосувалася до нових умов і обставин. Їй не потрібно було нічого допомогти, щоб дати собі раду. Якщо так, то нехай буде так, вирішила вона собі. Заглядати надто далеко в майбутнє вона не вміла, нічого в неї тут не виходило, хоч часом і намагалася. У Басанті, як і в деяких інших людей, сьогоднішній день не був пов'язаний з учорашнім, і кожен минулий день поставав як щось зовсім одмінне. Є сьогодні якась робота, якийсь зарібок, то й добре, а як завтра того не буде — теж нічого страшного. Один день пов'язується з іншим лише тоді, коли ти маєш певну, постійну роботу — і цього досить. А там, де щодня, ба навіть щогодини можеш втратити роботу і заробіток, щомиті можеш позбутися свого чоловіка, бо він чи втече, чи покине тебе, коли хижка, в якій живеш, щохвилини може перетворитися на купу сміття, як можна щось планувати, щось думати на майбутнє? День сьогодні минає спокійно — і слава богу! А настане новий день, там уже буде видно. Отакою була нехитра філософія Басанті. Як плине сьогодні твоє життя, так нехай і плине, поки може, а там уже як бог дасть.

Минали дні, і помалу в їхній оселі наростало напруження, виникали нові й нові ускладнення і клопоти; між мешканцями в цій хижці наростало відчуження — дедалі більше і глибше.

А з самого початку так не було. Коли Діну вперше при-

йшов до неї, Басанті була щаслива, навіть простила йому дріб'язкові причіпки та хтиву невситимість. З невимовною ніжністю оповиваючи руками його шию, вона шепотіла:

— Зараз ластисься, пестись мене, а де ти був, коли я ходила з Папшу? Кинув мене напризволяще і повівся десь...

Діну, й словом не виправдуючись, потягнувся рукою до дитини поруч і почав гладити її по голівці, що неабияк зворушило Басанті.

Пригортаючись до Діну, вона відчувала, що її затоплює хвиля ніжності і любові до нього. Хоч інколи і спливало на язик якесь нарікання, вона притлумлювала його, не давала зірватися з вуст. І зовсім не зважала на Рукмі, яка лежала на сусідньому ліжку і навряд чи спала. Всілякі спогади зринали в голові Басанті — і хороші і погані, але тоді вона не казала про них Діну, не ділилася з ним. Натомість іще тісніше горнулася до нього, бо тільки тоді відчувала себе у відносній безпеці. Потім Діну попросив у неї грошей, і вона миттю підхопилася й віддала всі гроші, які мала, — сімдесят рупій. І тоді в його ставленні до себе Басанті не відчувала ні особливої ніжності, ні ласки; цього таки справді не було. Але навіть коли він невситимо мучив її, вона відчувала безмежне щастя.

Та згодом, коли їхню сімейну гарбу почало немилосердно трясти на життєвих вибоїнах і вона на превелику силу й зі скрипом так-сяк просувалася вперед, усе ніжне й добре, радісне й веселе, що було між ними, помалу одійшло назад. Натомість прийшли недоброзичливість і задрість, злостивість і затятість — і то дедалі відчутніші, дужчі. А коли надворі западала ніч, то все в хижці застигло пелена хтивості.

І досі з них трьох працювала одна Басанті — вона утримувала всіх. Спершу з трьох будинків, де поралася, вона мала по п'ятнадцять рупій, але потім, коли в неї лишилося два будинки, стала приносити всього двадцять рупій на місяць. Папшу вона тепер залишала на Діну й Рукмі. Але не раз бувало, що, так-сяк попоравши свою роботу, вона мусила стрімголов бігти додому, бо знала, що там не топиться і не вариться, що Діну взагалі може не бути вдома. Так воно і виходило: Діну десь тинявся, а Рукмі, звісно, не топила, бо пі з чого було готувати сніданок. А Папшу, заплакавшись досхочу, засинав голодний на порозі хижки. У Басанті стискалося серце, коли бачила таке; вона відразу, щойно прибігши, заходжувалася коло печі. Тим часом

надходив і Діну, та й Рукмі присідала поруч. Діну своїм звичаєм починав покрикувати на Басанті або присікуватись: «Сушма ще не платить тобі більше? А чого не скажеш, що, язика нема? То ти їй не казала, що п'ятнадцять рупій нас не влаштує? Щоб сьогодні пішла мені і сказала!»

Тим часом Рукмі почала щось нишком нашіптувати Діну. Хто знає, що там у них були за перешепти,— Діну нічого не говорив про те Басанті. І все ж хоч-не-хоч, а Басанті доводилося залишати малого Паппу на них. Плакав він з ними чи бавився, а що поробиш? Щоправда, кілька разів вона таки спробувала його брати з собою, але в одному домі він зробив калюжку, і хазяйка змусила Басанті вимити підлогу в усіх кімнатах. А наостанок ще й попередила, щоб надалі з дитиною до неї не з'являлася.

Однієї ночі, після того як Паппу, напившись молока, заснув, на сусідньому ліжку, як і щоразу тепер, почалося шепотіння; Басанті іноді навіть могла розібрати те чи інше слово. Невдовзі почувся голос Діну:

— І ти йшла б сюди. Якщо хочеш.

Басанті ще не встигла й відповісти, як до горла їй підкотила нудота. Вона мерщій уткнулася обличчям в подушку, а тоді відвернулася до стіни.

— Ти чуєш, Басанті? Іди до мене, якщо хочеш!

Басанті тільки закрутила головою, неспроможна промовити й слова. А наступної миті підхопилася й вибігла надвір. Діну не міг второпати, що таке з нею, але тільки лежав на своєму ліжку.

Незабаром Басанті повернулася і попрямувала до свого ліжка.

— Та куди ж ти? Сюди йди! — гукнув їй знову Діну.

— Нічого я не хочу. Лежи там собі.

— А може, хочеш, га?

— Невже ще тобі мало? — огризпулася Басанті.— Нічого я не хочу,— і відвернулася до стіни знову.— Я аж задихаюся тут з вами.

Діну промовчав, та й бажання його тим часом трохи вляглося. А перші дні він був просто невситимий — такого Басанті знала його ще по гуртожитку: хоч як вона опиралася, він на те мало коли зважав.

Зненацька Басанті наче підкинуло:

— То ти брав у Барду гроші чи ні?

— Які ще гроші? Схаменися, що ти верзеш!

— А три сотні! Забув уже? Кажи, брав чи ні!

Діну, видно, трохи збентежив цей несподіваний наскок:

— Я ж тобі вже, здається, казав, що продав йому велосипед.

— І він тобі повернув його назад усього за сімдесят рупій?

— Решту я віддав йому пізніше. І перестань молоти дурниці.

— А він казав, що ти продав йому мене.

Діну мовчав, а в Басанті наростала ще більша лють:

— Ну кажи, кажи, чого ж мовчиш? Ти хотів, щоб я стала його полюбовницею, так?

— Тихо, тихо, не репетуй! А то лясну, що й зубів не позбираєш!

Але Басанті вже ніщо не могло зупинити.

— І він негідник, і ти не краций! Спробуй тепер хоч пальцем торкнутися моєї дитини! Теж мені продавець знайшовся... Я ношу під серцем його дитину, а він, ти ба, продавати мене взявся. І крихти совісті не лишилось. І крихтинки...

Басанті й сама не знала, що па неї найшло. Але їй сьогодні таки урвався терпець, і вона не могла стримати себе. Навіть коли вона самотою блукала містом, шукаючи бодай якогось притулку і зазнаючи всіляких злигоднів, навіть тоді вона не згадувала Діну жодним поганим словом. Якщо і зринало в душі якесь нарікання чи невдоволення, то тільки щодо самої себе. А сьогодні наче хто роздмухав у ній жарину, що доти тільки жевріла. І ось уже в душі спалахнуло спопеляюче полум'я.

— Завтра ж забираю свою дитину і йду світ за очі! Знайду, де прихилитися, не пропаду й без тебе! — рішуче кинула Басанті.

— Можеш іти хоч зараз, але дитини ти в мене не візьмеш,— одрубав той.

— Ого, що захотів! Тільки спробуй торкнутися моєї дитини, очі повидряпаю. Іч який знайшовся, вже й на Паппу зазіхає! Нічого в тебе не вийде.

Діну, котрий у таких випадках полюбляв пускати в хід кулаки, цього разу, бачачи, в якому стані Басанті, не вдався до своєї зброї і лежав собі мовчки.

— Обоє сидите на моїй шиї, як трутні. Посоромилися б... Паппу голодний цілий день, а вони...

— Ще поговори мені...— погрозово мовив Діну, проте в голосі його вже не було колишньої рішучості.

— Та я сама тобі очі видряпаю, щоб ти знав! Тільки підійди до мене іще хоч раз!

Проснувся і голосно заплакав Паппу: певно, його розбудила пересварка в хаті. Діну підвівся і попрямував до нього.

— Спи, маленький, спи. Не плач, синку, не плач...

— Спробуй-но торкнутися моєї дитини! І не підходь! — крикнула йому Басанті, але той, незважаючи на неї, підійшов до Паппу і взяв його на руки.

— Досить, досить тобі, не плач,— заспокоював він дитину.— Спи, спи вже...

І почав колисати Паппу на руках, щоб він заснув. Якщо з Басанті він здебільшого розмовляв брутально, то з сином ніколи не підвищував голосу, розмовляв завжди лагідно, ніжно. Паппу, кілька разів схлипнувши, рівно задихав, притулившись до батькових грудей, а той легесенько погладжував його рукою. Невдовзі Паппу знову міцно спав.

Лють Басанті розвіялася так само раптово, як і піднялася. Паппу вже добре впізнавав батька, його руки, доторк навіть у цій темряві, що оповивала кімнату. Басанті мовби бачила, як Діну підходить до немовляти, колише його на руках, точнісінько, як і вона сама, як нахилиється над дитиною, вкладаючи її. І вона знеможено присіла на край ліжка:

— Іди вже лягай. Я сама коло нього побуду.

— Та чого там колисати його, він уже й так спить.

І Діну пішов до свого ліжка.

Злість Басанті де й поділася. А й справді, нехай зі мною він розмовляє грубувато, зате ж із Паппу лагідний, з рук його не спускає, не може без нього. Басанті важко зітхнула і лягла біля Паппу, знову відчуючи до Діну якусь навіть вдячність. На мить їй аж здалося, ніби в кімнаті їх тільки троє — вона, Діну й Паппу, і більше нікого немає. І той сімейний затишок, про який вона стільки вимріяла, існує зараз насправді, він не зруйнований.

— Якщо хочеш, можеш лягти з Паппу, а я і на підлозі можу,— озвалася раптом вона.

Діну не відповів. А невдовзі Басанті почула його похрюкування.

Вранці, коли Басанті вийшла надвір, то розмовляла з усіма так, наче нічого вночі й не сталося.

— Шановна невістонько, распали-но в печі та постав води, щоб скипіла, а я тим часом збігаю за молоком,— звер-

нулася вона до Рукмі. Потім, так само жартівливо, зирнувши в бік хижки, мовила вже до Діну: — А наш добродій господар ще вилежується. Цікаво б знати, встане він до чаю чи ні. Але все одно, Рукмі, приготуй чаю.

Перш ніж іти на роботу, Басанті так само весело дала вказівку Рукмі:

— Сходиш і принесеш глек води! А то о десятій колонку з водою відключать.— І тоді засміялася: — Спитаєш у когось, коли буде десята година. Та не забудь випрати шмаття нашого вельмишановного добродія.— І вже до самого Діну: — Вельможний пане, я пішла на роботу. Зустрінемося за ленчем! Бай-бай!

Басанті, немов акторка, повторювала слова, чути в будинках, де працювала. Потім вийшла надвір і миттю підіткнула за пояс краєчок довгої, широкої спідниці. На ходу припала сигарету і попростувала до свого кварталу.

Вона, котра ще до вчора заглядала Діну в рот, чекаючи, що він скаже, тепер поводитися, як справжня і повноправна господиня в хаті, немов відразу відчула собі ціну і збганула, що щастя не в тому, щоб руйнувати оселю, а в тому, щоб її зводити, будувати. Діну не натішиться Паппу, то чого це вона має забирати від батька дитину? А Діну, в свою чергу, не може кинути Рукмі, законної дружини. Рукмі зараз здавалася Басанті навіть не другою дружиною, а просто жінкою, яка залежить від неї, живе її коштом. В погляді Басанті стала прозирати впевненість, усвідомлення своєї вищості, свого справжнього місця і значення в цій сім'ї. Вона й раніше не дуже комусь корилася, а чинила так, як сама вважала за потрібне. Але тепер немов відчула різницю в своєму становищі і вся її беззахисність, тривога й непевність, що доти вона їх відчувала глибоко в душі, розвіялись, зів'яли, мов сухе листя. І сталося це тієї ночі; вона тоді позбулася своєї дитячості і стала почувати себе в домі повноправною хазяйкою.

І знову полинули дні за днями. Басанті навчилася їздити на велосипеді і тепер, коли вирушала на роботу, сідала на велосипед Діну, пахаючи сигаретою. Свіжа й ставна, чисто вбрана, з заплетеною косою на спині, а в косі — червона стрічка. Поратися і чистити посуд на людях Басанті і раніше вміла добре. Коли рано-вранці вона вирушала на роботу, то спершу наводила лад у своїй хаті: поралася, прибирала, годувала Паппу, давала вказівки Рукмі та Діну. Попоравшись — знову в трьох місцях — Басанті поверталася велосипедом додому, а щойно опинялася в хаті, скидала

з голови накидку, годувала малого і, розпаливши в печі, починала пекти хлібці.

Діну та Рукмі не дуже змінили своє ставлення до неї, але самі відчували, що з нею їм не зрівнятися. Законній дружині Басанті не давала спуску, і та вже недолюблювала її, хоч особливо і не виказувала цього. Все те вона тримала в душі: в Делі вона приїхала за чоловіком, але тут ставлення до неї Діну було зовсім не таким, як у селі. Та хто така ця негідниця, що посміла вторгнутися в її оселю, і ще й не сама, а з дитиною; ще й взялася поганяти нею, Рукмі. Час від часу пекучим полум'ям спалахувала в її душі ненависть до Басанті й боляче шпигала в серце. Та її безпорадність змушувала миритися з таким станом справ. У неї не було дитини, тоді як у цієї повійниці від Діну народився син, якого той не спускає з рук. У Делі вона й кроку не може ступити за поріг, тож хоч-не-хоч, а мусиш вдаватися до послуг Басанті, бо та, чого доброго, перестане приносити гроші, то що тоді їстимеш? Так-то вона так, але, крім усього, вона потай сподівалася, що Басанті таки допоможе їй позбутися безплідності, поведе до тієї жінки з Мерату, а та дасть ліків, щоб завагітніти. Та й Діну, що частіше, ніж будь-коли доти, гримав на неї, показуючи свою владу, теж зазіхав на гроші Басанті, хоч у глибині душі й усвідомлював, що колишнього впливу на Басанті вже не має.

А тим часом сталося чимало всіляких подій. Кульгавий Булак звернувся з позовом у суд, і принаймні раз на місяць тепер розглядалася їхня справа. Викликали в суд і Діну, де він заявив, що справді одружився з Басанті і саме через те, що вона народила йому спадкоємця. І на підтвердження своїх слів показав судові малого Папну. Чаудгрі через ту судову тяганину ходив невимовно лютий, проте далі погроз та залякувань з його боку не йшло. Басанті щодня на велосипеді вихором проносилася повз нього. Біля молочної крамнички вона тепер часто бачила й матір, але та, щойно помічала дочку, відразу відверталася. Проте Басанті на те зважала мало. А якось навіть поставила перед матір'ю порожні пляшки й незворушно попросила:

— Мені треба на роботу, я кваплюсь. Ось тобі гроші, візьмеш молока і мені.

Це означало, що саме на Басанті тримається господарство і що вона справжня хазяйка в своїй оселі.

А вже трохи згодом, через кілька місяців, певно, Басанті навідалася до Ш'ямі. Зрідка вона й доти заглядала до

неї, хоча в очах Ш'ями вже не бачила колишньої прихильності та співчуття.

Басанті тільки хотіла переступити через поріг її дому, як Ш'яма суворо зупинила її:

— Ти ходиш та займаєшся крадіжками і ганьбиш мене!

— Та що ж я у вас вкрала, господине? — аж засміялася Басанті, яка спершу навіть не второпала, жартує так Ш'яма чи каже серйозно.

Басанті тримала дитину на руках, сама вона була в світло-жовтому сарі. Ніхто, подивившись на неї, не сказав би, що вона ходить по хатах і чистить посуд. Та й Паппу був гарно вбраний — на голові його красувалася рожева шапочка з китичкою, очі були підсурмлені, на ногах — сандалики.

— То звідки ж у тебе гроші, щоб так вдягати себе і вдягати дитину?

Басанті полегшено засміялася:

— Ой господине, та ви б так і сказали зразу, що вас непокоїть. — Вона присіла прямо на порозі, біля ніг Ш'ями. — Та це сарі подарував мені ще Булакі.

— Який ще Булакі?

— А кульгавий кравець, за якого мене видали! Хто ж іще? — Басанті знову весело засміялася і, перекирвлюючи Булакі, додала: — «Та ти тільки поглянь, золотко моє, що я тобі приніс! І тебе звати Басанті, і сарі весняне»¹.

Басанті знову зайшлася сміхом.

— А сандалики в дитини? Де ти взяла їх? Адже не один місяць минув, як ти втекла від свого кравця.

Обличчя Басанті порожевіло:

— А їх я сама йому справила.

— На що справила?

— Ой господине, що це ви все допитуєтесь? Дістала йому, та й годі!

— А звідки оці нейлонові панчішки?

— Це теж у мене своє, не крадене, господине!

— Знаєш, Басанті, що я тебе попрошу? Краще б ти вже не ходила до мене.

— Але ж чому, господине? Ну та гаразд, якщо так хочете, то й не ходитиму.

— Ти таке виробляєш, що скоро тебе в жоден порядний дім не пустять. Ні, ти скажи мені щиро: де ти взяла такі сандалики для дитини?

¹ Ім'я Басанті означає «Весняна».

Басанті неквапливо відповіла:

— Чи більше, чи менше, господине, а всі крадуть. Але я нічого ні в кого не крала, господине, правду вам кажу.

— Де ж ти тоді все береш?

— Сандалики, господине, я знайшла. В парку. Якраз біля дитячих гойдалок, знаєте? Під кущами й валялися. Першого дня я їх не наважилася підібрати, просто трохи далі підштовхнула під кущ, щоб не так було видно їх.— Басанті всміхнулася.— А наступного дня знову ніхто сандаликів не забрав. Тоді вже, коли добре стемніло, я і підбрала їх. То невже ж це крадіжка, господине? — жартома запитала Басанті.

— А що ж, як не крадіжка?

— Якщо вже на те пішло, то це тільки трошечки крадіжка!

— А панчішки?

— А панчішки, господине, я сама на власні гроші купила. Щиро вам кажу.

— Нейлонові панчішки ти купила за власні гроші?!

— Так, за ті гроші, які ще лишалися від кульгавого Булаккі.— Басанті пирхнула.— Вони, ті гроші, давно в мене лежали приховані. А коли вже сандалики гарні, то треба ж і панчішки до них як годиться. Адже ж так? А в парку, господине, ніхто й не вірить, що це моя дитина. Всі вважають, що я просто нянька, прогуляю чужу дитину. Ні, справді!

Проте на обличчі Ш'ями була та ж сама недовіра. Помітивши це, Басанті додала:

— Щоб ви знали, господине, все, що я роблю для свого Папу, те я роблю не крадіжками. А кому як хочеться, то нехай так і думає. Коли я для себе щось із землі підніму, отоді нехай і кажуть, що я вкрала, отоді нехай кажуть, що я злодюжка.

Ш'яма і зараз не зводила з Басанті підозріливого погляду. А та, мовби виправдуючись, докинула:

— Ой, господине, у деяких домах валяється стільки всякого, що хазяї, певно, й самі не знають, що в них є, а чого немає.

— То ти хочеш сказати, що якраз там ти на все це і розжилася?

— Та нічого я ніде не крала, господине. Ну чого ви мені не вірите!

— Краще б уже попросила, невже б хто відмовив? — не могла заспокоїтись Ш'яма.

— Якщо просити, то ніхто нічого не дасть, господине. І шерботої пайси не дасть.

— Ні, ти таки справді вкрай зіпсувалася...

— Та чого ж це я зіпсувалася, господине?

— Якщо ти вдягатимеш свого малого, як на виставку, то ніхто й на поріг тебе не пустить, не те що.

— А як дитина гарно вдягнена, то виходить, що все на ній крадене? Якщо навіть на свої гроші я гарно вбрала дитину, то, значить, я все одно вкрала ту одягу?

Ш'яма уважно глянула на Басанті, а тоді суворим голо-
сом проказала:

— А зараз ти чого прийшла до мене?

— Ой господине, та тільки для того, щоб повідомити вам дивовижну новину. А ви затуркали мені голову, тож я мало не забула. У Рукмі має бути дитина!

— Он як!

— У неї справді плід уже затримується, господине. Цілі-
сінькі дні тільки й лежить і на хвилю не встає.

— То ти, певно, возила її в Мерат? І їй допомогли ті ліки, що давала знахарка й Шакунталі?

— Ні, господине, Діну сам водив її до однієї лікарки. Я теж тоді з ними ходила. А лікарка сказала, що Рукмі треба весь час лежати. Добре що хоч їй, господине, є кому вдома і прибрати, і приготувати. Тож вона тільки й знає тепер, що лежати.

Хвилю Ш'яма мовчала, а тоді, насупивши брови й не-
схвально хитнувши головою, мовила:

— Ти все життя так і проблукаєш, Басанті!

— Чого ж це, господине?

— Бо коли в неї народиться дитина, то вони тебе й за підметку не матимуть.

— Але ж чому, господине? — Обличчя Басанті посмут-
ніло; вона тільки допитливо дивилася на Ш'яму. — Ви про-
сто не все знаєте, господине, тому й кажете так. Якби ж
ви тільки знали, як він любить Паппу! Ні на хвилинку не
спускає його з рук.

— Та його любов доти, доки не народиться дитина
у Рукмі.

— Але ж і ця дитина теж його, господине? Хіба ж ні?

— Ну як ти не зрозумієш! Паппу-то його дитина, але ж
Діну не чоловік тобі...

— Але ж він, господине, навіть на суді посвідчив, що
справді одружився зі мною.

— Посвідчив то й посвідчив. Але тримати чи не тримати тебе біля себе залежатиме виключно від його примхи — може схотіти, а може й не схотіти.

— Таж без мене все їхнє хазяйство розвалиться, господине! Я ж тільки одна з усіх трьох і працюю.

Ш'яма знову осудливо похитала головою:

— Щоб ти знала, Басанті, поки що вони терплять тебе через твою дитину. А знайдеться дитина і в Рукмі, твоя незамінність не буде варта й щербатої пайси.

— Як це, господине?

— А так, що з тобою вони просто не будуть більше рахуватися, от і все.

Басанті не зводила зі Ш'ями очей, а та провадила далі:

— Найкраще для тебе буде, якщо й цього разу Рукмі не народить дитини. Але і тоді Діну може робити з тобою все, що йому заманеться.

— А що саме?

— Як «що»? Дитина ж його! Він може спокійно забрати в тебе дитину й податися в село.

— Та що ви кажете, господине! Хто ж це посміє забрати в мене мою дитину?

— Якщо вже в суді повірили, що ти замужем за Діну, то виходить, що він батько твоїй дитині.

— Але ж це зовсім не значить, що він може забрати в мене дитину, а мене залишити саму.

— Та він що завгодно може!

Басанті заперечливо похитала головою, проте в серце їй закрадався неспокій.

— Ти нічого не бачиш, Басанті, тобі наче засліпило очі. Діну нічого у вас не робить, але те, що він нічим не займається, довго не може тривати. Одного дня його спіймають, як волоцюгу, і він опиниться за ґратами, покуштує трохи в'язничного хліба. А в селі в нього є мати, є якась земля, хазяйство...

— Але ж він може і відвезти в село Рукмі, а сам повернутися сюди. Он і раніше його дружина жила там, а Діну жив тут, у місті.

— Не знаю, але всяке може бути. Одне я тобі скажу напевне: добром це все для тебе не скінчиться.

Басанті ніяк не могла второпати того, що їй казала Ш'яма. Не могла вона збагнути й того, що міркування Ш'ями були чесними й щирими, що та зовсім не прагнула чимось дошкулити їй. Та все одно серце у Басанті стислося від невиразної тривоги.

— Якби ти не була така нав'язана, то й мене не довела б до такого стану,— мовила Ш'яма.

— А що ж я такого вам зробила? Га, господине?

— Нічого нікому не сказала, ні з ким не порадила, а взяла і втекла до того Діну. Чи, може, ти вважаєш, що це ти дуже добре вчинила?

— Але ж, господине, якби я не втекла до нього, то мене б однаково віддали заміж, тільки за кульгавого і старого.

— Коли тобі вже так судилося долею...

— Ох господине...— тільки й мовила Басанті і вмовкла.

Слова Ш'ями наче відразу заслонили світ перед очима густою, непроглядною пеленою. Зі Ш'ямою щось сталося. Раніше, коли вона розмовляла з Басанті, то в голосі хоч зрідка чулося співчуття. А тепер замість співчуття в голосі Ш'ями вчувалася наче ущиплива зловтіха. Щодо Басанті Ш'яма й досі відчувала себе зобов'язаною, але зараз той обов'язок ніби став трохи обтяжувати її. Тепер Басанті, котра раніше не зважала на те, про що і як говорить Ш'яма, відповідала своїм звичаєм: «То й що, господине?» Але ті часи давно минулися, тепер Басанті уважно дослухалася до всього, що казала її хазйяка, і все більше тривожилася. Раніше після розмови з Ш'ямою вона відчувала якесь аж піднесення, а зараз на душі їй ставало незатишно, неспокійно.

Отак вони обидві сиділи й розмовляли. А в Ш'ями, що двилася на Басанті, з новою силою спалахнула підозра й недовіра до неї. Як знати, ким вона тепер стала, де блукає і що в неї на думці. А той, з ким вона зв'язалася, відразу видно, що добрий пройдисвіт і волоцюга. А я сама надто вже щось із нею панькаюсь. Чого доброго, вона й мене коли-небудь оббере до нитки.

Якийсь час Басанті сиділа й мовчала, а тоді підвелася:

— Ну гаразд, господине, я вже, мабуть, піду. А то й так засиділась у вас. Час уже й додому та готувати щось їсти.

Взявши на руки дитину, Басанті підняла й клунок. Рушила була, коли Ш'яма раптом зупинила її:

— А що у тебе в клунку, Басанті? Дай-но подивлюся!

— Та нічого особливого, господине. Всяке шмаття дитяче.

— Все одно дай-но я гляну.

Ш'яма ступила вперед і засунула руку в клунок.

— Що це? — спитала вона, коли намацала якусь коробку. Витягла її — то була коробка з молочним порошком.

— Де це ти взяла, Басанті? — суворо глянула Ш'яма на Басанті.

— На базарі, господине. Аж одинадцять рупій віддала. Бо для Паппу в мене часом не вистачає молока. Тож мушу якось викручуватись.

Ш'яма пильно і недовіркою дивилась на Басанті, а тоді все ж поклатла коробку в клунок.

— Надалі,— попередила вона,— коли приходитимеш до мене, щоб залишала свої торбини та клунки внизу, надворі. Зрозуміла?

Ш'яма повернулася і швидко пішла в кімнату.

14

Події несподівано стали розвиватися з шаленою швидкістю. І то такі події, яких мало хто сподівався.

І найперша з них та, що в Рукмі нарешті народилася дитина. Але цю подію сама Басанті сприйняла зовсім не так, як гадала. Коли при мерехтливому світлі каганця повивальниці метушилася біля Рукмі, Басанті була поруч і враженими очима дивилася, як та мучиться. Їїпологові муки викликали в Басанті щире співчуття, і їй якомога скоріше коротіло подивитися, яку ж дитину народить вона — живу чи знову мертву. І коли в хижці пролунав перший дитячий крик, а змучена Рукмі поринула в сон, Басанті відчула неабияке полегшення. Але водночас захлюпнула її і хвиля розпачу.

І от у такому душевному стані й почалися для Басанті дні після того, як Рукмі народила дитину. Якось Басанті здалося, ніби молоко у Рукмі якесь наче чорнувате. Що ж тоді чекати доброго, як дитина нап'ється такого молока?

— Ні, я вам правду кажу, господине,— відразу ж побігла Басанті до Ш'ями поділитися новиною.— Молоко в неї справді якесь не таке.

— Схаменися, та хіба ж материнське молоко може бути якимось не таким? — не повірила та.

— А от в неї воно якесь наче чорнувате! Я на власні очі бачила! Якось аж чорне й брудне!

Ш'яма уважно поглянула на Басанті, і тій уже й самій здалося, що її підозри перебільшені.

— Ти про її дитину не турбуйся. Вживе вона чи не вживе, то вже як бог дасть. Ти он краще за своєю дитиною дивися,— порадила їй Ш'яма.

Басанті, котра іншим часом за будь-яких скрух і злигоднів не втрачала глузду й була безтурботною, зараз втрачала ґрунт під ногами — їй здавалося, що на неї звідусіль

чигають всілякі лиха та небезпеки. І це постійно тримало її в напруженні, викликаючи часом роздратування і злість з найменшої дрібниці.

Минуло два місяці після пологів Рукмі, а ніякого поганого наслідку від того, що дитина пила материне молоко, не ставалося. Проте Басанті і досі була певна, що з молоком у Рукмі негаразд. Щоразу, коли та починала годувати дитину молоком, Басанті не зводила з неї підозріливого, занепокоєного погляду. І щоразу, тільки-но дитина прокидалася вночі й починала плакати, Басанті миттю підхоплювалася: а чи не почалися раптом у дитини кольки в животі від того молока? Часом їй і справді здавалося, що дитина важко дихає чи навіть починає сіпатись і синіти.

— Та що це з дитиною? — злякано вигукувала вона. — Дивіться, як вона соває ніжками та ручками! — І миттю підбігала до немовляти: — І оченята розбігаються в різні боки...

Діну й собі стривожено придивлявся до дитини, потім узяв дитячі руки в свої. Обережно приклав долоню до грудей дитини: та начебто дихала рівно.

— Та нічого з дитиною не сталося, все гаразд. Чого це ти схопилася? — впевнено мовив Діну. — Чого даремно бучу здіймаєш?

— А чого ж воно раптом заплакало? Хіба здорова дитина коли-небудь плаче так? Не інакше як у неї щось із животом...

— Зараз ти заробиш у мене!.. — погрозово кинув їй Діну. — Чого це дитині раптом щось має робитися з животом?

— А мені що, нехай собі! Тож не я годую дитину нечистим молоком. Як переведете дитину, то свою, а не мою. Мені що.

Не дивно, що й Рукмі почала косо дивитися на Басанті. Вона вже не на жарт почала боятися її: ще б пак, від неї зараз усього можна сподіватися, вона не зупиниться й перед тим, щоб наврочити дитині. Та й один астролог, той самий, що сидить на мосту, подивившись на її долоню, сказав, що якась тінь нависає над її дитиною. І Рукмі відразу збагнула, що тінь та не чиясь, а Басанті. Поки в Рукмі не народилася дитина, Басанті була для неї просто подругою, доброзичливою і щирою, яка бажала їй тільки добра. А після народження дитини та ж Басанті стала для неї справжньою чаклункою: навіть у погляді її вона відчувала тепер щось недобре.

І Басанті теж відчувала себе дедалі тривожніше, дедалі неспокійніше. Раніше, йдучи на роботу, вона залишала свого Паппу на Діну та Рукмі. А тепер вона вже боялася залишати малого з ними, тож брала з собою на роботу: він собі грався десь на подвір'ї, поки вона поралася в якомусь домі. Проте що не кажи, а з ним їй було важче щось робити, та й господарі песхвально дивилися на це. Коли траплялося, що з його руки падало і розбивалося щось, тоді було зовсім кепсько. А ходити з ним весь час на руках та мало не щохвилини опускати на землю — теж не робота. Проте іншої ради не було. Якось, коли вона все-таки мусила залишити дитину на Діну, то насилу змогла прибрати лише в одному домі, довше не витримала і мерщій прибігла додому. На роботу знову поверталася вже з Паппу. Її раніше безтурботна вдача де й поділася, а натомість у душі запахлакотів вогонь з густим, чорним димом підозріливості. Щоразу, коли дитина Рукмі зривалася плакати, у Басанті виникали всілякі здогади: а чи не те чи інше вадить дитині? Але здебільшого все зводилося до того, що в Рукмі таки нечисте молоко.

Не дивно, що й Рукмі перемінила своє ставлення до неї. Та сама Рукмі, котра слухала розповіді Басанті, затамувавши подих. Тепер і вона починала огризатись на який-небудь закид Басанті та дратуватися з найменшої причини. Діну ж, як і раніше, не соромився роздавати стусани їм обом. І дійшло до того, що в невеличкій, тісній кімнатці наче оселилися дві отруйні змії. Рукмі пильнувала, щоб на її дитину не впала навіть тінь Басанті, а Басанті й собі оберегала від Рукмі свого Паппу. Обидві стали постійно настороженими, підозріливими, кожна читала в очах іншої недобрі наміри.

Як на те, трапилося ще одне непорозуміння. Про Басанті в селищі пішла недобра слава. Чисто й гарно вбрана — то в сарі, то в шальвари й довгу сорочку, то в рясну спідницю й блузку-чолі, в браслетах та прикрасах на руках і ногах, коли вона з'являлася на вулиці з дитиною, то жінки відразу починали черешітуватися, звідки це, мовляв, вона бере гроші, щоб вбиратися, як принцеса. Ш'яма й собі нишком шеннула своїй подрузі, що вона виявила у Басанті коробку з дорогим молочним порошком, і ця чутка невдовзі рознеслася по всьому околу. Почали згадуватися і давніші випадки, пов'язані з Басанті і до цього, зокрема стало відомо, що вона з кимось там утекла з дому, що вона не хтозна-яка чесна й чиста на руку. Спершу, мовляв, утекла

від батьків, а зараз живе з якимось одруженим чоловіком. Якби ж то все обмежувалося лише розмовами, то ще півлиха. Але одного разу в будинку шановного Джаганнатха, де саме працювала Басанті, пропав годинник і, звичайно, найперша підозра впала на Басанті. Брала чи не брала того годинника Басанті — те всевишній відає, хоча важко повірити, щоб вона вчинила таке, бо намагалася завжди триматися подалі від таких спокус. Але хто стане заглядати в людську душу? От і скінчилося тим, що з того дому Басанті вигнали. Господар дому так розлютився, що й пригрозив: як Басанті ще поткнеться до нього на поріг, відразу ж ониниться за ґратами.

Отак у Басанті замість п'яти будинків, у яких поралася, лишилося всього три. А з такого заробітку годі було прожжити трьом дорослим і двом немовлятам. Сам Діну вважав за негідне для себе поратися з горщиками, а шукати якоїсь іншої роботи теж не хотів. Та й по хазяйству він рук не докладав. І тоді Басанті вирішила, що їй краще кинути порання по чужих домах, а натомість взятися випікати хлібці й жити на виторг за них.

— Он неподалік є клопоть незайнятої землі, господине. Дозвольте мені на ньому зліпшити такий-сякий тандур¹, щоб випікати хлібці і продавати по дві пайси за штуку. Бо ж чимало хто купив би готових хлібців, аби тільки не займатися цим самому, вдома.

Проте навіть для такого дрібного діла теж потрібні гроші, хай і невеликі. Та от де їх узяти?

Відколи Ш'яма сказала Басанті: нехай-но в Рукмі народиться дитина, то в хаті її ніхто й за підметку не матиме, — ті слова весь час свердлили мозок Басанті. І що не день — її занепокоєння і тривога зростали. Раніше Басанті пропустила повз вуха слова Ш'ями, навіть якийсь час перестала ходити до неї, а надто коли Ш'яма заборонила почувати в неї надворі й відіслала до своєї подруги, де Басанті через два дні й спіймав батько. Але відколи Діну повернувся, Басанті знову почала вчашати до Ш'ями, бо ж кому іще вона могла висловити все, що збереться на душі, що наболить на серці. Спершу поради Ш'ями відзначалися доброзичливістю, та з часу, коли Басанті стала жити разом з Рукмі та Діну, все, що говорила їй Ш'яма, залишало в душі Басанті глибокий, болісний слід. І після розмов зі Ш'ямою Басанті дедалі більше втрачала душевну рівновагу. А остан-

¹ Т а н д у р — глиняна піч з отвором угорі.

ні кілька днів, відвідавши Ш'яму, вона поверталася геть занепокоєна, з переплутаними думками. І це напруження не спадало навіть на мить. Щохвилини вона чула якісь голоси, що нашіптували щось лихе й заглушували інші, розважливіші голоси. Басанті, котра доти не замислювалась над своїм майбутнім, посидівши та порозмовлявши зі Ш'ямою, починала відчувати, як на кожному кроці на неї чигає небезпека, підстерігають всілякі лиха.

Проте на самоті, коли її душа ставала особливо неспокійною, Басанті переконувала себе: «Та що це з тобою діється, Басанті? Навіть коли за тобою ганявся Барду, ти й тоді не була такою наляканою. Навіть коли тебе спіймав батько, а потім віддав за кульгавого Булакi, ти не була такою нещасною, як зараз. А тепер? Чого ти не можеш знайти собі місця? Адже з тобою Діну, твоя дитина». А часом зринала думка, що її тривоги вщухнуть, тільки-но вона перестане ходити до Ш'ями та слухати її поради, бо це вона настроює її так, вибиває ґрунт з-під ніг,— їй це чомусь вигідно. Щойно Басанті вмощувалася поруч зі Ш'ямою, як їй уже здавалося, що та зараз знову підійме перед нею завісу, за якою приховується якась біда, якесь страхiтливе, моторошне чудовисько, про існування якого вона й гадки не мала, і воно оскалювало до неї свої ікла, витріщало налиті кров'ю очі.

А тоді якогось дня, коли вона повернулася з роботи, їй здалося, що дитина Рукмі захворіла. В непевному, миготливому світлі каганця Басанті глянула на дитину — їй здалося, що дитяче тільце видовжується, а кулачки стискаються, очі заплющуються. В цю мить дитина чи то схлипнула, чи то застогнала, а Басанті здалося, що то її останній крик, що таким голосом здорова дитина стогнати не може, що так сукати ніжками може тільки дитина, яка опинилася на півдорозі до царства смерті.

— Що це з нею? — скрикнула Басанті.

Досі Рукмі трималася спокійно, вона гадала, що, як це вже не раз бувало, в дитини трохи розладнався шлунок. Та вигук Басанті вибив її з колії.

— Що таке? — зойкнула й вона.— Що це діється з моєю дитиною?

І заголосола. Діну ще теж не спав, тільки дрiмав. Коли Рукмі розштурхала його й підняла на ноги, він, протираючи очі, глянув на дитину:

— Що таке? Нічого ж немає. Надвір дитина щодня ходить. Дайте їй трошки попиту води, як казав знахар.

— Та ти поглянь, що з дитиною! А ще кажеш, нічого з нею не робиться,— кинула йому Басанті, не зводячи зляканого погляду з дитини.— Я іще он коли казала, що таке молоко Рукмі до добра не доведе.

Діну перевів погляд на Басанті.

— Що ти мелеш? — прикрикнув він на неї.

— Та невже ж не бачиш, як воно важко дихає? — не здавалася Басанті.

А Рукмі стояла бліда, ні кровинки в обличчі — так вона перелякалася і не зводила очей з Діну. Зляканий і тремтячий голос Басанті, проте, занепокоїв Діну, і він нахилився над дитиною.

— Це оця відьма щось підсипала моїй дитині! — схлипувала раптом Рукмі.

— Я?! — вихопилося у враженої Басанті.— Та що ж це я їй підсипала? Га? Що я їй могла підсипати?

А дитина тим часом заплакала.

— Та дайте їй води! — кинув Діну; він теж ніяк не міг второпати, що ж робити. Якби Басанті не залемментувала, він би, звісно, не стривожився б, гадаючи, що в дитини трохи не гаразд із животиюком, і перевернувся б собі на другий бік. Але зараз він і сам занепокоївся.

— Якщо в тебе молоко нечисте, то при чому тут я? — не могла заспокоїтись Басанті, а погляд її був прикутий до дитини. Їй уже здавалося, ніби й животик у дитини трохи роздувся і дихає вона хрипко. Та невже вони навіть не помічають цього! У непевному світлі Басанті привиділося, що в кімнаті вже витає тінь смерті, кружляє над ліжком, де лежить дитина Рукмі. Тільцем дитини пробіг дроз, і вона сходила рідким. Немовля то стискало малесенькі кулачки, то знову розтуляло їх. Тим часом Рукмі метнулася до глека з водою і, плачучи, почала вливати дитині в рот воду. Басанті бачила, як тремтіли в неї руки, а вода лилася мимо ротика дитини.

— Це вона, відьма, наврочила моєму дитяті,— схлипувала Рукмі.— О господи, що ж мені тепер робити?

— Я наврочила?! Чого це я маю врочити дитині? — недобрим голосом перепитала Басанті, хоч їй уже й самій почало здаватися, ніби вона справді щось підсипала і Рукмі це помітила.

— Щоб дитині тієї, котра щось поробила моїй дитині, теж добра не було! — розпачливо промовила Рукмі і знову залилася слізьми.— Ну чого ти так не любиш моєї дитини? Чим вона так завинила перед тобою?

А Басанті все не зводила очей з немовляти. Діну раптом згадав, що в таких випадках робила його мати. Коли в нього малим розладнувався шлунок, вона щільно обмотувала йому животик — і біль поступово минав. Нічого кращого не придумавши, він розповив дитину і туго обгорнув їй животик ганчір'ям.

Басанті ж уже здавалося, ніби очі в немовляти розбігаються в різні боки, а дихання то частішає, то уривається. І тоді вона аж затремтіла вся від жаху: з її вуст вирвався зойк, а тіло сіпнулося від стримуваних ридань.

— Господи, та що ж це з дитиною? Чого ви всі стоїте та дивитесь? — скрикнула вона, а тоді, кинувшись до дитини, схопила її на руки, обгорнула своєю накидкою, метнулася до дверей.

— Та вона ж загубить мою дитину! — залемтувала Рукмі.

Діну сторопіло дивився на це, а Рукмі з криком підхопилася і кинулася за Басанті. Діну й собі вискочив за нею.

— Басанті, вернися! — закричав він. — Вернися, кажу тобі! Куди ти потягла дитину?

З порога він помітив, як постать Басанті майнула на мить уже за майданом. Було досить прохолодно, все довкола повивала імла, і Басанті розтанула в ній.

— Вона ж мені задушить дитину! — нетямилася з розпачу Рукмі. — Вона згубить її, зведе зі світу!

— Басанті, вернися! — не переставав кричати Діну.

— Та біжи ти за нею! — скрикнула Рукмі. — Дожени її, бо вона переведе мені дитину!

Діну кинувся навздогін, не перестаючи гукати Басанті, але тієї вже ніде не було видно — ні біля вулиці, ні біля озерця, ні коло чагарів біля озерця.

Діну мовчки повернувся назад і знесилено опустився на ліжко. А Рукмі лежала навznak на підлозі, молотила кулаками й розпачливо голосила.

— Та перестань ти ревти! Перестань, нічого не станеться! — прикрикнув на неї Діну, намагаючись заспокоїти не стільки її, скільки самого себе.

— Тільки нехай щось станеться з моєю крихіткою, я її дитину не помилюю! — присяглася вона. — Ти тут сидиш і дивишся, а вона, та відьма, вхопила мою дитину і понесла хтозна-куди...

А тим часом Басанті вже кружляла довкола будинку, в якому жив лікар; вже й стукала до нього в двері кілька

разів. Перечекавши трошки, вона з новою силою замолотила в двері.

— Лікарю! Лікарю! Відчиніть, лікарю! — кричала вона.

Нарешті в будинку спалахнуло світло. Коли лікар відчинив двері, то побачив на порозі захекану й перелякану молоду жінку з дитиною на руках.

— Подивіться дитину, лікарю, благаю вас! З нею щось негаразд. І задихається! — випалила вона.

— Ні пори, ні місця не знають, — невдоволено пробурмотів лікар. — Коли хочуть, тоді і йдуть. — Та ще раз глянувши на стривожене, перелякане обличчя Басанті, змінив гнів на ласку: — Ну гаразд, прохось. — І перший пішов у будинок.

У кімнаті лікар поклав дитину на стіл, розгорнув ганчірки, якими був обгорнутий дитячий животик. Помацав його, потім довго обстежував дитину.

— Лікарю, ви тільки гляньте на очі!

— Сядь і не заважай! — прикрикнув на неї лікар.

Басанті відійшла назад і присіла на канапу.

— Вдасться врятувати, лікарю? — знову не витримала вона.

Лікар не відповів, продовжуючи обстежувати дитину.

— То що з дитиною, кажеш?

— Надвірка в неї якась чорна, лікарю.

— Де ж чорна? — Лікар простягнув Басанті пелюшку. — Де ти бачиш?

— Лікарю, то дитина житиме?

— То що, питаю, з нею сталося?

— Задихатися почала дитина, очі розбігатися, руки й ноги холодути. Я злякалася, прибігла до вас...

Лікар був не з тих, хто любить багато теревенити. Він узяв папірець і виписав рецепт, а тоді, змірявши Басанті поглядом з голови до ніг, усміхнувся:

— Даватимеш через кожних три години. І твоя дитина поправиться.

Басанті підвелася, не зводячи з лікаря вдячного погляду: невмиговна полегкість відразу охопила її.

Вже займався ранок, коли Басанті, притиснувши до себе дитину Рукмі, повернулася додому. Перші промені сонця вже почали проганяти густу вранішню млу, а Басанті здавалося, немов щойно скінчився якийсь страшний, кошмарний сон і все довкола знову засяяло радісними свіжими барвами. Немов з очей раптом спала запона жаху і поглядом відкрився новий, чистий і затишний, ясний світ, що

купався в ранковому промінні. Кожною жилочкою відчувала Басанті, як на її плечі спокійно й безтурботно спить дитина Рукмі і дихання її було напрочуд спокійне й чисте.

«То що ж то таке сталося з нею? Що найшло?» — раз у раз запитувала сама себе Басанті.

Опинившись знову вдома, вона простягла дитину Рукмі: — Бери свого малюка! — І почала діставати рецепт. — А я побігла до лікаря без жодної пайси! Проте лікар хороша людина, обстежив малого і так.

Минали дні. Проте після тієї пам'ятної ночі, коли так несподівано проявила себе її материнська любов, Басанті перемінилася: озлоблення, ревності, заздрощі як хто рукою зняв. Її душа знову віднайшла спокій. Басанті знову радісно щебетала, наче пташка, без угаву. Вона стала колишньою Басанті — безпосередньою, жвавою, непосидющою. Коли її повнили почуття, вона, не стримуючи себе, йшла в танок, сміялась і веселилась, ладна була обійняти весь світ. Такою вже була її справжня вдача.

Того досвітку, коли вона, притискаючи до грудей дитину Рукмі, невимовно радісна повернулася в хижку, Рукмі спромоглася зрозуміти лише те, що Басанті й на думці не мала занапащати її дитину, навпаки, прагнула врятувати. Вона тоді не сказала Басанті жодного слова більше, тільки несамовито вихопила немовля з її рук і притисла до себе, не помічаючи сліз, що знову ринули з очей. Тільки сама Басанті й досі не була певна, чи то справді дитина була при смерті, чи то їй щось засліпило очі.

Проте після того випадку вона вже не піддавалася оманливому почуттю. А через кілька днів після цього Басанті заявила Діну та Рукмі:

— Я тут неподалік вирішила зліпити тандур. От і будемо працювати біля нього всі разом.

— Що ти вигадала? — невдоволено скривився Діну.

— Я неподалік поставлю тандур. І всі троє працюватимемо коло нього.

Проте й це було Діну не до шмиги: він непорозуміло дивився на неї.

— Ну чого витріщився на мене, як та сова? — засміялася Басанті. — Невже не второпаш ніяк, що я тобі кажу? Тут неподалік є кляпоть вільної землі, от я і хочу на ньому

зліпити який-такий тандур. Будемо пекти хлібці та продавати їх. А заразом будемо готувати горохову або овочеву приправу. Там колись уже стояв чийсь тандур.

Проте Діну все ще презирливо копилів губу: заняття це здавалося йому надто морочливим, більше того, в ньому він вбачав щось ганебне для себе. Одне діло готувати вишукані страви на весіллях, а зовсім інше — возитися біля тандура з якимись хлібцями. Проте його вже давно ніхто не запрошував готувати на весіллях, та й роботи, гідної його, він не знайшов і досі, хоч удома мав двох дружин і двох дітей. Тож і не дивно, що Діну не міг стерпіти зазіхань на свої права господаря дому.

— Ніяких тандурів-шандурів мені не треба! Ясно тобі? — відрубав він.

— Таж у мене з п'яти будинків лишилося тільки три! На такий заробіток ми не проживемо. А біля тандура всім нам робота знайдеться.

Діну невдоволено бурчав, але Басанті не стала довше з ним сперечатися і вже наступного дня взялася до роботи. Кілька цеглин, що валялися за їхньою хижкою, теж пішли в діло — вона помалу попереносила їх усі на пустир. Біля метизної крамнички валялося кілька погнутих залізних прутів, і Басанті вибрала з них собі два й зігнула так, як їй було потрібно. Знадобився їй і клопоть мішківини. А у Ш'ями Басанті випросила шмат старої циновки, щоб застелити біля тандура, і ще кілька старих мішків. Знайшла вона закинутий кимось глек для води. Після цього всю свою уяву Басанті використала на те, щоб трохи прикрасити місце біля тандура. Коли буде готовий тандур, вирішила вона, то принесе сюди ще й два мідні казанки, бо коли подорожній побачить на тандурі блискучий мідний казанок, йому відразу захочеться їсти. Діну пектиме хлібці, а вона подаватиме відвідувачам хлібці та підливу на таці й братиме плату. А з часом, перш ніж настане спека, можна буде напнути зверху навіс; під ним можна буде прибити жердку, на якій висітиме ліхтар, великий ліхтар. А якщо вистачить грошей, то куплять навіть газовий ліхтар — тоді світло його падатиме аж на вулицю. На невеличкому підвищенні гратимуться двійко дітей. А інколи Басанті вже й справді бачила, ніби під навісом, на тандурі, блищать мідні казанки, на циновці з одного боку спить дитина Рукмі, а на підвищенні сидить Паппу і грається м'ячиком. А ліхтар, що висить на жердці, мовби яскравим світлом осяває їхнє щасливе майбутнє.

І от невдовзі тандур був готовий і в ньому Басанті справді почала пекти хлібці, а неподалік почав гратися її Папну. І першим їхнім відвідувачем — треба ж такому трапитись! — став не хто інший, як кульгавий Булак, котрий саме блукав завулками, все ще шукаючи свою зниклу Басанті. Коли ж він добряче паморився від того ходіння, то вирішив підкріпитися біля першого ж тандура, який потрапив на очі. Бо таки й добряче зголоднів до всього.

Діну саме сидів біля тандура й пік хлібці, а Басанті неподалік якраз помішувала горох, що варився. Булак не знав Діну в обличчя, але Басанті, щойно помітила Булак, відразу затулилася накидкою і ще нижче зігнулася біля свого варива.

Жуючи хлібці, Булак водночас не переставав розпитувати їх про Діну — чи не знають вони його, чи не бачили часом; той клятий Діну вже вдруге викрадає в нього дружину, і кажуть, що вони десь у цьому кварталі і переховуються. Слухаючи все це, Басанті тільки пирхала сміхом, потім не витримала й шепнула Діну:

— А спитай-но, як звати його дружину?

Коли Булак назвав її ім'я, Басанті знову шепнула Діну:

— А спитай-но, чого втекла від нього дружина?

Ще довго Басанті отак глузувала з Булак. Скінчивши нарешті їсти, той підвівся:

— Хай благословить вас всевишній. А коли часом почуєте щось про того негідника, дайте знати Чаудгрі, отому перукарю, що сидить неподалік звідси. А все інше я вже зроблю сам.

І він пішов, кульгаючи й постукуючи ціпком. А Басанті ще довго сміялася, не можучи заспокоїтися від тих несподіваних відвідин.

Проте тандур не привабив стількох відвідувачів, як сподівалося; мешканцям двоповерхових котеджів добиратися до тандура Басанті було задалеко, а жителів Рамешнагара цілком задовольняла місцева крамничка. Басанті трудилася в поті чола, але однаково над нею знову збиралися хмари. Між Рукмі та Діну з новою силою почалися перешепти, Рукмі знову косо дивилася на неї; в її очах вбачалися і підозра, і заздрість, і відверта неприязнь. Діну й собі знову і частіше став покрикувати на Басанті, іноді не шкодуючи й штурхана. Весь виторг Басанті за цілий день він до останньої пайси забирив собі. Вже з одного цього Басанті зробила висновок, що насувається якась небезпека, але не дуже переймалася тим, заклопотана своєю роботою.

Аж ось одного дня зірвалася буря.

Рукмі ні з того ні з сього з самісінького ранку раптом заходилася спаковувати свої речі. А невдовзі до неї приєднався і Діну. Басанті тільки здивовано поглядала на них, нічого не розуміючи. Нарешті не витримала й запитала:

— Куди це ви збираєтесь? Що у вас за збори?

— Ніби не бачиш! — огризнувся Діну. — В село повертаємось.

Басанті так і залякла, вражена, дивлячись на них. Після цього ні вони нічого більше не казали, ні Басанті ні про що не розпитувала. Тільки взяла на руки Паппу й мовчки дивилася на те, що відбувається перед її очима.

І ось вона, з дитиною, прихиленою до плеча, повільно повертається з автобусної зупинки до своєї хижки. Рукмі та Діну, забравши і немовля, подалися в своє село. Басанті оце щойно посадила їх на автобус і відчула раптом довкола себе невимовну порожнечу. Кондуктор не дозволяв ставити в автобус їхню велику скриньку, і Діну не знав, що робити. Тоді Басанті тицьнула кондукторові чверть рупії і той неохоче дозволив поставити в автобус скриньку. Діну, щоправда, сказав, що тільки відвезе Рукмі з дитиною і відразу повернеться. Але Басанті відчувала, що він уже ніколи не повернеться, що те він говорить просто так, аби щось сказати. Тепер вона йому не потрібна, то чого повертатися до неї? А Рукмі, що вже сиділа в автобусі з дитиною на руках, аж цвіла від утіхи. Навіть не глянула в її бік, навіть до Паппу й слова не мовила на прощання. Ну що ж, її воля. Та й Діну не обійняв, не пригорнув Паппу. Правда, взяв його на руки, але тільки на якусь хвилю. Бо щойно автобус загурчав, як Діну тицьнув сина їй назад у руки, а сам заквапився в автобус. І вір такому! Вже вдруге підманув її і тікає. І тепер він уже не повернеться, ніколи не повернеться. Тепер він житиме тільки з Рукмі, тільки з нею.

Дні довшали, в повітрі ширилися пахощі, приємно було підставити обличчя лагідному сонцю. Щойно скінчився сезон холодів, як усе довкола відразу переминилось. Але того всього Басанті наче й не помічала: вона йшла і йшла з дитиною на руках, мовби сама не своя.

Коли Басанті проходила повз будинок Ш'ями, то несамохіть підвела погляд і глянула на балкон; проте цього ра-

зу в неї не було бажання піднятися сходами і зайти до колишньої хазайки. Бо коли вона розповість Ш'ямі про сьогоднішню подію, та скаже одне: «Ну то що, поїхав твій Діну чи ні? Адже я тобі казала: Басанті, ти пригріла собі змію. Тільки-но народиться в Рукмі дитина, ти станеш для них ніщо. Казала я це тобі чи ні? А твій Діну і щербатой пайси не вартий. Тепер пересвідчилась? От він і навчив тебе...» Причому своїм звичаєм Ш'яма промовлятиме це з торжествуючим виглядом, наче здобула хтозна-яку перемогу. Її зовсім не засмутить те, що Діну знову кинув Басанті, навпаки, така звістка принесе їй неабияку втіху, бо свідчитиме, що вийшло на її. Тепер Басанті зовсім зневірилася в Ш'ямі, тому перестала ходити до неї вже давно, а надто після того нічного випадку з дитиною Рукмі, коли ще Басанті палило нещадне полум'я заздрощів і ревнощів до своєї суперниці. І тепер вона більше не хотіла зазнавати того, що раз зазнала. І хоч у неї вже виробилася звичка, коли що трапиться, відразу ж бігти до Ш'ями за порадою і розрадою, проте сьогодні вона не повернула в її дім, а попростувала до базару навпроти.

Іти з Паппу на руках їй було важкувато: вона те й робила, що зупинялася, зсаджувала його на землю і якусь частину повільно вела за ручку, а він дріботів поруч.

Басанті мала твердий намір зберегти тандур: нехай він і не зміг досі прогодувати їхню чималу родину, але дві живі душі він усе ж якось прогодує. Та й Паппу увесь час буде в неї перед очима. А там видно буде, як складеться. Оп уже дні довшаяють, холоди відходять... Одній воно, звісно, важкувато, але побачимо. Треба буде до своїх коли-небудь навідатись, хто знає, може, вже й Радга повернулася, тоді раптом вона пристане до неї, помагатиме. А то, може, і мати погодиться перейти до неї, робота їй знайдеться. На згадку про матір Басанті раптом захотілося побачитися з нею. Коли востаннє Басанті зустріла матір біля молочної крамнички, та чи не вперше по-людському поговорила з донькою. А раніше наче й не помічала, відверталася, кривилася, коли бачила. Певно, через те, що побоюється чоловіка, Чаудгрі. А тепер он, ти ба, то в одного, то в другого розпитує про мене.

Охоплена такими думками, Басанті йшла, коли зненацька за собою почула якусь метушню і гомін. Вона пробудилася від думок і озирнулася, не можучи второпати, звідки той шум. Вона глянула на протилежний бік вулиці, де росло дерево, коли праворуч від неї почулося тупотіння.

Старий швець, що доти сидів під стіною будинку, раптом квапливо поставив на голову свою скриньку і притьомом кинувся бігти через вулицю. Потім Басанті побачила й кількох поліцейських: вони були в касках, а на каски були накинута товсті мотузяні сітки.

А довкола здійсмався дедалі більший гармидер і гвалт. Ось поліцейський з бамбуковою палицею в руках погнався за якимось чоловіком, інший такою ж палицею став щось розвалювати. Звідкілясь раптом набралось поліції, що стільки Басанті бачила хіба того дня, коли зносили хижки на пагорбі.

— Зносять усе, що стоїть на тротуарі! — почувся чийсь розпачливий крик.

Басанті відступила вбік, притиснувши до себе Папшу. Вона бачила, як на вулиці, що вела до базару, кілька поліцейських оточили продавця з ручним возиком, а той щось кричав їм. Потім там зчинилася метушня, в повітря злетіли дрючки, а з возика на землю посипалися яблука й апельсини. Трохи далі, майже біля перехрестя, інший торговець стривожено підхопився на ноги й квапливо почав переносити свої кошики з фруктами у двір сусіднього будинку. «Скоріше! Скоріше!» — гарячково і злякано повторював він сам собі.

А в старого шевця, що біг із скринькою на голові, скринька несподівано впала на землю, розкрилася і з неї посипалося всяке шевське начиння: клапті шкіри, дратва, гвіздочки, ножі, шила... Старий швець так розгубився, що не знав, за що спершу хапатись і що підбирати, водночас злякано зиркаючи на поліцейських. Помітивши, що один із них рушає до нього, швець облишив свою скриньку і кинувся навтьоки.

На протилежному боці, біля арика, поліцейські трошили лоток торговця солодощами: вони перекинули блискучий мідний казан, дрючками розбили пузатий глек з сиропом і солодка суміш повільними струмочками потекла по тротуару.

А тоді знову, як і спершу, почувся гул, що наростав. Басанті глянула в той бік — там мчала автомашина, а в ній — повно поліцейських у зелених касках. Вантажна машина мчала на великій швидкості, тож Басанті несамохіль відступила ще далі вбік. Машина проревла повз неї, а ще за хвилю Басанті помітила свого батька: він біг серединою вулиці слідом за машиною.

— Віддайте! Віддайте мою торбину! — розпачливо кричав він.— Ой людоньки, віддайте мені мою торбину!

Батько біг з останніх сил, він задихався, ноги його підкошувались. Проте він усе біг і не переставав кричати:

— Віддайте! Віддайте мені! Віддайте!..

Його синя куртка потемніла від поту, а груди важко здіймалися. Машина швидко віддалялася, проте батько, спотикаючись, перечіпаючись, біг і біг за нею. Аж тепер Басанті помітила, що машина забита всілякими скриньками, ящиками, столиками та іншою всячиною.

Побачивши батька в такому стані, Басанті мало не заплакала, до горла їй підступив колючий клубок. Їй ще не доводилося бачити батька таким розгубленим і безпорадним, досі він завжди здавався їй суворим і незворушним. І їй ніколи не могло спасти на думку, що коли-небудь побачить його отаким безпорадним, беззахисним, зарошеним потом і аж навіть жалюгідним у своєму намаганні догнати машину.

Басанті навіть гукнула йому вслід:

— Тату!..

Але той не почув її. Басанті хотіла побігти за ним навздогін, але ж як ти наздоженеш його з Паппу на руках.

Тим часом синя батькова куртка віддалялася, а машина зовсім зникла з очей. Та батько все біг і біг серединою дороги, благально простягаючи вперед руки.

А тоді Басанті помітила й матір — вона теж бігла серединою вулиці. І вона знетямлено простягала вперед руки і благала:

— Вернися! Вернися, кажу!.. Благаю тебе, вернися!..

Кінець сарі сповз їй на шию, ноги були босі. Вона вже й кричати не могла, тільки хрипіла. Здавалося, ще крок — і вона повалиться на землю.

Басанті кілька разів покликала й матір, але в тому галасі, що стояв довкола, і мати не почула її. Ось пронеслася іще одна машина. А Басанті подумала: «Якщо поліцейські забрали батькову торбину, то, певно, вони те ж саме могли зробити і з візком Хіралала і з праскою дядька».

А тоді вона помітила ще й Гобінді, що бігла від головної вулиці. Вона теж голосила. Опасистій Гобінді було важко бігти, тож вона що два кроки уповільнювала біг, а тоді з плачем припускала знову.

— Прокляті, все розвалили! Як же мені тепер жити! Де? Усе поламали, навіть скриньку! Все потягли з собою! У-у, кляті, все мені понищили!

Власники великих крамниць та дрібних крамничок, що стояли на базарі, висипали на вулицю і дивилися, як тікають лоточники, перукарі, шевці, прачі, дрібні торговці — всі ті, хто доти розташовувався просто на тротуарі.

— Що виробляє! — мовив гладкий торговець, стоячи на порозі своєї крамнички й пошкрібуючи за вухом. Басанті побачила, як дрючок поліцейського опустився на бідон, що висів на жердці, встромленій у стіну, і бідон загуркотів по асфальту. Інші поліцейські підбивали дрючками той бідон, і він з гуркотом котився далі й далі.

— Ото виробляють! — знову почувся голос.

Неподалік поліцейський забрав у хлопчика — чистильника взуття — його скриньку, а потім зірвав з його голови шапчину і закинув на дах найближчої крамнички. Торговці, що спостерігали за цим, загіготіли. Не відставали від них і самі поліцейські.

— Тікай звідси, бо зараз і самого тебе туди закину! — пригрозив поліцейський і, глянувши на торговців, зареготав. Потім ще поставив хлопчачову скриньку біля себе. Торговці весело реготали з такої розваги.

Матері Басанті вже не було видно: тозна-куди вони забігли обоє. У Басанті на очах виступили сльози.

Мимо пронеслося ще кілька машин; на них виднів всілякий домашній скарб, стояли поліцейські і ще якісь люди, певно, ті, кого заарештувала поліція, хто вчинив опір.

І тоді раптом Басанті згадала про свій тандур: а чи раптом не розвалили і його? В неї ж там лишився і посуд, і бляшанка з борошном і ще дещо. Басанті похолола. Йдучи провести на автобус Діну та Рукмі, вона попросила наглянути за тандуром одну стару жінку.

Басанті заквапилася додому, проте з Паппу на руках швидко не підеш. Щось підказувало їй: поспішати тепер уже марно, бо що мало статися, те вже сталося.

Коли вона звернула в свій провулок, то переконалася, що так воно і є. Довкола тандура стояла хмара пилюки, хоч поблизу нікого й не було — ні поліцейських, ні їхніх машин. Правда, туди-сюди бігало кілька дітлахів, котрі, певно, бачили, що тут відбулося,

На місці тандура стирчали навкоси дві бамбукові жердки: на них вона вішала лампу. Неподалік на землі валявся перекинутий ліхтар, біля нього — осколки побитих тарілок. Така ж доля спіткала й ослінчик: він теж валявся поламаний, ніжками догори. Циновки ніде не було видно, певно, її засипало глиною та цеглою. Тут і там валялися

побиті, розкидані цеглини й шматки глини. А тандур був так нещадно понівечений, немов хто заповзвся після зруйнування висілка так само нещадно потрощити й те, що вдалося винести з хижок.

Довго Басанті стояла, дивлячись на руїну того, що зовсім недавно було її сімейним вогнищем. І тоді вона, підвівши погляд, побачила Ш'яму, котра наближалася до неї навпростець, зрізаючи ріг вулиці.

— Побачила на базарі поліцейських,— заговорила вона,— і тоді мені спало на думку піти й самій подивитись, що тут діється. Побачити на власні очі.

Вона повела поглядом по руїні довкола і спитала:

— А де ж Діну? І його дружина де? Я все боялася, що не застану тебе тут, біля тандура.

Тим часом Басанті оточило кілька дітлахів. Один хлопчик мовив:

— Весь ваш посуд поліцейські покидали в машину. І повезли. Навіть бляшанку з борошном.

А інший додав:

— Стара пробувала не давати, то один поліцейський почав кричати на неї, ще й штурхонув.

Басанті стояла і мовчала.

— То де ж Діну? І дружина його? — знову спитала Ш'яма.

— Вони поїхали, господине.

— Поїхали? Куди поїхали? — Тепер Ш'ямі найбільше кортіло розвідати про Діну та Рукмі.

— Додому поїхали, в своє село.

— І ти дозволила їм поїхати?! — Тоді, глянувши на Басанті, Ш'яма додала: — І йому вистачило совісті кинути тебе з дитиною? — Вона ступила ще крок до Басанті, махнула в неї під носом пальцем. — Ну от, пересвідчилася, Басанті? Я тобі що казала, га? Казала я тобі чи ні?

Басанті невесело всміхнулась:

— Та казали, казали...

— Я ще першого дня казала, що недобра він людина. Що він неодмінно кине тебе.

Басанті стояла і мовчала, а тоді знову ледь усміхнулась:

— То й що, господине?

Ш'яма сторопіло втупилася в неї:

— Як це «то й що»? Та що ж ти тепер робитимеш, не-тямуца? Куди подасися?

— А що ж тут страшного? У мене он є хижка, Паппу...

Ш'яма окинула поглядом купу сміття і скрушно похитала головою:

— Чи ж не казала я тобі: не став тут цього тандура! Краще б ти стулила його десь осторонь.

— То й що, господине? — незворушно відказала Басанті.

— А тепер поліція рознесла його на друзки...

Басанті тільки ледь кивнула головою на знак згоди. Невесела, сумовита посмішка заграла на її вустах.

Вона знову підхопила на руки Паппу, що доти грався на землі уламками тарілок, і рушила назад тією дорогою, якою прийшла.

— То куди ж ти йдеш, Басанті? — спитала Ш'яма.

— У батька теж його торбину забрали, і він побіг за машиною. Мати й собі за ним. Піду пошукаю їх. Подивлюся, що там з ними.

І Басанті, пригорнувши до себе дитину, звернула в перший же завулок.

Нагарджун (нар. 1908) — відомий поет і прозаїк, пише мовами майтхїлі та хінді. Почав життєвий шлях вчителем, багато займався самоосвітою, видавав газету. 1936 року прийняв буддизм і здійснив поїздки на Цейлон, у Бірму та Тибет. 1941 року зрікся чернечого сану, після чого звернувся до літературної діяльності. Перші спроби були поетичними, проте незабаром Нагарджун перейшов до масштабної прозової форми — роману. У таких творах цього жанру, як «Тігонька Ратінатха», «Бальчанма», «Старий Батесарнатх» та інших, а також повісті «Діти Варуни», написаних у 50-ті роки, він заклав основу так званого «провінційного роману», важливого явища сучасної прози хінді. Сюжетну основу кожного такого твору практично складає історія селянської родини, що змальована в реальних соціальних умовах індійської периферії як жертва поміщицького чи куркульського визиску, релігійних та кастових забобонів. Підходячи до проблем індійського села з позицій критичного реалізму, Нагарджун прагне виявити можливості їх розв'язання на колективістській основі. Мова письменника насичена яскравою образністю, гумором простих людей, барвами рідного краю.

Сім чи вісім товстих, на три метри завдовжки, бананових стовбури, міцно зв'язаних докупи, замінують надійний, стійкий на воді пліт.

Довкола непроглядна темрява. Пронизливий, до кісток, холод. Внизу — бездонна, темна глибінь, угорі — темно-синє небо, всіяне зірками, як коштовним камінням. Проте у воді вони не відбиваються, бо водна поверхня брижиться то більшими, то меншими хвилями. А човен-пліт з бананових стовбурів погойдується на них. Коли з плоту рибалка щосили кидає рибальську сіть, пліт наполовину занурюється у воду, і тоді якийсь час від нього йдуть навсібіч великі й глибокі спершу кола, які дедалі меншають і мілішають.

Це Гархпокхар — не якесь там озерце чи ставок, а справжня, відома на всю округу водойма. Щоправда, народна вимова з часом пригладила трохи це нібито кострубате слово, і зараз воно вимовляється простіше — Гарокхар. Оточена звідусіль високими пагорбами, водойма ця з грузькими, болотистими берегами розкинулася акрів² на п'ятдесят.

Якщо придивитися уважніше, пильніше, то видно, що неподалік від берега бовваніють у темряві дві невизначні людські постаті, схожі на якусь застиглу кам'яну брилу. Одна постать стоїть, а друга сидить навпочіпки.

Долинає неголосна розмова...

— Хурхуне!

— Чого тобі?

— Скільки вже?

— Та п'ятнадцять і ще сім.

І відразу чується смачний плювок: тьфу! Знову приготування, щоб закидати сіть. Пліт починає похитуватися сильніше. А тоді густий сплеск — плюсь! — немов упала важка дошка. То кинуте прикорм для риби. Дві пари па-

¹ В а р у н а — бог моря і водних просторів в індійській міфології.

² А к р — міра площі, приблизно 0,4 га.

сторожених, уважних очей прикипіли до того місця, намагаючись пронизати поглядами стіну непроникної темряви.

Буль-буль-буль... Буль-буль-буль-буль... Неголосне, але таке приємне для вуха булькання.

Бгола напружив усю силу і блискавично кинув рибальську сіть: вона, розкрившись у повітрі, з шурхотом падає на воду — ш-шурх!

Один кінець сіті затиснуто в кулаці. А холод проймає до кісток. Коли не вистачає терпцю, Бгола підносить закоцюрблі долоні до обличчя, хукає в них і несамовито розтирає. А перед очима зненацька постає донечка, маленька Сілебія: вона так любить спати, пригорнувшись до його грудей!

Коли почав витягати сіть, то здалося, що вона на диво важка. Довелося гукнути на поміч напарника, Хурхуна, стали витягати вдвох. Та знову даремно.

— Чи не у водоростях заплуталася? — висловив здогад Хурхун.

— Та які тут водорості! І на рибу не схоже...

— Треба б глянути, що воно там.

— То давай пірнай!

Приземкуватий, уже пемолодий Хурхун мав тільки пов'язку на стегнах. В ній він і пірнув.

Водойма Гарокхар існувала вже три сотні років. Її майже з усіх боків оточували грузькі, непролазні болота. Хурхун і Бгола зараз рибалили не посеред водойми, а в її західній частині, де глибина сягала десяти футів. Тут вони й випробовували своє щастя.

Хурхун трохи відплив від човна і закружляв під водою. Холодного сезону, коли опинишся у воді, то здається, що вона аж дзвенить. Спершу він вирішив подивитися, чи потрапила в сіть хоч якась риба. Кілька не дуже великих рибин таки спіймалося.

Коли в грудях забракло повітря, Хурхун випірнув, а тоді пірнув знову. Цього разу він пробув під водою значно довше. Намацавши сіть, поплив уздовж неї. Он воно що! Сіть правим краєм зачепилася за якусь колоду — той кінець сіті навіть трохи порвався. А щоб тобі добра не було! Та ще й цей клятий холод — так і скоує кожну жилочку. Повітря вже не вистачало, і Хурхун знову випірнув на поверхню.

— То що там таке? — спитав Бгола; він усе ще тримав натягнутий кінець сіті, боячись, що риба повисакає через верх.

— Стривай!

Хурхун пірнув знову. Уздовж сіті знову поплив до колоди. Так і є: кілька залізних грузил заплуталося в зазубних колоді. І не витягнеш, так перекрутилися. Що ж його робити? Хурхун раптом згадав, що у Бголи є ніж.

На плоту-човні збоку стояв кошик, а в ньому згорнута безрукавка Бголи. В кишені її і був ніж. Бгола дістав його і простягнув Хурхуну. Той з ножом у руці вже вкотре зник під водою і нарешті звільнив сіть.

Поки вивільняли сіть, риба вже встигла розбігтися. Тільки й витягли, що три середні рибини, серів¹ так на десять. Ото й усього влову на двох! Щоправда, не рахуючи черепахи, яка теж умудрилася втрапити в сіть.

Через те пірнання у Хурхуна вже й зуб на зуб не попадав. Та воно й не дивно, адже не менше п'яти хвилин пробув під водою загалом. Він підняв кошика з уловом, мовби зважуючи його на око, і мовив:

— Мабуть, досить вже на сьогодні. Пора б уже й відпочивати, Бголо.

— Та й пізно вже, — витрушуючи сіть, погодився той.

Хурхун узяв довгу бамбукову жердину, що лежала на плоту. Тепер треба скоріше попасти додому! Він посилив запрацював бамбучиною, думаючи собі, що коли потеплішає, треба буде витягти ту колоду на берег, бо ще не одну сіть порвеш об неї. І звідки вона там узялася, клята!

Зібравши тим часом сіть, Бгола знову присів навпочіпки. Потім підвів голову вгору і глянув на небо: там уже зійшов щербатий і жовтий місяць. Зорі так само яскраво й спокійно миготіли собі. Над водоймою вже стелився легенький туман, що помалу густішав.

Човен-пліт ткнувся в берег. Зі своїм уловом обидва рибалки скочили на землю. Потім витягли плота, прив'язали його і аж тоді рушили додому.

Рибальське селище було зовсім недалеко від водойми, за якихось чотириста метрів. Хоча рибалки та човнярі жили в двох окремих селищах, Малахі й Гондгіярі, проте їх завжди називали разом, тобто Малахі-Гондгіярі. Єдиною межею, яка розділяла обидва селища, був невеличкий бамбуковий гаїок та ще старе і напівусохле мангове дерево. Якщо йти до селищ від водойми, то спершу буде Малахі, а вже за ним — Гондгіярі.

Коли Бгола й Хурхун увійшли в рибальське селище, їм під ноги з гавкотом кинулося кілька псів. Їхнє гавкання

¹ Сер — міра ваги, приблизно 600 г.

відразу порушило вечірню тишу. Пси деякий час бігли за ними, не перестаючи гавкати. Трохи осторонь від дороги розкинувся спільний селянський тік, що складався з невеличких точків. Спільний тік — то велика ділянка землі, обгороджена бамбуковим плотом, поділена на численні маленькі, середні та великі точки й токи. На деяких токах уже красувалися снопики рису з осіннього врожаю. Навіть зараз, незважаючи на пізню пору, з деяких токів чулося погейкування та тупотіння: там волами і досі ще обмолочували рис.

Тепер до рибальського селища лишалося всього кілька кроків.

Аж ось і Гондгіярі — рідне селище!

Зачувши кроки, назустріч викотився кругленький песик. Неголосно й радісно заскавулів. Звичайний собі вияв собачої приязні.

Надвір вийшла стара, зігнута роками бабуся. Ставлячи кошики з рибою к кутку хижки, Хурхун запитав:

— Чого це вам не спиться, матусю?

Старенька недобачала, тож і собі спитала:

— А Бгола хіба не прийшов з тобою?

Бгола підійшов до старенької і поклав ніжно руку їй на плече:

— Та ось я, матусю!

Бабуся швидкими, хапливими рухами обмацала синові руки і обличчя, мовби пересвідчуючись, що це справді він.

— Та ти ж геть задубив,— занепокоїлася старенька.— Ходімо мерщій, я зараз жаровню принесу. Погрієшся.

Хурхун благально озвався:

— Якби ви нам краще гарячого чайку, матусю...

— Та ти що! — вигукнув Бгола.— Не здурів, бува, Хурхуне! Ти вже геть отим чаєм зіпсував собі смак! Насипле в чай солі і так п'є! Або набере сухих апельсинових шкур, дасть Сілебії, щоб розтерла, а тоді додасть перцю, солі та олії, зробить з того таку гострющу приправу, що з нею цілу тацю рису можна ум'яти...

Старенька не втрималася від посмішки. На ганку було темно, і все ж було видно, як у неї зблиснули міцні, на диво білі зуби.

Бголина дружина принесла й поставила жаровню. Бгола, черкнувши сірника, підніс вогонь до каганця, що стояв у стінній заглибині. Тьмяне світло розлилося по кімнаті. Старенька, Хурхун і Бгола — всі трое, взявши по сигареті з суцільного тютюнового листка, вместилися довкола жаровні. Одігріваючи руки, вони водночас гомоніли.

Хурхун раптом відчув, що неабияк зголоднів. Звісно, надвечір він трохи перехопив, але ж відтоді он скільки часу минуло. Та й потрудитися добряче довелося, ще й на такому холоді. А ще ж треба до шостої ранку встигнути на станцію Чамурія, взяти там квиток і сісти на поїзд до Дарбганга. Отож треба було іще хоч трохи чогось кинути в шлунок, подумалося Хурхуну. Посидівши ще, він рішуче підвівся:

— Заскочу-но я додому. Бо хто знає, чи обернемося до вечора.

Хурхунова хижка була метрів за сто. Підійшовши до неї, він відхилив заставку з бамбукових жердок, що правила за двері. Й відразу почувся сонний голос дружини:

— Хто там?

— Встань-но та запали каганця. Це я...

В кутку мекнула прив'язана коза, а за нею і трое козенят. Замиготів каганець.

Прийшов господар дому.

В одному кутку хижки на соломі, застеленій старою і дряною мішковиною, спала молода дівчина й напівголі діти. Спали безтурботно, сяк-так вкриті всіляким дрантям. В другому кутку стояла піч-чульха — той куток правив за кухню. В третьому стояло кілька глеків і горщиків під зерно. Четвертий куток був порожній. З бамбукових жердин під стелею звисало з десяток різних торбин — у них зберігали харч. На кілочках і гачках висіло різне рибальське начиння. Під стіною лежали великі й малі голки, якими плели чи лагодили рибальські сіті, валялися обривки сітей.

Хурхун підійшов до дружини, що позіхала, й присів поруч. Розповів про вечірню риболовлю, а тоді кинув:

— Щось їсти хочеться.

Дружина підвелася, а Хурхун на хвилину приліг на суху соломку — стомлений і змерзлий, неспокійний і заклопотаний. Навіть сон зараз не йшов до нього. Повіки наче й не знали, що таке дрімота.

...На цьогорічне свято холі¹ Мадгурі, його донька, вступає у свою вісімнадцяту весну. А її наречений — одинак у батьків, вони не хочуть, щоб їхня невістка й досі сиділа в батьківській оселі. Наполягають, щоб до магха або пхальгуна² вона перебралася до них, до свекрухи зі свекром. Але як її відправити з дому? Де взяти приданого?

¹ Холі — індійське свято весни.

² Магх та пхальгун — місяці холодного сезону.

Дружина тим часом принесла й поставила біля Хурхуна трохи рису в бамбуковому кошичку, з нового вже врожаю. — Ось, вставай! — мовила вона.

Хурхун сів, кинув кілька щіпок рису в рот. Решту рису висипав у краєчок накидки і зав'язав, так що вийшов ніби малесенький клуночок. Намокла ще від риболовлі на водоймі накидка й досі не висохла, але все одно він зав'язав рис і в мокру. Та, може, воно і краще, бо спробуй попогризти твердий, сухий рис. А так, може, відволожиться трохи, пом'якшає. Хурхун підвівся, взяв дорожню накидку, щіпок і торбину і вийшов надвір. За ним на поріг вийшла і дружина — провести чоловіка.

Коли Хурхун мовчки зайшов у Бголину хижку, старенька вже викурювала другу сигарету. Бгола сидів зібраний в дорогу; тут же був і Нірас, котрий мав провести їх до станції.

До станції Чамурія вони дісталися з рибою годині о п'ятій. Начальником станції був вішнуїт з намистом на шиї, а касиром — довгошийй бенгалець, любитель свіжої рибки. Побачивши кошики з уловом, він не приховував бажання трохи поживитися. І так став зволікати з квитками для рибалок, що Бголі це здалося підозрілим. Лише коли вони здогадалися вділити касирові трохи риби, той уже без зволікань виписав їм квитки і дозвіл провозити рибу. А коли надійшов поїзд, то кошики з рибою повантажили навіть у гальмівний вагон.

О пів на десяту ранку поїзд прибув на вузлову станцію Дарбганг. На привокзальній площі обоє рибалок найняли рикшу. Довелося йому трохи й переплатити, зате вже о десятій вони були на великому рибному базарі.

Гарокхарська риба відразу пішла нарозхват, і торгівля тривала до самого вечора. Годині о другій Бгола пообідав у дешевому готелі неподалік, а потім пішов і Хурхун. О третій вони трохи знизили ціну на рибу, і вже до п'ятої кошики їхні були порожні. Коли порахували виторг, то виявилось, що мають вони майже двісті рупій. Бгола відразу ж вручив Хурхуну двадцять рупій, тобто десяту частину виторгу, як і належало за угодою між ними.

На тому ж таки базарі Хурхун купив у крамничці два сарі за сім рупій і на три рупії набивного ситцю. Потім у книгарні придбав невеличкий англо-хінді словничок для Джангаля, свого сина-школяра, а для рибалок «Рамаяну» з коментарями. Ну і, як звичайно, всіляких дрібних подарунків. Була в Хурхуна іще одна справа в тутешній кау-

целярії, але не дуже пильна, і він вирішив з нею почекати, залагодити іншим разом.

Їхній поїзд додому відходив рівно о сьомій вечора. Тож, узявши порожні кошики та свої покупки, обоє подалися ще до центру міста згаяти вільну годину.

У Бголіній кишені сьогодні лежала чимала сума, а довкола на вітринах приваблювали всілякі ласощі, аж слина набігала. Та й Бгола не був скнарою.

Рибалки зайшли в одну крамничку і посідали біля пишнього столика. Аж на чотири рупії набрали різних солодоців. Тоді знову вийшли на вулицю, купили по дві сигарети з добрим тютюном, закурили. Димлячи сигаретами «Мотор», що їх полюбляють селяни, взяли рикшу і поїхали назад, на вокзал. Кошики тримав Хурхун.

У місяці пус¹ день кіпчається рано — о пів на п'яту — о п'ятій сонце вже заходить, а о сьомій, вважай, уже вечір. Взявши квитки до Чамурії, вони сіли у вагон. Пасажирів було небагато, отож кожен сідав, де хотів. Хурхун уже жував бетель², а Бгола не розлучався з сигаретою.

Неподалік від Нірмалі в благословенні і благодатні хвилини макар-санкранті³ нещодавно відбулося врочисте закладення греблі на західному березі ріки Косі. Першу грудку землі в неї під величальні пісні кинув сам головний міністр штату Біхар. На ту знаменну подію жваво відгукнулися не тільки мешканці двох найближчих округ — Дарбанга та Сахарси — а й увесь Біхар. Центральний уряд і уряд штату заснували спеціальне відомство «Департамент будівництва на Косі». Десятки найкращих інженерів та інших фахівців були залучені до здійснення цього проекту. Від залізничної станції Фарбісгандж до Бірпура невпинним потоком ішли ваптяжні машини, що везли залізо, деревину, цемент, обладнання, устаткування, деталі механізмів і багато чого іншого, необхідного для будівництва греблі.

Тож і не дивно, що пасажирів, які їхали поїздом на схід, тільки й знали, що говорили без кінця про ту греблю. А один човняр з Маджархата сказав Бголі:

— Якщо ти маєш бажання добровільно попрацювати на тій греблі, то скажи. Я тебе можу відразу записати.

А тоді додав, що навіть сам голова окружного відділення «Нішад Махасабгі» Пхулена Парсад Манджі власноруч-

¹ Пус — десятий місяць індійського календаря, грудень — січень.

² Бетель — жувальний тютюн.

³ Макар-санкранті — пора входження сонця в сузір'я Козерога.

но вписав своє ім'я до списку тих, хто безкорисливо попрацює на благо суспільства. Хай там як, а Бгола уважно дослухався до того, що говорили у вагоні про греблю.

О пів на одинадцятю вечора вони зійшли в Чамурії і рушили додому. На голові кошики, в руках ціпки, на плечах накидки. Хурхуніві все було б нічого, якби його босим ногам не дошкуляв холод. Холодний сезон давався взнаки.

Чотири милі дороги, нерівної, вибоїстої. Треба було проминути двоє сіл, перейти велике поле, а вже за ним і починався їхній Гарокхар.

2

В низинах швидко висихала вода. Тут і там виднілися тростинові й бамбукові загорожі навколо затоплених ще ділянок землі. Для бідних рибалок низинна місцевість, що то наповнювалась водою, то помалу висихала, була справжньою манною небесною. Від бгадона й аж до початку джетха¹ вони з тих калюж вилувлювали сотні манів² риби, не те щоб великої, а дрібнуватої, сезонної. Місцевість та лежала за якусь милю на схід від обох селищ і колись належала мангальгархським раджам, а тепер перейшла під особистий нагляд окружного інспектора. Проте гнилий, згубний тутешній клімат потроху робив своє, і навколишні села почали порожніти. Руйнівні повені, неврожаї, пошесті косили людей. Колись, як ріка Косі протікала зовсім недалеко звідси і тільки ненадовго заливала рисовище, тут вирощували неабиякі врожаї рису. Але з часом річка змінювала річище, родючі колись землі заболочувались, ставали розплідником малярійних комарів, а люди, хто мав яку змогу, переселялися звідси далі на захід.

Серед мешканців обох селищ ледве налічувалося десятків чотири рибальських родин. Годувальників було небагато, зате ротів, які треба годувати, рік у рік більшало. Таких, як Бгола, більш-менш заможних господарів, було лише кілька, переважна ж більшість рибалок, серед них і Хурхун, жили в невиласних злиднях. Тому вони й намагалися боротися із своїм лихом гуртом; спільно ходили ловити рибу досить далеко від домівки, косів³ за п'ять-шість, а то й за десять —

¹ Д ж е т х — третій місяць, відповідає травню — червню; б г а д о н — шостий місяць, відповідає серпню — вересню.

² М а н — міра ваги, приблизно 40 кг.

³ К о с — міра довжини, приблизно 3,2 км.

як коли винадало. Причому займалися не тільки риболовлю, а й збирали по ставках та озерцях усе їстівне: водянні горіхи, пелюстки й коріння лотосів і білих водяних лілій, волокнисті стебла різних водних рослин. Іноді вони стягувалися на певну суму і на неї орендували якийсь чималий ставок чи озеро, де була риба.

Десятки тимчасових солом'яних халабуд тулилися майже впритул одна до одної на маленьких клаптиках землі, вільної від води. Вдень, коли починало припікати сонце, цей халабудяний світ оживав: напівголі діди сукали нитки або плели сіті, старі жінки пахкали люльками або дешевими сигаретами, в грязюці бабралися напівголі, а то й зовсім голі дітлахи, котрі вишукували черепах або раків; на наспіх стулених печак-чульхах стояли чорні, закіптюжені горщики, а неподалік дорослі дівчата в брудних, подертих дготи розтирали куркумові корені або червоний перець.

Отакий вигляд мав цей халабудяний світ.

Вчора Нірас упіймав дві черепахи — вийшло кілограмів на три м'яса. Півкілограма віддав Хурхуновій дружині, отож повечеряли стравою, приготованою з черепашого м'яса. Мадгурі трохи відклала тієї страви, а сьогодні прихопила з собою. А позавчора Ранглалів найстарший син під самісіньким берегом, просто в грязюці, зловив три чималих рибини і одну подарував дівчині. Мадгурі приберегла і її, а оце зараз саме збиралася підсмажити.

Дітлахи наносили рисової стерні з полів, розвели багаття і тепер підсмажували й собі на ньому свою рибу.

Проте Мадгурі й досі не запалювала в печі.

Хтозна-чому сьогодні раз у раз перед її очима постає Мангаль. Не йде він їй з голови, і все! Так і хочеться просто сісти і нічого не робити, тільки без кінця думати і думати про нього. Лише про нього одного...

Через півмісяця в Мангалевій оселі з'явиться молода дружина, переїде з батьківського дому. У Мадгурі світ плив перед очима, паморочилося в голові. Силкувалася думати тільки про Мангаля, але ж ні, в думки її вторгалася і його наречена. Ота тисячу разів небажана, незнайома, не уявлювана навіть дівчина ніяк не йшла їй з голови. Ця солодка і водночас гірка гра уяви тривала досить довго: у Мадгурі аж голова трохи заболіла. Але нічого не вдієш, годі вже сидіти склавши руки.

Вона зняла горщика, що висів у халабуді на стіні. Піднесла до носа, понюхала — з нього тхнуло. Вчора в цьому горщику нічого не готували, готували аж позавчора. Тож і

не дивно, як-не-як минуло дві доби. Та вчора й сама Мадгурі не змогла прийти сюди, бо цілий день поралася біля неочищеного рису. Тут були тільки її братик і сестричка, яким вона дала з собою підсмажених зернят і рисових коржиків.

Ретельно вимивши горщика, Мадгурі сіла в халабуді Ніраса розтирати куркуму та червоний перець, бо тільки в нього було чим розтирати спеції. Вона задумливо розтирала їх на камені, потім, усе не перестаючи думати про Мангалья, тихенько замуликала сумну пісню. Вона вже втретє співала рядок з пісні, який особливо принав їй до вподоби, як раптом помітила батька і вмовкла.

А вона й забула, що сьогодні середа! Тож батько і прийшов, щоб забрати наловлену в баюрах рибу. А діти, заглявши його, кинулися назустріч. Шестирічна гола Бітія, що була найближче до батька, неквапливо підійшла до нього з шматком недоїденої риби в руці. Руки і обличчя її були аж чорні від сажі.

Хурхун поспішав. Забравши рибу, відразу ж рушив назад. Вже на ходу повідомив Мадгурі, що днів через сімнадцять-вісімнадцять до Мангалья переїде наречена, а про Мадгурі кілька разів запитувала бабуся Мангалья, тож сьогодні слід би провідати її.

З похнюпленою головою Мадгурі вислухала батькові новини. Проте твердо вирішила сьогодні ж хоч ненадовго заглянути до бабусі. Новини трохи відігнали думки про Мангалья, і вона, забувшись, поринула в свою роботу. Перемовлялася словом-другим із сусідами по риболовлі, ходила по своїй межі, яка відгороджувала її ділянку, дивилася, чи не спіймалася риба.

Зараз тут уже ніде не було особливо глибоких місць, бо все пересихало. Лишилося озерце, що формою нагадувало памисто; навіть восени на цьому чарівному озерці рясно квітували лотоси. Займало воно приблизно десяту частину колишнього рисовища, на решті якого були селянські поля або, як ось зараз, ловили рибу. У державних паперах про цю землю було зазначено, що вона регулярно затоплюється повенями. Колишні власники цієї болотистої місцевості не раз намагалися осушити її коштом селян, але з того нічого не вийшло. Тож вони почали здавати довколишні землі в оренду тим же селянам по цілком доступних цінах.

Бголин батько, Фаудар Сахні, років зо двадцять—двадцять п'ять тому взяв в оренду десять бігхів того болота,

за що мав сплачувати щороку п'ятдесят рупій. А потім йому пощастило: врятував життя англійському урядовцю, котрий тонув, і як винагороду за цей вчинок англієць викупив у раджі назовсім землю, яку доти орендував Фаудар Сахні, й передав своєму рятівникові на довічне користування. А невдовзі доля ще раз усміхнулася Бголиному батькові: в 1934 році стався сильний землетрус, внаслідок чого болото поменшало, зміліло, а доти болотиста земля якимось дивом трохи піднялася й перетворилася на родючий ґрунт.

Там і сям у «чортовій западині», як ще інакше називали колишнє рисовище, блищали острівці води, де по коліна, де по стегно, а де і до пояса. Довкола них далеко тягнулися бамбукові загорожі, тож риба не могла вже ні вискочити з огороженої ділянки, ні потрапити в неї. Для більшої певності через однакові проміжки було ще й зроблено водяні межі.

Бісуні, Хурхун, Ранглал, Нірас та декілька інших рибалок ставили загорожі гуртом. Здіймали галас і плюскіт, виганяли тим криком рибу на мілке, а там спокійно вибирали її підсаками або просто руками.

Наловивши під час такої спільної риболовлі серів зо два дрібної риби, Мадгурі заквапилася додому. Дорога пролягала повз тік Бголи, через старий садок і молодий манговий сад.

Хтось наспівував пісню. І голос, що співав ту пісню, і мелодія видалися дівчині знайомими. Серце її закалатало.

Ой, та це ж Чульхаї, найстарший Ранглалів син! Це ж він подарував їй рибину зі свого улову.

Мангаль і Чульхаї! Обидва за Мадгурі душу ладні віддати, аби тільки завоювати її прихильність. Щоправда, до Чульхаї дівчина не відчувала особливих почуттів, зате той просто сох за Мадгурі.

Вона пішла трохи повільніше. Спів Чульхаї долинав з молодого бамбукового гайка; зараз він чувся виразно, можна було розібрати й слова пісні:

Коли ж то та рибка
Та потрапить у сіті мої...

Дівчина схаменулася — вона ж тут сама — і знову прискорила ходу. Вдома віддала матері рибу, а сама вирішила відразу ж сходити до Мангалевої бабусі.

Гарний, рівний ніс, смагляве обличчя, тонкі вуста, дрібні й блискучі, як перлини, зуби, середнього зросту. Всі па-

рубки з обох селищ, коли згадували про найвродливіших дівчат, завжди першою серед них називали Мадгурі. Кілька разів проносилися плітки, що вона плутається то з Мангалем, то з Чульхай, але невдовзі вони вщухли, бо були безпідставні.

Мангалева наречена мала переїхати до нареченого відразу, як досягне повноліття. Переїзд же Мадгурі в дім свекра вже теж був остаточно вирішений.

Призахідне сонце золотило краєчок Бголиної хижки. На веранді її сидів Бісуні і, прихилившись спиною до стовпця, плів сіть. Мадгурі пройшла зовнішнім двориком, потім повз веранду і опинилася серед родиви Бголи.

Бабуся сиділа на невеличкому підвищенні й перебирала боби, насипані на шматину. Шістнадцятирічна Джілебія саме розпалювала пічку. Мадгурі присіла коло бабусі й собі почала перебирати боби. Та уважно глянула на дівчину.

— А моя пальмочка все росте й розквітає,— з гордістю мовила вона.

Дівчина соромливо опустила вії.

Мангалева мати, що саме пересипала рис, і собі докинула:

— Скоро вже й вона переїде до свекра. Недовго і їй.

Про свій переїзд до чоловіка Мадгурі не хотіла й слухати. Єдине, чого вона зараз хотіла,— це почути хоч щось про Мангалеву наречену. Задля цього, власне, вона й прибігла сюди так швидко.

— А хто там ще є у домі твого свекра? — запитала старенька в Мадгурі, ніби від того, що відповідь дівчина, залягла і відповідь на ще багато яких запитань.

Але старенька запитувала даремно, бо Мадгурі нічого не відповіла. Виручила дівчину Джілебія, запитавши про щось у Мадгурі і перевівши розмову на інше. Розпаливши нарешті в печі, вона випросталася і мовила:

— Ще довго, поки Мадгурі переїжджати. Спершу наша невістка нехай переїде.

Мадгурі стрепенулася:

— Джілебіє, а у вашої невістки є брати?

— Аж троє.

— А сестри?

— Крім неї, ще дві є.

Це розпитування тривало ще якийсь час, а тоді Джілебія піднесла до люльки запалену соломинку, щоб прикурити її. Потім простягла люльку бабусі, і та відразу вдоволено запахкала нею.

Всі боби тим часом були перебрані, і Джілебія висипала їх у кошик і віднесла в хату. Повернувшись, вона присіла біля Мадгурі й пригорнулася до неї, а та вже сиділа біля бабусі навпочіпки.

Волосся старенької і досі ще не зовсім посивіло, а проте було цупким і сухим. Мадгурі ніжно почала перебирати його пальцями.

Попорала свою роботу і Мангалева мати. Випроставшись, вона підійшла до Мадгурі й поплескала їй по плечу.

— Ти вже й заходиш до нас перестала,— вдавано сердито дорікнула вона дівчині.

Мадгурі, проте, відчула образу в її голосі. Вона перестала перебирати бабусине волосся і підвела погляд вгору:

— Та мати щось останнім часом пездужала. І роботи назбиралося...

Мангалева мати раптом напустилася на Джілебію:

— А ти чого стоїш та витріщаєшся? Взяла б та віднесла хоч рис куди слід!

А тоді знову глянула на Мадгурі:

— Ні, ти бачила, Мадгурі? Шістнадцять років дівчині, а в неї і досі вітер в голові! Тільки тоді і зробить щось, як добре нагримаєш на неї. О господи, коли я вже спроваджу це ледащо до свекра...

Мадгурі заступилася за Джілебію:

— Та вона ж он як вміє готувати рибу — пальчики оближеш! Ні, ви мені не смійте казати про неї погане. Я не згодна.

Тим часом на вулиці хтось скривдив малу Сілебію, і вона з плачем прибігла пожалітися матері.

Увага присутніх переключилася на неї.

3

Сам Гарокхар і місцевість за якийсь кос на захід колись належали поміщикам-матхільцям з Депури. Раніше вони й були тут справжніми панамі та владарями і як хотіли чинили визиск.

Але тепер, згідно із законом про ліквідацію поміщицького землеволодіння, вони були позбавлені права збирати з орендарів-селян поземельний податок чи навіть тимчасово оподатковувати їх. Що ж до самої орної, оброблюваної землі та нерухомого майна, то тут закон розв'язував руки землевласникам і вони тишком-нишком почали збувати все, що тільки було можна — від ставків і до пасовищ — мов-

ляв, коли дім горить, то добре, коли з нього хоч щось вине-
сеш.

Були в Гарокхарі й сади, проте за останні кілька років майже дві третини дерев повирубували. Раніше болотисті землі помалу осушувались і заселялись. Дивлячись на буння зелених сходів на тому місці, де колись лежали самі болота, люди казали:

— Через якихось десять-п'ятнадцять років зовсім не стане нашого Гарокхару. Лишиться хіба що кілька калюж.

Мохан Манджі з човнярського селища намагався заглянути іще далі. У своїх мріях він бачив, як невпізнанно зміниться Гарокхар, як він поступово стане першокласним і зразковим рибним господарством, сучасним і прибутковим. Коли щосезону вони матимуть тисяч п'ятдесят, не менше, прибутку, як завдяки Гарокхару кожна родина заживе радісно й щасливо. А на величезних, поки що заболочених ділянках землі розкинуться лотосові плантації та плантації білих водяних лілій. На високому пагорбі розміститься однопверховий санаторій, в якому відпочиватимуть і лікуватимуться прості трударі з довколишніх селищ.

Проте Мохан Манджі не був диваком-мрійником, уява якого малює химерні, нездійсненні видива. Свого часу він був активним борцем за незалежність батьківщини. До 15 серпня 1947 року, тобто коли Індія стала незалежною, він устиг тричі відсидіти у в'язниці, куди його кидали англійські власті. Чимало йому довелося зазнати й перетерпіти за те, що завжди боровся за правду і справедливість, що завжди ставав на бік простих людей. А тепер він був головою місцевої «Кісан сабгі» — Селянської спілки, символом якої був червоний прапор із серпом і молотом на ньому.

Настала друга половина місяця чайт¹.

З неділі в учнів почалися канікули, тож у приміщенні початкової школи, що містилася на східному кінці селища, оточена з трьох боків деревами, зібралися всі дорослі члени громади — Бгола, Хурхун, Бісуні, Ранглал, Нірас, Нараян, Чхітан, Бансі, Навбат, Каллар, Бгокар, Натхуні, Накчхеді, Білат, Джальдгар, Ганга, Нанде та інші, всього близько півсотні. Жінок не було жодної, самі чоловіки. Тільки з півтора десятка хлопчаків купчилися осторонь від дорослих чоловіків.

¹ Ч а й т — перший місяць індійського календаря, відповідає березню — квітню.

Стояв невизначний гамір: часом він то посилювався, то раптом стихав, і тоді було чути чийсь один голос. Проте кожен тут працював не тільки язиком, а й руки не лежали без діла: той плів з міцних ниток рибальську сіть, той лагодив розірвану, той відділяв від бамбука тонкі волокна для плетіння кошків, корзин або підсак, інший з мунджової трави сукав мотузку,— у кожного було якесь заняття.

Серед тих, що зібралися, найстаршим був вісімдесятирічний Гонар. Тож Бгола шанобливо звернувся до нього:

— Дідусю Гонаре, а ви що на це скажете?

В зовнішності дідуся Гонара найпримітнішими були маленькі торчкуваті вуха й тоненькі сиві вусики. Коли погляди всіх звернулися на нього, він, кліпаючи очима, озвався:

— Та хіба я з якогось іншого світу? Що громада вирішить, до того приєднаюсь і я.

Він нахилився і висякався в краєчок брудного дготі.

— Проте сказали б хоч щось! — почувлися голоси.

Дідусь Гонар обвів поглядом присутніх, і очі його під тонкими сивими бровами раптом заіскрилися. На обличчі з'явився вираз зосередженої рішучості, і він напрочуд поважно, статежно заговорив:

— Водойма ця споконвіку наша, і втрачати її нам нізащо не можна. А вода, як і земля, ніколи не продається і не купується. І допустити такого не можна. Гарокхарська вода не звичайна собі вода, вона — кров наша, наше життя!

Громада сьогодні була настроєна рішуче. Всі сходилися на тому, що ніяк не годиться віддавати водойму. Адже вона завжди належала їм, поміщик колись брав з них за неї податок, а вони платили. Новий власник Гарокхару, чого доброго, віддасть водойму в оренду рибалкам з інших селищ, ті ловитимуть собі рибу, а місцеві рибалки залишаться і без риби, і без води, яка споконвіку була їхня. Ще, як тим волоцюгам, доведеться ходити та випрохувати милостиню. Тож чи можна, люди добрі, допустити до такого?

А новими власниками Гарокхару мали стати сатгхарські поміщики. Вони хотіли на власний розсуд розпорядитися водоймою, щоб мати з неї найбільший зиск. Один із них був навіть депутатом Лок Сабги — Народної палати — від Індійського національного конгресу, мав знайомства з впливовими урядовцями в Патні, Делі, а також в Лахеріясарай, окружному центрі. І ось несподівано надійшла повістка з посиланням на якусь статтю 144. Отоді й завирувало рибальське селище.

Ще не було такого дня, щоб у Гарокхарі не ловили і не паловлювали риби. Навіть зараз, коли в школі лунали гнівні голоси, двоє підлітків сиділи з вудками на північному боці водойми.

Минулого року Бгола, Накчхеді і Ганга Сахні за три тисячі рупій підписали з тодішніми власниками Гарокхару контракт на оренду на два роки водойми. Весь улов усі троє ділили між собою, залежно від того, хто скільки вніс грошей. А тепер, якщо новими власниками стануть сатгхарські поміщики, важко вгадати, що їм спаде на думку і як вони все повернуть. Щодо цього ходили найрізноманітніші чутки, тож і не дивно, що на душі в рибалок було так неспокійно.

Досить довго збори йшли своїм плином, ніхто ними не керував. Згодом люди почали потроху розходитись, а дітлахи заходилися грати на подвір'ї в якусь свою гру. Залишилися тільки Бгола, Хурхун, Ранглал, Нірас та ще кілька чоловіків. Хто лежав на циновках з духмяної мотхової трави, хто напівлежав, зіпершись на лікоть, хто просто сидів. Сілебія принесла натоптану люльку, і Бгола з насолодою записхав нею. Ранглал і Накчхеді, лежачи на боці, неголосно перемовлялися між собою; решта чоловіків зацікавлено дослухалися до їхнього перемовляння.

Ближчий до селища берег Гарокхару був досить крутий; до нього майже впритул підходив північно-східний куток селища Гондгіярі. Дорога, що вела до станції Чамурія, підступала майже впритул до східного берега водойми і бігла далі, біля колишнього рисовища вигинаючись луком. Тут завжди був пожвавлений рух, а особливо в останні п'ять-шість років,— тут часто тепер проїздили всілякі міністри, поважні урядовці, місцеві лідери і підрядчики. Тож місцеве начальство вже планувало перетворити цю зараз розбиту дорогу не те що на шосе, а на справжню широку автотрасу, що мала початися від Фультпарас-базару і через Біролу доходити аж до Бахері й Лахеріясарая. Закінчити б ту трасу вже мали давно, та з нею ще й досі морочилися.

Ліворуч від школи, на високому березі, сушилися сіті для лову дрібної риби.

Мохан Манджі непомітно для всіх підійшов і зупинився на шкільному подвір'ї. Хлопчаки з веселими вигуками гралися в свою гру. І зненацька в самому Моханові прокинувся відчайдушний хлопчак; він і собі почав підбадьорювати дітлахів голосними криками, навіть забувши на якийсь час, навіщо прийшов сюди.

Та й, крім цього, шкільне подвір'я, що потопало в зелені, мало напрочуд привабливий вигляд.

Мохан Манджі, певно, ще довго стояв би отак, захоплений дитячою грою, якби Бгола не підвівся і не вийшов на ганок, щоб виплюнути жуїрку. Коли, сплюнувши, Бгола спершу кінцем дготі витер губи, а тоді підвів погляд перед собою, то помітив Мохана Манджі, котрого навіть його однокласники шанобливо називали «наш ватажок».

Бгола гукнув йому:

— Агов, ватажку, чого це ти там стоїш?

Почувши знайомий голос, Мохан Манджі відразу споважнів — хлопчак у ньому де й подівся.

Бгола з Моханом Манджі зайшли до школи. Хурхун, Ранггал, Нірас та всі, хто був там, шанобливо підвелися.

На Моханові Манджі була сорочка з короткими рукавами та стареньке дготі з грубого домотканого полотна. Через плече висіла торбина. На ногах великі чорні нігті. Сам круглолидий, з широким чолом. Очі маленькі, з червонястими білками.

Коли ватажок опинявся серед людей, то життя, що доти ніби дрімало, відразу оживало. Він і сам говорив, і любив послухати, що кажуть інші, причому, як ніхто, вмів слухати іншого. А інколи приходив вечорами до Бголи і, повечерявши разом з ним, любив слухати розповіді про своїх знаменитих предків Джаясінха та Ранну Сардара; про них він слухав би цілу ніч.

Якийсь час розмова точилася навколо місцевих новин, новин у країні та в світі, а потім перейшла на наболіле, на те, що сатгхарські поміщики хочуть позбавити рибалок гароххарських вод, вплутати в довгу судову тяганину і зовсім розорити.

Для Мохана Манджі це не було новою — про все він уже знав.

Хлопчаки тим часом нагналися й порозходились додому. Вечоріло. Рибалки почали прибирати сіті, що сушилися.

Бгола, Хурхун та інші рибалки провели Мохана Манджі в зал, всадовили на циновку з рисової соломи й посідали самі. Мохан Манджі дістав із своєї торбини якихось папірців, закликав присутніх вступати до Селянської спілки, а тоді став пояснювати завдання цієї організації.

Хурхун перебив його:

— Але ж ми не селяни, а рибалки. Тож навіщо нам вступати до Селянської спілки? Ти нам скажи, може, деє є та-

ка спілка для рибалок? Оце б нам підійшло. От до неї я неодмінно вступив би з дорогою душею.

— Та є така спілка, що об'єднує рибалок,— докинув Бгола.— Це ж, Хурхуне, «Нішад Махасабга»!

— Це котру очолює Пхулена Парсад?

— Вона і є!

— Тоді я ніяк не второпаю, навіщо нам вступати в Селянську спілку?

Бгола знову хотів щось пояснити Хурхуніві, але Мохан Манджі підніс руку, закликаючи до уваги:

— Дозвольте, я скажу!

Тим часом Джілебія принесла повний кошичок підсмаженого рису з рибюю і поставила перед ватажком. Та Мохан не помітив цього, і Бгола гукнув йому:

— А ти, ватажку, два діла роби водночас — і говори, і про рис не забувай!

Але той відсунув кошичок убік і заговорив:

— Братове, Селянська спілка — єдина міцна організація, що об'єднує весь трудовий люд у сільській місцевості. Ми, рибалки, належимо до нижчої касті, до нижчих верств суспільства. І хоча деякі вихідці з нашої касті мають титули, як-от рід Сахні, Мукхія, Кхунаот, Соракхія, Бангар, Тіяр, Джалуа, Манджі, та це мало що їм дає, все одно вони належать до найнижчих каст. Колись нас було не так багато і єдиним нашим заняттям було правити човнами та ловити рибу. Але тепер люди з нашої громади займаються і землеробством, є серед нас і робітники. Деякі наші чоловіки та жінки здобули навіть освіту і досягли досить високого становища в суспільстві. Тепер настали часи, коли споконвічні мури кастових законів і звичаїв розвалюються, а натомість утворюються нові, куди більші громади, аніж досі. Світло єдності досягло сьогодні найвіддаленіших куточків, як-от і нашого селища. А якщо так, то даремно деякі ватажки нашої громади намагаються утворити свої маленькі групки. Від цього виграє тільки невеличка купка корисливих, нечесних людей, але не вся громада. Останнім часом утворилося чимало групок такого ґтибу — «Ядав махасабга», «Дусагд махасабга», «Майтхіль махасабга», «Раджшут махасабга» тощо. Вони — не що інше, як релігійно-общинні організації, і їх нам треба бойкотувати, не давати їм ходу. У ватажків цих угруповань одна мета — розколоти єдність простих людей, розпорошити їх, не дати боротися за кращу долю. Всі, хто проживає в сільській місцевості, так чи інакше причетні до землеробства, то як же тут

можна відмовлятися від вступу до Селянської спілки? І вступати в іншу організацію? Щоб з наших рук не вивали Гарокхар, ми повинні згуртуватися і боротися за нього спільно. І в цьому ділі нам може допомогти не «Нішад махасабга», а саме така бойова організація, як Селянська спілка. Тільки вона може допомогти нам в нашій боротьбі за свої права.

Майже чверть години Мохан Манджі говорив, а присутні з непослабною увагою слухали його. Говорив він просто і ясно, так, що не лишилося нічого незрозумілого. А загалом промова ватажка справила на слухачів неабияке враження.

— А тепер можна й перекусити! — закінчив Мохан Манджі.

— Правда твоя, ватажку,— погодився Бгола.

Підсмажений рис був присмачений олією та спеціями, сіль і зелений перець лежали окремими купками, як і сама риба. Розмова не вщухала і за вечерею.

Коли підійшов Мангаль, щоб забрати вже порожній кошичок, Мохан Манджі, дожовуючи рис, подякував йому:

— Великий рости, синку!

Після вечері пожували ще трохи бетелю, поговорили, а тоді й почали підводитись. На прощання Бгола взяв у Мохана Манджі з півсотні блашків для вступу в Селянську спілку й простягнув синові, Мангалю:

— Пройдешся по хижках. Де схочуть вступити в спілку, там братимеш по ані¹ вступних.

Потім глянув на Мохана Манджі й додав:

— А післязавтра ввечері ти маєш принести сюди заяви і три рупії з лишком вступних.

На знак згоди Мохан Манджі хитнув головою і пішов до виходу. Бгола, Хурхун і Нірас провели його аж до самого селища.

4

Відповідальні особи з місцевого філіалу Товариства розвитку Індії та десятки відомих конгресистів тижнями роз'їжджали на джипах по довколишніх селах та селищах, закликаючи людей добровільно попрацювати на будівництві греблі. І люди відгукувалися на їхні заклики — серед усіх прошарків населення знайшлося чимало охочих безплатно

¹ А н а — дрібна монета, $\frac{1}{16}$ рупії.

потрудитися і внести й свою частку в спорудження греблі на ріці Косі. Два десятки рибалок з обох селищ та найбільш чужих чоловіків з інших каст вирушили до вказаного місця, щоб приступити до роботи. Проте не минуло й тижня, як усі вони порозбігалися додому. Ті, хто мав чималі родини, першими відгукнулися на заклик попрацювати на благо суспільства: адже треба годувати сім'ї. Зі слів місцевих лідерів з Товариства розвитку Індії, на будівництві було створено всі умови для успішної праці та відпочинку. Наїхало кореспондентів з фотоапаратами, котрі без кіпця знімали поважних урядовців серед гуртів робітників. Але для урядовців, що понаїжджали з Патни чи Делі, ці відвідини були всього-на-всього приємною прогулянкою, розвагою. Хто робив щось на будівництві греблі, то це десятки тисяч юнаків з коледжів та шкіл, які під наглядом Національного кадетського корпусу ревно трудилися на обох берегах Косі, зводячи небачену для Індії греблю. Робітниками ж займалися підрядчики. Саме руками найманих робітників було проведено значні роботи на західному боці греблі. Діячі з Товариства розвитку Індії, окрім забезпечення будівництва добровільною робочою силою, покляли на сільські панчаяти ще й обов'язок забезпечувати її роботою і облікувати ту роботу. Проте через незадовільне керівництво з боку панчаятів та зловживання деяких службових осіб, що відповідали за будівництво, мало-помалу роботи почали уповільнюватись, а добровільні помічники розбігатись.

І серед тих, що втекли з греблі, були Тунні, Каллар, Бггар, Натхуні та інші чоловіки з рибальського селища.

Вже наступного дня після їхнього повернення Хурхун поцікавився в них:

— А чого це ви так швидко назад? Що там таке сталося?

— А що сталося! — відповів на те Каллар. — Нічого особливого не сталося. Просто гримотіння барабанів тільки здалеку приємно слухати. Ось так, шановний Хурхуне.

А Натхуні, що мав звичку говорити в ніс, і собі додав:

— Ток, ток. Дьокувати богів, хоч вирволись звідти.

Дідусь Гонар саме прив'язував до сіті грузилця: розмова та якраз відбувалася на перехресті, під розлогою смоквою, де збиралися чоловіки потеревенити й відпочити. Тож дідусь Гонар, зачувши пояснення втікачів, хрипко засміявся, показуючи нерівні зуби, а тоді звернувся до Тунні:

— Ти так і не пояснив нам до пуття...

— Та не чіпайте ви мене! — огризнувся той. — Що було, те минуло!

Хурхун, котрий лежав просто на землі, в притиском мовив:

— Е, ні, Тунні, тобі таки доведеться розповісти, як і що. Чого ви там накоїли такого, що мусили тікати?

Тунні, із зморшкуватим обличчям, жорсткими вусами, з маленькою головою і маленькими очима, низенький і якийсь аж наче поруділий, урвав роботу, якою досі займався, хвилику помовчав, а тоді, прибравши поважного вигляду, заговорив:

— Ну то слухайте, якщо так хочете. Узяв я, отже, клуночок з підсмаженим рисом і подався на Косі, сподіваючись потай, що днів десять попрацюю, відроблю за харчі та, може, і зароблю якусь рупію. Перші кілька днів перебивався тим, що прихопив з дому, а потім, куди дінешся, почав позичати, в борг брати. Той добродій, що першого дня записав мене і приставив до роботи, назавтра вже щез, я його більше не бачив. Наступного дня роботу мені давав уже інший, але через два дні зник і він. Отак за тим пананням та перекопуванням минув тиждень, а за свою працю я не одержав ні харчів, ні навіть щербатої пайси. А тут ще й крамар, в якого я позичав сочевицю, сіль та перець, перестав давати в борг. Тож, затягнувши тугіше дготі на поясі, я ще якийсь день махав лопатою, просидів дві доби голодний та холодний, а тоді плюнув на все та й подався додому.

Тунні важко зітхнув і вмовк.

Хурхун, не можучи вже влжати, збуджено сів, звів угору обидві руки й забурмотів:

— О господи, що за часи настали! Та так оту греблю будуватимуть ще п'ятнадцять років, хай би скільки грошей гатили в неї. Он скільки живе нероб коштом тих, хто тягнеться з останніх сил, щоб мати якусь копійчину і не померти з голоду. А підрядчики скільки зиску мають! На сотні тисяч понавозили всілякого обладнання в Бірпур. День і ніч кружляють над греблею літаки. А народні грошики пливають тим часом до чужих кишень. І чого це таку несправедливість чинять з робочим людом наші начальники? Ні, такого безглуздя ще світ не бачив! О божечку, як ти можеш спокійно дивитися на таку неправду і кривду! Та це ж не Товариство розвитку Індії, а товариство оббирання Індії. Тьху!..

Дідусь Гонар, ущипливо сміючись, підохочував Хурхуна:

— Так їх, так їх, чоловіче! Ти, бачу, не на жарт розі-йшовся.

Але Хурхун більше нічого не казав, тільки сердито звівся на ноги, підійняв із землі свою накидку, витрусив її і накинув на плечі. І вже рушив був додому, коли невідьзвідки взялися Бголіні пси і, впізнавши господаревого приятеля, підбігли до нього, закрутили хвостами. Чекаючи від нього ласки, вони ще трохи бігли за ним, метляючи хвостами, та Хурхуніві було зараз не до них: він навіть не глянув на псів, заклопотаний своїми думками. А тоді ще надавав ходи.

Приготування до переїзду Мадгурі в дім свекра завершувались. Через п'ять днів, наступної середи вранці мали підняти й понести в дім нареченого паланкін з молодою. Як і велить звичай, тепер Мадгурі хоч раз на день, але мусила поголосити. Попоравшись по господарству, до хижки Мадгурі сходилися тітка Джітія, дядькова дружина Модані і сестра Сакунті. Інколи навідувалася і Мангалева мати, а бабуся його приходила щодня і найпершою. І голосіння те, яке наперемін вела то одна, то друга жінка, тривало години півтори. Починала завжди сама Мадгурі тремтячим, у якому бриніли сльози, голосом:

— Ой тітусю Джітіє, та хто ж тепер готуватиме мені м'ятні та тамариндові припра-а-ави?..

А Джітія тим самим плаксивим і жалібним голосом підхоплювала:

— Та хто ж мені тепер подасть лагідними ручками бе-етелю?

Дядькова дружина Модані й собі долучала розпачливий голос до того хору, хто ж, мовляв, так смачно готуватиме для неї рибу? А сестра Сакунті починала бідкатися, з ким же вона тєнер ходитиме на ярмарок. Мангалева бабуся жалібно допитувалася, хто ж їй так ніжно й старанно розминатиме ноги, якщо Мадгурі поїде звідси.

Ці барвисті голосіння були постійним приводом для глузувань з боку дітлашні, яка в такі години завжди товклася під вікнами. Зате Хурхунове серце розривалося з жалю, коли він чув те розпачливе голосіння.

А Мадгурі, припавши до Мангалевої матері, голосила:

— Ой тіту-у-уню люба, як же мені покидати ва-а-ас? Ой тіту-уню, та як же мені жити так далеко від ва-а-ас? Чи ж не висохну, чи ж не зів'яну, чи ж не пропаду я на чужині, як та ри-и-ибина, викинута на гарячий пісо-о-ок? Ой тітусю ти моя рідне-е-есенька!..

Батько аж втер нишком непрохану сльозу, почувши останні доччині слова. Обличчя його плаксиво зморщилося, зуби стиснулися, в очах потемніло, ноги стали мов ватяні. Хурхун повернув назад, до своєї хижки.

Звичайна собі хижка, невеличкий навіс, закладений соломкою. Ото й усього господарства. Але і хижка в ці дні була по-святковому прибранна. Знадвору стіна, в якій були двері, вибілена, а по краях навіть підведена жовтою глиною. На обох половинках дверей, знадвору і зсередини, хтось чорним чорнилом понамальовував зображення слонів. У цих малюнках не так вражали товстенні тулуби слонів, як непомірно великі хоботи. Замість погонича було щось схоже і на морквину, і на редиску водночас. Сусідський хлопчак, учень початкової школи, вмоченим у розтерту й розведену водою куркуму пальцем написав товстими літерами над дверима: «Хай живе Індія». А з обох боків намалював ще й по прапору із зображенням на ньому колесом Ашоки; прапори ті мали бути триколірними, але так і лишилися незафарбованими, певно, не вистачило фарби.

З підведеними сурмою очима, з пофарбованими у червоне ступнями ніг і долонями рук, у блакитному із золотистими смужками сарі і в червоній крапчастій накидці на голові, Мадгурі й справді цвіла квіткою.

Мангалева мати краєчком сарі втерла кутики очей спочатку Мадгурі, а тоді вже й собі. Мати Мадгурі гукнула сусідці:

— Сестрице, ти ще не збирайся додому! Побудь іще трохи.

За мить вона виглянула надвір, витираючи ганчіркою руки. На очах її ще блищали сльози, і вона змахнула їх. Потім втерла обличчя краєчком сарі і мовила:

— Нібито й не пора, а вже так припікає!

— А ще ж попереду сама спекота! — додала мати Мангала.

Голе й замуззане півторарічне хлоп'я невідь-звідки вигулькнуло і вчепилося в материне сарі. Мати погладила мало по голові, а тоді звернулася до сусідки:

— Сестрице, а якої хоч вдачі твоя невістка? Лагідної?

Щоб дати матері й сусідці спокійно побалакати і трохи одвести душу, Мадгурі непомітно вийшла надвір. У дворі була тільки шестирічна сестричка: вона гралася, підкидаючи вгору сухі круглячки козячого посліду; у другій руці вона стискала тонкий і довгий шматок недозрілого манго,

час від часу злизуючи з нього терпкий сік. Решта дітлахів гралися десь на вулиці.

Мангалевій матері сподобалося, що мати Мадгурі цікавиться, яка в неї невістка. Вона прихопила з дому люльку, яка, поки тривало голосіння, лежала без діла. А тепер мати Мангалья згадала про неї, взяла її, вибила з неї грудочки золи. Потім натоптала тютюном люльку і спитала:

— А чи немає в тебе жарини, сестрице, щоб припалити?

— Зараз, зараз, сестро!

Мати Мадгурі гукнула Пхулію, шестирічну дівчинку, що гралася надворі. Коли та прибігла, мати Мадгурі взяла у Мангалєвої матері люльку й простягла дівчинці. Дівчинка вибігла з хати, а невдовзі повернулася вже з запаленою люлькою. Мати Мангалья подякувала дівчинці, взяла люльку, кілька разів жадібно затиєлася, а тоді заговорила:

— Невістка в наш дім приходить така, сестронько, що і не знаю, як тобі розказати! Така вже гарна, така вже добра та чеснотлива, що навіть коли говорить, то, здається, ніби осипає тебе пелюстками квітів. А коли вже всміхнеться, ніжніша та соромливо, то ніби місяць розсипле свої промінчики. Це вже, скажу я тобі, пощастило не одному лише Мангалєві, а й усім нам. Таки всміхнулася нам доля хоч раз, сестронько!

У матері Мадгурі очі наповнилися слізьми, губи затремтіли. На превелику силу вона спромоглася на слово:

— А що вже про мого зятя казати, то й сама не придумаю. Мабуть, того, хто скаже про нього хоч одне добре слово, треба відразу в рай, бо тому вже нічого робити на цьому світі. А свекор... Як уп'ється пальмовою горілкою, то хоч із хати тікай, справжній тобі сатана. Не повіриш, сестронько, скажу тобі правду, що через усі ці думки й тривоги вже й спати не можу. Зовсім сон не йде до мене...

Мати Мадгурі не витримала і вголос заплакала, тож Мангалєвій матері довелося відкласти люльку вбік. Вона заходилася витирати кінчиком сарі подружнині слізки.

— Даремно ти так побиваєшся,— втішала вона її.— Даремно катуєш себе. Таж хіба твоя Мадгурі звичайна собі дівчина, як то інші? Та вона ж справжня богиня щастя Лакшмі! А серце саме знає, які йому чари підібрати, як прихилити до себе. Вона себе в кривду не дасть, не така вона дівчина, тож не переживай завчасно...

Немовля на руках у матері Мадгурі заснуло, і вона задумливо пестила маленьке тільце.

Коли Мангалева мати підвелася і знову потяглася до люльки, Сілебія вже встигла припалити її знову. А прибігла вона щось сказати матері.

5

Хоча погода стояла й непогана, проте мангові дерева вродили негусто. Бголин старий садок цього року не вродив нічогосінько, тільки в молодому садку зарясніло плодами кілька дерев. Минув місяць байсакх, настав кінець джетха і плоди манго, там, де вони вродили, почали опадати.

У молодому садку Мангаль спорудив собі щось схоже на високий навіс, з якого четверо його братів і сестер по черзі стерегли врожай манго. Самому ж Бголі майже не випадало стерегти садок.

Цей молодий манговий сад був не так далеко від селища: він тягнувся уздовж нього з півдня на захід. Від селища його відділяла тільки вузьенька смужка полів, які зараз щедро зеленіли буйними сходами коракану.

Вже кілька днів Мангаль шукав зустрічі з Мадгурі, але та не давала йому ніякої нагоди. Нарешті він через Чульхаї передав дівчині: «Ти не думай, що я не знайду тебе навіть у свекровому домі. Та що ж це таке, що ти навіть поговорити зі мною не хочеш?»

Отож чи то справді злякавшись, чи з якоїсь іншої причини, але Мадгурі прийшла до Мангалья в манговий садок.

Був вечір тринадцятого дня світлої половини місяця. Крізь мангове віття сіялося молочно-біле місячне світло, плямками лягаючи на поміст.

Удень у садку наривали недоспілих манго, щоб робити з них приправу, і зараз листя, що нападало на землю, аж лоскотало босі ступні ніг. Але серце в дівчини заходилося не від того лоскоту, воно заходилося від якогось остраху.

А післязавтра — свято повня місяця! Зіниці Мадгурі аж розширилися від хвилювання: вона ж бо добре знає — як не прийти на побачення з Мангалем, то він і справді може здійснити свою погрозу і нагрянути до неї у свекровий дім.

Посеред молодого мангового садка розкинуло густе віття розлоге дерево, таке ряснолисте, що крізь його віття не пробивалося жодного місячного промінчика.

Як і було домовлено, Мангаль чекав Мадгурі саме під тим деревом.

За останні кілька місяців то була перша їхня зустріч.

Щойно дівчина опинилася в затінку дерева, як Мангаль жадібно схопив її в обійми, притиснув до себе й поцілував. Раз, другий, нестямно і палко.

Густе, молочно-біле світло місяця, який через два дні стане повним, не могло пробитися крізь щільну заслону листя, проте трохи розганяло темряву під деревом, де стояли Мангаль і Мадгурі.

Коли перша хвиля Мангалевої пристрасності трохи вляглася, дівчина легенько вивільнилася з його обіймів, ледь відхилилася і поклала йому руки на плечі. Їхні обличчя тільки білили в темряві, розпливалися, втрачали чіткі обриси.

Мангаль перевів подих і стояв мовчки, як заворожений.

Тишу порушив легесенький, ледь чутний шепіт:

— Сердишся?

— Авжеж.

— Можна, я тобі щось скажу?

— Кажі...

— А послухаєш?

— Та кажи ж!

— Ні, ти такий, що не послухаєш.

— Та кажи ж!

— Справді?

— Мадгурі, невже ти не віриш, що задля тебе я готовий на все?

Неподалік зірвалося і гупнуло об землю манго. Цієї пори вони вже починали досягати і зрідка падати на землю.

Мадгурі прийняла руки з хлопцевих плечей:

— Хто це їх там збиває?

— Як це «хто», невже не знаєш? — здивувався Мангаль, а тоді впевнено додав: — Та це ж зернятка зсередини манго стукають, просяться на волю.— Помовчав хвилю, а потім спитав: — Принести тобі? Хочеш?

— Та де ти знайдеш його в цій темряві?

— А де серце підкаже!

Навіть у темряві було видно, як зблиснули разки зубів,— обое одночасно всміхнулися.

Маленькі нічні комашки кружляли довкола, іноді торкаючись їхніх облич. А кожна Мангалева жилочка, кожна часточка повнилася трепетом. Перед очима його зненацька постала їхня остання зустріч холодної ночі п'ять місяців тому. Не тут, а біля водойми, на березі Гарокхару.

Мангаль знову палко пригорнув до себе дівчину. Та не виривалася, хоч його обійми сприймала незворушно, аж навіть холодно.

— То чого мовчиш? Адже ж хотіла щось сказати...

— Та нехай, потім скажу. Отже, тобі дуже сподобалася паречена? Рада за тебе.

— Але однаково, як ти відвернешся від мене, я пропаду.— В хлопцевому голосі вчувались і розпач, і безпорадність водночас.

Мадгурі ще більше притихла, споважніла. Взяла Мангалю за руку, посадила на землю й сама сіла поруч. Під деревом було сухо і чисто, мов устелено місячним світлом.

Спокійно і лагідно дівчина заговорила:

— От бачиш, Мангалю, як воно все виходить. Ти ж на кілька років старший за мене, тож і мусив би бути трохи розважливішим. Досі ми ладні були душу віддати одне за одного. А тепер ти маєш думати про дружину, яка прийшла в твій дім. А про мене вже забудь...

Мангаль мовчав, тільки голова його похилилася на плече дівчині. На мить їй зринула думка відштовхнути юнака, але вона переборола себе. Натомість ніжно притулилася губами до його вуха й тихенько поклікала:

— Манга-алю!

Але юнак не озивався.

Дівочий голос стихився майже до шепоту:

— Мангалю, а чи не спадало тобі на думку часом, що ота юна соромлива дівчина, котра господинею увійшла в твою оселю, може, десь так само, як і оце я тебе, вмовляла свого коханого, переконувала не робити дурниць. Мангалю, дуже прошу тебе, забудь мене...

Юнак прийняв голову з дівочого плеча. Він справді не думав досі про те, що йому оце сказала Мадгурі. Що йому тепер казати їй, а чого не казати?

Перед його очима раз по раз поставало личко сімнадцятирічної дівчини; хоч вона вже два місяці була господинею в його оселі, його дружиною, він ніяк не міг позбутися того почуття упередженості, яке зродилося в ньому ще до того, як вона перебралася до нього. І хоч як Мангаль намагався, позбутися тієї упередженості він не міг. Родина, сором, ніяковість — ці три найпильніші вартові весь цей час стояли на його шляху, стримували від нерозважливого кроку. А зустрітися з Мадгурі можна було тільки ввечері, тут, у молодому манговому садку, і тільки тоді, коли він сторожував. Та все одно та друга непомітно підійшла і тихо стала поряд з Мадгурі.

Мангалева дружина своєю лагідною вдачею і скромним поведженням вже встигла за цей недовгий час завоювати

прихильність навіть Мадгурі; найменших ревнощів не відчувала вона тепер до колишньої своєї суперниці.

А Мангаль усе сидів тихий і задуманий, якийсь аж наче спустошений, ніби виснажений зтяжною лихоманкою.

Мадгурі хотілося підбадьорити Мангалья, урвати гнітючу мовчанку, що зтяглася. Вона здогадувалася, яка жорстока внутрішня боротьба відбувається зараз у душі юнака. Але хіба ж їй самій легше, хіба і її саму не долають сумніви?

Невгамовне сюрчання цвіркунів зараз звучало, ніби урочиста весільна музика. Ніч глибшала, місяць усе вище вишкочувався на небесний пруг. Мадгурі теж пробудилася від задуми лише тоді, як неподалік зненацька пронизливо закричало воронення, що, певно, відбилося від матері. Раніше, коли вони зустрічалися, Мангаль часто запалював сигарету, а сьогодні жодного разу й не згадав про куриво. Подумавши про це, Мадгурі раптом попросила:

— Дістань-но мені сигарету!

Так само мовчки Мангаль дістав сигарету, припалив її. Сам зробив дві глибокі зтяжки, а тоді простягнув сигарету Мадгурі, мовивши:

— Яка ж ти все-таки жорстока!

У відповідь Мадгурі тільки зітхнула важко і зтяглася сигаретою, глибоко, жадібно, мало не до кінця сигарети.

Вони вже не сиділи так впритул одне до одного, як раніше. І, здавалося, стіна відчуження між ними неухильно зростає. Мангаль, мабуть, відчув це, бо запитав:

— То ми так ніколи більше й не зустрінемося?

Мадгурі швидким рухом приклала долоню до Мангалевих губ і з лагідним докором мовила:

— Як це в тебе язик повертається казати такі страшні, жорстокі слова? І не соромно тобі?

Мангаль відхилив від рота її долоню і байдуже кинув:

— Жорстокі не жорстокі — що тепер вдієш? Однаково...

Мадгурі зовні спокійно, але з погрозою в голосі спробувала вгамонити Мангалья:

— Ти хоч усвідомлюєш, що говориш? Схаменися, Мангалю! Якщо ти не прийдеш до тями, не опануєш себе, я почну битися головою ось об це дерево, подряпаю собі обличчя, а тоді подамся просто до твоєї дружини. І скажу їй, невістонько, мовляв, твій чоловік...

Мангаль не дав дівчині договорити, затулив її долонею рота. Але вона, відводячи вбік його руку, рішуче вела далі:

— Бачиш, Мангалю, ми з тобою вже досхоchu нагналися в пісочку. І батьки твої, гадаючи, що ти вже дорослий,

одружили тебе. Не справдити їхніх сподівань — це вже боягузтво. Ти мусиш тепер бути відданим і вірним своїй дружині, а я — своєму чоловікові. Адже і тобі, і мені жити не в лісі, а серед людей. Звести палац кохання десь поза реальним світом, окремо від людей, ми не можемо. Ти, певно, і сам чував, як часом поважні, багаті люди кидаються у вир розпусти, заводять коханок, розкидаються почуттями, а що виходить... Ти й сам це добре знавш. А я не хочу руйнувати твоєї оселі, твого сімейного затишку, Мангалю. Не хочу ганьбити весільного проділу твоєї юної дружини через хвилину слабкості, хвилину примху.

Знову запала незручна мовчанка, потім обоє підвелися. Підійшли до помосту. Знову в якомусь стиглому манго застукотіли зернятка, просячись на волю, і воно важко гупнуло неподалік від Мангалья і Мадгурі.

— От бачиш,— озвався раптом Мангаль,— навіть мої манго шлють тобі своє благословення. Візьми те манго!

Він нахилився, пошукав на землі манго. Знайшовши, протягнув дівчині:

— Візьми!

Вона взяла свіжий, стиглий плід і піднесла до носа:

— Ой як пахне!..

Перш ніж рушити додому, Мадгурі раптом обернулася до хлопця і ніжно торкнулася долонею його щоки, погладдила.

— Прости мене! — промовила тихо.

Молодий манговий садок був залитий місячним світлом. Мангаль мовчки йшов поряд з дівчиною. Провів її до околиці селища і так само мовчки повернувся назад — стерегти садок.

6

Вже давно зник з очей паланкін з нареченою і розтанули, злетівши в порожнечу неба, невтішні ридання та голосіння. І жінки, які проводжали молоду за селище, вже давно повернулися назад.

Хурхуніві повіки аж понабрякали від сліз, як і в дружини, як і в Мангалевої бабусі. Вони теж, навіть більше ніж треба, наплакалися за Мадгурі.

Хоч і на превелику силу, але стяглися дочці на придане, аж на двісті рупій. Стяглися навіть на більше, ніж сподівались. Та й женихові подарували дготи, сорочку і накидку.

Мати Мадгурі дуже хотіла, щоб її донька поїхала до жениха в намисті. Про це випадково почув від своєї дружини Бгола, виклав півсотні рупій, замовив прикрасу, а потім з дружиною прийшов вручити нареченій:

— Адже Мадгурі і наша донька! — так заявив він її батькам.

І от нарешті зійшло благословенне сонце проводів і прощання. Їхати треба було ще поїздом, отож паланкін з нареченою доставили до станції Чамурія. Супроводжував наречену, крім самого жениха, почет із її меншого брата і Ранглала. Приїхав, щоправда, і дядько нареченого, але він мусив повернутися назад, провівши паланкін з нареченою лише до найближчого села.

Свекор Мадгурі жив за Самастіпуром, у Росарі, неподалік від Ангаргхата. І наречена мала прибути туди ще до настання вечора.

Вогонь розпуки так ятрив мозок, що Хурхуну здавалося, ніби все в його голові вже перетворилося на попіл. Наче якийсь отруйливий, задушливий дим застилав свідомість. У серці — бездонна, крижана порожнеча.

Дружина з немовлям відразу ж лягла, наказавши середульшій дочці потім нагодувати меншеньких і самій попоїсти. А її щоб даремно не турбували — вона хоче трошки відпочити.

Через десять днів рибалки збиралися заводити в Гарокхар великий невід. Тож зараз його підлатували, лагодили, доплітали. У ці дні навіс Ганги Сахні в човнярському селищі став місцем і роботи, і зборів.

Хурхуну теж годилося б приєднатися до спільної справи, попрацювати разом з усіма, але він, щойно провівши з дому доньку, ще не отямився, не оговтався і не міг нічого робити, все падало в нього з рук. Тільки одного хотілося йому зараз: випити чашку пальмової горілки, лягти і не вставати цілісінький день, задурманивши голову хмелем.

Хурхун обережно помацав рукою кишеньку і відчув під рукою круглу, з нерівними краями монетку, піврупії.

А невдовзі, підстеливши накидку, він уже лежав на східному кінці Гарокхару. Заплющив очі, і відразу перед ним постало доньчине вродливе личко, її струнка постать, великі очі. І він ніяк не міг відігнати від себе того видива. А у вухах ще й бринів її ніжний і лагідний, сумовитий голос, що наче кликав його: «Татку, татку! Для тебе я зготувала рибу, так, як ти любиш... Вставай, татку!»

Хурхун почував себе так, наче щойно повернувся з важкої, виснажливої риболовлі й відразу знесилено впав на ліжку, страшенно стомлений і змучений. А донька вже квапиться до нього з розігрітою гірчиною олією в чашечці, натирає нею його, розминає, pestить натомлені руки й ноги, знімає його втому. І не стомлюється сама. При тьмяному, непевному світлі каганця батько бачить, як на доччиному чолі зблискують рясні краплини поту. «Досить уже, доню, досить,— каже він їй.— Іди, донечко, й сама відпочинь трохи. А моя втома вже минулася».

Одного разу додому до них прибіг сатгхарський крамар, у якого Хурхун позичав якось рупію. Прибіг і розкричався, що Хурхун вчасно не повернув йому боргу. Ви бачили такого: прийшов до людей, та ще й галасує! То Мадгурі так його тоді відшпетила, того крамаря, що любо було послухати. Не знав потім, якою дорогою тікати назад...

Хурхун усе непорушно лежав, а перед очима все стояла Мадгурі. Роїська спогадів, що їх несила було відігнати, обсідали його. Не в силі довше зносити цю муку, він підхопився, і ноги самі понесли його в протилежний кінець селища, де стояла винна крамничка. Була вона під стріхою з пальмового листя і стояла якраз на узбіччі вулиці. У крамничці вишикувалися в ряд з півдесятка глеків; поруч стояли менші, а то й зовсім маленькі глечики — вони служили міркою. Трохи осторонь від них — кошички з овочами, підсмаженими в олії, сухими шкоринками, вареним рисом, рисовими млинчиками та дечим іншим, щоб закусити після випивки.

Пригнічений невеселими думками, в'ялий і розбитий, Хурхун зайшов до тієї пивнички, пристановища для тих, хто надриває жили важкою працею. Та навіть о цій полуденній порі забігайлівка не порожнювала. Там і сям у ній були порозстилані циновки з пальмового листя: на деяких уже сиділи і п'яно похитувалися кілька відвідувачів. На одній напівлежало двоє, один навпроти одного; трое інших сиділо на невеличкому трикутному підвищенні. Решта відвідувачів сиділи по одному хто де.

На прилавку стоять маленькі глиняні піали, на клаптях пальмових листків розкладено й закуску: рис, риба, перець, овочі, рисові млинчики.

На звук Хурхунових кроків з-за завіски в кутку визирнув літній вусатий чоловік з набитим їжею ротом. Він кивнув головою, зараз, мовляв, і знову зник за завіскою.

Хурхун тим часом обвів поглядом приміщення: присутні тут уже добряче підпили. Двоє, захмелівши, вже щось не могли поділити і все голосніше сперечались. Троє на підвищенні ще, певно, тільки набирались. А якийсь п'яничка лежав горілиць на підлозі, приклавши порожню піалу собі до рота, і з насолодою вилизував останні краплі спиртного. А ще один... Стривайте, та це ж не хто інший, як Нірас! Ну звісно, це ж їхній Нірас, наче вродився тут...

На його вусах ще блищали краплі горілки, білили рисинки. Пальмовий лист із закускою біля нього густо обсіли мухи. Поруч з Нірасом лежала його торбина й ціпок. З торбини визирав жмуток товстих і цупких ниток для плетіння сітей. Ліва рука підпирала щоку, а права була піднята вгору: присадкуватий тридцятирічний Нірас жалібним голосом виводив пісню про прекрасну богиню щастя Лакшмі.

Хурхун підійшов ближче й уважно поглянув на Ніраса: очі того були напівзаплющені, зіниці непорушно застигли, втуплені в одну точку. Певно, Ніраса зараз не цікавило ніщо в світі, крім богині Лакшмі. Хурхун подумав, що не годиться лишати Ніраса самого, коли він такий підпийлий. А той собі співав, мірно похитуючись у такт пісні. Хурхун підтягнув сусідню циновку і вмовстився біля Ніраса.

Нарешті з'явився власник пивнички і Хурхун гукнув йому:

— На дві ани закуски, а на шість — пальмової! Тільки щоб швидко!

Невдовзі все замовлене стояло перед Хурхуном.

Хурхун поволі потягував горілку з піали, а тоді неголосно, підхопивши мелодію пісні, почав підспівувати Нірасові, час від часу відпиваючи горілки та закушуючи. Тоді відлив трохи горілки в Нірасову піалу, взяв трохи закуски і поставив те все перед Нірасом. Той випив, почав жувати, але з набитим ротом йому важко було співати. Проте все одно не переставав мугикати під ніс.

І раптом Хурхуну знову згадалася Мадгурі.

Вона терпіти не могла п'яничок, просто ненавиділа їх. Коли, траплялося, Хурхун випивав — частували то Бгола, то Накххеді, то ще хтось, — не було тоді істоти, нещаснішої за Мадгурі. Яюсь років півтора тому дружина пішла до храму, а вдома лишилися Хурхун з дітьми та Мадгурі. А ввечері він пішов до сусідів і повернувся п'яний як чіп. І був такий несамовитий, що навіть Мадгурі злякалася. Хотіла піти й переночувати до сусідів, але передумала, вирішивши мовчки стерпіти батькові витівки. Чого тільки не

заснала вона від батька тієї жахливої ночі — і потоки лайки, і стусани, і тягання за коси, і волочіння по землі... Все стерпіла мовчки і ледве-ледве дочекалася ранку. А коли Хурхун трохи протверезів і прийшов до тями, то мало не на колінах благав доньку простити за всі знущання. Вона тоді глянула на батька опухлими, мокрими від сліз очима і тремтячими губами мовила:

«Тату, я накладу на себе руки, якщо ти іще хоч раз потягнешся до пляшки!»

І Хурхун заприсягнувся тоді доньці, що ніколи більше навіть не гляне на прокляте зілля. А Мадгурі вже сама тоді кинулася до батька, що впав перед нею на коліна, й стала підводити його: «Та що ти робиш, таточку? Перестань!» Але Хурхун будь-що прагнув спокутувати перед дочкою свою провину, тож і не хотів підводитись із колін.

Таки справді Хурхун дотримував дане дочці слово — відтоді горілки й не нюхав. Тож тепер він аж радів, що може випити чарчину й трохи заглушити своє горе.

А Нірас не міг вгамуватися — він усе ще виводив пісню про Лакшмі.

Горілка ребила своє, туманила голову, а в куточку свідомості вперто ворухилася думка: «Під поясом, у краєчку дготі, зав'язаний дворупієвий червоний папірець...» Ет, нехай воно все горить! Хурхун розв'язав краєчок дготі, дістав папірець, встромив його між пальців і задоволено зареготав. Вимахуючи тим червоном папірцем, він п'яно загорлав:

Хто помер, того ховай,
Хто пить хоче — напувай!..

Хазяїн, зачувши крик Хурхуна, підвівся і попростував до нього. А той розмахував заяложеною, пом'ятою банкнотю. Хазяїн мовчки взяв у нього гроші, не спитавши навіть, скільки принести горілки. А за хвилину перед Хурхуном уже стояв чималий глек пальмової горілки й закуска, щоправда, явно менше, аніж виходило на дві рупії. Та для Хурхуна те вже нічого не важило.

Він підсунув свою циновку і глек з горілкою ближче до Ніраса, наповнив його піалу, тоді — свою. Пиятика пішла по новому колу.

Друзі одним духом повихиляли піали до дна, а тоді знову завели своєї величальної на честь прекрасної Лакшмі, богині щастя і сімейного затишку...

О богине-зозуле,
Посеред річки,

Вже насипано греблю.
А ти на тій греблі вже квітник свій розбила.
Якими квітами прикрашена ти сама, богине!
Які невимовні барви розсипаш ти довкола!
У тебе вбрання із жасмину-чамелі,
У тебе килим із червоних китайських троянд...

7

Повечерявши, з вісімдесят рибалок зібралися на південному березі водойми.

На той час Ганга Сахні вже привіз волами величезний невід, що важив понад центнер, завширшки був близько чотирнадцяти метрів і сто п'ятдесят метрів завдовжки. Був він міцний, сплетений із товстих, цупких ниток, вічка — через кожні п'ять сантиметрів.

Неводу вже було тридцять років. Час від часу його латали, лагодили, доплітали, де рвалося, причому будь-якими нитками, що їх вдавалося роздобути. Тепер його теж лагодили, для чого й послали Ніраса аж у Дарбганг на базар за цупкими нитками.

Минуло вже кілька днів місяця джетх. На початку байсакха пронеслася буря, за нею пішли дрібні дощі. А тоді почалася справжня спека. Проте, незважаючи на це, вода в Гарокхарі була все ще досить глибокою, спадала, висихала вона повільно.

Величезний невід розстелили на всю довжину по південному березі водойми, так, щоб один кінець його сягав східного краю Гарокхару, а другий — західного. Посередині невід підтримувало кілька великих човнів, п'ять малих і плоти із зв'язаних докупи бананових стовбурів. Взавшись руками за кінці невода, а то й прив'язавши його до пояса, рибалки почали тягнути його в північному напрямку. Грузила, прив'язані знизу, все сильніше тягли його на дно, а поплавки утримували верхню частину неводу на плаву. Йдучи берегом, пливучи на човнах, човниках та плотах, з десятка рибалок повільно просувалися до північного берега водойми.

Подивитися на таке видовище висипали на берег жінки й дітлахи з усього селища, і яблуку ніде було впасти. Бо й справді, адже не щодня рибалки затягають такий величезний невід, та ще й гуртом! Таке буває тільки раз або два на рік, не більше.

Довкола западала ніч. На шкільному подвір'ї запалало багаття, розпалене з трісок, кізяків та сухих водоростей. Дітлашня, що позбігалася дивитися, як витягатимуть невід, зараз лежала довкола того багаття на шкільних циночках, а дідусь Гонар розповідав їм цікаву казку. Не в одного вже, поки він слухав ту казку, почали злипатися повіки: тихий, мірний голос Гонара навівав дрімоту.

Коли всі вони позасинали, дідусь Гонар тихенько підвівся і, сплюнувши тютюнову жуйку, спустився до заболоченого берега.

Рибалки вже досить далеко затягли великого невода. Чулося їхнє покашлювання та похлюпування води — тільки ці звуки повнили зараз нічну тишу. Час від часу скидалася і плюскала назад у воду якась велика рибина.

Дідусь Гонар, вийшовши на самий берег, почав розв'язувати вузлик з жувальним тютюном в краєчку дготі.

— То хто бажає тютюню? — гукнув він до рибалок.

— Я, дідусю! Давайте сюди! І нам! — залунало звідусіль. І до дідуса Гонара потяглися десятки рук.

Старий добродушно засміявся і зайшов у воду почастивати рибалок. А тоді й собі, схопившись за край невода, став допомагати тягти його.

— Дивися, дідусю, щоб тобі у твої літа не завадило таке купання! — гукнув йому Хурхун.

Невід уже був на середині водойми. Вода навколо аж грала: то скидалася і плюскотіла велика гарокхарська риба. Вона металася в усі боки, немов загнана під час полювання звірина: то виплигувала з води, то знову падала з гучним плюскотом, тому часом здавалося, ніби це прачі на річці праниками вибивають мокру білизну. Сріблясті рибини зблискували в місячному промінні і на мить аж затьмарювали його.

Ганга Сахні, викинувши уперед руку, завів раптом пісню про свого легендарного предка, полководця Джайсінха:

О Джайсінху, синку, поїж мотічурських ласощів,
О Джайсінху, синку, поий чистої з Ганги водиці!
Мамо, не їстиму я цих мотічурських ласощів,
Мамо, не питиму я і чистої з Ганги водиці.
Не лишуся і хвилі в щебетливій оселі твоїй,
Полечу у Лалпур, де сестриця моя, Джасматі,
Гірко тужить і слізно голосить.
І помчу я далеко-далеко!
Та міцними узами ніжності
Обв'яжу я сестричку свою...
Я не можу лишатись в оселі твоїй!

І всі рибалки, скільки їх було на східному і західному берегах, на човнах і плотах, враз підхопили останні рядки пісні:

І помчу я далеко-далеко!
Та міцними узами ніжності
Обв'яжу я сестричку свою...
Я не можу лишатись в оселі твоїй!

Довго ще лунала ця пісня у свіжу ніч місяця джегх, пісня, що її заспівував Ганга Сахні, а приспів підхоплювали всі рибалки.

Тим часом великий невід уже майже наблизився до північного берега водойми, до його заболоченого краю.

Найпершими до берега пристали човни, і з них почали стрибати на землю рибалки й витягати їх на суходіл. Тепер у темному невиразному місячному світлі то тут, то там на воді погойдувалися висушені гарбузи-поплавці.

Біля самого берега, серед заболоченої місцини звечора ще лопатами та сапами розчистили від трави та гнилих водоростей чималий майданчик.

А невід повільно, але впевнено наближався до берега; два його кінці все ближче й ближче підступали один до одного. І в останньому зусиллі рибалки наче подесятерили свої сили. Нелегка робота от-от мала завершитися, і усвідомлення цього наповнювало кожного радісним піднесенням, збудженням, почуттям перемоги, вірою в силу громади. Навіть пісня звучала лункіше й могутніше, що ближчим ставав берег. Завзяття і радість виливалися в ній:

Тягни вгору, іще раз!
Вперлись дужче, іще раз!
Тягни невід, іще раз!
Іще дужче, іще раз!

Середина невода ще була у воді, на невеликій глибині, приблизно по стегно. А краї невода сходились усе ближче, і ось уже він вигнувся по краях, нагадуючи серп молодого місяця. На міліні велика й середня риба, що потрапила в сіть, зблискувала, билася, стріпувалася тисячами блискіток. Коли рибалки побачили цю масу живого срібла, їх охопило ще більше завзяття, і з новою силою у нічне небо злетіла нехитра рибальська пісня:

Рибу ловим, іще раз!
Срібну ловим, іще раз!
Гарну ловим, іще раз!
Славну ловим, іще раз!
В Гарокхарі, іще раз!

Ніч помалу минала. Небо на сході вже потроху починало сіріти. Та й пташине щебетання, спершу ніби несміливе, а згодом дедалі голосніше, свідчило, що ніч кінчається, відходить, що вже світає.

А на північному березі водойми стояли наготові великі кошелі для наловленої риби.

Хурхун, Бгола, Ганга, Накчхеді, Бгокар та інші рибалки вже витягли з води невід з рибою. І відразу, не гаючись, почали вибирати її. Дріб'язок вони відразу ж викидали назад у воду. А великої риби, як на око, мало бути не менше двохсот манів. Ворушилося в неводі й сотні півтори черепах.

На своєму шляху невід назбирав чимало всякої всячини. Казанки, ступки, глечики, відра, сковорідки, бляшанки, іграшковий автомобіль, два залізні стільці, коробочка з-під сурми, клапти зігнилої матерії, навіть якісь кістяки — одним словом, чого тільки не виволік на світ божий той невід. А все те у Гарокхар понаносила повинь. З самого ранку дітлашня з обох селищ копирсалася в тому скарбі з дна водойми, вишукуючи і неодмінно знаходячи щось для себе.

Найбільший в окрузі торговець рибою та іншою водяною живністю, Рампхаль Мукхія, що живе у Росарі, сам не приїхав до Гарокхару, але прислав свого брата, котрий нагодився якраз, коли рибалки витягали на берег невід. Рампхаль Мукхія збував свій товар не в Музаффарपुरі чи Патні, а віз прямо в Хаурах, передмістя Калькутти.

Щоб доставити живу рибу з Дарбганга до Хаураха, потрібно шістнадцять годин, причому з трьома пересадками. Тож треба якомога швидше доставити вилов на місце збуту, бо кому потрібна гнила риба!

Брат торговця приїхав на вантажній машині, позиченій у якогось свого приятеля з Дарбганга. І його зараз обходило тільки одне: будь-що добутися вчасно до Дарбганга і встигнути повантажити рибу на дев'ятигодинний поїзд.

Бгола, Накчхеді і Ганга вже одержали готівку — дванадцять тисяч за двісті манів відбірної риби. Великі кошики з рибою вже почали вантажити на машину, коли раптом почулося ревіння джиша, що з'явився на дорозі.

Серця рибалок зацмели від невизрадної тривоги. Бо весь цей час їх не полишала думка, що сатгхарські поміщики можуть влаштувати їм якусь капость. Тут, у рибальському селищі, мешкав небіж ватажка «Нішад махасабгі» — Пхулени Парсада. Тож час від часу його закликав до себе дядько

і розпитував про селищанські новини. Не дивно тому, що про всі тутешні новини відразу ставало відомо й сатгхарським поміщикам.

Джип загальмував біля школи, з нього вийшли шестеро: окружний начальник із своїм посильним, начальник поліції, двоє поліцейських і шофер.

Ранок уже золотився першими сонячними променями. Вони гладили бархатисту поверхню Гарокхару. Залізні грузила знизу невода зблискували на сонці, додаючи ще більшого чару літньому погожому дню, що займався. В селищі було незвично тихо, бо всі його мешканці висипали на берег Гарокхару, де завершилася риболовля.

Помітивши ще здалеку наближення джипа з урядовцями та поліцейськими, селищанський сторож Дгондгаї квапливо подався додому; повернувся він швидко — вже в синій сорочці, синьому тюрбані і при шаблі — то була його офіційна уніформа для різних урочистих випадків.

Бгола, Ганга і Мохан Манджі, побачивши, що джип зупинився біля школи, попростували до нього: вони були впевнені, що неспроста двоє добродіїв прибули сюди в супроводі поліцейських — не інакше як сатгхарські поміщики вирішили викинути якогось коника. Що ж, цього слід було сподіватись.

— Не переживай даремно, Бголо! — заспокоював товариша Мохан Манджі. — Ти тільки збігай та принеси отого папірця, що його написали колишні власники водойми. А ми тим часом з'ясуємо, що й до чого... Тож не барися.

Відіславши Бголу додому, Мохан Манджі та Ганга Сахні ступили на шкільне подвір'я. Підійшовши до прибулих ближче, вони чемно привіталися. Начальник поліції щось неголосно мовив окружному начальникові, а тоді й собі відповів на привітання.

З Бголиної оселі принесли старе крісло й табуретку. На крісло вмовстився окружний начальник, а на табуретку — начальник поліції. Тим часом нагодилися і нишком стали за ними і двоє сатгхарських поміщиків.

Начальник поліції, підкликавши до себе Гангу Сахні, почав про щось розпитувати його.

Окружний начальник був призначений на свою посаду зовсім недавно і сам належав до громади ядавів, тож досить співчутливо ставився до нижчих каст. Зате начальник поліції працював уже давно і був щирий вусатий раджпут.

Окружний начальник не міг довго всидіти мовчки, тож почав з Моханом Манджі розмову про політику країни,

її проблеми, про те, про се. Принагідно поговорили про результати виборів у штаті Андгра-Прадеш, про переконливий успіх Конгресу на них, про те, що Джавахарлал Неру одержав запрошення відвідати Радянський Союз...

Як виявилось, окружний начальник цілком підтримував зовнішню політику Джавахарлала Неру, і це неабияк втішило Мохана Манджі. Він подумав: хай там що, а цей представник влади не пристане на бік неправди й несправедливості.

Трохи згодом Ганга Сахні знаком відкликав Мохана Манджі вбік і мовив:

— Начальник поліції залякує нас, погрожує, що згідно статті 144 конфіскує весь наш улів.

Брови Мохана Манджі майже зішлись на переніссі, повіки несамохіть закліпали, зіниці розширились.

— Мерзотник, хоче погріти руки на нашому поті! — зірвалися з його язика гострі, як стріли, слова.

Поруч із ним стояв розгублений Ганга Сахні, не знаючи, що робити: зараз він нічого не бачив перед собою, крім багатого вилову. Двісті п'ять манів свіжої риби!.. Начальник поліції звалився на їхню голову як грім з ясного неба, а риба може зіпсуватися, тоді лишиться одне — викинути її на смітник.

А сатгхарські поміщики не приховували своєї зловтіхи, бачачи, в якому скрутному становищі опинилися рибалки. Теж хочуть погріти руки на їхньому нещасті! Таки справді, виявляється, Гарокхар має перейти чи вже й перейшов у інші руки, і це рибалки починають відчувати. Тепер обидва селища не матимуть права зачерпнути з цієї водойми навіть пригорщі води.

Такі й подібні тривожні думки блискавично пронеслися в голові Ганги Сахні і вкинули його в розпач. Йому наче відразу відібрало мову, що не міг вимовити й слова.

Немов зрозумівши, що зараз відбувається на душі Ганги Сахні, Мохан Манджі підбадьорливо поплескав його по спині:

— Не мають права! — А тоді заглянув у вічі товаришеві: — Нехай тільки хто спробує забрати нашу рибу!

Тим часом повернувся Бгола з папірцем про оренду водойми на два роки. Мохан Манджі взяв у нього той папірець і простягнув окружному начальникові. В ньому депурський поміщик від імені своєї невістки Дамарупрії Бахурії зазначав, що документ цей засвідчує право на вилов риби у гарокхарській водоймі впродовж двох років, за що взято

готівкою орендної плати п'ять тисяч рупій. У документі значилися прізвища трьох орендарів — Бгола Сахні, Ганга Сахні і Накчхеді Джалуа. Документ скріплював власноручний підпис самої невістки.

Окружний начальник кілька разів уважно перечитав папірця, а тоді взяв у начальника поліції папку із справою про водойму. Один із сатгхарських поміщиків через плече його спробував заглянути в папірець. Окружний начальник, певно відчувши його подих, повернув голову і неприязно глянув на нього. Начальник поліції відразу ж нахилився до окружного начальника і зашепотів йому на вухо:

— Це небіж сатгхарського поміщика. Дуже захоплюється фотографією. Крім того, чемпіон з бадмінтону, має юридичну освіту...

— А рибальство — теж його хобі? — досить глузливо мовив окружний начальник. А тоді долонею затулив вухо, в яке начальник поліції знову хотів щось шепнути.

Поміщиків небіж зблід.

Папери незаперечно свідчили, що з покоління в покоління привілей вилловлювати рибу в гарокхарській водоймі належав виключно рибалкам з обох селищ, що власники водойми мінялися, але орендарі її лишалися незмінними.

Окружний начальник почав щось швидко записувати по-англійському в свій блокнот. Потім сховав його в кишеню і якусь мить зачаровано дивився на водойму, поверхня якої від сонячного проміння здавалася наче темно-червоною. Тоді повернувся і мовчки рушив до джипа на шкільному подвір'ї. Сідаючи на вільне місце поруч з водієм, він обернувся до Бголи і притишеним, вибачливим голосом промовив:

— Вибачте, добродію Сахні, але я не знав, що за всім цим криється...

Джип заревів, зірвався з місця і невдовзі зник з очей.

Незвичний тут для всіх запах бензину ще якийсь час стояв у повітрі, помалу розвіюючись. І щоб заглушити той дух, Хурхун, Ранглал, Нірас та інші рибалки поїдали до носа свої долони, що терпко пахли свіжою рибою. І ті пахощі для них були найлюбіші, а надто зараз. То був невіддільний від них, природний запах.

Тільки встигли зібрати з Бголиних грядок останні бобові стручки і доставити їх додому, як рисовище стала затоплювати вода. Цього разу повинь почалася трохи пізніше, а то б могла затопити і врожай бобових.

Був кінець місяця ашарх. Врожай рису тішив селянські душі: дякувати богів, хоч встигли вчасно зібрати. А на клаптях полів, що тулилися на пагорбах, вже зеленіли нові сходи.

У Гарокхар вода прибувала з північно-східного боку. От і зараз водойма повнилася і повнилася. З водою разом сюди потрапляло чимало дрібної риби, яка трохи далі попадала у верші та всілякі пастки, поставлені рибалками.

А минулого вечора Мадгурі втекла зі свекрового дому. Через витівки п'янички-свекра вона не схотіла довше лишатися з чоловіком.

На схід від гарокхарської водойми, зовсім неподалік від неї, пролягала дорога, а трохи далі від дороги було невеличке озерце. Зараз, під час повені, воно було вщерть повне водою. Вулицю прорізала стічна капава, через яку був перекинутий маленький місток, і зараз по цій канаві вода з шумом мчала в гарокхарську водойму, беручи по дорозі воду ще з однієї канави. А за десять кроків від місця, де ці обидві канави з'єднувалися, хлопчак і дівчатка, вишикувавшись у ряд, ловили кошиками рибу: то один, то другий з них час від часу вихоплював з канави дрібну рибку.

Верша Тіри теж стояла в цій канаві.

Коли Сілебія, віднісши додому наловлену рибу, знову повернулася до канави, то раптом згадала, що минулого вечора зі свекрового дому втекла Мадгурі.

Сілебія відразу підійшла до Тіри й поклала їй на плече руку.

— Що таке? — озирнулася та.

— Оце щойно я бачила Мадгурі, — повідомила Сілебія. — Вона сиділа й розмовляла з моєю матір'ю. Хочеш знати, про що вона розповідала?

— Про що? — спитала та, зануривши, а тоді знову витягнувши свого кошика з канави.

Сілебія нахилилася, зірвала якийсь листочок і трохи пожувала його. А тоді мовила:

— Каже, що тут де хочеш, там і ходиш, ніхто тобі нічого не каже. То й день минає зовсім непомітно. А там, у свекра,

не ступи й кроку з хати чи з двору. Сидиш, каже, наче у в'язниці, і день тобі тягнеться довго, наче рік.

— А не дуриш? — перепитала Тіра.

— Та щоб я з цього місця не зійшла! — присягнула Сілебія. — Чого це я маю вигадувати, Тіро?

Сілебія опустила на траву і заходилася перебирати наловлену рибу, що стріпувалась і перекидалась. А тоді озвалася знову:

— Ти, певно, і досі не розгледіла своєї сестрички, Тіро. А то б помітила, що ззаду в неї вирвано жмут волосся, а на тілі видно синяки. Ні, ти тільки подумай, який лютий може бути свекор! Справжній сатана!

— Справжній сатана? Ах ти ж паскуднице мала! — непомітно підійшла і схопила меншу сестричку за вухо Джілебія, потім ще й ляснула її по щоці: — Ах ти ж негіднице! Виносити на люди сміття з хати! Дивися мені, прикуси трохи свого язика, а то щоб не нарікала! Марш додому! Розпустила язика...

Сілебія миттю підхопилася на ноги і, супроводжувана сестриною лайкою, щодуху помчала додому.

Серів зо два дрібної риби наловила сьогодні й Тіра. Дітлахи — хлопчак і дівчатка, — діти Бісуні, Ніраса, Рангала та інших рибалок, те й робили, що закидали в канаву свої кошечки. Тепер, певно, не було жодної рибальської оселі, яка б не мала щодня свіжої риби. А для самих дітлахів така риболовля стала тепер щоденним заняттям. Воно й не дивно, адже серед рибальських родин були й такі, для яких риба — чи не єдиний засіб існування, як, скажімо, для родин Хурхуна, Бісуні, Ніраса та багатьох інших.

Джілебія і Сілебія теж зростали в рибальській родині, проте вийти з кошиком чи підсакою на риболовлю було для них скоріше розвагою, аніж життєвою необхідністю, тоді як для Мадгурі й Тіри така риболовля, як оце зараз при паводку, була відчутною підмогою для родини.

Коли прибувала вода, всі вони день і ніч не відходили від своїх загат, бо вилов дрібної риби лежав виключно на плечах дітлахів та жінок. А чоловіки ловили велику рибу, правували човнами, збирали їстівні водорості, сіяли та збирали врожай і збували свій товар — рибу чи зерно — це було їхнім обов'язком.

Хурхун один годував чималу сім'ю — вісім ротів. Дружина допомагала йому мало, бо й сама ледве ходила: здавалося, не було такої недуги, якою б вона не перехворіла, — і малярією теж. Від неї зробили їй з півсотні уколів, а від

тих уколів теж не вийшло на добре, бо почалися спазми. А тепер іще, на додачу до всього, звідкись взялася і клята ядуха — мучить бідолашну жінку.

У Депурі була окружна лікарня, де працювали кваліфікований лікар, фармацевт і санітар. Ця трійця і складала медичний персонал лікарні. Проте дев'яносто п'ять хворих із ста не могли дістати тут необхідної медичної допомоги через несусвітний безлад, що панував у цьому закладі. Тому навіть ті лікарі, котрі із щирою душею хотіли полегшити страждання хворим, не трималися в лікарні більше чотирьох місяців. Ще один лікар був у Сатгхарі, за фахом гомеопат, на прізвище Вішамбгар. Він заснував свій невеличкий медичний пункт і здобув непогану славу серед жителів кількох десятків довколишніх сіл і селищ. Невеличка, але дуже хороша лікарня була і в Мадгепурі, до неї іноді й навідувалися рибалки з обох селищ, щоб узяти ті чи інші ліки.

Матір Мадгурі якраз у ті дні звалила пропасниця, і тепер разом з Тірою кожного півмісяця ходила вона в Депуру на уколи. Сьогодні була субота, тож якраз треба було йти в Депуру на уколи.

Тому, залишивши на березі менших братика і сестричку, Тіра прихопила з собою улов і швиденько подалася додому.

Коли вона прийшла, Мадгурі саме сиділа біля печі і пересипала рибу борошном. А в печі вже тліли суха піпалева гілка і вологе листя манго. Вогню майже не було, тільки валив густий дим. Побачивши Тіру, Мадгурі гукнула їй:

— Тіро, ти б десь пошукала мені хоч пучок соломи!

Поклавши рибу, Тіра заклопотано озирнулася довкола: де ж її взяти, тієї соломи?

Задвір'я Хурхуна і Джітії, теж рибалки, прилягали один до одного. А на сусідському подвір'ї Тіра помітила цілу купу соломи, з боків обкладену дрюччям.

Тіра нишком подалася на сусідський задвірок, коли раптом на подвір'ї з'явилася дружина Джітії, з якою днів із десять назад посварилася їхня мати. Тож якби вона помітила, як Тіра підкрадається до її подвір'я, то не упустила б нагоди зчинити лементу. Тіра прিনিшкла, вичікуючи слушної нагоди, як той солдат у засідці.

Та зрештою все обійшлося. Дружина Джітії взяла на налігач стареньку козу і повела її до гарокхарської водойми, а вже через хвилину Тіра поклала перед Мадгурі два чималі солوم'яні пучки.

Вогонь у печі відразу весело затанцював.

Мадгурі тим часом швидко зліпила з десяток круглих хлібців. У пляшці не було й краплі олії, тож довелося підсмажувати рибу просто на вогні. Тільки розтерла червоного перцю, перемішала його з сіллю і так присмачила рибу. Шестирічна сестричка нишком потягла одну підсмажену рибину і кинулася навтьоки, а Тіра закричала на неї. Мала підбігла до навісу й, притиснувшись спиною до стовпця, з недоїденою рибиною в руках злякано дивилася на сестру. На губах її поналипали дрібні макові зернятка і жовта риб'яча ікра. Дівчинка з острахом дивилася на старшу сестру, перестала навіть жувати.

Почувши, що Тіра когось сварить, вийшла надвір мати. Худа, висхла, схожа на кістяк, обтягнутий темною шкірою. Погаслі, глибоко запалі очі, щоки, волосся на голові повипадало. Сама в брудному, ношеному-переношеному сарі, що світить латками. За нею, мимрячи щось невизразне, дріботіло півторарічне дитинча.

Жінка заспокійливо мовила:

— Таж маленькій схотілося їсти, а на неї, бідолашну, накинулася ця Тіра. Іди, доню, іди в хату та спокійно поїж! — запросила вона меншеньку.

Мадгурі підвелася, зайшла до хати. Кладучи перед сестричкою шматочки риби з хлібом, вона міркувала собі: «Невже мати піде на уколи в цьому лахмітті? Адже сарі геть зношене, справжня ганчірка, його давно пора викинути. І все ж таки вона не знімає його з себе! Правду кажуть, що в бідності та злиднях — усе знахідка. Але ж у неї в скрині є хоч кілька стареньких, але цілком пристойних сарі. То чого ж вона їх шкодує, навіщо вони даремно лежать? Адже могла б вдягнути хоч у місто щось трохи чистіше...»

Нагодувавши сестричку, Мадгурі відчинила дерев'яну скриню і дістала досить-таки стареньке, але чисте сарі й попросила, щоб мати вдягла його. Та невдоволено забурмотіла:

— Та ти що, здуріла, дочко? Чого це тебе так обходить? Не все одно тобі, в чому я ходжу? Нічого я не вдягатиму, піду, яка є, в цьому сарі! Знайшла принцесу, щоб розряджати... Чи багато ти мені нанесла зі свекрового дому, аби я могла вдягатися?..

Мадгурі страшенно розсердили останні материні слова, але вона мовчки проковтнула образу. Адже вона й справді втекла зі свекрового дому мало не з порожніми руками. З одягу прихопила тільки сарі з зеленими квітками по

берегах. Та ще намісто на шиї, гнуті браслети на руках, одним словом, ті прикраси, що їх вона постійно носила. Коротше кажучи, додому прибігла тільки в тому, що було на ній, що найбільше любила.

Але щоб мати казала дочці такі різкі слова — дивина. І що це сьогодні нашло на неї? Та Мадгурі не сказала й слова у відповідь, тільки ще ретельніше заходилася чистити посуд.

А мати, не знати що подумавши собі, все ж вдягла те сарі, яке дала їй Мадгурі, і тепер час від часу скоса позирала на доньку — чи бачить та.

Мадгурі почистила посуд, пополоסקала пляшечку для ліків. Знайшовши клопоть сіті, вона повитягала з неї тонкі міцні нитки, зсукала, поприв'язувала їх довкола шийки і ще й зробила петельку, щоб Тірі було зручніше нести. А сама Тіра тим часом встигла збігати до Мангалевої матері і позичити трошки олії. Швиденько намастила тією олією волосся, потім зав'язала його у вузол, тоді пригладила ще й водою. Сполоснула обличчя і аж після цього постала перед Мадгурі, старшою сестрою.

Мадгурі зі схвальною посмішкою глянула на сестру і задоволено хитнула головою.

Якраз у цей час на подвір'ї з'явилися хлопчак з наловленою рибою. Мати знову невдоволено забурмотіла:

— І де вас тільки носить! Невже вам і їсти не хочеться, що й додому не заглянете?

— Ідіть, маленькі, ідіть сюди! — зраділа, побачивши їх, Мадгурі. І підхопила братика на руки. Якусь мить вони так і стояли: вісімнадцятирічна Мадгурі з дев'ятирічним хлопчиком на руках.

— Ой божечку! — раптом вигукнула вона.

— Що там таке? — стривожилася мати.

— Та ж і важкенький! Ото ну!

Тіра тільки всміхнулась на здивування Мадгурі. Не втрималася й мати: слабка посмішка з'явилася і в неї на устах.

— А тепер злязь, іди поїж трохи! — мовила вона малому.

Хлопчик з'їв кілька шматків риби з хлібом, а тоді обернувся до сестри:

— Сестричко, а я послав звістку в Маджаргхат, що ти повернулася до нас. Добре я зробив чи ні?

— Добре.

— А ти з ним поїдеш, як він приїде за тобою?

Мати grimнула на малого, і той умовк.

Коли Тіра з матір'ю вже вийшла надвір, Мадгурі гукнула їм услід:

— А пляшечку під ліки не забули? Рецепти взяли?

— Та взяли! Все взяли! — озвалася Тіра.

Але за мить услід їм знову полетіло:

— Та не забудьте купити там хоч трошки прянощів!

— Гаразд, купимо!

9

У кількох місцях повинь затопила залізничну колію, і рух поїздів по ній припинився. З боку Дарбганга поїзди доходили лише до Джанджарпура, а до наступних трьох станцій пасажири мусили діставатися водою, на човнах.

Повинь так позатоплювала деякі села й селища, що жителі їх знаходили порятунок тільки на залізничному насипу. Уздовж залізничного полотна не менше як на двадцять миль тяглися й тяглися нескінченні гурти людей. Захистком для них були й вагони на станціях, які через повинь застигли на коліях у тупиках. Перони й платформи ставали для тисяч родин спільним подвір'ям. Тут і там видівся розкиданий домашній скарб, не вщухав дитячий лемент і плач, крики підлітків і вигуки, розмови та пересварки дорослих. Задушливий дим від мокрих дров перемішувався з тютюновим димом, з запахом давно не митого людського тіла, мокрої, прілої одежі і випарами поту. Одне слово, атмосфера на станціях була гнітючою і задушливою.

Неподалік від станції, на високому пагорбі, з ініціативи Товариства розвитку Індії було відкрито пункт допомоги потерпілим від повені. П'ятеро добровольців і двоє рибалок з човнами, очоловані літнім чоловіком з великими вусами і голеним підборіддям, мали в своєму розпорядженні два ящики ліків та всього необхідного для надання потерпілим першої медичної допомоги.

Хурхуна й Ніраса громада зобов'язала протягом двох місяців чергувати на човнах, оскільки подекуди то був єдиний засіб пересування. Істи човнярам здебільшого приносили з дому. І хоч дорога до їхнього селища кілька днів теж була затопленою, однак майже щодня хто-небудь та приходив на станцію. А коли нікому було йти, то вирушав сам Мохан Манджі.

Він так і лишився простим селянином, хоч і був для всіх визнаним ватажком. Не гребував, як то іноді буває з інши-

ми, що трохи вибилися в люди, братися за будь-яку брудну, брудну роботу або комусь щось допомогти та пособити. Він не гордував нічим. А на те, що часом багатії глузували й підсміювалися з нього, Мохан Манджі просто не зважав і не брав близько до серця. Того дня, коли йому випадало йти на станцію, він сам заходив до осель Хурхуна й Ніраса, брав, що треба було їм передати, і йшов. А Хурхун з Нірасом, щойно помічаючи на обрії Мохана Манджі, обвішаного клунками з рисовими хлібцями та смаженою рибою, не могли стриматися від захоплених вигуків.

Особливу ж радість давала Хурхуну можливість перемовитися зі своїм ватажком словом-другим. Він не так чекав тієї їжі з дому, як нагоди порозмовляти з Моханом Манджі. Хоч вони й так спілкувалися досить часто, проте Хурхун щоразу з нетерпінням чекав і виглядав свого ватажка; здавалося, не міг діждатися, коли той нарешті з'явиться.

Мохан Манджі запропонував організувати для потерпілих іще один пункт допомоги, біля рибальського селища, а точніше, біля початкової школи, на високому березі водойми. Для цього було створено й робочий комітет, до якого увійшло п'ятеро: два соціалісти, один конгресист, один вчитель, уже пенсіонер, і сам Мохан Манджі, керівник Селянської спілки, що її емблемою був червоний прапор із серпом та молотом.

Бамбука для обладнання пункту вистачало, а от соломи бракувало: адже треба, щоб над головою була якась стріха! Тоді Мохан Манджі особисто з'їздив у Лахеріясарай і привіз звідти циновки з пальмового листя. Так і звели три хижки з подвійними накриттями.

І лише за півмісяця робочому комітетові вдалося розжитися на двадцять мішків зерна, десять сувоїв тканини, дев'яносто рупій грішми, три ящики ліків, два човни, старий велосипед і сорок туків сіна для худоби. Це було свідченням того, що місцеве населення схвалює і підтримує діяльність пункту для потерпілих. Депурські ж та сатгхарські поміщики не пожертвували в фонд допомоги потерпілим від повені навіть щербатої пайси, навіть зернинки. Щоправда, середульшому синові сатгхарського поміщика щось таки вдарило в голову, бо він сам привів і вручив Моханові Манджі свій велосипед. І скільки не переконували хлопця, він так і не забирав його назад. Хіра, так звали того хлопця, вчився в медичному коледжі в Патні, і серед людей ходила чутка, що він трохи несповна розуму. І для цього були деякі підстави: на якусь витребеньку він, не задумуючись,

міг викинути тисячу — півтори тисячі рупій; або, скажімо, замовити собі срібні статуетки Махатми Ганді і Джавахарлала Неру, кожна вартістю по сто п'ятдесят рупій. Щомісяця він передивлявся не менше двох десятків голлівудських фільмів, але водночас і полюбляв бувати на різних мітингах і зборах, особливо комуністів, час від часу підтримуючи їхню організацію десяткою-другою. Цікавився він трохи й молодіжним рухом, який очолювала Студентська федерація.

Тож і не дивно, що після таких різноманітних і далеких одне від одного захоплень він справді міг трохи схибнутись. Але, як виявилось, то все була намова злих язиків. Мохан Манджі, познайомившись із Хірою, зрозумів, що то цілком розважливий і кмітливий хлопець. Велосипед був уже не новий, ним кілька років користувалися, та головне зовсім не в цьому, а в тому, що своїм вчинком хлопець засвідчив прихильність до простих людей, співчуття їм у біді. До того ж Мохан Манджі був неабияким психологом, добре розумів порухи людської душі. Він відчув, що коли відмовиться прийняти від юнака його пожертву на користь потерпілих, той, маючи вразливу вдачу, дуже переживатиме. А що цей подарунок від поміщицького сина, не так і важливо. Адже буває, що і в найлютіших, найжорстокіших поміщиків народжуються діти з добрим і спочутливим серцем, лагідною душею.

В обох селищах — і рибальському, і човнярському — було чимало селян і батраків, проте переважали рибалки й човнярі. Але й рибальська та човнярська громада розділялася іще на п'ять підкаст: сахні, джалуа, манджі, кхунаот і тіяр. Їхніх предків колись привабили сюди рисовище і водойма — тут вони могли більш-менш пристойно прожити. Спершу невеличкі, поселення з часом розросталися, мешканців у них більшало — на сьогодні число жителів зросло майже в п'ятдесят разів. І хоч гнилий тутешній клімат забирав чимало людських життів, проте життя все одно брало гору над смертю. Житла під черепичними дахами мали лише кілька заможніших родин; інші жили в хижках, критих соломною або пальмовим листям. Якби, боронь боже, сталася пожежа, все селище вигоріло б за півгодини дощенту. Під час повеней, а вони траплялися досить часто, хижки руйнувалися, зносилися, а стріхи пливли за водою. Бувало, що й малярія, холера чи якась інша попесть косила людей без милосердя і ліку.

Тож і не дивно, що високі пагорби, які оточували гарохарську водойму, стали осередком двох селищ; селища

помалу тяглися вгору вище рисовища, що зменшувало небезпеку від повеней. Повені, звісно, завдавали чималої шкоди і рибальському, і човнярському селищу. Проте хижкам, які стояли на північному кінці водойми, доводилося найкраще — вода майже ніколи не доходила до них і не заливала.

От і цього року повинь залила половину селища. А друга, яка майже не постраждала, допомагала потерпілій. Так було завжди, так було і зараз. Хижки Ранглала, Бісуні, Ніраса та інших рибалок щонайменше днів десять були під водою. Вся південна частина вулиці перекочувала на південний гарокхарський пагорб, а жителі довколишніх сіл розмістилися на східних схилах гарокхарської водойми.

Пункт подання допомоги влаштували у двох хижках: одна — на південному березі водойми, друга — на східному схилі пагорба. До роботи по наданню допомоги Мохан Манджі з дозволу Хурхуна залучив і Мадгурі. Коло неї весь час крутилися, допомагаючи їй, Джілебія, Мангаль, Чульхаї, менший брат Ганги Сахні, син Бісуні, небіж Мусаммата Джітії та інші юнаки, а також з півдесятка юнаків з інших селищ та сіл виявили бажання преднатися до рятувальних робіт.

На Мадгурі було покладено обов'язок готувати їжу для добровольців, а також для гостей і всіляких поважних осіб, які час від часу навідувалися сюди: вона мала стежити, щоб гості не були голодні. Крім того, вона мала розподіляти серед потерпілих виділені для них харчі й одяг, ще й допомагати жінкам виносити домашній скарб із затоплених хижок.

Чульхаї та інші юнаки на човнах мали звозити сюди з довколишніх сіл усіх потерпілих від повені: серед них досить часто бували й такі, що по кілька днів не мали й росинки в роті. На них було страшно дивитися — безживні очі, сумні, марні, пониклі обличчя, збайдужіння до всього. Але найважче доводилося з немовлятами, які потребували свіжого молока. На щастя, в ящиках з ліками знайшли двадцять одну банку згущеного молока, що їх добровольці прихопили з собою для власних потреб, — розводити і пити замість чаю або й з чаєм. У Бголи позичили великий казан, в якому звичайно варили овочі, і Мадгурі розводила в ньому молоко в кип'яченій воді, а тоді роздавала дітям. Так і знайшовся вихід із скрутного становища. Це тривало день, другий, третій, а коли дійшлося до четвертої банки, котрийсь із їхніх власників поскаржився Моханові Манджі на

Мадгурі, мовляв, дівчина даремно переводить згущене молоко.

Мохан Манджі закликав Мадгурі до себе в школу і сказав:

— Дочко, таж молоко те призначається для лікувальних цілей. Адже так? Чи ні?

— Так, дядечку,— погодилася вона.

Ватажок споважнів:

— А ти розводиш його водою і напуваєш людей, наче яким шербетом.

— Зовсім ні! — заперечила дівчина.

— Дочко, зрозумій, те ж молоко в банках для хворих.

— Я це знаю, дядечку. І ніхто з дорослих іще не пив його замість шербету чи чаю...

Навіть зараз Мадгурі стояла перед Моханом Манджі з гребінцем у руках. Бо саме коли її покликали до ватажка, вона розчісувала якусь дівчинку-сироту. Вичищаючи зараз той гребінець сухою стеблинкою, Мадгурі водночас пояснювала Моханові Манджі, чого вона пустила в хід те згущене молоко.

Вислухавши дівчину, Мохан Манджі підбадьорливо поклав їй на плече руку:

— Правду кажеш! Молоко зараз найпотрібніше дітям. І добре робиш.

Той, хто споживав приготовану Мадгурі рибу, довго згадував дівчину добрим словом: справді, смажити рибу ніхто не вмів краще за неї. Мадгурі цілими днями й не присідала — з ранку до вечора чимось клопоталася, давала всьому раду. Вона зовсім не соромилася юнаків, як то інші дівчата, — розмовляла з ними просто й щиро, пересміювалася, жартувала, одним словом, відчувала себе з ними рівнею. І робила все, що їй належало, самовіддано й захоплено. У таборі для потерпілих в неї не було ні часу, ні можливості, щоб сісти й спокійно побалакати з ким-небудь про те, про се.

Для надання медичної допомоги потерпілим від повені з Патни прибув студентський загін місцевого медичного коледжу. Лише два дні той загін пробув на гарокхарському пункті допомоги. В загоні була й дівчина-пенджабка на ім'я Кусум, смаглява, круглолиця, з великими очима і гарним рівним носом. Ходила вона в шальварах, довгій сорочці-салуці й мусліновій накидці. Здорова і вродлива, вона була напрочуд товариська і смілива в розмовах, наче тигреня. Мадгурі й раніше доводилося бачити дівчат із заможних

родин, але не таких простих і привабливих, як ця пенджаб-ка. Побачивши її вперше, Мадгурі передусім подумала, що не інакше як у попередньому народженні вона була якоюсь богинею.

Хоч якою напруженою та насиченою була програма студентського загону, а проте Кусум знаходила вільну часину, щоб порозмовляти з Мадгурі, хоч трохи побути з нею разом. Якось за розмовою, довідавшись про всі пригоди Мадгурі після заміжжя, Кусум рішуче сказала:

— Та плюнь ти на такого чоловіка! Як він у тебе такий телепень, то чого маєш зносити свекрові знущання?

Наполеглива й рішуча, Кусум пішла навіть до Мадгурі додому, познайомила з її батьками, з її братиками й сестричками. А коли від'їжджала разом з загonom, залишила свою адресу, щоб Мадгурі дала їй знати, якщо виникне якась потреба. Той клаптик паперу, вирваний з блокнота, Мадгурі взяла й заховала, наче неоціненний талісман.

Відколи Мадгурі втекла зі свекрової родини, вдома їй була повна свобода: батько нічим не обмежував її. Ніби вона була не дочка Хурхуну, а цілком дорослий син. Тепер Мадгурі могла взяти кошика з рибою і спокійно податися в сусіднє село, щоб продати її. Сама могла піти і в Депуру — принести матері ліків або купити чогось. А коли після повені було створено пункт допомоги потерпілим і донька з головою поринула в його роботу, Хурхун не міг натішитися дочкою, пишався нею.

Останні півтора місяця Хурхун служив у Товаристві розвитку Індії. Йому виділили великого човна, за помічника зголосився бути один дідусь. Інколи їм доводилося плавати тим човном аж до неблизького Кушешвара — південніше Гарокхару. А на північ вони інколи допливали до Пхульпасара, на схід — до Нірмалі, а то й далі. Так само працював і Нирас. А заробітку було — дві рупії на день. Коли доводилося вирушати далеко й надовго, човнярі кимось передавали додому, щоб їсти їм не приносили. Обов'язком їхнім було не тільки правувати човном, а й прислужувати поважним чиновникам при нагоді: чистити їм взуття, одяг, готувати їсти тощо. І хоч як часом важко доводилося, усе ж була одна незаперечна перевага, яку вони особливо цінували, — їхній заробіток завжди виплачували вчасно. Навіть коли треба було взяти аванс, ніхто проти цього не заперечував: будь ласка, бери!

Хурхун щойно, трохи раніше, ніж звичайно, приплив з Нірмалі. Він уже хотів рушати додому, коли раптом по-

митів Мохана Манджі, причому він не йшов до станції від рибальського селища, як звик бачити Хурхун, а, навпаки, зійшовши з вечірнього поїзда, стояв зараз біля бетельної крамнички. Був він у своєму звичному одязі — якісь аж піоруділій безрукавці, дготі до колін, через плече торбина. Голова непокрита, ноги босі.

— Агов, ватажку! — загукав йому Хурхун. — Ідїть сюди-и-и, поговорити треба!

Але той рукою поманив його до себе, а коли Хурхун підійшов, повідомив, що сьогоднішню ніч і весь завтрашній день він пробуде на станції.

Розмовляючи, вони обоє вийшли на перон, де знаходили притулок тисячі людей.

П'ять товарних вагонів стояло в тупику на станції Джанджапур, три вагони тут, а ще чотири на станції Діха, там, де їх застала повінь. З Дарбганга й Самастіпура не переставало дзвонити залізничне начальство, вимагаючи від начальників станцій негайно звільнити вагони. От і зараз тутешній начальник станції кричав у телефонну трубку:

— Ні, пане, ніякі автобуси не можуть до нас пройти...

— Так, пане! Слухаю, пане!

— Настрій у людей неспокійний, пане!

— Так, пане, так. Важко. Так, на превелику силу, але стримуємо. Слухаю!

— Поліцію?! Так, тільки вона зможе очистити ці вагони, пане. Так. Слухаю.

Начальник станції розмовляв по телефону при зачинених вікнах і дверях, а знадвору до шибок посами і лобами притискалися люди, намагаючись з його виразу обличчя, з його рухів здогадатися, що ж там вирішується.

З товарних вагонів клубочився дим — там розпалювали грубки. Тільки нещодавно перестав сіятися дрібний дощик, отож усе довкола було обвішане мокрими сарі та дготі, що сушилися. Вони були розкладені на землі, на вагонах, висіли де тільки можна: на гвіздках і деревах, на дверях, вікнах, стовпчиках — скрізь.

Сьогодні Мохан Манджі досить довго пробув у Лахеріясараї, покружляв трохи біля суду, навідався і в окружний філіал Селянської спілки. Раптом він озвався до Хурхуна:

— А знаєш, Хурхуне, нашого теперішнього окружного начальника хочуть знімати.

— Та невже?!

— Правду тобі кажу.

— А ти ж казав, що такого бути не може.

— Я ж не провидець якийсь.

— Оце так-так...

— Отож! Не такі вже, видно, сатгхарські поміщики й простаки, як воно здається.

— А вся його провина в тому, що бідолаха став на наш бік. От і має за це...

Тим часом юнак років двадцяти — двадцяти двох підбіг до Мохана Манджі, відкликав його вбік, а тоді й повів за собою. Юнак був неабияк збуджений, він квапливо пробивався крізь людську юрму, поспішаючи туди, де в тупику на колії стояв товарний вагон.

Двері вагона були розчинені навстіж. Біля виходу стояв службовець багажного відділення і кричав, щоб люди негайно звільняли вагон. А стрілочник і носій тим часом викидали з нього нехитрий скарб потерпілих від повені. Біля вагона ледь стояла на ногах сива згорблена бабуся, видно, що хвора, юнак із висušеним лихоманкою обличчям і молода жінка з немовлям на руках, що саме годувала дитину груддю. Було відразу видно, що з вагона їх висадили силоміць. Складена з цеглин пічка була розвалена, певно, ударом ноги; тут же неподалік лежав і перекинутий казанок із звареними бобами й рисом: горошини в світлі ліхтаря аж ніби зблискували жиром.

Юнак обурено розповідав Моханові Манджі:

— Ні, ви погляньте, товаришу, що виробляють ці демони в людській подобі! Начальник начальником, але ж і в них має бути щось за душею. А вони он що виробляють, ви тільки дивіться! Хай бог милує! У цих залізничних службовців теж, мабуть, одна полова в голові... Ось ця бабуся найстаріша в моєму селі, їй дев'яносто три роки. Щоб їй було краще й зручніше, ми влаштували її в цьому вагоні. А он того хлопця, що ледь стоїть на ногах, бачите? Його вже вісімнадцятий день палить пропасниця! А подивіться он на оту жінку з немовлям — щойно ж народила, бідолашна... Товаришу, я таки не витримаю і за димом пуцу цю кляту станцію, камінням порозбиваю дурноверхі голови! Та що вони собі думають! Оце так вони дбають про людей, що потрапили в біду! За останні кілька днів я послав окружному судді чотири телеграми, дві — головному міністру штату.

І ніякої відповіді, ні тобі чутки, ні вістки. Та я не знаю, що...

Мохан Манджі долонею швидко затулив рота юнакові, стримуючи прокльони на адресу начальства — і місцевого, і вищого. А рука в Мохана Манджі — дужа, трудова. Юнак спробував пручатися, але марно, тож він поволі оговтався, опанував себе, хоч і досі в ньому все кипіло і він не бачив ніякого просвітку в цьому морі несправедливості.

Другою рукою Мохан Манджі легенько пригорнув хлопця до себе й лагідно, заспокійливо мовив:

— Не дурій, синку! Так у нас діло не піде! Гаряче залізо кують холодним молотом. Спершу подумай, зваж, а тоді й роби наступний крок. Ми будемо з вами, тож ти не гарячкуй, не переживай і не бійся...

— І справді, спершу все спокійно зваж, обдумай, а тоді й говори,— перекручуючи і вимовляючи слова на бенгальський лад, озвався бенгалець, службовець багажного відділення.— То добре, що ви самі, пане начальнику, прийшли розібратися.— То бенгалець уже звертався до Мохана Манджі.

— А ви краще б пильнували своєї безпосередньої роботи! — урвав його Мохан Манджі. Той злякано позадкував, а тоді зупинився і злякано покликав:

— Гхогхоне!

Так звали стрілочника.

А той майже впорався зі своєю роботою. З вагона почувся його голос:

— Зараз!

Але бенгалець вже знову задкував від вагона, тримаючи в одній руці замок, а в другій — олівець. Звільнивши вагон, вони мали замкнути його, а тоді подзвонити в Самастіпур, доповісти, що нарешті один вагон звільнено неабиякими зусиллями залізничних службовців.

Коли Мохан Манджі прикрикнув на багажного службовця і той позадкував від вагона, урвався терпець і Хурхуніві, котрий досі стояв, наче закам'янівши, і дивився, що тут відбувається.

Мохан Манджі дав його думкам і діям новий і несподіваний поштовх.

Двері вагона були відчинені — з них усевилітав всілякий господарський дріб'язок, а великі й громіздкі речі вже було виставлено. Ось із дверей на землю полетіли килимок, ополоник, казанок, якась коробка, брудне дитяче покривальце,

подушка, яка в тьмяному місячному світлі здалася зовсім чорною.

— Ану зажди! — щосили гукнув Хурхун, охоплений безмежною люттю.— Що ти там виробляєш, га? Ти гадаєш, можна кривдити людей, а на самого управи не знайдеться?!

Одним стрибком він опинився у вагоні.

Стрілочник і носій аж ніяк не сподівалися, що тепер їм може хтось перешкодити. Вони саме прикурювали від жарини, що жевріла біля розваленої пічки, коли Хурхун виштовхав їх із вагона, ще й гукнув навздогін:

— Біжіть кличте на допомогу хоч своїх предків! Мерзота! Паскуди! Скажені пси!

Мохан Манджі і той юнак усе ще стояли біля вагона, а навколо них тим часом більшав і щільнішав гурт потерпілих. Ті двоє, що їх виштовхав із вагона Хурхун, нишком вибралися з натовпу і позадкували до станції. А ще за хвилину на веранду вибіг помічник начальника станції і загорлав до натовпу:

— Непослух?! Бунт?! Зараз я викличу поліцію! Вона з вами довго не панькатиметься! Вона вам покаже! Добре провчить вас! — І вже по-англійському докінчив: — Вранці вона вже буде тут, тож начувайтесь!

Хурхун вистрибнув з вагона на землю і закричав у відповідь:

— То ще ми побачимо, як вони наважаться розганяти нас! Нехай спробує твоя поліція...

А тоді, все ще збуджений, підійшов до бабусі, котра, стомившись, де стояла, там і опустилася на вологу землю. Підійнявши її, мов пір'їнку, дужими руками, Хурхун підсадив її назад у порожній вагон. А тоді рішуче заспокоїв:

— Тепер нехай хто спробує вигнати вас звідси! Відпочивайте собі спокійно. Зараз я заскочу всередину і трохи поправлю вам постіль. Тільки хвилиночку зачекайте, бабусю.

Потім він підсадив у вагон і хворого юнака.

Мохан Манджі, відтиснутий трохи від запального юнака, тепер опинився в центрі натовпу. Люди збуджено перемовлялися між собою, засуджуючи сваволю залізничних властей. Нічого й казати, голоси в усіх бриніли обуренням і гнівом, чулися і погрозливі інтонації. До Мохана Манджі долинуло кілька рішучих, різких висловлювань.

Коротко, просто і ясно Мохан Манджі закликав людей протестувати проти ганебних дій залізничного начальства й невинуватої бездіяльності місцевих властей. А на закінчення спитав:

— То що ви скажете на це, люди? Як не вранці, то до вечора таки нагряне поліція і силою, під загрозою зброї очистити від немічних і хворих усі три вагони. То як нам бути?

Натовп напружено мовчав. Що це означає, дуже добре розумів сорокарічний народний ватажок Мохан Манджі.

Ще якусь хвилину тривало напружене мовчання.

А Хурхун тим часом стелив у вагоні ковдру для бабусі. Молода жінка, що годувала немовля, тепер приклала його до другої груді, відійшла на кілька кроків від залізничної колії і присіла на землю.

Коли те мовчання стало нестерпним, озвався раптом сердитий юнак:

— Товариші, дозвольте мені сказати!

Мохан Манджі трохи чувач про цього юнака. Був він родом з села Джамуар округи Пхульпасар, сорок днів відсидів у в'язниці в зв'язку зі студентськими заворушеннями. Походив з низької касті, батька в нього не було, тільки мати. Мохан Манджі не знав тільки, як його звати. А про все інше потроху чувач, то й не дозволив юнакові виступити. Він хотів знати думку простих, неосвічених людей. Тоді зі свого місця озвався Хурхун:

— А чого ти йому не даєш слова сказати, ватажку? Хай би сказав, як хоче. Чи він, бідолашний, завинив чимось?

З натовпу відразу почувся іще голос:

— А й справді, нехай Рамдахін порадить нам, що робити!

— Ми оголосимо страйк! — гукнув хтось.

— А може, все-таки сьогодні вночі звільнити ці три вагони? — докинув хтось неспіливо, але Мохан Манджі почув.

— Як хто з нас постраждає, то що ж, так і буде. Зате й ми намнемо поліції боки! — докинув іще один.

— А й справді, повідбираємо в них гвинтівки...

— Та їх і буде не більше десятка, а нас, он поглянь, тисячі тут...

Мохан Манджі всміхнувся:

— То ви що, все життя думаєте сидіти в цих вагонах?

— Повінь уже почала спадати, — почувся хрипкий старечий голос. — А через якийсь тиждень нехай залізничні власті забирають свої вагони...

Тепер у суперечку втрутився і сердитий юнак:

— Та ні, тижня замало. Нам треба трохи більше.

— Вагони знадобляться нам більше, ніж на тиждень! — водночас пролунало кілька голосів.

— Так, справді, не менше тижня вони нам іще потрібні,— погодився і Хурхун, котрий, уже зіскочивши з вагона на землю, саме розтирав на долоні бетель.

Мохан Манджі, споважнілий і задуманий, поки що мовчав.

— Товариші! — знову вихопився юнак, Рамдахін.— Ви повинні зрозуміти, тут ідеться зовсім не про тих чи інших мешканців мого чи твого села. Ні, товариші, зовсім ні! Тисячі людей не з одного села, які постраждали від стихійного лиха, повені, зібралися тут, на насипу, що належить залізничній компанії. Якби ж то всі ми були здорові та дужі, то якось перенесли б спеку, негоду чи голод. Але що ж робити хворим, старим, немічним, куди їм подітись? Ми ж ці три товарні вагони взяли не для здорових і дужих людей, а для хворих, слабих. Хіба можна залишити їх на відкритому насипу чи на пероні, просто неба? Самі скажіть, товариші!..

Помовчавши ще якусь хвилину, Мохан Манджі заговорив, задумливо потираючи рукою підборіддя:

— Отже, ми зараз маємо зробити так. Найперше, слід організувати мирне пікетування. По-друге, спробувати роз'яснити залізничним та поліцейським властям, що тут насправді відбувається, чим викликані такі наші дії. А не захочуть вислухати, піти нам назустріч — що ж, тоді доведеться вдаватися до крайнощів: оголосимо страйк, загальний страйк. І ще одне: треба негайно послати делегацію до окружного начальства, викласти всі обставини, що склалися внаслідок негідних, обурливих дій залізничних властей, і зажадати негайної і дійової допомоги потерпілим, а медичної — всім хворим. Для цього нам треба заручитися підтримкою всіх партій, а це ми можемо. Тут залишиться Рамдахін, а я і ще двоє чоловіків, яких ви виберете з-поміж себе, вечірнім поїздом поїдемо у Дарбганг. Там є одна людина, Пармешвар Чаран Мухтар, старий, усім відомий конгресист. Ми разом з ним ще за англійців сиділи у в'язниці, тож добре знаємо один одного. Люди поважають його за чесність і безкорисливість. Отож уранці ми візьмемо його з собою і подамося до окружного судді... А з вами тут поки залишиться Рамдахін.

— То як, Рамдахіне? — почувлося з натовпу.— Згода?

Юнак не встиг відповісти, бо його випередив Хурхун:

— Не бійся, брате Рамдахіне, завтра я цілий день буду з тобою! Навіть якщо сам Джавахарлал Неру сяде в мій човен і попросить перевезти, то я все одно залишуся з то-

бою. Завтра хочу побачити одне: як то поліція звільнитьме наші три вагони!

Мохан Манджі ступив до Хурхуна і дружньо поплескав його по плечу. А тоді звернувся до натовпу:

— Братове, адже ви, певно, знаєте цю людину? А як ні, то скажу: це Хурхун, відомий на всю округу рибалка з селища, що біля Гарокхару.

Після ватажкових слів натовпом прокотився гомін:

— Хурхун?! Чи не той, що навіть крокодилів ловить? Чи то, може, інший?

— Так, так, той самий! — підтвердив Мохан Манджі. — Отож завтра він облишить свого човна і цілий день побуде з вами. Допомогатиме Рамдахінові. То як, Рамдахіне, нічого не маєш проти, згоден?

— Згоден, товаришу ватажок!

Мохан Манджі пішов після цього в своїх справах і натовп поволі розійшовся.

А за станцією, біля табору для потерпілих, Нірас у цей час готував собі вечерю. Довкола сиділи люди, розмовляючи про всяку всячину. Потім до них приєдналися Рамдахін і ще кілька чоловіків.

Коли надійшов вечірній поїзд, Мохан Манджі і двоє виділених Рамдахіном чоловіків сіли в нього й поїхали в Дарбганг, до окружного начальства.

А наступного ранку Хурхун узяв самовільний вихідний з роботи і почав допомагати Рамдахінові організувати мирне пікетування на станції.

Невдовзі прибуло восьмеро поліцейських — вони зійшли з вранішнього поїзда. З ними був і сам залізничний суддя. Він поставив категоричну умову: щоб через двадцять годин усі три вагони було звільнено. На інші станції, де, як і тут, товарні вагони зайняли потерпілі від повені, теж були відряджені поліцейські з тією ж метою — очистити від людей товарні вагони.

Ніяких доводів поліція і суддя не хотіли й слухати. Але надвечір від окружного начальства надійшло розпорядження, в якому говорилося, що люди можуть залишатися у вагонах ще три дні з тим, щоб у наступні два дні поступово звільнити їх зовсім.

Проте навіть після цього поліція не залишила станцію. Нібито для охорони власності залізничної компанії, вона залишилася тут до невизначеного часу. А станційне начальство було особливо люте на Рамдахіна і Хурхуна, вважаючи

саме їх призвідцями всього. Воно навіть добилося їхнього арешту, проте через добу окружний суд випустив їх обох.

Аж на четвертий день Мохан Манджі і Хурхун змогли навідатися додому.

10

Кілометрів за два на північ від Депури розкинувся давній і досить густий ліс з акацієвих, басієвих, палісандрових та інших порід дерев. Посеред того лісу стояв занедбаний храм, зведений з вузької, довгастої цегли, а трохи далі від нього був невеличкий і теж занедбаний ставок. Вода в ньому завжди була напрочуд чиста й прозора, і мав він ту особливість, що ніколи не пересихав, навіть у найлютішу, найнестерпнішу спеку. Тож і не дивно, що коли всі довколишні ставки та водойми пересихали, спрагли знаходили розраду біля цього ставка.

А що стояв той ставок зовсім осторонь від людського житла, та ще й серед густого лісу, рибалки навіть не намагалися брати його в оренду. Проте якось, загорівшись, Бгола таки пішов до депурського поміщика й виклав перед ним готівкою дві сотні за оренду того ставка на рік. А тоді засіяв поле біля ставка зерном. Проте, коли врожай достигнув і його треба було вже збирати, виявилось, що мавпи і пастиухи зі своїми чередами геть витолочили поле. Тож і вийшов для Бголи один тільки збиток — з тієї оренди він не повернув собі й півсотні рупій.

Коли ж наставала повінь, лісовий ставок той з'єднувався з потоком, що заливав і рисовище. Певно, в одну з таких повеней занесло у ставок і великого крокодила, який, не змігши вибратися назад, так і залишився в ньому.

І мало-помалу чутки про те чудовисько почали розноситися по всьому околу. Спершу його жертвою став один пастишок, за ним — корова, а тоді й жінка, котра пішла якось у ліс назбирати хмизу та кізяку.

Тож коли за два дні до свята Дурги Хурхуна вже вчетверте прийшли просити, щоб він зарадив людському лихові, порятував громаду від того ненажерного чудовиська, Хурхун нарешті не витримав. Звісно, полювати на крокодила дуже небезпечно, але Хурхун анітрохи не злякався.

На веранді у Бголи стояла стара й важка дерев'яна скриня, оббита зсередини міцною крокодилячою шкірою. Хурхун в неї злаштував собі нарукавники й наколінники. А йдучи

на крокодила, він прихопив з собою Ніраса, Ранглала, Мангалія, Чульхаї та ще з десяток рибалок. З собою вони несли дві довгі бамбукові жердини, довгу й товсту мотузку, а також бамбуковий міцний кілок з мотузкою петлею на кінці; взяли вони з собою і питної води. Оце й усього, що їм знадобилося для того полювання.

Стояв саме місяць ашвін, все навколо заливало золотисте сонячне проміння. День тільки займався.

Невдовзі весь гурт закрокував лісом. Щойно попереду завиднів храм, як Мангалія урочисто вигукнув:

— Бам-м-м! Бам-м-м! Слава нашому всеви-и-ишньому...

— Сла-а-ава! — підхопили інші.

— Сла-а-ава всемилостивому Ші-і-іві...

— Сла-а-ава...

— Досить, досить, хлопці, — втихомирював їх Хурхун. — Не здіймайте передчасно галасу, а то крокодил зашиється в багнюку зі страху і носа не виткне.

— Чого ж ти не попередив нас, — почав виправдуватись Мангалія. — Ну годі, хлопці, справді. Не будемо більше лементувати й лякати нашого крокодила.

Ось завиднів і сам ставок, з західного й південного боку зарослий густими кущами: там росли дерева всіляких порід, по них вилися, переплітаючись, ліани, і крізь те плетиво важко було й пробиратися. Численні сліди свідчили, що до ставка на водопій ходить чимало диких тварин; це видно було й недосвідченому оку.

Хурхун був певен, що крокодил обрав місцем свого притулку саме той, найбільше зарослий куток ставка. Тож він знаком показав, щоб усі нишком підходили туди.

З петлею в одній руці, з гострим кілком і петлею на ньому в другій руці Хурхун повільно і обережно ступив у воду.

Спершу ноги його грузли в багнюці, але далі її поменшало і йти стало легше. Сама ж вода тут була якась густа, аж в'язка, а на смак терпка.

Вийшовши на глибину, Хурхун пірнув, намагаючись роздивитися, що робиться на дні: крізь товщу води видно було одну багнюку. Хурхун простягнув руку вперед, щоб визначити видимість: пальців не було видно, тільки плямою світліла долоня.

Хурхун відчув себе трохи впевненіше.

Він випірнув і з силою видихнув довго затримуване в легенях повітря — вода перед ним аж забрижилася. Трохи відсапавшись, Хурхун знову набрав повні груди повітря і пірнув. Тепер він уже поплив не колами, а прямо.

Пропливши трохи, завернув і поплив назад, зупинився і став приглядатися до густих заростей біля берега. Таки справді, темнішого і моторошнішого місця, ніж там, ніде не було. Кілька тунових, джамунових і фігових дерев нависали далеко над водою, створюючи там сутінь. Саме в тому затінку, серед густої вологи й могло бути крокодиляче лігво.

Хурхун рукою подав знак, щоб усі йшли до тих заростей. Люди обережно стали наближатися до них. Коли підійшли майже впритул, Мангаль свистом подав умовний знак, і Чульхаї щосили замолотив бамбучиною по заростях. Тим часом назбиралося чимало й пастухів, які зацікавлено дивилися, що відбувається. Коли вони вже надто голосно стали перемовлятися, обмінюючись враженнями про дивне полювання, Нірас сердито замахав на них рукою, мовляв, помовчте трохи.

Вийшло так, як і передбачав Хурхун.

Стривожений стуком та грюканням довкола, крокодил заметушився у воді, став кидатися в різні боки. Він уже три місяці жив у цьому ставку, і велося йому зовсім непогано: було і ситно, і спокійно. Тим більше, що на дві милі довкола жодного іншого ставка чи водойми не було. А цей ставок був ще й посеред густого лісу. І череди худоби з десятка довколишніх сіл паслися в лісі й приходили собі на водопій сюди. Чи зайцю, чи худобині, чи людині — всім, кого мучила спрага, був один тільки шлях — до цього ставка. Тож і не дивно, що крокодил мав тут добру поживу.

В одному місці Хурхун помітив, як на поверхню води піднімаються і лопають бульбашки. Виставивши вперед руку з гострим кілком, Хурхун пірнув і поплив у той бік.

За мить він побачив, як крокодил змахнув хвостом. Тоді Хурхун змінив напрям і поплив трохи навкосою до того місця. А потім, викинувши вперед руки, щосили забрюхав ними у воді. Її зеленава зараз товща не дозволяла добре розгледіти крокодила, по його невиразних обрисах уявити справжні розміри.

Коли роззявлена крокодиляча паща потяглася до руки, що іще молотила по воді, Хурхун стрімко викинув уперед загострений кілок; кілок потрапив прямо в око крокодилові і вийшов крізь пащу. Хурхун блискавично накинув на другий кінець кілка мотузку, а кінець мотузки кинув Нірасові. А тоді й сам вискочив на берег.

На Хурхуніві зараз була тільки настегнова пов'язка. Сам широколиций, темношкірий, невисокий, але міцної статури. На правому плечі його виднівся шрам від якоїсь давньої

рани. Вода з волосся струмочками зміїлася по його тілу й стікала на землю. Від частого пірнання очі його трохи почервоніли.

Нірас, Ранггал, Мангаль та інші чоловіки мерщій вхопилися за мотузку і витягли крокодила на берег. Він був довжиною не менше чотирьох з половиною метрів, а важив понад центнер. Особливо страхітливою здавалася його зубата пащека, а очі були непропорційно маленькі. Спина в крокодила покрита струпчатою лускою, шорсткою і пагорбкуватою, на животі трохи світлішою. Мав крокодил чотири маленькі лапки.

Мангаль і Чульхаї заходилися молотити по ньому бамбуковими палицями. Крокодил, якого міцно тримали за пащу, міг тільки звиватися та бити об землю хвостом.

Хурхун тим часом зняв мокру настегнову пов'язку і вдягнув дготі. Познімавши прив'язані до ліктів шматки крокодилячої шкіри, він простягнув їх Мангалеві, щоб прихопив додому.

Обв'язавши забитого крокодила мотузками, рибалки на довгих бамбучинах доправили його в Депуру, до поміщиків, бо, що не кажи, а ставок належав їм.

За того крокодила Хурхуну дісталосся лише п'ять рупій, винагорода від поміщика за хоробрість і спритність.

Рибалки повернулися додому, а крокодила повантажили на машину і послали до двору раджі Нуклешвара Сінха як подарунок, оскільки раджа був затятим мисливцем і походив з тієї ж касти, що й депурські поміщики.

Хай там як, а лісовий ставок відтоді перестав лякати жителів довколишніх сіл — водяного страховиська в ньому вже не стало. А для самого Хурхуна і це немало важило.

11

Родина в Гангі Сахні була чимала, але й прибутки він мав добрі. Щороку орендував п'ять або шість найбільших ставків поблизу й вирощував на них білі водяні лілії, а канпурські та калькутські торговці охоче забирали в нього весь урожай цієї рослини.

У справі з гарокхарською водоймою депурські поміщики зуміли привернути Гангу на свій бік, пообіцявши поставити його на чолі сільського панчаяту. Син Гангі по закінченні школи вступив до вищого учбового закладу, а поміщики організували йому безкоштовне навчання. Вони зробили

Гангу спершу членом конгресу, а тоді просунули й у виконавчий комітет місцевого відділення партії. Тож і не дивно, що Ганга теж став усілякими обіцянками завойовувати прихильність простих рибалок; і йому таки вдалося добитися підтримки з десятка родин, зробити їх своїми прихильниками. Неабияку ставку Ганга Сахні робив і на залучення на свій бік молоді, особливо юнаків, тонко граючи на їхньому прагненні до розваг та веселощів, співів та жартів. До прихильників Ганги Сахні належала майже третина рибалок. І сам Ганга Сахні виділяв на потреби молоді третину внесків, на які можна було купити музичні інструменти, книги та дещо інше.

Проте переважна більшість простих селянських родин підтримувала Накчхеді та Бголу. Мохана Манджі така неодностайність рибалок, звісно, засмучувала, проте не настільки, щоб він втратив здатність міркувати й тверезо дивитися на речі. Хурхун і Нірас були поки що заклопотані щоденним приробітком, тепер їм рідко коли випадала нагода зайти до Бголиної оселі чи до школи, де збиралися рибалки, і побалакати про те, про се. Тож і не дивно, що вони тепер і не дуже дослухалися до того, що відбувається довкола,— зараз їх більше обходила власна робота.

Мадгурі, однак, ця переміна в батьковій неабияк засмутила. Щодо Ганги Сахні, то вона й раніше відчувала до нього якусь недовіру, навіть неприязнь. І те, що він раптом заприятелював з депурськими поміщиками, не було для неї несподіванкою. Як говорити по правді, то саме при його сприянні, при його допомозі сатгхарські поміщики затіяли справу з Гарокхаром — він і тут доклав неабияких зусиль.

Пункт допомоги потерпілим від повені, організований Моханом Манджі на березі гарокхарської водойми, діяв до середини місяця ашвін. Із зібраних пожертвувачів лишилося ще сто п'ятдесят сім рупій і одинадцять з половиною ан. На півтори сотні купили насінневого зерна й розподілили між селянами. Решту грошей здали місцевому відділкові Селянської спілки. А сам робочий комітет, створений для надання дійової допомоги потерпілим від стихійного лиха, здобув і серед рибалок, і серед мешканців довколишніх сіл якнайширше визнання і вдячність.

Не тільки для Мадгурі, а й для багатьох інших юнаків та дівчат з обох селищ весь цей період був чудовою нагодою прилучитися до громадської діяльності. Коли було оголошено, що пункт припиняє свою діяльність, наступного ж дня до робочого комітету навідалася делегація Рибальської спіл-

ки. Комітет допомоги потерпілим охоче передав рибалкам обидві хижки, зведені під час повені. Рибалки перенесли їх у зручніше для себе місце на південний берег водойми, неподалік від рибальського селища. Відтепер одна з хижок стала конторою Рибальської спілки і водночас місцем проведення зборів.

Нещодавно створена Рибальська спілка налічувала вісімдесят чоловік. Підкомітет її складався з дев'яти осіб: головою його був Бгола Сахні, секретарем — Накчхеді Джалуа, заступником — Джалесар Нішад, а скарбником — Мадгурі. Решта були просто членами підкомітету: Нірас, Мусаммат Джітія, Хурхун, Мангаль, Канхаї Манджі, котрий доводився двоюрідним братом Моханові Манджі і котрий після Ганги Сахні був другою найбільш впливовою людиною в селищі. А щодо Мадгурі, то від її послуг ніхто й не думав відмовлятися, бо за час роботи в таборі для потерпілих від повені вона завоювала неабиякий авторитет. І хоча сама вона була неписьменна, проте Мохан Манджі та інші рибалки одноставно доручили їй вести спілчанські фінансові справи, обравши своїм скарбником.

Мохан Манджі так і лишився найпершим порадником Рибальської спілки, але нав'язувати свою думку щодо якогось питання він не любив і раніше, не робив цього і тепер. А тим більше, коли йдеться про справу, яку має вирішувати не хтось один, а вся громада, всі рибалки. Зараз Мохан Манджі намагався поєднати боротьбу рибалок за їхні споконвічні права на Гарокхар, цей суто місцевий рух із загальною боротьбою трудящих країни за свої права.

Років зо два чи три тому уряд надав цим районам грошову допомогу. Саме тоді конгрес стояв на порозі виборів, отож чи не всі верстви сільського населення отримували якісь пільги. А цього року діячі з секретаріату надумали вимагати назад свої подарунки, погрожуючи навіть, що конфіскують врожай. І не дивно, що серед селян прокотилася хвиля невдоволення: хіба можна так швидко повернути державі борг? В кількох місцях на цьому ґрунті дійшлося навіть до сутичок між селянами й окружними чиновниками.

Мохан Манджі скликав селянських представників з усього району на річну конференцію, яка відбулася на майдані біля селища Кусотхар, за дві милі на північ від станції Чамурія. На цю конференцію і від рибальського та човнярського селищ було послано п'ять делегатів, тобто від кожних двадцяти чоловік одного делегата. Для пропагування цілей та завдань Селянської спілки серед жінок довколишніх сіл,

а також для збирання пожертвувань на самій конференції в роботі її брало участь три жінки, яким кілька днів допомагала Мадгурі. Селянські збори ухвалили письмове звернення до уряду, в якому наполягали, щоб для сплати державної позики їм дали щонайменше п'ять років. А в резолюції, яка вже стосувалася нових власників гарокхарської водойми, тобто сатгхарських поміщиків, зазначалося, що ті не повинні залишатися глухими до голосу часу, до перемін, що будь-яка їхня спроба перешкодити рибалкам обох селищ ловити рибу приречена на провал, бо в своїй боротьбі за існування, за щоденний шматок хліба рибалки не самотні, не ізольовані, їх підтримує місцеве населення — переважно селяни.

Почесним гостем конференції був відомий ватажок народних мас товариш Каліпрасанна Сінх. Він гостро виступив проти тих привілеїв, які уряд надає поміщикам-землевласникам, а справжніми господарями Гарокхару назвав рибалок. Його палко підтримали не тільки представники місцевих селян, а й ті, що прибули з інших віддалених куточків.

Крім п'ятох офіційних представників на конференції були присутні й зо три десятки рибалок, котрі не полінувалися прибути в Кусотсар. З величезною увагою вони вислухали всі виступи, особливо селянських ватажків. Два дні, поки тривала конференція, велося жваве обговорення виступів і пропозицій, та оскільки робота конференції трохи затяглася, резолюцію вже не піддавали такому широкому обговоренню.

Після того як конференція завершила роботу, для обох селищ було створено так званий об'єднаний селищанський комітет. Під контору новоутвореного комітету Бгола виділив невеличку кімнатку в своїй хаті. Накчхеді обрали головою, а Мангалья секретарем цього комітету, створеного по лінії Селянської спілки. До складу комітету увійшла й Мадгурі.

12

Через два дні після того, як у агхані відсвяткували повень місяця, у Мангалья народився син. Шостини¹ відзначи-

¹ Шостини — обряд, здійснюваний на шостий день після народження дитини. Включає ряд церемоній: прибирання хати, обдаровування повивальниці, купання породіллі й дитини, наречення імені тощо.

ли надзвичайно врочисто й пишно: довго не вщухали співи, музика й сміх. Щедро було й на столах. З Пахітоля запросили знаменитого танцівника Джугесара з усім його музичним супроводом, а після виступу самому танцівникові піднесли сто рупій і двоє дорогих бгагальпурських покривал. А Мангалева мати, не тямлячись від щастя, весь час повторувала:

— Нарешті і я вже діждалася внучка. Тепер хоч надивлюся на нього досхочу. Задля цього я ще тільки й ходила по світу.

Джілебія винесла немовля у вітальню і підійшла до дідуся Гонара, найстарішої і найповажнішої людини в усій громаді:

— Дідусю, благословіть його!

Той тицьнувся своїм темним, гострим носом у дитячі ступні, з нагоди такої події пофарбовані в червоне, й урочисто виголосив:

— Нехай уже нам судилося плавати тільки по ставках і калюжах. А тобі, внучку, бажаю стати справжнім капітаном, щоб на великому кораблі проплив через усі сім морів! Рости великий!

Мадгурі, довідавшись, що в Мангалья народився син, так зраділа, що всі десять днів, поки тривали урочистості, щовечора приходила й співала новонародженому сохар — величальну пісню на честь народження у сім'ї хлопчика. А якось вона навіть жартівливо мовила до бабусі:

— Бабусю, а чим же ви віддячите мені, що я так упадаю коло вашого правнучка?

— Візьмеш його собі! — так само жартома відказала замість бабусі Мангалева мати.

— Тітусю, а якби справді забрати його собі? — не вгавала Мадгурі.

— Ні-ні-ні! Нізащо не віддам! — палко запротестувала меншенька, Сілебія. Всі весело засміялися на такий безпосередній вияв почуттів дівчинки. А та, мало не плачучи, додала: — Еге, ти забереш його собі, а тоді його разом з тобою посадять у в'язницю...

Мадгурі на такі слова тільки всміхнулася:

— Ну-ну, хлопцеві з рибальської родини не личить боятися в'язниці.

— Та нехай її наші вороги бояться! — докинула Джілебія від печі.

А Мадгурі цього разу спохмурніла.

Перед її очима постав зненацька колишній її чоловік, боягузливий, як заць, і безмовний, як риба, привиділося його байдуже обличчя і те, інше, сіре, мов зола у викуреній люльці. «Бий цю паскуду! Бий!» — кричить він синові...

А тоді знову побачила зволожені очі Мангалья під час їхньої останньої зустрічі в молодому манговому садку... Згадала й Чульхаї, котрий ладен був за неї душу віддати... Ні, тепер вона ніколи й нізащо не повернеться до свекрового дому. Вона не хоче слухати лайок та зносити побоїв того несамовитого п'янички, не хоче його прокльонів. Невже на її шляху ще не трапиться хтось сміливіший, порядніший? Нехай і бідніший, багатого їй не треба, але роботящий, чесний хлопець! А ні, то й самотою свій вік звікує...

Безліч таких думок роїлося в голові дівчини. Вона ще довго сиділа б невесела й задумана, якби Сілебія не покляла їй на руки маленького Туну:

— Візьми потримай трохи!

А бабуся, пихкаючи люлькою, докинула:

— Навіть коли в свекровому домі тебе лають і б'ють, однаково не годиться жінці кидати його. Отак-то воно, доню!

Та Мадгурі не встигла нічого відповісти їй, бо Джілебія вчасно відвернула увагу бабусі на інше. А тут зі школи повернувся і Джангаль, кинув у куток книжки й відразу підбіг до Мадгурі.

— А поліції наїхало-о-о! — збуджено вигукнув він. — І найпершою, певно, заарештують тебе, Мадгурі...

— Не верзи казна-чого! — прикрикнула на нього мати.

— Справді, мамо!

— Та замовкни!

— Мамо, але ж я правду вам кажу! Чого я маю брехати!

— А що, Мадгурі, хіба справді мала прибути поліція?

Мадгурі ствердно хитнула головою, і Мангалева мати, відразу посмутнівши, більше ні про що не розпитувала.

Мадгурі передала немовля у зморшкуваті руки бабусі, спершу поцілувавши його в щічку, а тоді мовила:

— Піду-но я, мабуть, гляну, що там діється. Гарзд, бабусю?

— Хай береже тебе господь!

Наступної миті Мадгурі вже прямувала до Гарокхару. Не відстаючи від неї і помахуючи дружелюбно хвостом, дріботів Бголин песик, що доти спокійно лежав на веранді, згорнувшись клубочком.

— Сестричко, а коли ж ти повернешся? — пролунало їй услід. — Мати питає!

Мадгурі тільки махнула рукою у відповідь: хіба я знаю, мовляв.

Неподалик від пагорба на вулиці справді стояла поліцейська машина; біля неї сидів водій у поліцейській формі і палив сигарету.

Здавалося, всі чоловіки з обох селищ позбиралися тут. Трохи осторонь від них стояло і з півдесятка жінок; чимало крутилося й дітлахів. Мангаль, Накчхеді, Джалесар і Канхаї Манджі — члени селищної ради — вже були тут. Мадгурі підійшла і теж приєдналася до них.

Хурхуна й Ніраса серед чоловіків не було, вони ще раніше подалися кудись ловити рибу. Бгола ж іще зранку вирушив в Лахеріясарай у справі їхнього позову на сатгхарських поміщиків щодо гарокхарської водойми. А Мохан Манджі разом з небожем Пармешвара Чарана Мухтара, котрий написав особистого листа міністрові фінансів штату, повезли того листа в Патну. В листі йшлося і про гарокхарську водойму.

З місяця агхан рибалки мали почати вилов великої риби. Але цього разу сітями ловити її в Гарокхарі почали лише з середини місяця. Рибалки ловили рибу, нехтуючи заборонаю сатгхарських поміщиків, і тим урвався терпець. Ще десять днів тому вони почали погрожувати рибалкам статтею сто сорок четвертою, згідно якої рибалки нібито не мали права ловити в гарокхарській водоймі рибу аж до остаточного рішення суду. Але ніхто з рибалок і слухати не хотів про ту статтю — зараз кожен день для них важив багато: ще б пак, адже гарокхарська риба для багатьох — єдиний засіб до існування. Нові ж власники водойми ладні були на все, на будь-які підступи, аби наполягти на своєму; вони не зупинялися ні перед погрозами, ні перед підкупом, ні перед щедрими обіцянками, тільки б змусити рибалок відступитися. Наступного ж дня, щойно набрав чинності документ із посиланням на статтю сто сорок четверту, з Дарбганга прибуло двоє озброєних поліцейських для охорони гарокхарської водойми. Побачивши на місці, яка насправді склалася ситуація, вони нишком порадили Мангалеві, Чульхаї та іншим рибалкам ловити рибу вночі, скільки заманеться, а вони, поліцейські, в цей час спатимуть, підклавши рушниці під голови. Вдень дозволити вони цього не можуть, бо їм наказано охороняти водойму.

Отак воно і велося, аж поки Ганга Сахні та його прибічники доповіли про все сатгхарським поміщикам, а ті звищували рибалок у непослуху та протизаконних діях.

Сатгхарські поміщики походили з касті бгуміхарів, а депурські були з майтхільців. Від Дарбганга і до Патни ці дві касті завзято боролися між собою за вплив і владу, проте цього разу вони дійшли згоди й домовилися діяти спільно проти рибалок. Тим-то так швидко їм і вдалося добитися від окружних властей, щоб поліція взяла цю справу під нагляд до остаточного її вирішення. А для рибалок було б найкраще, якби її розглядав Верховний суд, бо всім ще пам'ятався подібний випадок у Росарі: коли дійшлося до Верховного суду, він виніс рішення на користь рибалок, хоча спершу окружний суд вирішив позов на користь поміщиків. А минулого місяця Мохан Манджі і Бгола їздили в Патну порадитися до відомого адвоката Дгірендри Нараяна Сінха, котрий у таких випадках завжди захищав інтереси простих людей, селян чи рибалок.

Надворі ще стояв день. По спокійній темно-синій поверхні водойми час від часу пробігали ледь помітні хвилячки. Лагідне, золотисте проміння прохолодного спокійного надвечір'я танцювало по його мінливій, непостійній поверхні, ковзало по ній і немовби полоскалося і плескалося. За хижкою Рибальської спілки аж до самих полів тягнувся рівний, пологий схил. А на передній стіні самої хижки хтось, певне, якийсь школяр, вивів нерівними, кривулястими літерами у два рядки: «Хай живе революція!» та «Гарокхар наш!»

Помічник судді розпитував Накчхеді про те, про се. Як секретар Рибальської спілки, він зараз був для представників влади чи не найвідповідальнішим за все, що тут відбувалося. Але, крім «так» чи «ні», Накчхеді навряд чи міг сказати більше. До всього він був соромливої, несміливої вдачі, але, крім Бголи і Ганги Сахні, більш-менш заможним серед рибалок. Отож його вмисне включили до складу селищної ради з тим, щоб усі справи йому допомагав вести молодий, енергійний Мангаль.

Все, що стосувалося комітету, поліція знала до найменших подробиць — імена членів, нахили кожного, вразливі місця та інше. Все, що стосувалося їх і могло цікавити поліцію, було донесене окружному начальству. Зачувши, як у розмові кілька разів повторили ім'я Мадгурі, помічник судді звернувся до неї самої:

— То що, вже й тобі Мохан Манджі прищепив комуністичні погляди? Он воно що... Досі політикою ніби найменше цікавилися наші дочки та невістки на селі. Але ти, бачу... — Він багатозначно вмовк, а тоді вже по-англійському додав: — Ну та гаразд, вибачайте...

І помічник судді закурив дорогу сигарету з золотим обідком.

Мовою хінді, але рішуче, дівчина відповіла йому:

— А що ж у цьому поганого, шановний добродію? Хіба життя і світ для жінок не існують?

Тим часом Накчхеді, відкликавши вбік Мангалья, повідомив йому, що помічник судді прибув сюди взяти з усіх членів селищної ради письмову розписку про дотримання законності, інакше, мовляв, він буде змушений заарештувати їх усіх.

Але позиція Рибальської спілки була чітка і ясна. Згідно з давнім визначенням межового управління, з Гарокхару мав братися щорічний податок у сто рупій; в державній прибутковій книзі цей податок визначався як «ставковий». Саме ці сто рупій і сплачували щороку в державну скарбницю депурські поміщики. А от зиск, що його вони мали, віддаючи рибалкам в оренду водойму на два, на п'ять, а то й більше років, був куди значніший. Тепер, бачачи, як пробуджується свідомість колись затурканих рибалок, вони вирішили, поки не пізно, збути водойму з рук. А нові власники, сатгхарські поміщики, ще не встигши прибрати її до своїх рук, вже думкою багатіли, уявляючи, як через років п'ять-шість вони, завдяки Гарокхарові, матимуть неабияку вигоду. Сатгхарські поміщики тільки називалися новими власниками, дійсний же господар водойми — держава, народ. Після скасування поміщицького землеволодіння велика гарокхарська водойма не може належати ні депурським, ні сатгхарським поміщикам. І хазяїн її — народ. Але через корупцію, порушення законів, хабарництво службових осіб питання про водойму і досі не вирішене на користь рибалок.

Рибальська спілка розіслала в Патну і Делі кілька листів щодо Гарокхару авторитетним і відповідальним особам; не раз зверталася усно й письмово до окружного начальства. Рибалки твердо вирішили не здаватися і за будь-яких обставин боротися до кінця. Адже зазіхання сатгхарських поміщиків на водойму — незаконні, безпідставні, тепер Гарокхар також належить народів, тож рибалки дадуть відкоша зазіханням на нього поміщиків.

Мангаль і Накчхеді швиденько вирішили, як їм поводитися в даній ситуації, як діяти. Помічник судді знову закликав до себе Накчхеді й запитав:

— То що ви вирішили?

Замість Накчхеді відповів Мангаль:

— Більшість членів нашого комітету зараз відсутні, їх немає в селищі. Таке діло треба обговорити нам усім. А поки що нічого певного ми вам сказати не можемо.

Помічник судді зняв з носа окуляри в товстій оправі і, витираючи хустинкою скельця, мляво проказав:

— Відверто кажучи, ми не збираємося звертатися ні до всього вашого комітету, ні до частини його. Я питаю вас, кожного члена окремо: підпишетесь чи ні? Чи знайдеться серед вас хоч кілька чоловік, хто наважиться взяти на себе відповідальність за те, що тут відбувається?

— Ні, окремо ніхто не підпишеться,— твердо мовив Мангаль, а Накчхеді тільки кивнув головою на знак згоди.

— Ну що ж, тоді я змушений буду...— Помічник судді значущо вмовк, а коли хотів договорити, раптом втрутилася Мадгурі і доказала за нього:

— ...заарештувати нас?

— А що мені лишається робити? Але ви, я бачу, не дуже і боїтеся цього?

Знову пролунав сміх Мадгурі.

Тим часом довкола вже зібралось мало не все селище. Чоловіки, жінки, старе й мале, навіть недужі й немічні. Всі гуртом оточили урядовців, поліцейських і членів комітету.

Мадгурі рішуче ступила вперед і взяла Накчхеді за руку:

— Чого ж ви стоїте і дивитесь, дядьку Накчхеді? Ходімо самі в машину, нехай нас забирають.

З тими ж словами вона звернулася і до Мангалья, Джалесара і Канхаї Манджі. Хвиля вагання — і Мангаль рушив до поліцейської машини, на якій уже сиділа Мадгурі й махала рукою, кличучи їх. За Мангалем рушили Джалесар і Канхаї Манджі. Останнім на машину забрався Накчхеді.

Сталось те, чого найменше сподівалися представники влади і поліція. Так і не діставши від Рибальської спілки ніяких зобов'язань та обіцянок, помічник судді невдоволено скривився і теж рушив до машини; за ним потягся і його почет. «Ти ба, самі дали себе заарештувати,— здивовано думав помічник судді.— Навіть посміхаються...»

Ось па своє місце за кермом сів і водій.

Сонце вже майже зайшло за обрій, кидаючи останні відблиски на високі береги Гарокхару. Здавалося, деше світило враз поблякло й зняковіло від того, що побачило на землі, і, розсипавши довкола червонясті тіні, заквапилося сховатись за небосхил.

Люди щільним кільцем оточили поліцейську машину. Всі мовчали, тільки в поглядах читалися гнів і подив водночас.

Раптом Мадгурі помітила в натовпі Тіру. Мадгурі махнула їй рукою, підкликаючи до себе, а коли та підійшла, пестливо і підбадьорливо поплескала їй по щоці.

— Передай батькові та матері, щоб не переживали,— наказувала вона.— А ми скоро повернемось, баритися там не будемо. І прослідкуй, щоб мати вчасно пила ліки. А ще краще — сама давай їй. Ага, іще одне, приглядай там за маленьким...

Загуркотів мотор. Мадгурі знову поплескала сестру по щоці й сіла на лавку в кузові. Нахилилася до Мангалья і шепнула:

— Давай вигукувати гасла!

— Ти що? — так само зашепотів Мангаль.— Навіщо? Іще не час.

Видно було, що Мангаль зараз витає думками десь далеко і йому не до цього.

Проте Мадгурі не заспокоїлась. Вона підвелася з лавки, проштовхалася до заднього борту машини. Вхопившись однією рукою за ланцюжок угорі, другою замахала і почала голосно вигукувати гасла. І відразу до її голосу долучилися збуджені людські голоси:

— Хай живе революція!

— Хай живе Рибальська спілка!

— Боротимемося до кінця!

— Ми переможемо! Ми переможемо!

— Гарокхар наш! Гарокхар наш!

— Наш! Наш! На-а-аш!..

Поліцейська машина рушила, але вигуки не вщухали.

Читач ознайомився з чотирма повістями сучасних індійських письменників.

Повість — один з найпопулярніших жанрів сучасної індійської прози. Оповідна проза в літературах народів Індії нараховує багато століть розвитку — не рівномірного, але завжди такого, що збагачував літературну скарбницю народів Індії. І не тільки Індії, а й світової літератури. Широко відомий, наприклад, вплив стародавньої народної індійської книги «Панчатантри» на середньовічну європейську новелістику. Значний внесок індійських прозаїків і в літературу ХХ століття — романи та оповідання видатних синів Індії Премчанда й Рабіндраната Тагора давно стали надбанням усього людства.

Формально повість мовби стоїть між коротким оповіданням і романом, але вона посідає своє, особливе місце. Якщо роман охоплює долю особистості в контексті історії народу чи народів, якщо оповідання найчастіше обмежується якимось епізодом, що дає ґрунт сюжету, то повість, як жанр, окреслює можливий шлях розвитку типової особи або істотний аспект історичної ситуації.

Слід підкреслити, що сучасна індійська реалістична повість зобов'язана своїм виникненням такому важливому явищу в історії індійської літератури, як прагати́вад, тобто прогресивна література.

Прагати́вад оформився на тлі могутнього піднесення антиколоніальної, антиімперіалістичної боротьби, всесвітнього гуманістичного руху, згуртування демократичних сил миру в боротьбі проти війни і фашизму.

Багата, новаторська програма прагати́ваду відкривала перед літераторами нові шляхи художнього пізнання світу й суспільства, естетичного освоєння життя. Вона була проголошена у квітні 1936 року на першій конференції прогресивних письменників Індії, на якій головував видатний індійський письменник, класик літератур урду та хінді Премчанд (1880—1936).

Промова, виголошена ним на конференції, стала ідейно-естетичною програмою широкого літературного руху, що ввібрав у себе письменників і поетів, котрі бачили сенс творчості в служінні народові, який боровся за національне й соціальне визволення.

«Література,— заявив Премчанд,— яка не розвиває в людині кра- щих нахилів, не задовольняє духовних запитів, не зроджує сили й бажання діяти, не пробуджує любові до прекрасного, література, яка неспроможна зростити в нас високі прагнення і благородну стійкість, необхідну для подолання труднощів,— така література нам сьогодні не потрібна, вона не має права називатися літературою». І відповідно письменник — «...прапорonoсець боротьби за людяність, за високі ідеали, за все добре. Його обов'язок — відстоювати й захищати права тих, хто пригнічений, хто страждає, хто знедолений...».

Запропоноване ним розуміння прекрасного — глибоко соціальне. Премчанд піддав нищівній критиці тих, для кого «...краса втілюється лише в прекрасній жінці, а не в бідній негарній селянці, котра заколисала на межі дитину й трудиться в полі, обливаючись потом».

Розуміння Премчандом прекрасного вело його до подальшого висновку: «...коли ми неспроможні будемо миритися з суспільними поряд- ками, за яких тисячі людей перебувають у рабстві в одного експлуата- тора, притаманне нам почуття людинолюбства змусить нас підняти знамено повстання проти капіталізму, мілітаризму та імперіалізму... ми створимо суспільний лад, який не суперечитиме прекрасному, гарним смакам, гідності людини і принципам гуманізму».

Нема такої літератури в Індії, яка б не зазнала впливу войовни- чого гуманізму Премчанда, проте буде справедливим відзначити, що найперше і найширше цей вплив позначився на літературах урду й хінді. Вони висунули цілу плеяду видатних прозаїків та поетів, розквіт творчості яких припав на зламну добу в історії країни. Серед них поряд із Саджад Захіром, Алі Сардаром Джафрі, Яшпалом і багатьма іншими був і Крішан Чандар. Почавши творчий шлях у рік заснування Асоціації прогресивних письменників Індії, упро- довж всього свого життя він залишався відданим її принципам і зробив досить відчутний внесок у розвиток сучасної індійської про- зи — її великих і малих форм.

Піднесення національно-визвольного руху народів Індії і завоюван- ня ними незалежності породили принципово нового героя: пригніче- ний з пригнічених, плоть від плоті і кров від крові свого народу, він у ході боротьби виростає до рівня народного вождя. Такий Рагху Рао, герой повісті Крішана Чандара «Коли пробудилися поля»; опублі- кована 1951 року, повість стала дуже популярною у радянських читачів.

Завоювання політичної незалежності поставило країну перед но- вими, виняткової ваги завданнями, пов'язаними з ліквідацією коло- ніальної спадщини, викоріненням явищ, що віджили своє, таких, як кастова система, релігійно-общинні чвари, з необхідністю соціально- економічних перетворень, пошуку шляхів подальшого соціального

розвитку. Ціною важкої боротьби утвердився «курс Неру», який в економічному розвитку визначав переважну увагу державному сектору, в зовнішній політиці — відстоювання миру і неприєднання до воєнних блоків, а в галузі культури — політику національної консолідації, формування «загальної культури», спільної для всіх народів країни.

Всі ці складні процеси широко відбилися в літературі, зокрема і в творчості Крішана Чандара. Нема такої проблеми, якої б він не торкнувся в оповіданнях та романах, сатиричних і пригодницьких творах. Провідною ідеєю його творчості було зіткнення гуманістичних начал, носієм яких є трудовий народ, з нелюдяною суттю капіталістичних стосунків, які розбещують людину, роблять її предметом купівлі й продажу. Крішан Чандар багато експериментував і на терені стилю, і на терені жанру, завжди прагнучи до посилення впливу художнього слова на саме життя. Експеримент не означав для нього відмови від добрих традицій, надто коли йшлося про пошуки правди. Саме вона виявляється глибоко похованою під махінаціями пуворисів та їхніх компаньйонів, і для того, щоб її поновити, необхідне втручання мужнього розбійника, своєрідного сучасного Робін Гуда або відчайдушного детектива, котрий не рахується ні з чим, щоб її дошукатися.

Подібним пошукам присвячено ряд творів Крішана Чандара, зовні схожих з творами так званої «масової літератури», але принципово від них відмінних тим, що автор використовує подібні жанри, аби підкреслити, відігнати все те, що обтяжує сучасне індійське суспільство, гальмує його поступальний рух. В цьому випадку письменник прагне, як на це звертає увагу радянський дослідник його творчості О. С. Сухочев, «змалювати пороки, які вразили сучасне буржуазне суспільство».

Повість «Ой не течи, Ганго, вночі...» належить саме до таких творів. Спершу здається, ніби автор відтворює якийсь давній фольклорний сюжет, добре відомий в літературі,— узяти хоча б оповідання Р. Тагора «Голодне каміння». Але історія старовинної фортеці, овіяна легендою про привиди, виявляється історією злочину, скоєного англійськими колонізаторами, розкриття якого і складає зміст повісті.

Безпосередніше виражений соціальний характер мають повісті Бгішам Сахні «Звати її Басанті», Рамеша Бакші «27-й бенареський» та Нагарджуна «Діти Варуни».

Бгішам Сахні прийшов у літературу дещо пізніше Крішана Чандара. Він є одним з провідних прозаїків сучасної літератури хінді. Про його місце в літературі свідчить той факт, що 1975 року він був удостоєний премії Літературної академії Індії. Письменник-реа-

ліст, Бгішам Сахні присвячує свої твори, здавалося б, не дуже яскравим особистостям, простим людям сучасної Індії у всій неприкрашеності їхнього повсякденного життя. Такою і є героїня включеної до збірника повісті «Звати її Басанті».

Бурхливий економічний розвиток незалежної Індії викликав посилення процесу урбанізації, і чимало індійських міст обросло робітничими селищами. Про долю дочки одного з таких трударів і йдеться в повісті. Бгішам Сахні сказав якось: «Про кожен мавзолей у Делі написані поеми, кожен пам'ятник має свою історію, та від жалюгідних мазанок тих, хто створював ці мавзолеї і пам'ятники, не лишилося й сліду. У вибудованих кварталах Нью-Делі ніщо вже не нагадує ні про ці хижки, ні про ті драми, які розігрувались під їхніми стріхами». От про одну із таких драм і розповідає письменник. Його цікавить не стільки драма сама по собі, скільки становлення людської особистості, яка долає труднощі, породжені, з одного боку, складнощами сучасності, гострими суперечностями буржуазного розвитку, а з другого — тягарем давніх традицій та звичаїв. Адже і те, й інше особливо гостро й болісно відбивається на жіночій долі, зокрема й на долі юної героїні повісті — Басанті. Вона зпаходить у собі сили не тільки відстояти своє почуття, не дати зробити себе предметом торгу, але й не зламатися від жорстокого удару — зради коханого, батька її дитини. Треба знати так глибоко сувору дійспість життя, як знає її Бгішам Сахні та його соратники по перу, щоб повною мірою оцінити дивовижну силу людяності Басанті, котра приходить у важкий час на допомогу коханому. Він, чоловік, виявився нездатним переступити межу, визначену кастовими традиціями. Басанті ж, що відстояла себе, з дитиною на руках, виявляється здатною не тільки вистояти під цілою зливою жорстоких випробувань, а й знайти сили піти на допомогу матері й батькові, що втратив навіть свій непевний заробіток.

Читач повісті «Звати її Басанті» зверне увагу на те, як переконливо показана автором сила кастових традицій і забобонів, як багаторазово підсилюється вона майновою нерівністю, що перешкоджає нормальним, дійсно людським стосункам. Ш'яма, котра ніби підтримує Басанті, Ш'ямина подруга та її чоловік, які дали Басанті тимчасовий притулок, — люди заможні й освічені, але цілковито байдужі до долі дівчини і досить відверто проганяють її. Та й протегування Ш'ями, в домі якої вперше повіяло теплом, виявилось насправді не прикладом доброти заможної жінки, а лише наслідком випадкової обставини: аскет-відлюдник напроорокував Ш'ямі, що її особисті тривоги зникнуть, якщо вона допомагатиме першій же людині, яку побачить, а саме Басанті вона і побачила. Та тільки-но для Ш'ями стало очевидним, що дівчина сама вирішила свою долю всупереч

зусиллям загнати її в лещата традиційного шлюбу,— чого, до речі, не зуміла зробити сама Ш'яма,— та ще й чекає дитини, вона відвертається від Басанті.

Напрочуд містка ця невеличка повість, насичена життєвими деталями, подіями та людьми, які створюють середовище, в якому формується особистість Басанті. Вона — не виняткова, вона не героїня наївно-романтичного фільму, пісеньку з якого наспівує, вона — типова, навіть звичайна, пересічна. Ніде і пі в чому автор не прикрасив її, дав реалістично узагальнений портрет багатьох і багатьох мільйонів її посестер, які прагнуть утвердити своє місце в житті.

Поряд із цим епосом в мініатюрі стоїть повість Рамеша Бакші «27-й бенареський» — лірична сповідь іншої простої людини. Це історія драматичного кохання провідника Санджая і друкарки Шаліні, кохання чистого й безоглядного, на шляху якого нездоланною перешкодою стоять і патріархальні взаємини, і грошові інтереси, той тягар минулого, який не тільки перекреслює майбутнє, а й непоправно калічить теперішнє. Рамеш Бакші побудував свій твір у формі монологу Санджая, в якому виливається вся історія його кохання. Цей прийом отримав назву «потік свідомості»: назва пов'язана з одним із напрямків модерністської західної прози, хоча такий художній засіб має глибоке історичне коріння і в світовій літературі, і в літературах Індії.

У повісті Рамеша Бакші привертають увагу два образи, що пронизують усю оповідь. Перший — образ Венери Мілоської (побачений героєм ще в дитинстві у статуетці), безсмертний ідеал жіночої краси, яка постає перед ним в образі його коханої Шаліні. Другий — що протистоїть йому, образ гуркотливого поїзда буржуазної цивілізації, який своїм оглушливим гуркотом пригнічує і почуття, і думки, і вчинки людини. Ці два образи ілюструють принципову ворожість буржуазної цивілізації гуманістичному змісту класичного мистецтва, її ворожість найприроднішому ставленню людини до людини. І саме це протиставлення образів повісті свідчить про чітку гуманістичну позицію автора.

Завершує збірник повість найстарішого письменника Нагарджуна «Діти Варуни», присвячена життю рибалок, які в кастовій ієрархії займають одне з найнижчих місць. Відомий письменник хінді, Нагарджун належить до творців так званого «провінційного роману» — важливого явища індійської прози, яке не слід розуміти як вияв провінціалізму. Має воно два аспекти: по-перше, розвиток так званих діалектних літератур, тобто літератур мовами, які розглядаються як діалекти хінді — бгоджпурі, майтхілі тощо. По-друге, що дуже важливо, — звернення письменників до тем, пов'язаних із специфікою районів раніше відсталих, а нині енергійно втягуваних в загально-

Індійський економічний і політичний процес, у хід об'єктивно невідворотних соціальних перетворень. Саме тому місцеві, регіональні, здавалося б, проблеми набувають загальноіндійського, загальнонаціонального значення.

Представлені в збірнику повісті наочно демонструють тематичне, змістове, стилістичне багатство літератури, народженої прагативадом за півстоліття. Нині традиції його розвиваються в нових умовах — і не лише в літературах народів Індії, а й у літературах Пакистану й Бангладеш.

Ідеї, висунуті перед письменниками Індії такими діячами літератури, як Премчанд і Рабіндранат Тагор, а також вождем національно-визвольного руху, першим прем'єр-міністром незалежної Індії Джавахарлалом Неру, ідеї боротьби за утвердження незалежності, за демократію і мир, проти імперіалізму, расизму і війни довели свою життєвість.

Всупереч намаганням зовнішньої і внутрішньої реакції, яка силкується очорнити досягнення прогресивної літератури, використовуючи для цього то прапор модернізму, то прапор застарілої традиції, літератури незалежної Індії в більшості своїй залишаються на шляхах критичного реалізму, які за сучасних умов неодмінно ведуть письменників до соціалістичної орієнтації.

Всезростаюча тенденція до інтернаціоналізму, яка зародилася в індійських літературах ще в 20-і роки, обумовила активну участь індійських письменників в письменницькому русі країн Азії та Африки за мир. З цією тенденцією пов'язані не лише ті чи інші твори, що торкаються найактуальніших міжнародних проблем, або пристрасні публіцистичні виступи, такі, скажімо, як у Крішана Чандара «Лист першому американському солдатові, убитому в Кореї». Вона виявляється і в виході за межі традиційних естетичних ідеалів, у зверненні поряд з образами, які беруть початок від шедеврів індійської культури, і до образів, народжених культурами інших народів, як це ми бачимо на прикладі Рамеша Бакші. Це свідчить і про значне зростання культури народів Індії, їхнє плідне спілкування з іншими народами.

На численних письменницьких форумах у самій Індії, на конференціях письменників країн Азії та Африки, в повсякденній діяльності індійські письменники розв'язують найважливіші свої завдання.

«Ми — діти Сонця, — писав Крішан Чандар, — наша мета — допомогти людям позбутися страху перед мороком і смертю, дати їм світлі й життєствердуючі ідеали». Створюючи літературу, яка допомагає великому індійському народові у здійсненні соціальної справедливості, вони вбачають ознаки сучасності у звільненні літератури від

впливу реакційної ідеології, у зосередженні основної уваги на актуальних проблемах довколишньої дійсності, в історизмі зображення життя, у заклику до боротьби за гідне трудівниче місце в житті, у розвитку гуманістичних почуттів. Сучасний стан літератури народів Індії свідчить, що вона не тільки відображає життя, але й допомагає у вирішенні найважливіших питань розвитку країни на шляху соціальної справедливості. Це засвідчують і чотири повісті, включені до збірника.

ІГОР СЕРЕБРЯКОВ,
лауреат Міжнародної премії
імені Джавахарлала Неру

З М І С Т

Крішан Чандар

ОЙ НЕ ТЕЧИ, ГАНГО, ВНОЧІ...

3

Рамеш Бакші

27-Й БЕНАРЕСЬКИЙ

95

Бгішам Сахні

ЗВАТИ ІІ БАСАНТІ

186

Нагарджун

ДІТИ ВАРУНИ

342

Література і життя

Післямова Ігоря Серебрякова

414

ОЙ НЕ ТЕКИ, ГАНГА, НОЧЬЮ...
СОВРЕМЕННАЯ ИНДИЙСКАЯ ПОВЕСТЬ

Перевод с хинди *С. И. Наливайко*

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Л. Н. Мавська*
Художник *Б. Ф. Сендзюк*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *І. І. Швець*
Коректор *Т. В. Карбовнича*

Інформ. бланк № 2992

Здано до складання 5.12.84.

Підписано до друку 12.04.85.

Формат 84 × 108^{1/32}. Папір друкарський № 1.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Ум. друк. арк. 22,26. Ум. фарб. відб. 22,26.

Обл.-вид. арк. 25,806. Тираж 65 000 пр. Зам. № 4—3693.

Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Чандар К.

Ч—18 Ой не течи, Ганго, вночі...: Сучасна індійська повість / З хінді перекл. С. Наливайко; Післям., біогр. довід. І. Серебрякова.— К. : Дніпро, 1985.— 421 с.

До книжки увійшло чотири повісті сучасних індійських письменників: «Ой не течи, Ганго, вночі...» Кришана Чандара, «27-й бенареський» Рамеша Бакші, «Звати її Басанті» Бгішама Сахні та «Діти Варуни» Нагарджуна, які відзначаються гострим, захоплюючим сюжетом і дають правдиву картину життя різних верств індійського суспільства.

0 470300000—195 195.85.
М205(04)—85

И (Інд)

